

ՕՏԱՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

20

FOREIGN SOURCES ABOUT ARMENIA AND ARMENIANS

Մատենադարան

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտը և
«Մատենադարանի բարեկամներ» բարեգործական հիմնադրամը
երախտագիտություն են հայտնում
Մաֆֆի Մոհամադ Մոհամուդ Շահրազադին (Սիրիա)
սույն գրքի տպագրությունը հովանավորելու համար:

Matenadaran

Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts and
“Friends of the Matenadaran” Benevolent Fund
express their gratitude to
Makki Mohamad Mohamud Shahrazad (Syria)
for sponsoring the publication of this book.

MATENADARAN
MESROP MASHTOTS INSTITUTE OF ANCIENT MANUSCRIPTS

ARABIC SOURCES

IV

MAMLUK SOURCES OF THE HISTORY OF CILICIAN ARMENIA (I)

IBN ʿABD AL-ZĀHIR

**TRANSLATIONS FROM THE ARABIC ORIGINALS,
THE PREFACE AND NOTES BY**

GAGIK DANIELYAN

YEREVAN-2021

**ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՅԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ԶԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ Դ

**ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ՄԱՄԼՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲԵԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ (I)**

ԻԲՆ ԱԲԴ ԱԼ-ԶԱՀԻՐ

**ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲՆԱԳՐԵՐԻՅ,
ԱՌԱՋԱԲԱՆԸ ԵՎ ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ՝
ԳԱԳԻԿ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆԻ**

ԵՐԵՎԱՆ-2021

ՀՏԴ 93/94
ԳՄԴ 63.3
Ա. 821

*Հրատարակվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան
Մատենադարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ*

Մատենաշարի խմբագրական խորհուրդ՝

*Ա. Մեքենյան (խորհրդի նախագահ), Վ. Տեր-Ղևոնդյան (խորհրդի նախագահի
տեղակալ), Ռ. Ղազարյան, Ռ. Սաֆրաստյան, Է.-Մ. Շիրինյան, Գ. Մուրադյան,
Ա. Շահնազարյան, Ա. Բողոյան (խորհրդի քարտուղար), Ք. Կոստիկյան*

Հատորի խմբագիրներ՝

պ.գ.դ. Ազատ Բողոյան և պ.գ.դ. Վահան Տեր-Ղևոնդյան

Արաբական աղբյուրներ Գ: Կիլիկյան Հայաստանի պատմության մամուլյան
Ա. 821 սկզբնաղբյուրները (I) / Իբն Աբդ ալ-Ջահիր; Թարգ. բնագրերից, առաջաբանը և
ծանոթագրությունները՝ պ.գ.թ. Գագիկ Դանիելյանի.- Եր.: Մատենադարան,
2021.- 339 էջ:

Գիրքը նվիրված է հայ-մամուլյան փառաբանական և դիվանագիտական հարա-
բերությունների ուսումնասիրության համար կարևորություն ներկայացնող մամ-
ուլյան պատմագրության արաբալեզու սկզբնաղբյուրներին: Հետազոտության
հիմնական մասում ներկայացված են թարգմանական փառաբանական Մամուլյան
պետության գահին նստած երեք սուլթանների օրոք արժույթի դիվանապետի պաշ-
տոնը զբաղեցրած Մուհի ալ-Դին իբն Աբդ ալ-Ջահիրի երկերից, որոնք արժեքա-
վոր տեղեկություններ են պարունակում Կիլիկյան Հայաստանի 1260-1292 թվա-
կանների պատմության բազմաթիվ դրվագների վերաբերյալ: Հեղինակն իր հա-
ղորդումների մեծ մասը շարադրել է որպես իրադարձությունների անմիջական
մասնակից և ակնմատես:

Գիրքը նախատեսված է հայագետների, միջնադարագետների, աղբյուրա-
գետների և Կիլիկյան Հայաստանի պատմությամբ հետափրփվողների համար:

ՀՏԴ 93/94
ԳՄԴ 63.3

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ	7
ԹՎԱԳՐՈՒԹՅԱՆ, ՏԱՌԱԴԱՐՁՄԱՆ ԵՎ ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ	10
ԱՌԱՋԱԲԱՆ	14
ՄԱՍ Ա	
ԻՖՆ ԱԲԴ ԱԼ-ՋԱՀԻՐԻ ՏԵՂԸ ՄԱՄԼՈՒՔՅԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴՈՒՅԹՈՒՄ	44
1.1 ԱՐԱԲԱՄՈՒՍՈՒԼՄԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՄԼՈՒՔՅԱՆ ՇՐՋԱՆԸ: ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ	44
1.2 ԻՖՆ ԱԲԴ ԱԼ-ՋԱՀԻՐԻ ԿՅԱՆՔՆ ՈՒ ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ	103
ՄԱՍ Բ	
ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՄԵՐՁԱՎՈՐԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐԻ ԽՃԱՆԿԱՐՈՒՄ ԺԳ ԴԱՐԻ ԿԵՍԵՐԻՆ	113
2.1 ՄԱՄԼՈՒՔՅԱՆ ՍՈՒԼԹԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՄՆ ՈՒ ՀԱՅ-ՄԱՄԼՈՒՔՅԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ	113
2.2 ՄՈՆՂՈՂՆԵՐԸ, ԻԼԽԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ	135
ՄԱՍ Գ	
ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԲՆԱԳՐԵՐԻՅ ԵՎ ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ...159	
3.1 <i>AL-RAWḌ AL-ZĀHIR FĪ SĪRAT AL-MALIK AL-ZĀHIR</i> «ԾԱՂԿՈՒՆ ՊԱՐՏԵԶ ԱԼ-ՄԱԼԻՔ ԱԼ-ՋԱՀԻՐԻ ԿՅԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ» ...	159
3.2 <i>TAŠRĪF AL-AYYĀM WA-L-‘UṢŪR FĪ SĪRAT AL-MALIK AL-MANŠŪR</i> «[ԳԻՐՔ] ԱԼ-ՄԱԼԻՔ ԱԼ-ՄԱՆՍՈՒՐԻ ԿՅԱՆՔԻ ՓԱՌԱՎՈՐ ՕՐԵՐԻ ԵՎ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԻ ՄԱՍԻՆ»	196
3.3 <i>AL-ALTĀF AL-ḤAFIYYA MIN AL-SĪRA AL-ŠARĪFA AL-SULTĀNIYYA</i> <i>AL-MALIKIYYA AL-AŠRAFIYYA</i> «[ԳԻՐՔ] ՍՈՒԼԹԱՆ ԱԼ-ՄԱԼԻՔ ԱԼ-ԱՇՐԱՖԻ ԱՋՆՎԱԶԱՐՄ ԿՅԱՆՔԻ ԹԱՔՆՎԱԾ ԲԱՐԵՀԱՃՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ»	216
ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	218

ԳԱՀԱՑԱՆԿԵՐ 271

ԵԶՐՈՒՅԹՆԵՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆ 272

ՎԿԱՅԱԿՈԶՎԱԾ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ 277

ԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿԵՐ 315

 Ա. ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ 315

 Բ. ԺՈՂՈՎՈՒՐԳՆԵՐ, ՏՈՀՄԵՐ, ՑԵՂԵՐ, ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԽՄԲԵՐ 325

 Գ. ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐ 326

SUMMARY 331

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Սույն հատորը շարադրվել է 2016-2020 թվականներին՝ Մ. Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտում՝ Մատենադարանում, բայց նման մի աշխատանքի գաղափարն իրականում հղացվել է ավելի վաղ՝ 2012-2015 թվականներին, երբ գրվել է իմ թեկնածուական ատենախոսությունը՝ «Ալ-Մակրիզիի Kitāb al-sulūk երկը Կիրիկյան Հայաստանի 1250-1310 թթ. պատմության սկզբնաղբյուր (աղբյուրագիտական ֆննդություն)» թեմայով: Ատենախոսությունը պաշտպանվել է 2015 թ. ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտություն ինստիտուտում: Հիմնական արդյունքները խտացվել են եզրակացություններում, որոնցից մեկում արձանագրվել է. «Այնուամենայնիվ, 1260-1270 թթ. հայ-մամլուֆյան հարաբերությունների վերաբերյալ արաբագիր մատենագիրների հայտնած տեղեկությունների համեմատական և զուգադիր ֆննդությունը ցույց է տալիս, որ գոնե Բայբարսի կառավարման ժամանակաշրջանի համար ալ-Մակրիզիի համար անմիջականորեն թե միջնորդաբար (խոսքը մասնավորապես Իբն ալ-Ֆուրաքի Tārīḥ al-duwal wa-l-mulūk-ի մասին է) աղբյուր է ծառայել Բայբարս ալ-Բունդուկդարիի կենսագիր Իբն Աբդ ալ-Ջահիրի Al-Rawḍ al-zāhir երկը»:

Հատկանշական է, որ ալ-Մակրիզին ժե դարի պատմիչ է՝ մամլուֆյան պատմագրություն կոչվող ավանդույթի խոշորագույն դեմքերից մեկը: Վերջինս իր պատմագրական աշխատությունները գրելիս բազմաթիվ աղբյուրներ է ունեցել ձեռքի տակ, թեև հաճախ «անբարեխղճորեն» թաքցրել է դրանք՝ հարկ չհամարելով հիշատակել: Կարող է հարց ծագել, որ եթե աշխատանքի ժամանակագրական սահմանները տեղավորվել են 1260-1310 թվականների միջակայքում, ինչու՞ է այդ հետազոտություն համար առաջնային աղբյուր վերցվել ուշ շրջանի հեղինակի գործ: Սա այն ժամանակ նույնպես պարզաբանել ենք.

«Ճիշտ է՝ ալ-Մակրիզին ուշ շրջանի հեղինակ է, բայց նրանից առաջ ապրած ոչ մի արաբագիր պատմիչի երկում Կիլիկիայի պատմությունն այնքան ընդհանրական տեսքով չի արտացոլվել, որքան նրա *Kitāb al-sulūk*-ում: Հետևաբար, Կիլիկյան Հայաստանին վերաբերող որքան հնարավոր է ավելի շատ հաղորդումների անդրադառնալու համար մեզ անհրաժեշտ է եղել հենց ուշ շրջանի աղբյուր, և մեր ընտրությունը կանգ է առել հենց ալ-Մակրիզիի վրա՝ որպես Կիլիկյան Հայաստանի մասին քերես ամենաշատ վկայություններ պահպանած հեղինակի: Բացի այդ, ուշ շրջանի աղբյուր վերցնելը մեզ հնարավորություն է տվել տեսնել պատմական գիտելիքի զարգացման «էվոլյուցիան»՝ մինևույն վկայությունը փոխառած տարբեր մատենագիրների հաղորդումների համեմատական փնտրյամբ»: *Հետևաբար, ալ-Մակրիզիի երկը մեզ մեծապես օգնել է՝ հասկանալու Իբն Աբդ ալ-Ջահիբի պատմագրական ժառանգության անգնահատելի նշանակությունը Կիլիկյան Հայաստանի պատմության ուսումնասիրության համար: Կասկած չկա, որ վերջինիս երկերը հայ-մամլուքյան 1260-1290-ական թվականներն ընդգրկող ժամանանակաշրջանի քաղաքական-դիվանագիտական հարաբերությունների մասին հաղորդող կարևորագույն և առաջնային աղբյուրներն են: Մամլուքյան հարուստ պատմագրական ավանդույթի մյուս բոլոր հուշարձանները սույն աշխատանքում դիտարկված են Իբն Աբդ ալ-Ջահիբի երկերին զուգահեռ՝ դրանց հաղորդած տեղեկությունները ճշտելու և լրացնելու նպատակով:*

Սույն հետազոտությունը համարում ենք մեր ատենախոսության թեմայի վերամշակումն ու լրամշակումը, չնայած որ այս ուսումնասիրության մեջ շեշտադրումը կատարված է բոլորովին այլ հեղինակի և նրա մատենագրական ժառանգության վրա:

Ատենախոսության և այս աշխատանքի կայացման գործում իրենց անգնահատելի ներդրումն են ունեցել բազմաթիվ գիտնականներ և պարզապես մտահոգ մարդիկ՝ ոմանք իրենց դիտողություններով, մասնագիտական խորհուրդներով, ոմանք էլ պարզապես արտերկրի գրադարաններից անհրաժեշտ մասնագիտական գրականության ձեռքբերման հարցում ցուցաբերած սիրալիր օժանդակությամբ: Երախտագիտության ամենամեծ խոսքերն անշուշտ ուղղված են պ.գ.դ. Ազատ Բողոյանին, ով 2012-2015 թվականներին ղեկավարել է վերո-

Հիշյալ ատենախոսությունը կատարումը: Նրա խորհուրդները, անգնահատելի դիտողություններն անփոխարինելի նշանակություն են ունեցել ինձ համար՝ ուղղորդելով բարդագույն խնդիրների համար լուծումներ որոնելիս: Նրա հետ շփումը, նրա մշտական ուշադրությունն աշխատանքի ընթացքի նկատմամբ, նորանոր հանձնարարությունների առաջադրմամբ հետագա անելիքներիս ուղղորդումը գործը հաջողությունամբ ավարտելու վստահություն ու կորով են տվել ինձ:

Շնորհակալության խոսքեր եմ ուղղում նաև արտերկրի մի շարք գիտնականների, որոնց տարբեր առիթներով դիմել եմ՝ առանձին սկզբնաղբյուրների օգտագործման վերաբերյալ մասնագիտական խորհուրդներ ստանալու, ոմանց էլ՝ ինձ անհասանելի գիտական գրականություն ձեռքբերման հարցում օժանդակելու խնդրանքով: Հարկ եմ համարում առանձին հիշատակել Բելգիայի Լեոփեն-լա-Նեով համալսարանի պրոֆեսոր Յոհաննես դեն Հեյերին, Կիպրոսի հետազոտական կենտրոնի պրոֆեսոր Նիկոլաս Կուռեսասին, Մեծ Բրիտանիայի Սենթ Էնդրյուսի համալսարանի պրոֆեսոր Էնդրյու Փիքոքին, Մոսկվայի պետական համալսարանի պրոֆեսոր Ռուստամ Շուքուրովին, Բեռլինի պետական գրադարանի՝ Աֆրիկայի, ժամանակակից Թուրքիայի, հայագիտության և եթովպագիտության բաժնի վարիչ Մելինե Փեհլիվանյանին, Երուսաղեմի եբրայական համալսարանի պրոֆեսոր Ռ. Ամիտային, Օքսֆորդի համալսարանի «Խալիլի հետազոտական կենտրոնի» գիտաշխատող Կայլա Ջեքսոնին, Մասսաչուսեթսի համալսարանի (ԱՄՆ) պրոֆեսոր Էնն Բրոդբերիջին, Լիեթի (Բելգիա) համալսարանի պրոֆեսոր Ֆրեդերիկ Բոդենին, Նոտր-Դամի համալսարանի (ԱՄՆ) պրոֆեսոր Լի Գուոյին:

Նրախտագիտության ամենաջերմ խոսքերն ուղղում եմ մորս և կնոջս, որոնց քաջալերանքը որոշիչ նշանակություն է ունեցել այս աշխատությունը լրման հասցնելիս:

ԹՎԱԳՐՈՒԹՅԱՆ, ՏԱՌԱԴԱՐՁՄԱՆ ԵՎ ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Աշխատանքի բուն շարադրանքում և ծանոթագրություններում տարեթվերի մի մասը (Հատկապես արաբական աղբյուրներից մեջբերումներ կատարելիս) ներկայացված է ըստ իսլամական (կամ «հիջրայի») լուսնային օրացույցի, որոնց զուգահեռ տրված են նաև Գրիգորյան օրացույցի Համարժեքները՝ անջատված աջ թեքագծով կամ փակագծերով: Իսլամական տարեթվերն ու ամսաթվերը փոխարկելիս օգտագործել ենք Զ. Ֆրիման-Գրենվիլլի աղյուսակները¹:

Աշխատանքում օգտագործված սկզբնաղբյուրների և Հարակից աղբյուրների մեծ մասի լեզուն արաբերենն է (և պարսկերենը): Այս լեզուների գրի առանձնահատկությունները Հաշվի առնելով՝ նպատակահարմար է Համարվել աղբյուրների և ուսումնասիրությունների վերնագրերը, հեղինակների անունները, մատենագիտական մյուս տվյալները, ինչպես նաև առանձին բառեր, եզրույթ-տերմիններ, արտահայտություններ, հատկանուններ, տեղանուններ ներկայացնել բնօրինակի լեզվով, բայց տառադարձությամբ: Արաբերենի տառադարձման առավել տարածված այբուբեններից գերապատվությունը տրվել է *Deutsche Morgenländische Gesellschaft*-ի («Գերմանական արևելյան ընկերության») կողմից մշակված տառադարձության Համակարգին²: Այնուամենայնիվ, այսպես կոչված «արևային հարֆերով» սկսվող

¹ G.S.P. Freeman-Grenville, *The Muslim and Christian calendars; being tables for the conversion of Muslim and Christian dates from the Hijra to the year A.D. 2000*, 2nd edition, Rex Collings Ltd., London, 1977.

² Die Transliteration der arabischen Schrift in ihrer Anwendung auf die Hauptliteratursprachen der islamischen Welt, Denkschrift dem 19. internationalen Orientalistenkongreß in Rom, Franz Steiner, Wiesbaden, 1969.

արաբերեն բառերը, ինչպես որ «լուսնային հարֆերով» սկսվողները, տառադարձված են առանց առնմանման կամ կրկնավորման (օրինակ, al-šams, այլ ոչ թե՝ aš-šams)՝ այդ թվում լծորդական (al-idāfa-ի) կառույցներում (օրինակ՝ Al-Muqtafi li-tārīḥ al-šayḥ...): Li և bi նախդիրներից բաղկացած կառույցներում դրանք անվանական միավորներից անջատել ենք գծիկով (օրինակ՝ bi-taḥqīq): Այսպիսի կապակցություններում նախդրային մասնիկներին հաջորդող որոշյալ հոգը ներկայացրել ենք alif al-waṣl-ի («կապակցող ալիֆ») ընկած վիճակում (օրինակ՝ Al-Wāfi bi-l-wafāyāt և bi-l-Rūm): Հիշյալ երկու կանոնները պահպանել ենք նաև շաղկապների դեպքում (օրինակ՝ A’yān al-‘aṣr wa-a’wān al-naṣr և mubīd al-franġ wa-l-arman wa-l-tatar):

Որոշյալ al հոգն անձնանունների տառադարձություններում փոքրատառ է ներկայացված՝ բացառությամբ այն դեպքերի, երբ նրանով է սկսվում մատենագիտական տվյալների տողը (օրինակ՝ Al-‘Umārī, Kitāb al-Ta’rīf bi-l-muṣṭalah al-šarīf..., բայց «Sb’u al-‘Umārī, Kitāb al-Ta’rīf bi-l-muṣṭalah al-šarīf...») կամ նախադասությունը: Երկերի և ուսումնասիրությունների վերնագրերի տառադարձություններում սկզբնային դիրքում գտնվող որոշյալ հոգը մշտապես մեծատառ է ներկայացված (օրինակ, «Al-A’lāq al-ḥaṭira-ի Ասորիքին նվիրված մասը...», ինչպես նաև՝ «Ցավոք, Al-Nahğ al-sadiḍ-ը չի արդարացնում այդ ակնկալիքները»):

Ինչ վերաբերում է պարսկերեն անուններին և անվանումներին, ապա դրանք բոլոր հնարավոր դեպքերում տառադարձել ենք արաբերենի տառադարձման վերոհիշյալ կանոններով, իհարկե եթե այդ տառադարձումը չի հակասել պարսկերենի հնչյունային առանձնահատկություններին:

Աշխատանքի ծանոթագրություններում և գրականության ցանկում օգտագործված են հետևյալ հապավումները.

ԲՀ	Բանբեր հայագիտության
ԲՄ	Բանբեր Մատենադարանի
ԼՀԳ	Լրաբեր հասարակական գիտությունների

ԿՀ (2016)	Ա.Ա. Բոգոյան (խմբագիր), Ռ.Մ. Շոխոբով, Վ.Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Գ.Գ. Դանիելյան, <i>Կիլիկյան Հայաստանը սահմանակից պետական միավորների ընկալումներում (պատմաբանասիրական ակնարկներ)</i> , «Գիտություն» հրատ., 2016
ՀԱ	Հանդես ամսօրեայ
ՀՀՀ	Հայկագեան հայագիտական հանդես
ՊԲՀ	Պատմա-բանասիրական հանդես
ANES	Ancient Near Eastern Studies
AOL	Archives de l'Orient Latin
AP	Archeion Pontou
AR	Armenian Review
AS	Anatolian Studies
AWM	Aramco World Magazine
BASOR	Bulletin of the American Schools of Oriental Research
BÉO	Bulletin d'études orientales
BSOAS	Bulletin of the School of Oriental and African Studies
CA (2019)	<i>Cilician Armenia in the Perceptions of Adjacent Political Entities (Historical-Philological Essays)</i> , A.A. Bozoyan (Editor), V.A. Ter-Ghevondian, G.G. Danielyan, tr. from Armenian by A. Martirosyan, “Gitut‘yun”, Yerevan, 2019
CAJ	Central Asiatic Journal
DOP	Dumbarton Oaks Papers
EHR	English Historical Review
EI¹	Encyclopaedia of Islam. A Dictionary of Geography, Ethnography and Biography of Muhammadan Peoples, E.J. Brill, Leiden, 4 vols., 1913-1938
EI²	Encyclopaedia of Islam, Second Edition, 12 vols. with indexes, etc., Leiden: E.J. Brill, 1960-2005
EI³	Encyclopaedia of Islam - Three, ed. by Fleet K., Krämer G., Matringe D., Nawas J. and Rowson E., 2007 - մինչ օրս
EIr	Encyclopædia Iranica

HIE	The Historiography of Islamic Egypt, c. 950-1800, ed. by H. Kennedy, Brill, Leiden, 2000
HJAS	Harvard Journal of Asiatic Studies
JA	Journal Asiatique
JAIS	Journal of Arabic and Islamic Studies
JAL	Journal of Arabic Literature
JAOS	Journal of the American Oriental Society
JESHO	Journal of the Economic and Social History of the Orient
JIA	Journal of Islamic Archaeology
JRAS	Journal of the Royal Asiatic Society
JSAL	Jerusalem Studies in Arabic and Islam
JSAS	Journal of the Society for Armenian Studies
JSS	Journal of Semitic Studies
Al-Masāq	Al-Masāq: Journal of the Medieval Mediterranean
ME	Medieval Encounters
MMA	Mağallat al-mu'arriḥ al-'arabī
MMIA	Mağallat al-mağma' al-'ilmī al-'arabī
MMM	Mağallat al-mu'arriḥ al-miṣrī
MSR	Mamluk Studies Review
MTQ	Mongolian & Tibetan Quarterly
OL	Orientalistische Literaturzeitung
QSA	Quaderni di Studi Arabi
RÉA	Revue des Études Arméniennes
RÉB	Revue des Études Byzantines
ROC	Revue de l'Orient Chrétien
RoMES	Review of Middle East Studies
SI	Studia Islamica
BB	Византийский временник

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

ԺԲ դարի վերջին տասնամյակը ճակատագրական էր հայոց պետականության համար: Լևոն Բ իշխանապետի (1187-1198 թթ.) դիվանագիտական շրջահայացությունը թույլ տվեց ոչ միայն Կիլիկյան Հայաստանն առավելագույնս անվնաս ու անցնցում դուրս բերել խաչակիրների և Սալահ ալ-Դինի հակամարտության պայթյունավտանգ ոլորտից, այլև պաշտոնապես ճանաչվել ինչպես Հռոմեական սրբազան կայսրության և Հռոմի պապության, այնպես էլ Բյուզանդական կայսրության կողմից: Լևոնի թագադրությունը (Լևոն Ա արքա, 1198-1219 թթ.) բաղձալի հանգրվանի հասցրեց ազգային կորուսյալ թագավորությունը նորոգելու հայ ժողովրդի ավելի քան մեկուկեսդարյա պայքարը: Այդ իրադարձությամբ Կիլիկիայի հայոց պետությունը, ստանալով միջազգային նոր կարգավիճակ ու հեղինակություն, թևակոխեց պատմաքաղաքական նոր շրջափուլ: Լևոնի իշխանության տարիներին Կիլիկյան Հայաստանը վերածվեց բավական կենսունակ քաղաքական միավորի, որի գործությունը բավարար էր ոչ միայն թշնամական պետություններին (Ռումի Սելջուկյան սուլթանություն, Հալեպի Այյուբյան սուլթանություն) դիմագրավելու, այլև հարևան պետությունների (մասնավորապես Անտիոքի իշխանապետության) ներքաղաքական գործերին քանիցս միջամտելու համար: Թեև Լևոն արքայի մահից հետո Հայոց թագավորությունն ապրեց գահաժառանգության խնդրով հարուցված ներքաղաքական լարվածության և անիշխանության խառնակ ժամանակաշրջան, այնուամենայնիվ, պետության բարգավաճումը շարունակություն ստացավ Հեթում Ա-ի (1226-1269 թթ.) երկարամյա գահակալության ընթացքում, երբ հայկական պետությունը վերջնականապես ամրագրեց իր հաստատուն դերը տարածաշրջանի քաղաքական թատերաբեմում և առևտրա-

տնտեսական հարաբերություններում: Թագավորության հիմնադրումը նոր շոնդալից փուլի սկիզբ էր նաև հայկական հոգևոր և նյութական մշակույթի զարգացման համար:

Մերձավորարևելյան տարածաշրջանի քաղաքական, մշակութային, առևտրա-տնտեսական հարաբերությունների համայնապատկերում հայոց պետության և առհասարակ հայկական գործոնի ունեցած կարևորության բազում օրինակներ կարելի է բերել: Այս աշխատանքի հետագա շարադրանքի տրամաբանությունը հարկ ենք համարում մատնանշել հայագիտությանը քիչ հայտնի մի փաստ միջնադարի հայ-արաբական առնչություններից: Խոսքը ԺԴ դարի կեսերին Նմենի Ռասուլյան հարստության տիրակալ ալ-Մալիք ալ-Աֆդալ Դիրդամ ալ-Դին ալ-Աբբասի (1363-1377 թթ.) պատվերով (կամ գուցե հենց նրա ձեռքով) գրված վեցալեզու մի բառարանի մասին է³: Բառարանը

³ Բառարանն ուսումնասիրողների ուշադրությունը գրավել է դեռ 1960-ական թվականներին: Լիբանանցի գիտնական Մահմուդ ալ-Ղուլի հորդորով նրա հետազոտության գործին առաջինը ձեռնամուխ է եղել Կոլումբիայի համալսարանի պրոֆեսոր քյուրֆազեա Տ. Հալասի-Կունը: 1970-ական թվականներին նրան են միացել Պ. Գոլդենը, Լ. Լիգետին և Էդ. Շյուցը՝ ուսումնասիրելու բառարանի համապատասխանաբար հունարեն, մոնղոլերեն ու պարսկերեն և հայերեն նյութը: Տե՛ս **B. Hoberman**, “The King’s Dictionary”, *Aramco World Magazine*, 1982, March-April, pp. 26-29: Արդեն 1985 թ. Պ. Գոլդենն առանձին հոդվածով հրատարակեց բառարանի հունարեն նյութի իր փնտրյունը: Տե՛ս **P.B. Golden**, “The Byzantine Greek Elements in the Rasulid Hexaglot”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 5, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1985 [1987], pp. 41-166: Բառարանի խմբագրության և հրատարակման դժվարին աշխատանքը, սակայն, շուրջ երկուսուկես տասնամյակ ձգվեց՝ ընդմիջվելով ծագրի անդամներ Լիգետիի և Հալասի-Կունի վախճանով: 1998 թ. երկու այլ հետազոտողներ՝ Դ. Վարիսկոն և Ջ. Սմիթը նմանահանությամբ հրատարակեցին բառարանի ձեռագիրը: Տե՛ս *The Manuscript of al-Malik al-Afḍal al-Abbās b. ‘Alī b. Dā’ūd b. Yūsuf b. ‘Umar b. ‘Alī Ibn Rasūl (d. 778/1377): A Medieval Arabic Anthology from the Yemen*, ed. by M. Varisco and G. R. Smith, Warminster, Aris & Phillips for the E.J.W. Gibb Memorial Trust, 1998: Այս ընթացքում մյուս աշխատանքային խումբը շարունակեց բառարանի հրատարակության գործը: Բայց 1999 թ. անսպասելիորեն կյանքից հեռացավ նաև բառարանի հայկական նյութի խմբագրության պատասխանատու Էդ. Շյուցը: Այնուամենայնիվ, մեկ տարի անց բառարանը վերապես հրատարակվեց Պ. Գոլդենի և մոնղոլագետ Թ. Օլսենի ներածական ակնարկներով: Տե՛ս *The King’s dictionary: The Rasūlid Hexaglot: Fourteenth century vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian and Mongol*, tr. by T. Halasi-Kun, P.B. Golden, L. Ligeti and Ed. Schütz, with introductory essays by P.B. Golden and Th. Allsen, notes and commentary by P.B. Golden, Brill, Leiden, 2000: «Արքայի բառարանի» մոնղոլական նյութի

կազմված է չուրջ 1800 արաբերեն բառեր և արտահայտություններ ունեցող բառաշարքերից, որոնց գուգաղիթ սյունակներում ներկայացված են զբանց պարսկերեն, թյուրքերեն, հունարեն, հայերեն («կիրիկյան հայերեն» / «միջին հայերեն») և մոնղոլերեն համարժեքները՝ արաբերեն տառադարձությամբ (օրինակ, արաբ.՝ Allāh, պարսկ.՝ hūdāy, թյուրք.՝ tenkrī, հուն.՝ ὑἱῆς, հայերեն՝ asfāḏ⁴, այն է՝ «Աստված» կամ արաբ.՝ ḡahannam, պարսկ.՝ dūzah, թյուրք.՝ tamuq, հուն.՝ γῆνῃ, հայերեն՝ tūzuḥk⁵, այն է՝ «դժոխք» կամ արաբ.՝ išʿal al-sirāḡ, պարսկ.՝ ḡirāḡ bar kun, թյուրք.՝ ḡirāḡ yandır, հուն.՝ absī lihñārin, հայերեն՝ ḡirāk fārī, այն է՝ «հրա՛գ վառի»⁶ կամ արաբ.՝ al-rūḥ, պարսկ.՝ ḡān, թյուրք.՝ dīn, հուն.՝ bsīyī, հայերեն՝ hūki⁷, այն է՝ «հոգի», արաբ.՝ al-sikkīn, պարսկ.՝ kārd, թյուրք.՝ bīḡāq, հուն.՝ māyīrīn, հայերեն՝ tanāk⁸, այն է՝ «դանակ», արաբ.՝ al-naḥl, պարսկ.՝ zanbūr, թյուրք.՝ arī, հուն.՝ milisa, հայերեն՝ mīḡū⁹, այն է՝ «մեղու» և այլն)¹⁰։ Ժիշտ է՝ եմենում ալ-Աֆղալ ալ-Աբբասի իշխանության տարիներին Կիրիկյան Հայաստան պետությունն ապրեց իր մայրամուտը և արդեն 1375 թ. վերջնականապես ընկավ իր անհաշտ ոսոխների՝ Եգիպտոսի մամլուքների և թուրքմենների հարվածների տակ, այնուամենայնիվ, հայոց թագավորության և հայերի թողած քաղաքական և պատմական հետքն այնքան ցայտուն է եղել Ադենի տիրակալի համար, որ նա, հայերենը «դարաշրջանի կարևորագույն լեզու-

մասին տե՛ս **Ho Kai-Lung**, “An initial study for Mongolian factors inside the Rasūlid Hexaglot”, *CAJ*, vol. 52.1, Harrassowitz Verlag, 2008, pp. 36-54: Ուրախալի կլինե՛ր մոտ ապագայում տեսնել բառարանի նաև հայերեն նյութի լեզվաբանական ուսումնասիրություն։

⁴ *The King’s dictionary*, p. 61.

⁵ Նույն տեղում։

⁶ Տե՛ս Անդ, p. 78:

⁷ Տե՛ս Անդ, p. 107:

⁸ Տե՛ս Անդ, p. 146:

⁹ Տե՛ս Անդ, p. 171:

¹⁰ Պետք է նշել, որ բառերի ընդհանուր քվից միայն մոտ 700-ի համար են տրված հայերեն և հունարեն համարժեքներ։

ներից» համարելով, դարձրել է իր բառարանի լեզուներից մեկը¹¹: Այս բառարանն առանձին օրինակ է հայ-արաբական միջնադարյան առնչությունների պատմությունից, բայց այն լավագույնս է արտահայտում հայագիտական ուսումնասիրությունների համար օտար սկզբնաղբյուրների ներկայացրած կարևորությունը և դրանց ուսումնասիրությունն անհրաժեշտությունը: Այս աշխատանքն էլ փորձ է շեշտելու այն նշանակալի արժեքը, որ ունի ԺԳ-ԺՁ դարերի արաբալեզու պատմագրությունը Կիլիկյան Հայաստանի թագավորության պատմության ուսումնասիրության համար¹²:

¹¹ Ռասուլյան Եմենի պատմիչ ալ-Խազրաջիի (մահ. 1410 թ.) մոտ վկայություն կա հետավոր Եմենում հայերի հայտնվելու ուղիներից մեկի մասին: Խոսքը ստրկավաճառության մասին է: Նա մասնավորապես գրում է. «[Հիջրայի 800 թվականի] Սաֆար ամսին (1397 թ. հոկտեմբեր / նոյեմբեր) ալ-Հարդայի (al-Ḥarda) ափ նվեր ստացվեց եգիպտոսից: Երբ այդ ամսին լուրը սուլթանին հասավ, նա շարժվեց դեպի Զաբիդ... Նվերը Զաբիդ հասավ հիշյալ Սաֆար ամսի 24-ին (նոյեմբերի 15) հինգշաբթի օրը: Դա հիասքանչ նվեր էր, ու ընդգրկում էր մոտ երեսուն թյուրք մամուլքներ, տասներկու գլուխ ընտիր նժույգներ՝ զարդարուն թամբերով և [այլ] գեղեցիկ հարմարանքներով, ինչպես նաև մի խումբ հույն և հայ ստրկուհիներ և մի արհեստավարժ բժիշկ եգիպտոսի հրեաներից»: Տե՛ս՝ **Alī ibn al-Ḥasan al-Ḥazraǧī**, *Kitāb al-ʿuqūd al-luʿluʾiyya fī tāriḥ al-dawla al-rasūliyya*, ց. 2, bi-taḥqīq Muḥammad Basyūnī ʿAsal, Dār al-Hilāl, al-Qāhira, 1914, ց. 294:

¹² Թ-ԺԳ դարերի արաբական պատմաաշխարհագրական երկերն անհամեմատ ավելի լավ են ուսումնասիրված շնորհիվ մեծավաստակ արևելագետ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի: Արաբական աղբյուրների հայտնած արժեքավոր տեղեկությունների հենքի վրա են գրված նրա «Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում» (ՀՍՄՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1965) և «Հայաստանը և արաբական խալիֆայությունը» աշխատությունները (*Армения и Арабский Халифат*, изд. АН АССР, Ереван, 1977): Հետագայում հայագետ-արևելագետը հանդես եկավ ևս մի խոշոր ձեռնարկով՝ հայագիտությանը նվիրելով ԺԲ-ԺԳ դարի ականավոր արաբագիր պատմիչ Իբն ալ-Ասիրի երկու կարևորագույն երկերի՝ հայերին և Հայաստանի պատմությանը վերաբերող հատվածների ծաղկաբաղ թարգմանությունը (*Իբն ալ-Ասիր*, թարգ. քննադից, առաջաբան և ծանոթ. **Ա. Տեր-Ղևոնդյանի**, ՀՍՄՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1981): Ա. Տեր-Ղևոնդյանը ծրագրել էր ձեռնամուխ լինել Թ-ԺԳ դարերի բոլոր այն արաբական սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրությանը և հատվածական թարգմանությանը, որոնցում որևէ հիշատակություն կա պահպանված Հայաստանի և հայերի մասին: Գիտնականի անժամանակ մահը (1988 թ.), սակայն, կիսատ թողեց նրա գործը: 2005 թ. անվանի արևելագետի որդու՝ Վահան Տեր-Ղևոնդյանի ջանքերով իրականություն դարձավ նրա մյուս հիմնադրա աշխատանքը՝ «Արաբ մատենագիրներ: Թ-Ժ դարեր» վերնագրով (ԲՊՀ հրատ., 2005), որն ամփոփում է 18 մատենագիրների (պատմագիրների և աշխարհագրագետների) երկերից բաղված հատվածների թարգմանություններ: Հատկանշական է, որ այս երկու աշխատություններն էլ հրատա-

Սուլյն աշխատանքի ժամանակագրական սահմանները տեղավորվում են 1260-1292 թթ. միջև: 1250 թ. Եգիպտոսում տեղի ունեցած դինաստիական հեղաշրջումը և Մամլուքյան սուլթանությունից հիմնադրումը նոր շրջափուլ բացեցին Մերձավոր Արևելքի պատմության մեջ: Մամլուքներին շուրջ մեկ տասնամյակ պահանջվեց իրենց պետությունը հաստատուն հիմքի վրա դնելու համար: Այս գործում խոշորագույն ներդրումն ունեցավ սուլթան Բայբարս ալ-Բուռնդուկ-դարին (կառ. 1260-1277 թթ.), ում տասնյոթամյա իշխանության տարիներին Մամլուքյան սուլթանությունը դարձավ Մերձավոր Արևելքի քաղաքական թատերաբեմի հզորագույն խաղացողներից մեկը՝ արժանի հակառակորդ Լևանտի խաչակրաց պետությունների և մոնղոլների համար: Մուհի ալ-Դին Իբն Աբդ ալ-Չահիրը հեղինակել է երեք վարձագրական երկ, որոնցից առաջինը նվիրված է հենց սուլթան Բայբարսին:

ԺԳ դարակեսից մի քանի տարի անց (1256 թ.) տարածաշրջանի քաղաքական ասպարեզ ելավ ևս մի խոշոր ուժ՝ Մոնղոլական Իլխանությունը: Արդեն ԺԳ դարի 50-ական թվականների վերջին և 60-ականների սկզբին այս երկու պետությունների ռազմաքաղաքական բախումը դարձավ անխուսափելի: Մոնղոլների հետ դրացիություն հաստատած և նրանց գերակայությունն ընդունած հայոց թագավորությունն ակամա հայտնվեց երկու տերությունների աշխարհաքաղաքական ներհակ շահերի բախման առաջնագծում՝ հարկադրված լինելով ժամանակ առ ժամանակ իր վրա ընդունել Սուլթանության պատժիչ գործողությունների ծանր հարվածները: Եգիպտոսի սուլթանության և Իլխանության հարաբերությունները, ուղեկցվելով ռազմական առճակատման լայնածավալ գործողությունների և «սառը պատերազմի» հաջորդական փուլերով, տարածաշրջանի քաղաքական եղանակը պայմանավորող գերակա գործոն մնացին առնվազն 60 տարի¹³:

րակվել են «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին» մատենաշարի շրջանակներում: Մատենաշարի՝ արաբական աղբյուրներին նվիրված անդրանիկ հատորը լույս է տեսել դեռ 1965 թ. Հակոբ Նալբանդյանի հեղինակությամբ: Այդ աշխատությանը փչ ավելի համգամանալից կանդաղատման ստորև:

¹³ R. Amitai, “In the aftermath of ‘Ayn Jālūt: The beginnings of the Mamlūk-Ilkhānid cold war”, *al-Masāq*, vol. 3.1, 1990, p. 2.

Իբն Աբդ ալ-Ջահիրի վարքագրական երրորդ երկը նվիրված է սուլթան ալ-Աշրաֆ Խալիլին (կառ. 1290-1293 թթ.), որից պահպանվել է 1291 թվականի վերջին և 1292-ի առաջին մի քանի ամիսների շարադրանքը (Կիլիկյան Հայաստանին և հայերին վերաբերող նրանում առկա եզակի հաղորդումը թվագրելի է 1292-ով):

Պետք է նշել, սակայն, որ այս աշխատանքն իր բնույթով և ուղղվածությամբ աղբյուրագիտական լինելով՝ բնավ հայտ չի ներկայացնում տալ 1260-1292 թթ. հայ-մամլուքյան հարաբերությունների լիարժեք և բազմակողմանի պատկերը: Կիլիկյան Հայաստանի և Մամլուքյան սուլթանության առնչությունների համար կարևորություն ներկայացնող աղբյուրները, ինչպես ստորև ենք տեսնելու, այնքան չափ են և տարաբնույթ, որ դրանց հաղորդած տեղեկությունները գիտական մեկ հետազոտության սահմաններում ոչ մի կերպ տեղավորել հնարավոր չէ: Այսպիսով, արձանագրենք, որ սույն աշխատանքի գերազույն նպատակն ենք համարել ոչ թե Կիլիկյան Հայաստանի՝ հիշյալ ժամանակաշրջանի քաղաքական ամբողջական պատմությունը շարադրելը, այլ հայագիտությանը Կիլիկիայի պատմության ցայտման հրաժեշտ ուշադրության չարժանացած և նույնիսկ անծանոթ մամլուքյան սկզբնաղբյուրներին ծանոթացնելը, Կիլիկիայի պատմության հետազոտողների և հայ արաբագետների հետաքրքրությունը շարժելը՝ ճանապարհ հարթելով ոլորտի զարգացման և նորանոր ուսումնասիրությունների համար:

Կիլիկյան Հայաստանի պատմության գիտական հետազոտությունն ավելի քան երկդարյա վաղեմություն ունի: Գիտական հետազոտության բեղուն ավանդույթներ ունենալով՝ Կիլիկյան Հայաստանի պատմության բազմաթիվ ծալքեր դեռևս չարունակում են անմշակ մնալ, չատուշատ հարցեր՝ անպատասխան: Այս աշխատանքը նպատակ ունի ուսումնասիրողների ուշադրությունը վերստին հրավիրել այնպիսի մի ոլորտի վրա, ինչպիսին է հայ-մամլուքյան քաղաքական առնչությունների պատմությունը: Թեմայի արդիականության և հրատապության համար կռվան է այն գիտակցումը, որ երկու պետությունների քաղաքական հարաբերությունների բազմաթիվ մանրամասներ մինչ այժմ խորությամբ բացահայտված չեն: Դրա հիմա-

պատճառն այն խիստ անբավարար ուշադրությունն է, որ մինչ այժմ հայկական Կիրիկիայի պատմության մասնագետները ցուցաբերել են Մամլուքյան սուլթանության և առհասարակ մուսուլմանական պատմագրական ժառանգության նկատմամբ: Մինչդեռ մեր խորին համոզմամբ ԺԳ-ԺԶ դարերի արաբագիր (և պարսկագիր) հեղինակների երկերի ուսումնասիրությունը պարտադիր է արևելամիջերկրածովյան և մերձավորարևելյան տարածաշրջանի քաղաքական ուժերի թատերաբեմում Կիրիկյան Հայաստանի ունեցած դերն ու միջազգային կշիռն ինչպես հարկն է սահմանելու և ոչ քրիստոնեական ուժերի (ի մասնավոր՝ Մամլուքյան սուլթանության և մոնղոլական Իլխանության) հետ նրա փոխհարաբերությունների թաքնված նրբերանգներն ընկալելու առումով: Ընդսմին, աշխատանքի գիտական նորույթը հայոց պատմության համար կարևորություն ներկայացնող արաբական (և պարսկական) պատմական սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրության մեջ է, որոնց մեծ մասն առհասարակ ծանոթ չէ հայագիտությանը և առաջին անգամ է ներգրավվում որպես հայկական Կիրիկիայի պատմության սկզբնաղբյուր:

Հատկանշական է, որ վերջին մի քանի տասնամյակների ընթացքում հայոց պատմության համար կարևորություն ներկայացնող մամլուքյան սկզբնաղբյուրների հետազոտման ուղղությամբ արտերկրի ուսումնասիրողների կողմից գործադրված ջանքերն ավելին են եղել, քան հայրենական մասնագետներին: Այնուամենայնիվ, օտարերկրյա և Հայաստանի հետազոտողների միջև գիտական համագործակցության անբավարարության պատճառով չի ձևավորվել ոլորտի մշակման միասնական «նախադաս»: Հետևաբար այս աշխատանքի նպատակներից մեկն է հայագիտությանը ծանոթացնել այդ աշխատությունների հետ, հանգուցել Կիրիկյան Հայաստանի պատմության արաբական սկզբնաղբյուրների հետազոտության ոլորտում հայ և օտար մասնագետների ունեցած ներդրումը:

Ծիշտ է, մամլուքյան պատմագրության որոշ աղբյուրների օգտագործման փորձերը դեռ Ղ. Ալիշանի, Վ. Լանգուայի, Ֆ. Տուրնբիգի, Ժ. դը Մորգանի և վաղ շրջանի այլ ուսումնասիրողների աշխատություններում են ձևակերպվել, բայց դրանք խիստ կցկտուր կամ դիպվածային

բնույթ են կրել, խարսխվել են ոչ թե բուն արաբերեն բնագրերի, այլ եվրոպական լեզուներով կատարված վաղ թարգմանությունների վրա, ինչը շատ հաճախ չփոթմունքների և գիտական շրջանառություն սպրդած անճշտությունների պատճառ է դարձել¹⁴:

Թեմայի ուսումնասիրությունյան գործում առաջին լուրջ քայլերը կատարվել են միայն նախորդ դարի 60-ական թվականներից սկսած: Մեկնարկն ազդարարել է 1965 թ. *Revue des Études Arméniennes* հայագիտական հանդեսի էջերում Ֆրանսիացի արևելագետ և պատմաբան Մարիուս Կանարի հրապարակած «Կիլիկիայի հայոց թագավորությունը և մամլուխները մինչև 1285 թ. պայմանագիրը» վերնագրով հոդվածը¹⁵: Հայ մատենագիրների հաղորդումները համադրելով իրեն հասանելի մամլուքյան պատմագրական մի շարք երկերի վկայությունների հետ՝ Կանարը հայ-մամլուքյան փոխհարաբերությունների տվյալ շրջանի, ճիշտ է, շատ համառոտ, բայց բավական տրամաբանված պատկեր է ստացել: Հեղինակը ԺԳ-ԺԶ դարերի արաբագիր պատմիչներից մասնավորապես հղում է Աբու Շամային, Իզզ ալ-Դին իբն Շադդադին, Իբն Աբդ ալ-Չահիրին, ալ-Մակրիզին, Մուֆադդալ իբն Աբի ալ-Ֆադաիլին (Իբն ալ-Ասսալ), Իբն Շիհնային, ինչպես նաև Բար Հեբրեոսի արաբերեն ժամանակագրությունը: Կանարն իր հոդվածն ավարտում է մեկ այլ ուսումնասիրությամբ հայ-մամլուքյան հարաբերությունների նաև 1285-1375 թթ. շրջանին անդրադառնալու իր մտադրությունը, որը, ցավոք, այդպես էլ իրականություն չի դարձել:

¹⁴ Արաբական սկզբնաղբյուրներից Կիլիկիայի պատմության վերաբերյալ տեղեկություններ փաղած եվրոպացի ուսումնասիրողների (Ժ. դը Մորգանի, Ֆ. Տուրնբրիգի, Ս. Տեր-Ներսեսյանի, Թ. Բոեզի, Ռ. Էյվարդսի և այլոց) աշխատանքներին հետահայաց անդադարձ է կատարել և նրանց թույլ տված սխալները մատնանշել է Սոյուարտը: Տե՛ս A.D. Stewart, *The Armenian Kingdom and the Mamluks: War and Diplomacy during the Reigns of He'tum II (1289-1307)*, Brill, Leiden, 2001, pp. 3-14: Նա խոսել է նաև Ամեն-Կող Մուրաֆյանի *La Royaume Arménien de Cilicie et La Cilicie au carrefour des empires* գրքերի մասին: Կիլիկյան Հայաստանի պատմության թեմայով Կ. Մուրաֆյանի վերջին հրապարակմանը (2012 թ.) դեռ կանդրադառնանք: Ա. Սոյուարտի աշխատանքի մասին նույնպես տե՛ս ստորև:

¹⁵ M. Canard, "Le Royaume d'Arménie-Cilicie et de Mamelouks jusqu'au traité de 1285", *REA*, 1967, pp. 217-259.

Որքան էլ զարմանալի կարող է թվալ, թեմայի ուսումնասիրության ուղղությամբ կատարված հաջորդ նշանակալի քայլը Ռիչարդ Սֆոթի 1981 թ. գրած մագիստրոսական թեզն է՝ «Մամլուֆ-հայկական հաւաքեութիւնները Բահրի շրջանում՝ մինչև Սսի անկումը (1250-1375 թթ.)» վերնագրով (անտիպ)¹⁶: Գիտական ղեկավար ունենալով մամլուքյան պատմագրութեան խորագիտակ մասնագետներից մեկին՝ Դոնալդ Լիթթլին՝ Սքոթը բավական տպավորիչ աշխատանք է շարադրել¹⁷: Չնայած մագիստրոսական աշխատանք լինելուն՝ այն առաջին հերթին զարմացնում է ներգրավված մամլուքյան սկզբնաղբյուրների քանակով: Հեղինակն իր օգտագործած արաբալեզու աղբյուրների շարքում նշում է Աբու ալ-Ֆարաջի (Բար Հեբրեսուի կամ Իբն ալ-Իբրիի) արաբերեն ժամանակագրութիւնը, Իբն Աբդ ալ-Ջահիւրի, Բայբարս ալ-Մանսուրիի, ալ-Յունինիի, Շաֆի Իբն Ալիի, Աբու ալ-Ֆիդայի, ալ-Նուվայրիի, ալ-Ջազարիի, Իբն ալ-Դավադարիի, Անանուն մամլուք ժամանակագրի, ալ-Շուջջաիի, Մուֆադդալ Իբն Աբի ալ-Ֆադաիլի, Իբն Քասիրի, Իբն ալ-Ֆուրաթի, ալ-Մակրիզիի, Իբն Թաղրի Բիրզիի, ալ-Կալիլաշանդիի, Իբն Շադդադի, Իբն ալ-Շիհնայի երկերը: Այնուամենայնիվ, աշխատանքի ժամանակագրական ընդարձակ սահմանները թույլ չեն տվել հեղինակին մանրամասնորեն անդրադառնալ այդ աղբյուրների հայտնած բոլոր տեղեկութիւններին: Այլ կերպ ասած՝ նա շատ դեպքերում պարզապես սահմանափակվում է արաբագիր պատմիչների՝ հայ-մամլուքյան առնչութիւնների համար կարևորութիւն ներկայացնող հաղորդումները դուրս հանելով՝ խորամուտ չլինելով դրանց աղբյուրագիտական քննութեանն ու միմյանց և այլալեզու աղբյուրների հետ ունեցած հակասութիւնները երևան բերելուն¹⁸:

¹⁶ Տե՛ս **R.J. Scott**, *Mamlūk-Armenian relations during the Bahrī period to the fall of Sīs (1250-1375)*, McGill University, Montreal, 1981 (unpublished MA thesis): 1250-1517 թթ. եփպոսոսում և Ասորիփում կառավարած մամլուքյան եկուդ դինաստիաների «Բահրի» և «Բուրջի» հորոշումների մասին կիսուեմ 2.1 եմթալլաում:

¹⁷ Հմմտ. այս աշխատանքի մասին Ստյոարտի հայտնած կարծիքի հետ: Տե՛ս **A.D. Stewart**, *The Armenian Kingdom*, p. 17:

¹⁸ Ամեն դեպքում Սֆոթն իր նախաբանում ընդգծում է, որ իր աշխատանքն ոչ քե հավակնում է անդրադառնալ հայերի և մամլուքների 1250-1375 թթ. հաւաքեութիւնների բոլոր սապեկտ-

Հայ-մամլուքյան հարաբերությունների շատ դրվագներում պարզություն մտցնելու գործում իր կարևոր նպաստն է բերել Երուսաղեմի Եբրայական Համալսարանի պրոֆեսոր Ռեալվեն Ամիտայը՝ մամլուքյան պատմության արդի փորձառու մասնագետներից մեկը։ Մամլուքյան սուլթանության և մոնղոլական Իլխանության հակամարտության և ռազմական առճակատման 60-ամյա ընթացքին նվիրված նրա բազմաթիվ հոդվածներում և մենագրություններում մոնղոլների դաշնակից Կիլիկյան Հայաստանի գործոնը երբեք չի անտեսվել¹⁹։ Սույն աշխատանքի ժամանակագրական սահմանների հետ առավել համադրելի է նրա «Մոնղոլները և մամլուքները։ Մամլուք-իլխանյան պատերազմը 1260-1280 թթ.» մենագրությունը, որում ներկայացված է հակամարտության պատմության առաջին քսանամյա ժամանակաշրջանը։ Այստեղ նրա ուշադրության կենտրոնում են եղել ոչ միայն մոնղոլ-մամլուքյան քաղաքական-դիվանագիտական հարաբերությունները և բուն ռազմական գործողությունների ընթացքը, այլև հակամարտության թաքնված բաղադրիչները՝ մարտավարության և ռազմավարության, մարտական գործողությունների նախապատրաստման և վարման, փոստային համակարգերի, լրտեսության և հետախուզության հետ կապված հարցերը։ Մենագրությունը սկզբնաղբյուրային ամուր հիմք ունի։ Մամլուքյան և իլխանական սկզբնաղբյուրներն օգտագործված են շատ հետևողականորեն։ Լատին, ասորական աղբյուրների հետ մեկտեղ բավական հաջող օգտագործված են նաև եվրոպական թարգմանություններով հասանելի հայկական աղբյուրները (Սմբատ Սպարապետ, Կիրակոս Գանձակեցի, Գրիգոր Ակնեբցի, Վարդան Արևելցի, Հեթում Կոռիկոսցի, Ստեփանոս Օրբելյան), որոնք ըստ հեղինակի հատկապես կարևոր են «Փոքր Հայաստանի դերի ֆմնարկման համար։ Չնայած երբեմն դրանք հաղորդում են տեղեկություններ ավելի լայն հարցերի վերաբերյալ»²⁰։ Այս գրքի հրապարակումից 23 տարի է անցել,

ներին, այլ միայն ուղղված է նրանց հակամարտության զարգացման հիմնական ուղղությունները։ Տե՛ս **R.J. Scott**, *Mamlūk-Armenian relations*, p. 4:

¹⁹ **R. Amitai-Preiss**, *Mongols and Mamluks: The Mamluk-İlkhanid war, 1260-1281*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995.

²⁰ Անդ, p. 7:

և այդ ընթացքում մի շարք նորահայտ աղբյուրներ են դիտական շրջանառության մեջ դրվել, որոնց պարունակած տեղեկություններով վերաքննման են ենթակա արդեն Հայտնի բազմաթիվ տվյալներ, լրացնելի կամ վերանայելի են մի շարք փաստեր: Մեր աշխատանքը Ռ. Ամիրտայի մենագրության հետ բազմաթիվ հատվող կետեր ունի, որոնց վերաբերյալ մեր տեսակետները կձևակերպենք հետագա շարադրանքում յուրաքանչյուրի համար իր տեղում: Նրա գիրքն այն ուսումնասիրություններից է, որոնք մշտապես գրասեղանին ենք ունեցել սույն աշխատանքը շարադրելիս²¹:

Հայ-մամլուքյան հարաբերությունների պատմության ուսումնասիրության հաջորդ առաջընթաց քայլը կատարել է Անգուս Սոյուարթը 2001 թ. հրատարակած իր «Հայոց թագավորությունն ու մամլուքները: Պատերազմը և դիվանագիտությունը Հեթում Բ-ի թագավորության ընթացքում (1289-1307 թթ.)» մենագրությամբ: Աշխատանքի ներածությունից, աղբյուրների տեսությունից և թեմայի ուսումնասիրության պատմության շարադրանքից պարզ է դառնում, որ հեղինակը բավական լուրջ է մոտեցել իր առջև դրված խնդրին: Նա Կիլիկիայի պատմության ժամանակակից ուսումնասիրողներից առաջինն էր, որ բարձրաձայնեց ոլորտի կարևորագույն «բացերից» մեկը՝ չեչտելով, որ «արաբական աղբյուրները, որոնք շատ հաճախ անտեսվել են թագավորության պատմության հետազոտողների կողմից, իրականում կարող են օգտակար լինել նրա ներքին գործերի [բազմաթիվ] մանրամասները հայտնաբերելու կամ դրանց վրա լույս սփռելու տեսանկյունից»²²: Չնայած վերնագրում նշած ժամանակագրական սահմաններին՝ Ա. Սոյուարթն իր մենագրություն

²¹ Հարկ ենք համարում հիշատակել Բայբարսի կառավարման շրջանին նվիրված ևս մի արժեքավոր ուսումնասիրություն՝ Պ. Թորաուի հեղինակությամբ: Գիրքը գրվել է գերմաներեն (P. Thorau, *Sultan Baibars I. von Ägypten: ein Beitrag zur Geschichte des Vorderen Orients im 13. Jahrhundert*, Wiesbaden, 1987), որից հետո թարգմանվել է նաև անգլերեն (P. Thorau, *The Lion of Egypt: Sultan Baybars I and the Near East in the thirteenth century*, transl. by P.M. Holt, London and New York, Longman, 1992) և արաբերեն (Bîtir Tawrâû, *Al-Zâhir Baybars. Ishâm fi târîh al-Šarq al-adnâ fi al-qarn al-tâlî ‘aşara, tarğamat Muḥammad Ğudayd, murâğā’a wa-taqdîm Aḥmad Huṭayṭ, Qadmus, Dimašq, 2002*): Ցավով, սույն աշխատանքը գրելիս ոչ Պ. Թորաուի գրքի բնօրինակը և ոչ էլ թարգմանություններն օգտագործելու հնարավորություն չենք ունեցել:

²² A.D. Stewart, *The Armenian Kingdom*, p. 2.

սկսում է Հեթում Բ-ի իշխանությունը նախորդած ժամանակաշրջանում հայ-մամլուքյան հարաբերությունների ընդհանրական անդրադարձով: Այս հատվածում ուսումնասիրողը գերազանցապես հենվում է Մ. Կանարի վերն ակնարկված հոգվածի վրա, որը, ինչպես ինքն է պնդում, իր աշխատանքի համար որպես «մոդել և ներշնչանք» է ծառայել²³: Ստյուարտը մերթըմերթ մեջբերումներ է անում նրանից, ամփոփում նրա փաստարկները: Նա միայն հազվադեպ է փորձում էական լրացումներ ու հավելումներ կատարել Կանարի շարադրանքին և անգամ որոշ աղբյուրներ հղում այնպես, ինչպես Կանարն իր ծանոթագրություններում²⁴: Մենագրության ուրույն արժեքը նրա երրորդ գլուխն է, որում մամլուքյան սկզբնաղբյուրների լույսի ներքո լուսաբանված է Հեթում Բ-ի կառավարման ժամանակաշրջանը:

Օգտագործված աղբյուրների հետ ծանոթությունը Ստյուարտն սկսում է այն պնդմամբ, թե ինքն ամեն կերպ ջանացել է «ի ցույց դնել Մամլուքյան սուլթանության արաբական աղբյուրների ներուճակ հնարավորությունները (պոտենցիալը)» թեմայի լուսաբանման գործում, բայց հետո ավելացնում է, թե սահմանափակվել է միայն «տպագիր հրատարակություններով լայնորեն հասանելի աղբյուրներով»²⁵: Մամլուքյան պատմագրության իր օգտագործած աղբյուրների շարքում Ստյուարտն առանձնացնում է հատկապես ալ-Այնիին և ալ-Մակրիզիին, որոնք համեմատաբար ուշ շրջանի պատմիչներ լինելով, այնուամենայնիվ, հարուստ տեղեկություններ են պահպանել իրենցից առաջ ապրած պատմիչների երկերից: Արաբագիր մյուս հեղինակներից ուսումնասիրողն առանձնացնում է Աբու ալ-Ֆիդային: Վերջինս, որ Այյուբյան էմիր էր և հետագայում նաև Համայի կառավարիչ ու սուլթան է եղել, իր երկում բազմաթիվ իրադարձություններ ներկայացրել է ականատեսի և անմիջական մասնակցի աչքերով՝ հաճախ զարմացնելով «Հայոց թագավորության ներքին գործերի մասին իր տեղեկացվածության աստիճանով»²⁶: Տարօրինակ է, որ արաբերենին տիրապետելով Ա. Ստյուարտն իր աշ-

²³ Անդ. p. 16:

²⁴ St' u orf' naly, Անդ. p. 44, n. 4, 6 կամ p. 55, n. 47:

²⁵ Անդ. p. 18:

²⁶ Անդ. p. 19:

խատանքում, այնուամենայնիվ, մի շարք արաբալեզու սկզբնաղբյուրների «լայնորեն հասանելի» բնագրերի փոխարեն, օգտվել է միայն եվրոպական լեզուներով առկա թարգմանություններից: Աբու ալ-Ֆիդան այդ հեղինակներից մեկն է²⁷: Օգտագործված են նաև ալ-Ջադարիի և ալ-Յունինիի՝ Սովաթեի և Լի Գուռյի մասնակի հրատարակությունները²⁸, ինչպես նաև Իզզ ալ-Դին իբն Շադդադի, Մուֆֆադդալ իբն Աբի ալ-Ֆադաիի, Իբն ալ-Դավադարիի և Իբն ալ-Սուկաիի երկերը: Առաջնային կարևորություն երկու աղբյուրներ՝ ալ-Նուվայրին և Բայբարս ալ-Մանսուրին, օգտագործված են Շ.Մ. Էլհամի 1293-1298 թթ. ընդգրկող մասնակի հրատարակությամբ: Հատվածական թարգմանություններից և մասնակի հրատարակություններից օգտվելու պատճառով Սոյուլարտի աչքից վրիպել են խիստ կարևոր հաղորդումներ, ինչպես, օրինակ, 1292 թ. Հռոմկլայի գրավման ականատես եղած Բայբարս ալ-Մանսուրիի բացառիկ նկարագրությունը: Հետևապես աշխատությունը մեր օրերում՝ հրատարակությունից շուրջ երկու տասնամյակ անց, նորահայտ աղբյուրների լույսի ներքո նոր աշխատությամբ լրացվելու անհրաժեշտություն ունի:

Անկախ վերոգրյալից՝ Սոյուլարտի գիրքը հույժ կարևոր նպաստ էր հայոց պատմության համար մամլուքյան աղբյուրների ներկայացրած արժեքը գնահատելու առումով՝ Կիլիկյան Հայաստանի հետազոտությունները հարստացնելով Հեթում Բ-ի իշխանության տարիներին հայ-մամլուքյան հարաբերությունների քիչ հայտնի կամ տակավին անհայտ բազմաթիվ մանրամասներով:

Կիլիկյան Հայաստանին նվիրված իր աշխատություններում (“La Cilicie au carrefour des empires”, “Le Royaume Arménien de Cilicie”) արաբական աղբյուրներին մշտապես մեծ կարևորություն է տվել Ֆրանսահայ պատմաբան և Կիլիկիայի պատմության ամենահմուտ մասնագետներից մեկը՝ Արմեն Կոդ Մուրաֆյանը: 2012 թ. նա պատմա-

²⁷ Խոսքը Փ. Հոլտի հատվածական անգլերեն թարգմանության մասին է, որ մեզ անհասանելի է եղել այս աշխատանքը գրելիս: St' u The Memoirs of a Syrian Prince: Abū'l-Fidā', Sultan of Hamāh (672-732/1273-1331), translated with an introduction by P. M. Holt, Franz Steiner, Wiesbaden, 1983:

²⁸ Այս հեղինակների երկերի հրատարակությունների մասին կխոսենք ստորև:

բանների դատին հանձնեց երկար սպասված *L'Arménie du Levant (XIe-XIVe siècle)* երկհատոր աշխատությունը, որը նրա շուրջ քառորդ-դարյա պրպտումների ամբողջացումը լինելով՝ իրավամբ վերջին տարիների խոշորագույն ներդրումներից մեկն է Կիլիկիայի պատմությունից հետազոտության ասպարեզում²⁹:

Մովսեփյանը, միջնադարյան սկզբնաղբյուրների փայլուն գիտակ լինելով, իր «համրագիտաբանային» աշխատությունը կառուցել է աղբյուրագիտական լայն հենքի վրա: Ի շարս հայկական, բյուզանդական, լատին և ասորական (ինչպես նաև որոշ պարսկական) բազմաթիվ և բազմազան աղբյուրների՝ «Լևանտյան Հայաստանում»-ում նշանակալի տեղ է տրված նաև արաբալեզու պատմագրությունը: Հեղինակը ջանք չի խնայել օգտագործելու նաև ԺԲ-ԺԶ դարերի արաբական պատմագրության՝ եվրոպալեզու թարգմանություններով (որոնց մեծ մասը հատվածական են) հասանելի երկերը: Մեզ հետաքրքրող մամուլային շրջանի պատմագիրներից նա օգտագործել է Իզդալ-Դին իբն Շադգադի, Աբու ալ-Ֆիդայի, ալ-Ջահաբիի, ալ-Յունինիի, ալ-Ջազարիի, Իբն ալ-Ֆուրակի, Իբն ալ-Սուլայի, «Բայբարսի և ճեռոնա Կալավունի ֆառուղար ալ-Ջահիրի» (պետք է լինի՝ «Իբն Աբդ ալ-Ջահիր»)՝³⁰, ալ-Մակրիզիի, ալ-Այնիի և ալ-Ումարիի, Իբն ալ-Շիհնայի երկերի անգլերեն, ֆրանսերեն և գերմաներեն մասնակի թարգմանությունները:

Ինչևէ, արաբական աղբյուրների հետ իր ծանոթության մեջ Մովսեփյանը որոշ վրիպումներ է թույլ տալիս³¹: ԺԳ-ԺԶ դարերի արա-

²⁹ Հատկանշական է, որ մեմագրությունը բովանդակում է շատ ավելին, քան Կիլիկիայի պատմությունը: Նրանում ներկայացված է նաև բուն Հայաստանի և ընդհանրապես հայաշխարհի ԺԱ-ԺԴ դարերի ֆաղափական, եկեղեցական և մշակութային պատմությունը: Աշխատության մասին տես **Բադյան Ա.**, «Կող Մուսաֆյան, Մերձավոր Արևելիի Հայաստանը (ԺԱ-ԺԴ դարեր)», *ԲՄ*, № 20, 2014, էջ 447-467 (գրախոսություն), ինչպես նաև **ճույնի և Վ. Տեղ-Ղևոնդյանի**՝ «Մերձավոր Արևելիի Հայաստանը (ԺԱ-ԺԴ դարեր)», *ԲՀ*, № 1, Երևան, 2013, էջ 145-158 (գրախոսություն):

³⁰ **Cl. Mutafian**, *L'Arménie du Levant (XIe-XIVe siècle)*, Les Belles Lettres, Paris, 2012, t. 1, p. 46.

³¹ Նա գրում է, որ Մուֆադդալի 1260-1340 թթ. ընդգրկող պատմությունը ֆրանսերեն թարգմանությամբ հրատարակել է Բյուշեն: Մինչդեռ Բյուշեն թարգմանել է միայն 1260-1317 թթ. պարփակող մասը: Բացի այդ նա ալ-Մակրիզիի «Քիթաբ ալ-սուլուք»-ի ժամանակագրական սահ-

բական մատենագրության երկերի միայն մի մասին տիրապետելով և ձեռքի տակ ունենալով՝ բնական է, որ հեղինակը դժվարանալու էր համակարգված ձևով և պատմական գիտելիքի սերնդափոխության ամբողջական ավանդույթի լույսի ներքո դիտել ու քննարկել այս կամ այն արաբագիր հեղինակի՝ Կիլիկիայի պատմությանը վերաբերող վկայությունները, ինչը, որ շատ դեպքերում հաջողողությամբ կատարել է, օրինակ, հայկական, լատին կամ բյուզանդական աղբյուրների դեպքում: Մի դեպքում, օրինակ, Մութաֆյանը, Յակուտ ալ-Համալիի մոտ հանդիպող wald Dāwud («Դավթի սերունդ») և Āl Dāwud` («Դավթի զարմ») արտահայտությունները, հակառակ Նալբանդյանի տեսակետի, կապել է Դավիթ Արքակաղնեցու անվան հետ³²: Մինչդեռ արաբագիր այլ պատմիչների (Իբն ալ-Ֆուրաթ և ալ-Մակրիզի) մոտ այս արտահայտության մյուս կիրառությունները ցույց են տալիս, որ այստեղ իրականում «Պահլավունիների տոհմ» է նկատի առնված³³: Մեկ ուրիշ դեպքում հայագետը պարսիկ մատենագիր Ջուվայնիի մոտ եղած sulṭān-e Tākavor («Թաֆալունի սուլթան») արտահայտությունը կապում է Ավագ Զաքարյան իշխանի անվան հետ, մինչդեռ Բար Հերբոսի արաբերեն ժամանակագրությունն օգնում է պարզություն մտցնել այս հարցում:

Կիլիկյան Հայաստանի պատմության ուսումնասիրություններում ցայսօր անբավարար ուշադրություն է դարձվել երկրի տեղագրական և պատմաաշխարհագրական նկարագրությունը, ճարտարապետական կառույցների հետազոտությունը: Կիլիկյան Հայաստանի պատմական սահմաններում եղած բերդերի և քաղաքների մեծամասնությունն այժմ հարևան Թուրքիայի Հանրապետության տարածքում է, և այն-

մաններ է նշում 1181 և 1436 թվականները՝ 1171-1441 թվականների փոխադրում: Բրատսլավոյությունները կծանոթագրենք ստորև:

³² Cl. Mutafian, *L'Arménie*, p. 513.

³³ St'ya Ibn al-Furāt, *Tārīḥ al-duwal wa-l-mulūk*, ց. 2, bi-taḥqīq Muḥammad Farīd al-Šayyāl (*A critical edition of Volume II of Tārīḥ al-duwal wa'l mulūk by Muḥammad B. 'Alī ibn al-Furāt*, University of Edinburgh, 1986, unpublished), ց. 153-154 [pp. 253-254]: Վերջինս իրականում մեջբերում է Յակուտի ժամանակակից հայեացի պատմիչ Իբն Աբի Տայյի (մահ. 1229-1233 թթ. միջակայքում) երկից, որը չի հասել մեզ: Հմմտ. al-Maqrīzī, *Kitāb al-Muqaffā al-Kabīr*, ց. 2, bi-taḥqīq Muḥammad al-Ya'lawī, Dār al-Ġarb al-Islāmī, Bayrūt, 1991, ց. 512-513:

տեղ պեղումներ կատարելու հնարավորությունից հասկանալի պատճառներով զրկված ենք: Արդի հետազոտողի առջև կանգնած մյուս բարդությունը պատմական աղբյուրներից հայտնի բերդերի նույնականացման հարցն է, քանի որ Կիլիկյան Հայաստանի այժմյան տարածքում գտնվող ամրոցների մի մասը կիսավեր է, մյուս՝ զգալի մասը, հիմնովին ավերված: Բացի այդ դրանցից շատերը կրում են թուրքական անուններ, որոնք ոչ մի աղբյուր չունեն դրանց պատմական անվանումների հետ: Այնուհանդերձ, հատկանշական է, որ այս ուղղությամբ կարևոր քայլեր են կատարվել, թեև հիմնականում արտերկրի մասնագետների կողմից: Հայկական պետության ճարտարապետության՝ ի մասնավորի ռազմական ամրոցաշինության ուսումնասիրության մեջ առաջընթաց քայլ էր Դվիդի Վանդեկերհովի *Medieval Fortifications in Cilicia: The Armenian Contribution to Military Architecture in the Middle Ages* («Կիլիկիայի միջնադարյան ամրությունները: Հայերի ներդրումը միջնադարյան ռազմական ճարտարապետության մեջ»)³⁴ բոլորովին վերջերս հրատարակված աշխատությունը: Սա, թերևս, Ռոբերտ Էդվարդսի հայտնի աշխատություններից³⁵ հետո Կիլիկիայի հայկական ամրությունների ուսումնասիրության երկրորդ հաջողված և երկար սպասված փորձն է: Վանդեկերհովն իր այս գրքով փորձել է ինչ-որ չափով լրացնել ոլորտում եղած բացերը՝ քննության ենթարկելով Կիլիկիայի տարածքի շուրջ 104 ամրություններ: Դրանց մեծամասնությունը, չնայած մշակութային վանդալիզմի դրսևորումներին, հայկական միջնադարյան ամրոցաշինության և ճարտարապետության դեռևս չջնջված հետքեր ունեն: Հատկանշական է, որ հեղինակը մի քանի անգամ անձամբ այցելել է Կիլիկիա և հիշյալ բերդերի մոտ կեսն իր աչքով տեսել է, նկարագրել դրանք սեփական դիտարկումների

³⁴ D. Vandekerckhove, *Medieval Fortifications in Cilicia: The Armenian Contribution to Military Architecture in the Middle Ages*, Brill, Leiden, 2019.

³⁵ Տե՛ս R.W. Edwards, *The fortifications of Armenian Cilicia*, Dumbarton Oaks, Washington, 1987, ինչպես նաև սույն թեմայով հետազոտողի բազմաթիվ հրապարակումները: Տե՛ս նույնի՝ “Two New Byzantine Churches in Cilicia”, AS, vol. 32, 1982, pp. 23-32; նույնի՝ “Ecclesiastical Architecture in the Fortifications of Armenian Cilicia (part 1)”, DOP, vol. 36, 1982, pp. 155-176 և “Ecclesiastical Architecture in the Fortifications of Armenian Cilicia (part 2)”, DOP, vol. 37, 1983, pp. 123-146:

հիման վրա, չափազերել, քարտեզագրել և տեղորոշել: Նա նաև մինչ օրս անհայտ մի շարք ամրություններ է հայտնաբերել Տավրոսյան լեռներում, ինչպես նաև դրանց հարող բնակավայրերի հետքեր: Այդ տվյալները կիլիկյան բերդամրոցների իր ձեռքով արված լուսանկարների հետ մեկտեղ նա գետեղել է իր գրքի վերջնամասում՝ աշխարհագրական տեղեկատուում (gazetteer):

Հնագիտական տվյալները պատմական գիտելիքի հետ համադրելու անհրաժեշտությունը գիտակցելով՝ Դ. Վանդեկերքհովն իր ուսումնասիրության մեջ օգտագործել է միջնադարյան հայկական և օտարալեզու սկզբնաղբյուրների վկայությունները: Սկզբնաղբյուրային տվյալները (խոսքը մասնավորապես արաբական պատմական և աշխարհագրական սկզբնաղբյուրների մասին է-Գ.Դ.) աշխատանքում նույնքան հմտորեն չեն օգտագործված որքան հնագիտական տվյալները: Օգտագործած սկզբնաղբյուրների և գրականության տեսությունից արդեն ենթադրում ենք, որ հետազոտողը հիմնականում եվրոպական թարգմանություններով (հիմնականում մասնակի) հասանելի արաբական աղբյուրներ է օգտագործել (Իմադ ալ-Դին ալ-Իսֆահանհի Al-Faḥ al-quṣṣī-ն, Իբն ալ-Ասիրի Al-Kāmil fī tāriḥ-ը, Իբն ալ-Ազիմի Zubdat al-ḥalab-ը, Աբու Շամայի Kitāb al-Rawḍatayn-ը, Աբու ալ-Ֆիդայի Al-Muḥtaṣar-ը, Ղաթի Մուֆադդալի Al-Nahḡ al-sadīd-ը, ալ-Մակրիդի Kitāb al-sulūk-ը, Իբն ալ-Շիհնայի Al-Durr al-muntaḥab-ը), որոնց մասին խորը գիտելիքներ չի ունեցել: Նա, օրինակ, Սալահ ալ-Դինի կենսագիր Բահա ալ-Դին իբն Շադդադի մասին խոսելիս, որպես նրա աշխատություն, սխալմամբ ծանոթագրում է Իզզ ալ-Դին իբն Շադդադի Al-Aḥq al-ḥaṭīra երկի բնագրի հրատարակությունը, իսկ հաջորդ էջում որպես վերջինիս երկ՝ Ա.Մ. Էդդեի Ֆրանսերեն մասնակի թարգմանությունը³⁶: Ուսումնասիրողը Մուֆադդալին սխալմամբ մուսուլման հեղինակ է անվանում³⁷:

Պետք է նշել, սակայն, որ Կիլիկիայի բերդերի մասին հաղորդող արաբական աղբյուրներն անհամեմատ ավելի շատ ու բազմաթիվ են, և դրանց բովանդակած տեղեկությունները շատ ավելի հարուստ են, քան

³⁶ D. Vandekerckhove, *Medieval Fortifications*, pp. 10-11.

³⁷ Տե՛ս նույն տեղում, p 10:

կարելի է պատկերացում կազմել Վանդեկերչհովի գրքից: Դրանց պարունակած նյութը, գուցե և ավելին է, քան հայկական և այլ օտարալեզու աղբյուրների պարունակած տեղեկությունները միասին վերցրած:

Մեր հետազոտություններում մենք մեկ անգամ չէ, որ շեշտադրել ենք այն կարևորությունը, որ ունեն արաբական՝ այդ թվում մամլուքյան պատմական և աշխարհագրական երկերը հայկական Կիլիկիայի տեղագրական նկարագրության համար: Այս թեմայով վերջերս մեր հեղինակած երկու հոդվածները՝ նվիրված Կիլիկյան Հայաստանի երկու քիչ հայտնի բերդերի (ալ-Թիհիին կամ Կանամելլային և Քայնուքին), դրա վառ վկայությունն են³⁸:

Հայ-մամլուքյան հարաբերությունների լուսաբանման ուղղությամբ նշանակալի քայլեր են կատարվել նաև արաբական աշխարհի հետազոտողների կողմից ինչպես Մամլուքյան սուլթանության ընդհանուր պատմությանը, Իլխանության հետ նրա հարաբերություններին, այնպես էլ առանձնապես Կիլիկիայի պատմությանը նվիրված ուսումնասիրություններում: Իրենց աշխատություններում Կիլիկյան Հայաստանին և մամլուքների հետ վերջինիս հարաբերություններին անդրադարձ կատարած արաբ ժամանակակից հետազոտողներից հիշատակության են արժանի հատկապես Ֆայիդ Համմադ Մուհամմադ Աշուրը և Սաիդ Աբդ ալ-Ֆաթթահ Աշուրը: Նրանցից առաջինն իր «Մամլուք-մոնղոլական փառաբանական հարաբերությունները մամլուքյան առաջին հարստության օրոք» և «Իսլամական ջիհադն ընդդեմ խաչակիրների և մոնղոլների մամլուքյան դարաշրջանում» մենագրություններում³⁹ ընդհանուր գծերով՝ մի քանի էջի սահմաններում, ներկայացրել է նաև հայ-մամլուքյան ռազմաքաղաքական հակամարտության և գաղափարախոսական առճակատման ակունքներն ու զարգացման պատմությունը: Մամլուք-հայկական քաղաքական հարաբերությունների քննությունը

³⁸ Գ. Դանիելյան, «Կիլիկյան Հայաստանի բերդերն ու փառաբանական աղբյուրների (հոդվածաշար): Ա. ալ-Թիհին», JSAS, v. 27, Issue 2, Brill, Leiden, 2021, էջ 151-182 և նույնի՝ «Կիլիկյան Հայաստանի բերդերն ու փառաբանական լատիներեն աղբյուրների (հոդվածաշար): Բ. Քայնուք», ՀՀԷ, 2021 (հանձնված է հրատարակության):

³⁹ Fāyid Ḥammād Muḥammad ‘Āṣūr, Al-ġihād al-Islāmī ʿidda al-ṣalibiyyīn wa-l-muḡūl fī al-‘aṣr al-mamlūkī, Ṭarābulus, 1995, ք. 229-236.

տեղ է գտել նաև խաչակրությունների և եվրոպական միջնադարյան պատմություն մասնագետ Սաիդ Աշուրի աշխատություններում: Վերջինս բացի այն, որ Հայոց թագավորության և եգիպտոսի սուլթանության փոխհարաբերություններն արծարծել է (Թեկուզ և Հարևանցի-Գ.Դ.) իր «Մամլույան դարաշրջանը եգիպտոսում և Ասորիքում» և «եգիպտոսն ու Ասորիքն Այյուբյանների և Մամլույների օրոք» մենագրությունների⁴⁰ էջերում, թեմային նաև մի առանձին հոդված է նվիրել «Մամլույան սուլթանությունն ու Փոֆր (այն է՝ Կիլիկյան-Գ.Դ.) Հայաստանի թագավորությունը» վերնագրով⁴¹:

Հայերն ու Հայոց պատմությունը դեռ նախորդ դարի 80-ականներից մշտապես կենտրոնական տեղ են զբաղեցրել նաև մեկ այլ եգիպտացի հետազոտողի՝ անվանի Հայագետ, ԲենՀայի Համալսարանի պրոֆեսոր Ֆայիզ Նաջիբ Իսկանդարի պատմագիտական հետաքրքրություններում: Ճիշտ է՝ նրա աշխատանքները (օրինակ՝ «Հայաստանը բյուզանդացիների և «բարեպաշտ» իսլամների միջև հայոց Ղևոնդ պատմիչի գրվածքների լույսի ներքո» (1982 թ.), «Հայաստանը բյուզանդացիների և սելջուկ թյուրքերի միջև» (1983 թ.), «Հայաստանի իսլամական նվաճումները» (1983 թ.), «Հայաստանի մայրաքաղաք Անիի գրավումը սելջուկների կողմից հիջրայի 456 / 1064 թ.» (1987 թ.), «Տնտեսական կյանքը Հայաստանում իսլամական նվաճման ժամանակ» (1988 թ.), «Հայաստանի գրավումը բյուզանդական կայսրության կողմից» (1988 թ.), «Les richesses de l'Arménie au temps des Bagratides (885-1045)» (1988 թ.), «Մուսուլմանները, բյուզանդացիները և հայերը հայ ժամանակակից պատմիչ Սեբեոսի գրվածքների լույսի ներքո» (1993 թ.)⁴² և բազմաթիվ այլ գրքեր) հիմնա-

⁴⁰ Sa'īd 'Abd al-Fattāh 'Ašūr, Mişr wa-l-Šām fī 'aşr al-Ayyūbiyyīn wa-l-Mamālīk, Dār al-Nahḍa al-'Arabīyya, Bayrūt (առանց տարեթվի), ինչպես նաև **Նույնի**՝ Al-'Aşr al-Mamālīkī fī Mişr wa-l-Šām, Dār al-Nahḍa al-'arabīyya, al-Qāhira, 1976:

⁴¹ St'ē **Նույնի**՝ Saltanat al-Mamālīk wa-mamlakat Armīnyat al-Şuğrā, Buḥūt wa-dirāsāt fī tārtih al-'uşūr al-wustā, al-Qāhira, 1977, թ. 225-278:

⁴² **Fāyiz Nağīb Iskandar**, Armīnya bayna al-bizantiyyīn wa-l-ḥulafā' al-rāšidīn fī du' kitābāt al-mu'arriḥ al-armanī Ğifūnd, al-Iskandariyya, 1982; **Նույնի**՝ Armīnya bayna al-Bizantiyyīn wa-l-Atrāk al-salāğiqā, al-Iskandariyya, 1983; **Նույնի**՝ Al-Futūḥāt al-islāmiyya li-Armīnya (11-40 h. / 632-661 m.), al-Iskandariyya, 1983; **Նույնի**՝ Istilā' al-salāğiqā 'alā 'āsimat Armīnya Ānī, sanata 456 h. / 1064 m., al-Iskandariyya, 1987; **Նույնի**՝ Al-Ḥayāt al-iqtisādiyya fī Armīnya ibāna al-fath al-islāmī, al-Iskandariyya, 1988; **Նույնի**՝ Ġazw al-Imbrāğūriyya al-Bizantiyya li-Armīnya 437 h./

կանոնում նվիրված են բուն Հայաստանի պատմությանը՝ արաբական արշավանքներին, Հայաստանում իսլամական գերիշխանության շրջանին, տնտեսական կյանքին, հայ-բյուզանդական հարաբերություններին, սելջուկ-թյուրքական արշավանքներին, Բագրատունիների հայոց թագավորությանը, խաչակրաց արշավանքներին, որոնք մեզ քաջ հայտնի են: Հայագետը վերջին տասնամյակում սկսել է հետաքրքրություն ցուցաբերել նաև Կիլիկյան Հայաստանի պատմության նկատմամբ՝ հրապարակելով մի քանի փոքրածավալ ուսումնասիրություններ, որոնց մասին վերջերս ենք իմացել: Մասնավորապես՝ 2008 թ.՝ «Հոմսի դիմակայությունը մոնղոլների և հայերի դաշնակցությամբ», 2010 թ.՝ «Փոքր Հայաստանի թագավորության առևտուրն իտալական ֆաղաֆների և Բահրի Մամլուխան սուլթանության միջև», 2012 թ.՝ «Փոքր Հայաստանի թագավորությունը մուսուլմանների և խաչակիրների միջև՝ պատմիչ Սմբատի գրվածքներում» հոդված-գրքույկներին, որոնք տակավին հասանելի չեն մեզ: Հետևաբար հեղինակի՝ այս հոդվածներում արտահայտած դիտարկումներին կանդորադառնանք մեր հետագա հետազոտություններում, մեզ հասու դառնալուն պես: Վերջերս, օրինակ, ձեռք ենք բերել Ֆայիզ Իսքանդարի 1999 թ. հեղինակած մի հոդված-գրքույկը՝ «Մամլուխան սուլթան ալ-Աշրաֆ իսլիլ իբն Կալավունը և «Մուսուլմանների բերդի» գրավումը» վերնագրով: Այն նվիրված է 1292 թ. մամլուքների կողմից Հռոմկլա բերդի գրավմանը: Այս հոդվածի մասին նույնպես իմացել ենք Հռոմկլայի կաթողիկոսական աթոռի պատմությանը նվիրված մեր աշխատության հրատարակությունից հետո, ուստի և այն չենք օգտագործել այդ հետազոտությունը գրելիս:

Անշուշտ, Ֆայիզ, Սաիդ Աշուրներից և Ֆայիզ Իսքանդարից բացի մամլուք-հայկական հակամարտության առանցքային դրվագներն իրենց ընդհանրական, ոչ մանրաքնին անդրադարձն են գտել արաբական աշխարհի նաև այլ հետազոտողների մոտ: Առանձին հիշատակության են արժանի, օրինակ, Ջամալ ալ-Դին Սարուր⁴³, Մուհամմադ

1045 m., al-Iskandariyya, 1988; **նույնի**՝ *Les richesses de l'Arménie au temps des Bagratides* (885-1045), Alexandrie, 1988; **նույնի**՝ *Al-Muslimūn, al-Bizantiyyūn wa-l-Arman fī du' kitābāt al-mu'arrih al-armanī Sibiyūs* (11-40 h. / 632-661 m.), Dār al-ḥikma al-Yamāniyya, Ṣan'ā', 1993:

⁴³ **Muḥammad Ḡamāl al-Dīn Sarūr**, *Dawlat banī Qalāwūn fī Miṣr, Dār al-fikr al-'arabī, al-Qāhira*, 1947, ք. 224-231.

Սուհայլ Տակկուշը⁴⁴ և Ադիլ Աբդ ալ-Հաֆիզ Համզան⁴⁵: Նրանցից առաջին երկուսը հայ-մամլուքյան քաղաքական ավելի քան հարյուրամյա հարաբերություններին ընդամենը յոթից տաս էջ են հատկացրել, իսկ վերջինը հայոց թագավորության և Մամլուքյան սուլթանության համարադրությունը քննել է Հալեպի «փոխարհայության» հետ հարաբերությունների լույսի ներքո:

Արաբական աշխարհում հայ-մոնղոլական և նաև հայ-մամլուքյան հարաբերությունների ուսումնասիրության մեջ առաջինժամ քայլ էր Աբդ ալ-Ալլան Ջասիմ Ալի Ալ Սանիի 2007 թ. լույս տեսած «Մոնղոլների և Փոֆ հայաստանի թագավորության փառափառ հարաբերությունները 1236-1277 թթ. և դրանց հետոն իսլամական պատմության մեջ» վերնագրով մենագրությունը⁴⁶, որը հեղինակի 2006 թ. Կահիրեի համալսարանում պաշտպանած ատենախոսության հրատարակությունն է: Սա, թերևս, առանձնապես Կիլիկյան Հայաստանի պատմությանը նվիրված առաջին մենագրությունն է արաբական պատմագրիտության մեջ: Աշխատանքը գրված է ԺԲ-ԺԵ դարերի մեծածիփ արաբական սկզբնաղբյուրների լայն հիմքի վրա (Իբն ալ-Դավադարի, Իբն Աբդ ալ-Ջահիր, Իբն Վասիլ, Իբն Քասիր, Աբու ալ-Ֆիդա, Իբն Դուլմա, Իբն Թադրի Բիրդի, Բայբարս ալ-Մանսուրի, ալ-Ջահաբի, ալ-Ումարի, ալ-Քուլթուբի, ալ-Նուվայրի, ալ-Յունինի, Իզզ ալ-Դին Իբն Շադդադ, ալ-Մակրիզի, ալ-Այնի, ալ-Կալկաշանդի և այլք): Պետք է նշել, սակայն, որ ուսումնասիրողը երբեմն արաբագիր այս կամ այն հեղինակի հաղորդումը վերցնում է զուտ որպես արժանահիշատակ տեղեկություն և չի փորձում գտնել ու մատնանշել վկայության իրական սկզբնաղբյուրը: Զորօրինակ, Հռոմկլայի մասին ծանոթագրության մեջ նա մեջբերում է ալ-Քուլթուբիի հաղորդումը հայրապետանիստ գլխավոր անառիկու-

⁴⁴ Muḥammad Suhayl Ṭaqqūš, *Tārīḥ al-mamālīk fī Miṣr wa-bilād al-šām, Dār al-Nafā'is, al-Qāhira*, 1997, թ. 281-286, 319-321.

⁴⁵ 'Ādil 'Abd al-Ḥāfiẓ Ḥamza, *Niyābat Ḥalab fī 'aṣr salāṭīn al-mamālīk, al-Hay'a al-Miṣriyya al-'amma li-l-kitāb, al-Qāhira*, 2000, թ. 144-166.

⁴⁶ 'Abd Allāh Ġasim 'Alī Āl Ṭānī, *Al-'Ālāqāt al-siyāsiyya bayna al-Muğūl wa-Mamlakat Armīnya al-ṣuğrā 1236-1277m. wa-aṭaruhā fī al-tārīḥ al-Islāmī, Dār al-ulūm al-'arabiyya, Bayrūt*, 2007.

Թյան մասին⁴⁷, որն ընդամենը վերաշարադրանքն է բերդի 1292 թ. պաշարմանն ականատես եղած Բայբարս ալ-Մանսուրիի վկայություն⁴⁸:

Բացի տպագիր հրատարակություններ ունեցող աղբյուրներից Ալ Սանին հայոց թագավորությունյան մասին որոշ տեղեկություններ է քաղել նաև ձեռագիր մանր ժամանակագրությունների ձեռագրերից՝ հիմնականում Կահիրեի եգիպտական և Փարիզի ազգային գրադարանների հավաքածուներից: Իր աղբյուրների տեսություն մեջ Ալ Սանին գրում է, թե թեմայի ուսումնասիրություն համար ամենամեծ հետաքրքրությունն ու կարևորությունը ներկայացնում են հայկական աղբյուրները՝ առավել քան իսլամական աղբյուրները: Աշխատանքում հայագիր պատմիչներից օգտագործված են հատկապես Սմբատ Գունդստաբլի⁴⁹ «Տառեգիր», Կիրակոս Գանձակեցու «Պատմութիւն հայոց», Վարդան Արևելցու «Հաաֆումն պատմութեան», Գրիգոր Ակներցուն (կամ Ականցին) վերագրված «Պատմութիւն թաթարաց» և Ստեփանոս Օրբելյանի «Պատմութիւն նահանգին Սիսական» երկերի՝ եվրոպական լեզուներով (հիմնականում ֆրանսերեն) թարգմանությունները, ինչպես նաև Հեթում Կոռիկոսցու երկի լատիներեն և հին ֆրանսերեն տարբերակների հրատարակությունները: Ինչպես երևում է, հեղինակը զգալիորեն հայկական անձնանունները և

⁴⁷ Տե՛ս Անդ, §. 71, հ. 1:

⁴⁸ Հմմտ. **Baybars al-Mansūrī**, *Zubdat al-fikra fī tāriḥ al-ḥiğra*, bi-taḥqīq Dunāld Rītšārdz (D.S. Richards), Berlin-Bayrūt, 1998, §. 288:

⁴⁹ Ալ Սանին գրում է, թե «գունդստաբլ» տիտղոսի միակ նիշատակությունն արաբալեզու պատմագրության մեջ Բար Հեբրեոսի (Իբն ալ-Իբրիի) արաբերեն ժամանակագրության մեջ է: Պետք է նշել, որ հայոց սպարապետին («գունդստաբլ» տիտղոսի հայերեն համարժեքն է) արաբ պատմիչներից *kandāstabl* է անվանում նաև Իբն Աբդ ալ-Ջաֆիրը: Տե՛ս **İbn ‘Abd al-Zāhir**, *Al-Rawḍ al-zāhir fī sirāt al-Malik al-Zāhir*, bi-taḥqīq ‘Abd al-‘Azīz al-Ḥuwaytīr, al-Riyāḍ, 1976, §. 270: Եզրույթի այլ կիրառություններ կան նաև Իբն ալ-Կալանիսիի և Իբն Քասիրի մոտ: Օ. Ապանովիչի ենթադրությամբ՝ *kundāstabl* տիտղոսն Իկոնիայի սելջուկները հավանաբար փոխառել են կիլիկյան-հայկական (գունդստաբլ) կամ լատինական (*comes stabuli*) արդեն գոյություն ունեցող համարժեքներից: Տե՛ս **О.С. Апанович**, “К вопросу о должности кундстабла у сельджукидов Рума в XIII в.: Кундстабл Руми и Михаил Палеолог”, *ВВ*, Том 66 (91), 2007, стр. 183-184, прим. 74: Հմմտ. **Cl. Cahen**, *La Turquie pré-ottomane (Varia Turcica VII)*, Institut Français d’Études Anatoliennes, Istanbul, 1988, p. 183, 192-193, ինչպես նաև **D. Korobeinik**, *Byzantium and the Turks in the thirteenth century*, Oxford University Press, Oxford, 2014, pp. 92-94:

այլևայլ անվանումներն արաբերեն տառադարձելիս: Հայ մատենագիրների անունները, օրինակ, տառադարձված են այնպես, ինչպես ֆրանսերեն հրատարակություններում: Գրիգոր Ակներցուն ըստ այդմ հեղինակը կոչում է Ǧrīgūr Dākñīr (ֆրանսերեն Grigor d'Akner-ի համանմանությամբ), Վահրամ Եղեսպուն (Բաբունուն)` Fahrām Dīdes⁵⁰ և այլն: Վերոբերյալ դիտարկումները բնավ նպատակ չունեն թերագնահատելու հեղինակի կատարած աշխատանքը: Միայն այն հանգամանքը, որ սա հայ-մոնղոլական հարաբերություններին և Կիլիկյան Հայաստանի պատմությունը նվիրված առաջին արաբալեզու մենագրությունն է, արդեն իսկ շատ ոգևորիչ է:

Դրանում համոզվելու ևս մի առիթ է տվել Շառֆաթ Ռամադան Հուջջան 2011 թ. իր հրատարակած «Մամլուլյան առաջին պետության և Իրանի իլխանական պետության հարաբերությունները (648-732/1250-1335 թթ.)» գրքով⁵¹: Մենագրությունը գրված է աղբյուրագրիտական լայն հենքի վրա. հետազոտության ոլորտ են ներգրավված ինչպես Եգիպտոսի սուլթանության, այնպես էլ Իլխանության պաշտոնական պատմագրության արաբալեզու և պարսկալեզու գրեթե բոլոր կարևոր սկզբնաղբյուրները: Սակայն օտարալեզու գրականությունը սույն աշխատանքում օգտագործված է ոչ նույնքան հետևողականորեն, ինչպես արաբալեզու գրականությունը: Մենագրության մատենագրության մեջ և ծանոթագրություններում, օրինակ, Ռ. Ամիրտայի գիրքը, չգիտես ինչու, վերագրված է Դ. Մորգանին⁵², աչքի են զարնում եվրոպական լեզուներով ուսումնասիրությունների վերնագրերում եղած սխալները:

Ըմբռնելով Եգիպտոսի սուլթանության և Իլխանության ու մյուս կողմից Սուլթանության և հայոց թագավորության հակամարտությունների փոխկապակցվածությունը՝ Շառֆաթ Հուջջան իր գրքում բավական տեղ է հատկացրել նաև հայ-մամլուքյան քաղաքական հարաբերությունների լուսաբանմանը: Գրքի առաջին չորս գլուխները

⁵⁰ Եվ ընդհանրապես աշխատանքը պատշան կերպով սրբագրված չէ: Մենագրության բուն տեքստում և ծանոթագրություններում շատ են շարվածային-տպագրական վրիպակները և անհամապատասխանությունները:

⁵¹ *Šawkat Ramaḍān Huǧǧa, Al-‘Ālāqāt bayna dawlat al-Mamālīk al-ūlā wa-dawlat ilḥāniyya Fāris, 648-736 h. / 1250-1335 m., ‘Amān, 2011.*

⁵² Տե՛ս Անդ, թ. 66 (հ. 6), 67 (հ. 4), թ. 555:

նվիրված են մամլուք-մոնղոլական քաղաքական փոխհարաբերու-
թյունների և ռազմական բախումների լուսաբանմանը: Երկրորդից
չորրորդ գլուխներում առանձին անդրադարձ է կատարված նաև Հայ-
մամլուքյան հակամարտության սկզբնավորմանն ու զարգացմանը:
Մամլուքների և մոնղոլների առճակատման շրջանկարում հեղինակը
փորձել է վեր հանել ու մատնանշել Հայ-մամլուքյան քաղաքական-
դիվանագիտական հարաբերությունների կարևորագույն դրվագները՝
հազվագյուտ դեպքերում միայն խորանալով մանրամասնություն-
ների մեջ: Մի դեպքում, երբ հեղինակը խոսում է Հայոց թագավորու-
թյունից մամլուքների խլած ալ-Թինի (al-Tīnī) ամրոցի մասին, գրում
է, թե դժվարացել է հայտնի աշխարհագրական երկերում տեղեկու-
թյուններ գտնել այս ամրոցի մասին: Մինչդեռ արաբ պատմիչների
կողմից Qal'at al-Tīnī, al-Tīnāt կամ al-Tīnāt անուններով կոչվող բերդն
ամենայն հավանականությամբ տաճարականներին պատկանած Կա-
նամելլան (Canamella) է, որ գրավվել ու ավերվել է նաև սուլթան
Բայբարսի 1266 թ. արշավանքի ժամանակ⁵³:

Վերջերս իրաքցի հետազոտող Ֆաթհի Սալիմ ալ-Լահիբիի հեղինա-
կությամբ լույս է տեսել Կիլիկյան Հայաստանին նվիրված ևս մի աշ-
խատանք՝ «Փոքր Հայաստանի քաղալորությունը (հաբեան ումերի հետ փա-
ղափական հաւաքերությունների հետազոտություն) (հիջրայի 463-776 / 1071-
1374 թթ.)» խորագրով⁵⁴: Ծիշտ է՝ նշված թվականները (1071-1374 թթ.)

⁵³ Տե՛ս Անդ. շ. 263: Հմմտ. Ibn 'Abd al-Zāhir, Al-Rawd, շ. 270-271 և al-Maqrīzī, Kitāb al-sulūk li-ma'rifat duwal al-mulūk, ց. 1.2, bi-tahqīq Muḥammad Muṣṭafā Ziyāda, Maṭba'at al-ta'līf wa-l-tarğama wa-l-naṣr, al-Qāhira, 1957, շ. 552: Օրինակ, Իբն ալ-Ադիմի (մահ. 1262 թ.) Buğyat al-talab երկով կարդում ենք. «[Ալ-Թինաթը] բերդ է ծովի ափին՝ Բայասի և Մահիս միջև»: Տե՛ս Ibn al-'Adīm, Buğyat al-talab fi tāriḥ Ḥalab, bi-tahqīq Suhayl Zakkār, Bayrūt, 1988, ց. 1, շ. 223: Ալ-Թինիին Կանամելլայի հետ նույնացնելու մասին տե՛ս Molin K., Unknown Crusader castles, Cambridge University Press, 2001, p. 180, 186, ինչպես նաև R. Amitai-Preiss, Mongols, p. 118, n. 50 և Մ.-Ա. Շևալիե, Կիլիկյան Հայաստանի և հոգևորասպետական միաբանությունների փոխհարաբերությունների պատմությունից (թարգ. Ֆրանսեզեմից Վ. Պողոսյանի), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2013, էջ 82-83 (հետալսու՝ Մ.-Ա. Շևալիե, Կիլիկյան Հայաստան): Հմմտ. Ղ. Ալիշան, Սիսուան (Համագրություն Հայկական Կիլիկիո եւ Լեւոն Մեծագործ), Վենետիկ, 1885, էջ 396: Տե՛ս նաև ներկում՝ 3.1 մասում:

⁵⁴ Fathī Sālim Ḥamīdī al-Lahībī, Mamalakāt Armīnya al-ṣuğrā (Dirāsa fi-l-'alāqāt al-siyāsiyya ma'a-l-qiwa al-muğāwira li-l-fatra (463-776 h. / 1071-1374 m.), Dār al-ğayda', 'Ammān, 2019. Ընդ որում, սա ամենևին էլ այս հեղինակի «հայերին վերաբերող» առաջին գիրքը չէ: Նրա

միանգամից աչքի են զարնում և տարակուսանք առաջացնում, այնուամենայնիվ, ձեռնպահ պիտի մնանք որևէ մեկնաբանությունից, քանի ղեռ չենք ծանոթացել բովանդակությունը:

Ինչևէ, բոլոր այս ուսումնասիրությունների գոյությունն արդեն իսկ ապացուցում է, որ «Մերձավոր Արևելի հայոց պետության» նկատմամբ հետաքրքրությունը վաղուց արդեն սովորական երևույթ է նաև արդի արաբական պատմագիտության մեջ:

Այսպիսով, հայ-մամլուքյան հարաբերությունների արաբական սկզբնաղբյուրների բացահայտման ուղղությամբ օտար հետազոտողների կողմից կարևոր քայլեր են կատարվել: Յավալի է, որ այդ փորձերը գերազանցապես անտեսված են մնացել հայաստանյան արևելագիտության և հայագիտության կողմից, և ոչորտեղ հայրենական մասնագետների կատարած աշխատանքը գերազանցապես հիշյալ ուսումնասիրություններից անջրպետված է զարգացել:

Քաջ գիտակցելով Կիլիկյան Հայաստանի և ընդհանրապես հայոց պատմության համար միջնադարյան արաբական աղբյուրների ներկայացրած կարևորությունը՝ Նորհրդային Հայաստանի արաբագիտական դպրոցի ներկայացուցիչներից Հակոբ Նալբանդյանը ձեռնարկել է արաբագիր երեք հեղինակների՝ աշխարհագրագիր Յակուտ ալ-Համավիի, Համայի Այյուբյան կառավարիչ Աբու ալ-Ֆիդայի և Սալահ ալ-Դինի կենսագիր Բահա ալ-Դին Իբն Շադդադի երկերի՝ հայերի և հարակից երկրների պատմության մասին տեղեկություններ պարունակող հատվածների թարգմանություն⁵⁵: Հեղինակն իր աշխատությունն օժտել է հարուստ ծանոթագրություններով՝ մեծ տեղ հատկացնելով իրեն հայտնի այլ արաբական սկզբնաղբյուրներից քաղված վկայությունների համեմատական քննությանը: Մեր ուսումնասիրության համար հետաքրքրություն ներկայացնող մամլուքյան շրջանի հեղինակներից

գրչին է պատկանում նաև «Հայերի և վրացիների հարաբերություններն իսլամական ուժերի հետ Աբբասյան դարաշրջանում» վերնագրով մի աշխատանք: Տե՛ս **Faḥrī Sālim Ḥamīdī al-Lahībī**, *Dirāsāt fi 'alāqat al-Arman wa-l-Kurğ bi-l-qiwā al-Islāmiyya fi-l-'aṣr al-'Abbāsī*, Dār al-kutub al-'ilmiyya, Bayrūt, 2013:

⁵⁵ **Հ.Թ. Նալբանդյան**, Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին (Յակուտ ալ-Համավի, Աբու-Ֆիդա, Իբն Շադդադ), ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 1965:

Նալբանդյանը ժամանակ առ ժամանակ վկայակոչում է Իբն ալ-Վար-դիին, ալ-Ումարիին, Մուֆադդալ իբն Աբի ալ-Ֆադաիլին, ալ-Մակրի-զիին, Իբն Թադրի Բիրդիին, ալ-Կալկաշանդիին, ալ-Սախավիին, Իբն Իյասին և ալ-Սուլյուտիին: Նալբանդյանի գիրքը՝ արաբական աղբ-յուրներից քաղված նյութով ու Հայագիտական շրջանառություն մու-ծած նորույթներով, մեր օրերում էլ՝ տպագրությունից (1965 թ.) 56 տարի անց, գիտական լուրջ արժեք ունի և լայնորեն օգտագործվում է Հայագիտական և Կիլիկյան Հայաստանի պատմության ուսումնասի-րություններում: Պետք է նշել, սակայն, որ աշխատությունը գերծ չէ թերություններից ու սխալներից, որոնցից քչերն են շտկվել ժամա-նակի ընթացքում, ընդհակառակը փոխեփոխ օգտագործվելով՝ ամրա-գրվել են հետագա հետազոտողների մոտ: Մենք մտադիր չենք այս-տեղ ընդարձակ գրախոսություն հանձնարել աշխատությունը, այլ կսահմանափակվենք միայն մեկ-երկու դիտարկումներով, իսկ մամ-լուքյան աղբյուրների հետ կապված մյուս անճշտություններին անհրա-ժեշտության դեպքում կանդրադառնանք հետագա շարադրանքում՝ այսպես ասած՝ «խրենց տեղում»: Մի դեպքում, օրինակ, Նալբանդյանը 1250 թ. Եգիպտոսի սուլթան դարձած Շաջար ալ-Դուրրի մասին գրում է. «Աս-Սոյուսին, Մակրիզին, Իբն ալ-Վարդին նրան ծագումով քրոնի են համարում: Սախավի պատմիչը նրա մասին ասում է, թե ծագումով քրոնի էր, թեև ոմանք կարծում են, թե հայունի էր: Նույնը կրկնում է և Աբու-լ-Ֆի-դան»⁵⁶: Մինչդեռ Նալբանդյանի հիշատակած աղբյուրներից Շաջար ալ-Դուրրի ազգություն մասին Իբն ալ-Վարդին և ալ-Սուլյուտին կար-ծես թե չեն հիշել⁵⁷, իսկ մյուս երեքի մոտ իրար հար և նման ձևակեր-պումներ են՝ «ազգությամբ քրոնի էր, բայց ոմանք ասում էին, թե հայունի էր» (*kānat turkiyyat al-ğins, wa-qīla bal (կամ kānat) armaniyyatan*), հետևա-բար այս աղբյուրների հաղորդումներն իրար հակադրելու կարիք այս-տեղ առհասարակ չկար⁵⁸:

⁵⁶ St' u Անդ, էջ 271:

⁵⁷ **Ibn al-Wardī**, *Tatimmat al-Muḥtaṣar fī aḥbār al-baṣar*, ց. 2, al-Qāhira, 1868, ց. 193-194; **al-Suyūfī**, *Tārīḥ al-ḥulafā'*, Dār ibn Ḥazm, Bayrūt, 2003, ց. 365.

⁵⁸ **Al-Maqrīzī**, *Al-Sulūk*, ց. 1.2, ց. 361; **al-Saḥāwī**, *Tuḥfat al-aḥbāb wa-buḡyat al-ṭullāb*, Maktabat al-kulliyāt al-Azhariyya, al-Qāhira, 1986, ց. 95; **Abū al-Fidā'**, *Tārīḥ Abī al-Fidā' al-*

Նալբանդյանի աշխատությունում տեղ գտած շատ վրիպումներ կապված են Աբու ալ-Ֆիդա և Իբն ալ-Վարդի պատմիչների երկերի հետ: Վերջինիս երկն իրականում Աբու ալ-Ֆիդայի պատմության համառոտագրությունն է (հազվադեպ շեղումներով և հավելումներով), որին նա կցել է 1329 / 1330-1348 թթ. ընդգրկող իր «շարունակությունը»: Ձեռնելով երկու պատմիչների երկերի այս առնչության մասին⁵⁹ Նալբանդյանն Աբու ալ-Ֆիդայի իր թարգմանություն մեջ երբեմն բաց է թողնում որոշ դրվագներ, ինչպես, օրինակ, հիջրայի 531 թ. (1136/1137 թ.) Վահրամ Պահլավունու՝ Եգիպտոսի սուլթանի վեզիրության պաշտոնից հեռացվելու մասին վկայությունը, փոխարենը մի այլ տեղում նույն հաղորդումը բերում է Իբն ալ-Վարդիից, չնայած նրան, որ առաջինի մոտ հաղորդումն ավելի հանգամանալից է և հիշատակության արժանի մանրամասներ է պարունակում⁶⁰: Նալբանդյանի աշխատության մյուս ակնբախ թերությունն օգտագործած աղբյուրը (խոսքը մասնավորապես արաբալեզու երկերի մասին է) շատ հաճախ պատշաճ կերպով չհղելն է (երկի վերնագիր, հրատարակություն), անգամ երբ դրանից ընդարձակ թարգմանություն է մեջբերում:

Ահա այսպես, հայազիտական շրջանակներում ԺԳ-ԺԶ դարերի արաբագիր հեղինակների և հատկապես մամլուքյան սկզբնաղբյուրների մասին եղած սահմանափակ գիտելիքները, հայերեն թարգմա-

musammā al-Muḥtaṣar fī aḥbār al-baṣār, ց. 2, bi-taḥqīq Maḥmūd Dayyūb, Dār al-kutub al-ʿilmiyya, Bayrūt, 1997, ց. 300.

⁵⁹ Աբու ալ-Ֆիդայի երկի հետ իր փոփոխ ծանոթության մեջ Նալբանդյանը գրում է. «Այդ ընդարձակ աշխատությունը նախորդ պատմագիրների գործերի մի կոմպիլյացիա է, և շատ դժվար է ճշտել, թե այստեղ որն է իրապես հեղինակի բաժինը»: Տե՛ս Զ.Թ. Նալբանդյան, Արաբական աղբյուրները, էջ 211: Մի այլ տեղում էլ գրում է, թե Իբն ալ-Վարդին օգտվել է Աբու ալ-Ֆիդայից, բայց այդպես էլ չի խոսում այս երկու երկերի կապի մասին: Տե՛ս Անդ. էջ 280:

⁶⁰ Տե՛ս Անդ. էջ 261, ինչպես նաև Ibn al-Wardī, Tatimmat al-Muḥtaṣar, ց. 2, ց. 40-41: Հմմտ. «Այդ թվականին ալ-Հաֆիզը պաշտոնից ազատեց իր վեզիր քրիստոնյա հայ Բահրամին այն պատճառով, որ նա մուսուլմանների պաշտոններում հայերին էր նշանակում և [այդպես] ստորացնում նրանց: Այդ բանից դժգոհեց Ռիդվան իբն ալ-Վալախշի (քնագրում՝ al-Wakḥaṣṭī) անունով մեկը, որ մեծաքանակ զորք հավաքեց և գնաց Բահրամի դեմ: Բահրամը փախավ ալ-Սահիդ, բայց հետո հետ դարձավ: Ալ-Հաֆիզը բռնեց նրան և կալանեց պալատում: Հետո, սակայն, հիշյալ Բահրամը կրոնավոր դարձավ, և ալ-Հաֆիզը նրան ազատություն շնորհեց»: Տե՛ս Abū al-Fidāʾ, Al-Muḥtaṣar, ց. 2, ց. 77:

նությունները բացակայութիւնը շատ հաճախ գիտական ուսումնասիրութիւններ սպրդած շփոթմունքների և սխալների պատճառ են դարձել: Տարիներ առաջ այս խնդրի առջև է կանգնել, օրինակ, Արամ Հովհաննիսյանն իր «Կիլիկիայի հայկական թագավորության և եգիպտոսի սուլթանության հարաբերությունները 1250-1375 թթ.» գրքով: Սա հայ-մամլուքյան հարաբերութիւնների ամբողջ պատմութեան ուսումնասիրութեանը նվիրված առաջին համապարփակ աշխատանքն է հայագիտութեան մեջ, ինչն արդեն իսկ շատ ոգևորիչ է: Մեծ կարևորութիւն տալով թեմայի ուսումնասիրութեան համար արաբ հեղինակների երկերի ներկայացրած արժեքին՝ ուսումնասիրողն իր օգտագործած աղբյուրների շարքում առաջին հերթին նշում է ալ-Մակրիզին, ով հեղինակի բնութագրմամբ լինելով «եգիպտոսի սուլթանի արմունի պատմիչը, գրել է մամլուք սուլթանների 1250-1308 թթ. պատմությունը»⁶¹: Պատմիչի մասին իր այս փոքրիկ ծանոթութեան մեջ Հովհաննիսյանը միանգամից մի քանի վրիպում է թույլ տալիս: Նախ, ալ-Մակրիզին ձեռնամուխ է եղել իր Kitāb al-sulūk երկը գրելուն և առհասարակ նվիրվել է պատմագրութեանը, երբ արդեն թողել էր հասարակական-քաղաքական կյանքը և անգամ մեկուսացել հասարակութունից: Ավելին, իր այդ երկում նա անխնա քննադատութեան է ենթարկել իր ժամանակի մամլուքներին: Երկրորդ, Kitāb al-sulūk-ը ոչ թե մամլուք սուլթանների 1250-1308 թթ. պատմութիւնն է, այլ, իրականում, ինչպես ինքը՝ մատենագիրն է գրում իր երկի նախաբանում, «*Բուրդ Այյուբյան արքաների և թյուրք ու շեքեզ Մամլուքյան սուլթանների*»⁶² պատմութիւն: Այն իրականում ներառում է 1171-ից մինչև 1441 թվականն ընկած ժամանակաշրջանը: Հովհաննիսյանին ամենայն հավանականութեամբ շփոթութեան մեջ է գցել ալ-Մակրիզիի երկի Մ. Քատրմերի կատարած 1250-1309 թթ. պարփակող ֆրանսերեն թարգմանութիւնը⁶³:

⁶¹ Տե՛ս Ա. Հովհաննիսյան, Կիլիկիայի հայկական թագավորութեան և եգիպտոսի սուլթանութեան հարաբերությունները 1250-1375 թթ., Երևան, 2008, էջ 15 (հետագայում՝ Ա. Հովհաննիսյան, Կիլիկիա):

⁶² Al-Maqrīzī, Al-Sulūk, ց. 1.1, al-Qāhira, 1934, ց. 9.

⁶³ Histoire des Sultans Mamlouks, de l’Égypte écrite en Arabe par Taki-Eddin-Ahmed Makrizi, traduite en Français par M. Quatremère, 2 t., Paris, 1837, 1845.

Հետագա շարադրանքում ալ-Մակրիզիից մեջբերումներ անելիս նա մերթ հղում է Քատրմերի հիշյալ թարգմանությունը, մերթ էլ Նալբանդյանի ծանոթագրություններում ալ-Մակրիզիից կատարված հատվածական թարգմանությունները: Մի դեպքում, օրինակ, երբ գրում է 1292 թ. սուլթանի կողմից Հռոմկլայում գերեվարվածների թվի մասին, նա կրկնում է Նալբանդյանի թույլ տված սխալը (12.000)⁶⁴ և չի համեմատում Քատրմերի տված թվի հետ (1.200)⁶⁵: Մյուս արաբագիր պատմիչներից Հովհաննիսյանն օգտագործել է Աբու ալ-Ֆիդայի՝ Նալբանդյանի կատարած հայերեն հատվածական և զպտի Մուֆադ-դալի՝ էդ-Բլոշեի կատարած ֆրանսերեն թարգմանությունները: Հակառակ ուսումնասիրողի պնդման, թե Մուֆադ-դալի երկը «սկսվում է Մամլուքյան սուլթանության հիմնադրումով և շարունակվում մինչև XIV դարի երկրորդ տասնամյակը»՝ այն իրականում ընդգրկում է 1260-1341 թթ. իրադարձությունների նկարագրությունը, որի միայն 1260-1317 թթ. ընդգրկող մասն է հրատարակել Բլոշեն: Երկի մնացած մասը գերմաներեն թարգմանությամբ հետագայում հրատարակել է Ս. Կորտանտամերը⁶⁶: Իր օգտագործած արաբագիր հեղինակների հետ ծանոթությունը Հովհաննիսյանը եզրափակում է Իբն ալ-Վարդիին և «Իբն ալ-Ֆուրիին» նշելով: Այնինչ «Իբն ալ-Ֆուրի» անունով պատմագիր մեզ հայտնի չէ: Գտնում ենք նաև այս սխալի ակունքը: Պարզվում է՝ խոսքը բաղդադցի մատենագիր Իբն ալ-Ֆուլատիի մասին է: Նրա գրչին վերագրվող Al-Hawādīt al-ġāmi'a երկից մեջբերում կատարելով հեղինակի անունը նախ տարընթերցել են Գ. Մսրլյանը և Ա. Ալպոյաճյանը⁶⁷: Նրանց սխալը, փաստորեն, արմատացել է պատմիչի այդ հաղորդումը փոխառած հետագա հայագետ-ուսումնասիրողների՝ մասնավորապես Նալբանդյանի, իսկ վերջինիս հետևելով՝ նաև Հովհաննիսյանի մոտ:

⁶⁴ Տե՛ս Զ.Թ. Նալբանդյան, *Արաբական աղբյուրները*, էջ 278 և Ա. Հովհաննիսյան, *Կրիկիա*, էջ 114:

⁶⁵ M. Quatremere, *Histoire des Sultans Mamlouks, de l'Egypte écrite en Arabe par Taki-Eddin-Ahmed-Makrizi*, t. 2.3, Paris, 1845, p. 141.

⁶⁶ Այս հրատարակությունները կծանոթագրենք ներքևում:

⁶⁷ Հմմտ. Զ.Թ. Նալբանդյան, *Արաբական աղբյուրները*, էջ 276-277 և Ա. Հովհաննիսյան, *Կրիկիա*, էջ 16:

Իր «Կիլիկիո հայոց թագավորությունը և ինքնիշխան կազմավորումները 1320-1424 թթ.» մենագրությունից մեջ, Նալբանդյանի կատարած թարգմանության վրա հենվելով, արաբագիր հեղինակներից Աբու ալ-Ֆիդայի վկայություններն է օգտագործել նաև Դավիթ Թինոյանը: Ըստ նրա՝ «այս չափազանց ուշագրավ աշխատությունն ավարտվում է 1347 թ. մամլուխան արշավանքի նկարագրությամբ»⁶⁸: Շարունակելով վերևում սկսած քննարկումը՝ նշենք, որ Աբու ալ-Ֆիդայի երկն իրականում ավարտվում է 1329 թ. իրադարձությունների նկարագրությամբ, իսկ ինքը հեղինակը մահացել է 1331 թ.: Թինոյանը 1329 թվականից հետո ընկած դեպքերի շարադրանքում Իբն ալ-Վարդիի վկայությունները հղելիս մերթ դրանց հեղինակին «Աբու ալ-Ֆիդայի շարունակող»⁶⁹ է անվանում, մերթ նրա մահվան թվականի մասին մոռանալով՝ «Աբու ալ-Ֆիդա»⁷⁰:

Վերոնշյալից եզրակացնում ենք, որ Հայաստանում մամլուքյան պատմագրության ուսումնասիրությունը և մամլուքյան պատմագրական երկերի ներգրավումը որպես Կիլիկյան Հայաստանի պատմության սկզբնաղբյուրներ դեռևս ձևավորված ավանդույթ չունի: Այս ուսումնասիրությամբ մենք մտադիր ենք մեր կարողության սահմաններում լրացնել այս բացը՝ հայագիտությանը և մասնավորապես Կիլիկյան Հայաստանի պատմության ուսումնասիրողներին տրամադրելով մատենագրական թարմ նյութ, ծանոթացնել ԺԳ-ԺՁ դարերի արաբագիր մատենագիրների մի մեծ խմբի, որոնց ավանդած պատմագրական գրականության ուսումնասիրությունը բավական է՝ պատասխանելու համար հայագիտությանը հետաքրքրող մեծ թվով հարցերի, ճշտումներ և լրացումներ մտցնելու Կիլիկիայի պատմության մեզ հայտնի բազմաթիվ դրվագներում, պարզաբանելու մամլուքյան պաշտոնական պատմագրության դիրքորոշումը Կիլիկիայի Հայոց թագավորության նկատմամբ: Հետևապես, աշխատանքի առաջին մասը նվիրված է ԺԳ-ԺՁ դարերի մամլուքյան պատմագրության և առանձնապես Իբն Աբդ ալ-Ջահիրի մատենագրական ժառանգության հետ ծանոթությանը:

⁶⁸ Դ. Թինոյան, Կիլիկիո հայոց թագավորությունը և ինքնիշխան կազմավորումները 1320-1424 թթ., Երևան, 2011, էջ 10-11:

⁶⁹ Տե՛ս Անդ, էջ 93, 95:

⁷⁰ Տե՛ս Անդ, էջ 75, 78:

ՄԱՍ Ա

ԻՔՆ ԱՔԴ ԱԼ-ԶԱՀԻՐԻ ՏԵՂԸ

ՄԱՄԼՈՒՔՅԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴՈՒՅԹՈՒՄ

1.1 ԱՐԱԲԱՄՈՒՍՈՒԼՄԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՄԼՈՒՔՅԱՆ ՇՐՋԱՆԸ: ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

«Իմացի՛ր, որ պատմագրությունը (*fann al-tārīḥ*) բազմաթիվ գիտակարգեր, մեծաթիվ օգուտներ, զանազան նպատակներ ունեցող գիտություն է: Այն մեզ ծանոթացնում է անցած ժողովուրդների բարքերին (կամ բնավորությանը՝ *aḥlāq*), մարգարեների վարքին (կենսագրությանը՝ *fi siyarihīm*), արքաների դիմատիպներին և նրանց փառափառությանը: Նա, ով ուզում է այդ ամենն իմանալ, կարող է ցանկալի արդյունքի հասնել [անցյալի] կրոնական ու աշխարհիկ իրողություններին (այն է՝ պատմական փորձին) հետևելով: Այն (պատմագրությունը), սակայն, պահանջում է բազմաթիվ աղբյուրներ (*māḥid mutaʿaddida*), տարատեսակ գիտելիքներ, ֆինական միտք (*ḥusn al-naẓar*) և վստահություն, որոնք կողողորդեն դեպի ճշմարտություն և հետ կպահեն սայթափումներից և սխալներից: Քանզի եթե հաղորդումները (*aḥbār*) վերցնենք այն տեսքով, ինչպես որ դրանք փոխանցվել են, ինչպես օրինակ չֆինսվեն ավանդույթի հիմնարար սկզբունքները (*uṣūl al-ʿāda*), փառափառության կանոնները, փառափառության բնույթը, հասարակական պայմանները, և եթե ակներև փաստերը չհամեմատվեն թափնված փաստերի, իսկ ներկայի փաստերն անցյալի փաստերի հետ, դա հավանաբար կտանի գայթաթմների և սայթափումների (*al-ʿuṭūr wa-mazillat al-qadam*) շեղելով ճշմարտության ուղուց (*ġāddat al-ṣidq*)»:

Իբն Խալլուն, «*Քիթաբ ալ-Իբար*»⁷¹

⁷¹ **Ibn Ḥaldūn**, *Al-ʿibar wa-diwān al-mubtadaʿ wa-l-ḥabar fi ayyām al-ʿArab wa-l-Barbar* *Diwān al-mubtadaʿ wa-l-ḥabar fi tāriḥ al-ʿArab wa-l-Barbar* (հետալսում՝ *Al-ʿibar*), թ. 1, bi-taḥqīq Ḥalīl Šihāda wa-Suhayl Zakkār, Dār al-Fikr, Bayrūt, 2001, թ. 13.

1250 թ. Մամլուքյան սուլթանության հիմնադրումով նոր շրջափուլ բացվեց Մերձավոր Արևելքի ոչ միայն քաղաքական, այլև մշակութային պատմության մեջ: Գրավոր մշակույթի ու մատենագրության աննախադեպ զարգացման առումով սա նոր շոնդալից սկիզբ էր նաև արաբական պատմագրական ավանդույթում: Եվ ամենևին էլ չափազանցված է են այն պնդումները, թե «մամլուքյան շրջանն իսլամական պատմության առավել վկայագրված դարաշրջանն է»⁷²: Հատկանշական է, որ Այյուբյան տիրապետության ողջ ընթացքում և Մամլուքյան սուլթանության սկզբնական շրջանում մատենագրության ծաղիկուն կենտրոններ էին համարվում Դամասկոսը, Հալեպն ու Ասորիքի մյուս քաղաքները, սակայն ԺԴ դարի կեսերից սկսած պատմական գիտելիքի զարգացման առաջնությունն աստիճանաբար անցավ եգիպտացի հեղինակներին⁷³:

Մամլուքյան մատենագրությունը, ըստ էության, Այյուբյան պատմագրության օրգանական շարունակությունն էր ու հասունացումը: Նոր դարաշրջանի պատմիչներն ընդհանուր առմամբ պահպանեցին ու զարգացրին Այյուբյան պատմագրության մեթոդաբանական ու ժանրային (ժամանակագրություններ, անհատների «վարձագրություններ» և կենսագրական բառարաններ, արքունական գրադրության ձեռնարկներ և այլն) հիմնական առանձնահատկությունները⁷⁴: Սա բնական և տրամաբանական է թվում այն առումով, որ երկու ավանդույթներն էլ մեծ հաջվով, թեև տարբեր ժամանակների, այնուամենայնիվ, համանման պատմական միջավայրերի ու ազդեցությունների ծնունդ ու արձագանք էին: Մամլուքյան դարաշրջանը,

⁷² Li Guo, “History Writing”, in *The New Cambridge History of Islam*, vol. 4 (*Islamic cultures and societies to the end of eighteenth century*), ed. by R. Irwin, Cambridge University Press, Cambridge, 2010, p. 449; N. Rabbat, “Representing the Mamluks in Mamluk Historical Writing”, in *The Historiography of Islamic Egypt, c. 950-1800*, ed. by H. Kennedy, E.J. Brill, Leiden, 2000 (հետալյսն՝ HIE), p. 59.

⁷³ D. Little, “Historiography of the Ayyūbid and Mamlūk epochs”, in *The Cambridge History of Egypt. Vol. 1: Islamic Egypt 640-1517*, ed. by C. F. Petry, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, p. 412; K. Hirschler, “Studying Mamluk Historiography - From source-criticism to the cultural turn”, in *Ubi Sumus? Quo Vademus? Mamluk Studies - State of the Art*, ed. by S. Conermann, Bonn University Press, Göttingen, 2013, p. 169.

⁷⁴ D. Little, “Historiography”, p. 412.

սակայն, մի քանի քայլ առաջ էր նախորդից ոչ միայն նորանոր ժանրերի առաջացման, այլև հասարակական-քաղաքական կյանքում պատմագրության դերի աճի, նրա նշանակության գիտակցման տեսանկյունից: Ծիշտ է, արաբախլամական քաղաքակրթական էվոլյուցիայի գրեթե բոլոր փուլերում՝ այդ թվում Այյուբյանների օրոք, պետական իշխանությունն ու պատմական գիտելիքը «թևանցուկ» են զարգացել⁷⁵, այնուհանդերձ մամլուքյան դարաշրջանում այդ կապն էլ ավելի է սերտացել: Քաջ գիտակցելով իրենց իշխանության օրինականության շեշտման, պրոպագանդման ու իդեալականացման համար պատմագրության ունեցած լուրջ դերակատարությունը՝ մամլուքյան կառավարող վերնախավն սկսեց հովանավորել ու աջակցել մտավորականության ('ulamā')՝ իրեն առավել մոտ կանգնած հատվածին՝ մեծ դրամաշնորհների արժանացնելով և այդ կերպ պատմագրությունը բարձրացնելով պետական քաղաքականության մակարդակի⁷⁶: Ըստ այդմ, մամլուքյան մատենագրության ամենատարածված ուղղություններից մեկն է դառնում այսպես կոչված «ֆաղաֆալան (siyāsa) ուղղվածության պատմագրությունը»⁷⁷: Պատահական է, որ ժամանակի խոշորագույն արաբագիր պատմիչների մեծամասնությունը մամլուքյան վարչական համակարգի ներկայացուցիչներ, արքունի քարտուղար-գրագիրներ, մամլուքյան կրոնաքաղաքական պաշտոնական գաղափարախոսության կրողներ ու արտահայտողներ էին: Սուլթանի ու արքունական շրջանակների վստահությունն ու հովանավորությունը շահելու մղումը հենց իրենց՝ մտավորականների շրջանում շատ հաճախ «ակադեմիական» սուր ու անհանդուրժող մրցակցության երանգներ էր ստանում⁷⁸: Այն պատմիչները, ովքեր կորցնում էին ռազմաքաղաքա-

⁷⁵ A. Mallett, "Islamic Historians of the Ayyūbid Era and Muslim Rulers from the Early Crusading Period: A Study in the Use of History", *Al-Masaq*, vol. 24, № 3, 2012 (December), pp. 241-252.

⁷⁶ D. Little, "Historiography", pp. 413-414.

⁷⁷ T. Khalidi, *Arabic Historical thought in the classical period*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994, pp. 183-184.

⁷⁸ Երևույթը հստակ տեսանելի է երեք ժամանակակիցների՝ ալ-Այնիի, ալ-Ասկալանիի և ալ-Մակրիզիի դեպքում: Տե՛ս A. Broadbridge, "Academic Rivalry and the Patronage System in Fifteenth-Century Egypt: al-'Aynī, al-Maqrīzī, and Ibn Hajar al-'Asqalanī", *MSR*, vol. 3, 1999, pp. 85-107:

կան վենախավի բարեհաճությունը, հեռացվում էին իշխանական օղակներից: Այս երևույթի փայլուն օրինակն ալ-Մակրիզին է (մահ. 1442 թ.), ով, չկարողանալով վերականգնել իր երբեմնի փառքն ու արքունական շրջանակներում վայելած հեղինակությունը, մեկուսանում է հասարակությունից՝ իրեն նվիրելով գրական-գիտական գործունեությանը՝ գրելով իր հիմնական երկերը, որոնցում շատ հաճախ սուր քննադատություն է արժանացնում մամլուքյան հասարակական-քաղաքական կյանքի իրողությունները⁷⁹:

Մամլուքյան պատմագրական ավանդույթում պայմանականորեն առանձնացվում են երկու «պարոններ»՝ «ասորիքյան» և «եգիպտական»⁸⁰: Նման տարանջատման համար հիմք են դարձել ասորիքյան ([Սիբտ իբն ալ-Ջաուզի], ալ-Յունինի, ալ-Ջազարի, ալ-Բիրզալի, ալ-Ջահաբի, ալ-Քութուբի, իբն Քասիր և այլն) և եգիպտացի (իբն Աբդ ալ-Ջահիր, Բայբարս ալ-Մանսուրի, իբն ալ-Դավադարի, իբն Դուկմակ, իբն ալ-Ֆուրաթ, ալ-Մակրիզի, ալ-Այնի, իբն Թադրի Բիրզի և այլն) հեղինակների երկերում պատմական գիտելիքի շարադրման նախ և առաջ ձևաբովանդակային նշմարելի տարբերությունները: Օրինակ, ասորիքյան պատմիչները, ովքեր գերազանցապես կրոնական դասի ներկայացուցիչներ (բացառությամբ, թերևս, Համայի Այյուբյան կառավարիչ Աբու ալ-Ֆիդայի)՝ կրոնագետներ և հազիսագետներ (muḥaddit) էին, իրենց երկերում առանձնահատուկ ուշադրություն են հատկացրել այն հաղորդումների արձանագրմանը, որոնք ուղղակիորեն թե անուղղակիորեն կապ ունեին կրոնագիտությանը և կրոնաիրավագիտությանը, այս ոլորտի մարդկանց (riḡāl) կյանքին ու կենսագրությանը՝ ընդհանուր առմամբ խուսափելով արտաքին քաղաքական իրադարձությունների մանրամասն ներկայացումից: Եգիպտացի ժամանակագիրները, ովքեր մեծամասամբ մամլուքյան ռազմաքաղաքական վեր-

⁷⁹ St' u K. Hirschler, "The 'Pharaoh' Anecdote in Pre-Modern Arabic Historiography", JAIS, vol. 10, 2010, p. 71, ինչպես նաև **նույնի**՝ "Islam: The Arabic and Persian traditions, eleventh-fifteenth centuries", in *Oxford history of historical writing*, vol. 2, 400-1400, ed. by S. Foot and C. Robinson, Oxford University Press, Oxford, 2012, p. 277:

⁸⁰ D. Little, *An introduction to Mamlūk historiography: an analysis of Arabic annalistic and biographical sources for the reign of al-Malik an-Nāṣir Muḥammad ibn Qalā'ūn* (Freiburger Islamstudien, Bd. II.), Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 1970, p. 46, 95.

նախավի ներկայացուցիչներ էին, ընդհակառակը, հարկ են համարել գրի առնել այն իրադարձությունները, որոնք ուղիղ աղբյուրներ ունեին Սուլթանությունից ներքաղաքական կյանքին, մամլուքյան կենտրոնական իշխանությունը, արտաքին քաղաքական հարաբերություններին⁸¹: «Ընդարձակ ձևակերպմամբ՝ մամլուքյան պատմագրության եզրակացված ճյուղը փառափառ պատմությունների ավանդույթ է, ասորիքյանը՝ ինտելեկտուալ պատմությունների», - մի առիթով գրում է Դ. Ռեյզմանը⁸²: Մյուս կողմից, գիտական համագործակցության և պատմական գիտելիքի սերնդափոխության տեսանկյունից «դպրոց» կոչվելու ավելի մեծ նախադրյալներ ունի ասորիքյան պատմագրական ավանդույթը: Օրինակ, հայտնի է, որ ալ-Յունինին և ալ-Ջազարին փոխանակել են իրենց սեպագրությունները, խմբագրել են մեկը մյուսի երկերը: Ալ-Ջազարին իր հերթին մասնագիտական սերտ կապեր է ունեցել ալ-Յունինիի աշակերտ ալ-Բիրզալիի հետ, ում աշակերտել է ալ-Ջահաբին: Դրան հակառակ, եզրկտացի պատմագիրները մեծամասամբ միմյանցից անկախ հեղինակներ են⁸³:

Մամլուքյան տիրապետության սկզբնական շրջանում Այյուբյան մատենագիրները շարունակեցին գրի առնել Մերձավոր Արևելքում տեղի ունեցող իրադարձությունները՝ չափ հաճախ չթաքցնելով իրենց ընդգծված անհանդուրժողական վերաբերմունքն իշխանությունը դավթած մամլուքների կառավարող վերնախավի նկատմամբ: Խոսքը մասնավորապես Աբու Շամայի (մահ. 1268 թ.) մասին է: Դուրանին, դուրանյան ընթերցումներին, մեկնություններին, հազիսներին (խալամի մարգարե Մուհամմադի վերաբերյալ զրույցներ) նվիրված կրոնագիտական երկերի⁸⁴ հետ մեկտեղ Աբու Շաման նաև պատմագիտական

⁸¹ Տե՛ս Անդ, p. 95:

⁸² D.C. Reisman, “A Holograph MS of Ibn Qāḍī Shuhbah's “Dhayl””, MSR, vol. II, 1998, p. 24.

⁸³ Մամլուքյան պատմագրության մեջ երկու դպրոցների տարանջատման, դրանց փաստական գոյության հարցին ամենախիմալոր անդադարձը կատարել է Լի Գուոն: Տե՛ս Li Guo, “Mamluk historiographic studies: the state of the art”, MSR, vol. I, 1997, pp. 29-43:

⁸⁴ K. Hirschler, *Medieval Arabic Historiography: Authors as actors*, Routledge, London and New York, 2006, pp. 44-62. Այս ուսումնասիրության հեղինակը երկու ժամանակակից հեղինակների՝ Աբու Շամայի *Kitāb al-Rawḍatayn* և Իբն Վասիլի *Mufarrīḡ al-kurūb* երկերի համեմատությամբ բնութայն է ենթադրում պատմական գիտելիքի գեներացման առանձնա-

արժեքավոր ժառանգությունն է թողել: Նրա ամենահայտնի երկը՝ *Kitāb al-Rawḍatayn fī aḥbār al-dawlatayn al-Nūriyya wa-l-Ṣalāhiyya*-ն («Զույգ պարտեզների գիրք՝ ալ-Նուրիյյա և ալ-Սալահիյյա հարստությունների մասին հաղորդումների»)՝⁸⁵, որը Նուր ալ-Դինի և Սալահ ալ-Դինի կառավարման տարիների պատմությունն է, մեծամասամբ հիմնված է նախորդ սերնդի հեղինակների հաղորդումների վրա, որոնցից մի քանիսի (Իբն Աբի Տալլ, Իմադ ալ-Քաթիբ ալ-Իսֆահանի) երկերը մասամբ են մեզ հասել կամ առհասարակ կորսված են⁸⁶: Այս հանգամանքն, անշուշտ, բարձրացնում է դամասկոսցի մատենագրի թողած պատմագրական ժառանգության արժեքը: Դրան հակառակ, մամլուքյան տիրապետության մի քանի տարիները, որ նույնպես ներառված են երկում, չափազանց հպանցիկ են ներկայացված: Աբու Շամայից մեզ են հասել ևս երկու երկեր. մեկը՝ *ʿUyūn al-Rawḍatayn*-ն է («Զույգ պարտեզների աղբյուրներ»)՝⁸⁷, որը վերոնկարագրյալ երկի համառոտագրությունն է, մյուսը՝ *Al-Ḍayl ʿalā al-Rawḍatayn* («Զույգ պարտեզների շարունակություն»)՝ վերնագրով⁸⁸, գրված է որպես նույն երկի «Շարունակություն», բայց ավելի շատ ինքնուրույն գործ է, որում չէջող դրված է հատկապես Դամասկոսի պատմության և նրա ականավոր մարդկանց կենսագրությունների ներկայացման վրա:

հատկություններ և սերտ կապը նրա ստեղծողի կյանքի և գործունեության սոցիալական, մշակութային-ինտելեկտուալ և քաղաքական միջավայրի հետ: Տե՛ս նաև **նոյճի** *Social contexts of Medieval Arabic historical writing: Court scholars versus ideal / withdrawn scholars – Ibn Wāṣil and Abū Šāma, in Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras IV*, ed. by U. Vermeulen and J. Van Steenbergen, Leuven, 2005, pp. 311-331: Աբու Շամայի կյանքին և մատենագրական ժառանգությանը նվիրված առանձին աշխատություն կա: Տե՛ս **Ibrahīm al-Zaybaq**, *Abū Šāma, muʿarriḥ Dimašq fī ʿaṣr al-Ayyūbiyyīn (599 –665 h. / 1203-1267 m.)*, Muʿassasat al-Risāla, Bayrūt, 2010:

⁸⁵ **Abū Šāma**, *Kitāb al-Rawḍatayn fī aḥbār al-dawlatayn al-Nūriyya wa-l-Ṣalāhiyya*, 5 ց., bi-taḥqīq Ibrāhīm Šams al-Dīn, Dār al-Kutub al-ʿIlmiyya, Bayrūt, 2002.

⁸⁶ **Ahmad H.**, “Abū Shāma”, in *EF*², vol. 1 (A-B), E.J. Brill, Leiden, 1986, p. 150; **K. Hirschler**, *Medieval Arabic Historiography*, p. 12.

⁸⁷ **Abū Šāma**, *ʿUyūn al-Rawḍatayn fī aḥbār al-dawlatayn al-Nūriyya wa-l-Ṣalāhiyya*, 2 ց., bi-taḥqīq Aḥmad al-Baysūmī, Dimašq, 1991-1992.

⁸⁸ **նոյճի** *Tarāḡim riḡāl al-qarnayn al-sādis wa-l-sābiʿ al-maʿrūf bi-l-Ḍayl ʿalā al-Rawḍatayn*, bi-taḥqīq Muḥammad al-Kawṭarī, Dār al-ḡīl, Bayrūt, 1974:

Այյուբյան պատմագրության մյուս ականավոր դեմքը՝ Իբն Վասիլն է (մահ. 1298 թ.): Երկար տարիներ Ասորիքի (Քարաք, Համա, Դամասկոս) մի շարք տիրակալների ծառայելով՝ նա 1244 թ. տեղափոխվել է Եգիպտոս և ծառայության անցել սուլթան ալ-Մալիք ալ-Սալիհի (կառ. 1240-1249 թթ.) մոտ, ում նվիրել է ժամանակագրություն *Al-Tārīḥ al-ṣāliḥī* («Սալիհյան պատմություն») վերնագրով⁸⁹:

Այյուբյան դինաստիայի անկումից հետո նա, պետական պաշտոնավարման երկարամյա փորձառություն և հմտություններ ունենալով, հաջողությամբ ինտեգրվեց նաև մամլուքյան կառավարող վերնախավի միջավայր⁹⁰: 1260 թվականին նա կադիի (դատավորի) պաշտոն է ստացել, իսկ 1260-1261 թթ., արդեն որպես մամլուքյան սուլթան ալ-Ջահիր Բալբարսի դեսպան, ուղարկվեց Սիցիլիայի արքա Մանֆրեդի (1258-1266 թթ.) հետ բանակցելու: Նրա հիմնական երկը՝ *Mufarriḡ al-kurūb fī aḥbār banī Ayyūb-ը* («Այյուբյանների վերաբերյալ հաղորդումների տագնապնեղ վանող [գիրք]»), նույնպես Այյուբյան դինաստիայի իդեալականացված պատմություն է⁹¹: Այս դեսպանագնա-

⁸⁹ **Ibn Wāṣil**, *Kitāb al-Tārīḥ al-ṣāliḥī*, bi-taḥqīq ‘Umar ‘Abd al-Salām Tadmūrī, 2 ք., al-Makaba al-‘Aṣriyya, Ṣaydā-Bayrūt, 2010.

⁹⁰ Իբն Վասիլի կյանքի, գործունեության և պատմագրական ժառանգության մասին տե՛ս Կ. Հիշերի վերը նշված գիրքն ու հոդվածը, ինչպես նաև **նույնի** *Ibn Wasil: An Ayyubid Perspective on Frankish Lordships and Crusades*, in: *Medieval Muslim Historians and the Franks in the Levant*, ed. by Alex Mallett, Brill, Leiden-Boston, 2014, pp. 136-160, ինչպես նաև **D.S. Richards**, “Ibn Wasil, Historian of the Ayyubids”, in *Ayyubid Jerusalem: The Holy City in Context 1187-1250*, ed. by R. Hillenbrand and S. Auld, Altajir Trust, London, 2009, pp. 456-459 և **Ibn Wāṣil**, *Al-Tārīḥ al-ṣāliḥī*, §. 5-38:

⁹¹ **Ibn Wāṣil**, *Mufarriḡ al-kurūb fī aḥbār banī Ayyūb*, 5 ք., bi-taḥqīq Ḡamāl al-Dīn al-Ṣayyāl, Ḥusayn Muḥammad Rabī, Sa‘īd ‘Abd al-Fattāḥ ‘Āṣūr, al-Qāhira, 1953-1977: Երկի վերջին 1248-1261 թթ. պարփակող բերև կարևորագույն մասը երկար ժամանակ է, ինչ ձեռագրում է: Այդ հատորը Թադմուրիի խմբագրությամբ վերչապես լույս տեսավ 2004 թ. (**Ibn Wāṣil**, *Mufarriḡ al-kurūb*, ք. 6, bi-taḥqīq ‘Umar ‘Abd al-Salām Tadmūrī, al-Maktaba al-‘Aṣriyya, Ṣaydā-Bayrūt, 2004): 2010 թ. բնագրի առավել հետևողական մի հրատարակություն նախաձեռնեց Մումամմադ Ռահիմը՝ ֆնուրյան առնելով այդ մասն ընդգրկող բոլոր հայտնի ձեռագրերը: St‘u Mohamed Rahim, *Die Chronik des Ḡamāl ad-Dīn Muḥammad ibn Wāṣil, Mufarriḡ al-Kurūb fī Aḥbār Banī Ayyūb*, Kritische Edition des letzten Teils (646/1248-659/1261) mit Kommentar: Untergang der Ayyubiden und Beginn der Mamlukenherrschaft, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2010: Երկու հրատարակությունների գրախոսությունը տե՛ս **K. Hirschler**, “Mohamed Rahim, *Die Chronik des ibn Wāṣil* (review)”, *OL*, Band 107 / 4-5, 2012, S. 285-286:

ցությունից հետո նրա պատմագրական երկը շարունակել է աշակերտներից մեկը՝ Նուր ալ-Դին Ալի իբն Աբդ ալ-Ռահիմը՝ ավելի հայտնի Իբն ալ-Մուլադի (մահ. 1302 թ.) անունով, ով եղել է Համայի Այյուբյան էմիր ալ-Մալիք ալ-Մուզաֆֆար Մահմուդի (կառ. 1284-1299 թթ.) արքունի գրագիրը: Նա ղեպքերի շարադրանքը հասցրել է մինչև 1296 թ.՝ շատ իրադարձություններ՝ այդ թվում Կիլիկիո հայոց թագավորության դեմ ուղղված արշավանքների նկարագրություններ, ներկայացնելով ականատեսի աչքերով⁹²:

Այյուբյան պատմիչ է նաև ղպտի քրիստոնյա ալ-Մաֆին Զիրզիս իբն ալ-Ամիրը (մահ. 1273 թ.), ով *kātib al-ğayṣ-ī* («բանակի գրագիր») բարձր պաշտոն էր զբաղեցնում Դամասկոսում: Ժամանակակիցներից իբն ալ-Վասիտիի վկայությամբ՝ նա մեղադրվել է մոնղոլների օգտին լրտեսելու մեջ, ինչի համար սուլթան Բայբարսի հրամանով դատապարտվել է տասնմեկամյա բանտարկության⁹³: Ազատ արձակվելուց հետո կյանքի մնացյալ մասն անցկացրել է Դամասկոսում՝ գրելով իր պատմագրական երկը՝ *Al-Mağmūʿ al-mubārak-ը* («Օրհնված ժողովածու»)՝⁹⁴, որ համընդհանուր պատմություն է՝ հասցված մինչև 1260 թ.⁹⁵:

⁹² Այս երկը նույնպես հրատարակվել է Թադմուրիի ջանքերով: Տե՛ս **Ibn al-Muğayzil**, *Dayl Mufarrig al-kurūb fi aḥbār Banī Ayyūb*, bi-taḥqīq ʿUmar ʿAbd al-Salām Tadmūrī, al-Makaba al-ʿAsriyya, Ṣaydā-Bayrūt, 2004: Հեղինակի և նրա երկի մասին տե՛ս Անդ, §. 5-25: Հմմտ. **R. Amitai-Preiss**, *Mongols*, p. 4; **L.S. Northrup**, *From slave to sultan: The career of al-Manṣūr Qalāwūn and the consolidation of Mamluk rule in Egypt and Syria (678-689 A. H. / 1279-1290 A. D.)*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1998, p. 35, 44:

⁹³ **Ibn al-Wāsiṭī**, *Radd ʿalā ahl al-dīmma wa-man tabīʿahum*, bi-taḥqīq Turkī ibn Fahad Āl Saʿūd, al-Riyāḍ, 2010, §. 76. Իբն ալ-Ամիրի բանտարկության հանգամանքների մասին այլ վկայություններ էլ կան: Տե՛ս **R. Amitai-Preiss**, *Mongols*, p. 154: Տե՛ս նաև **S. Moawad**, “Al-Makīn Jirjis ibn al-ʿAmīd (the elder)”, in *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History, Volume 4 (1200-1350)*, ed. by D. Thomas and A. Mallett, E.J. Brill, Leiden-Boston, 2012, pp. 566-571:

⁹⁴ Տե՛ս **Ibn al-ʿAmīd**, *Kitāb al-mağmūʿ al-mubārak / “La Chronique Ayyoubides” dʿal-Makīn ibn al-ʿAmīd*, ed. Cl. Cahen, BEO, tome XV, 1955-1957, pp. 109-184, որ վերահրատարակվել է նաև որպես *Aḥbār al-ʿAyyūbiyyīn, Maktabat al-ʿitaqāfa al-dīniyya, Būr Saʿūd* (սաունց տաբեթի): Կլ.Կահենի հրատարակած հատվածը նաև ֆրանսերեն թարգմանվություն է ունեցել: Տե՛ս **al-Makīn ibn al-Amīd**, *Chronique des Ayyoubides (602-658/1205-6-1259-60)*, traduction française annotée par Anne-Marie Edde et Françoise Micheau, Académie des inscriptions et belles-lettres, Paris, 1994:

⁹⁵ **J. Den Heijer**, “Coptic Historiography in the Fātimid, Ayyubid and Early Mamluk Periods”, *Medieval Encounters*, vol. 2, Issue 1, 1996, pp. 88-95.

Այյուբյանների և մամլուքների իշխանությունն սահմանագծին ստեղծագործած հեղինակներից է Իբն Խալլիֆանը (մահ. 1282 թ.), ում Wafāyat al-a'yān wa-anbā' abnā' al-zamān («Երևելիների մահախոսականներ և հաղորդումներ ժամանակի [ակամավոր] մարդկանց մասին») մեծարժեք կենսագրական բառարանը պարունակում է ականավոր մուսուլմանների՝ այդ թվում իր ժամանակակիցների մասին ավելի քան 3500 կենսագրական հոդվածներ⁹⁶։ Իբն Խալլիֆանը qāḍī-ի («դատավոր») օգնականի և ապա qāḍī-ի բարձր պաշտոններ է զբաղեցրել Կահիրեում և Դամասկոսում, իսկ 1261 թ. սուլթան Բայբարսի կարգադրությամբ նշանակվել է Դամասկոսի գլխավոր qāḍī (qāḍī al-quḍāt)։ Նույն պաշտոնում Իբն Խալլիֆանը վերանշանակվել է նաև սուլթան Կալավունի (1279-1290 թթ.) կողմից⁹⁷։

Մամլուքները, սակայն, շուտով «գառն» իրենց պատմիչներին, ովքեր լոյալ դիրքորոշում որդեգրելով իրենց նկատմամբ, բարենպաստ գույներով և լեզվափոխության դիրքերից կներկայացնեին Սուլթանության պատմությունը⁹⁸։ Խոսքը հատկապես այսպես կոչված պալատական կենսագիրների մասին է, ովքեր բարձր պաշտոններ էին զբաղեցնում արքունիքում։ Բահրի մամլուքյան վաղ շրջանի բյուրոկրատ պատմիչներից հիշատակության են արժանի երեքը՝ Իզզ ալ-Դին իբն Շադդադը (մահ. 1285 թ.), Իբն Աբդ ալ-Ջահիրը (մահ. 1292 թ.) և Շաֆի իբն Ալին (մահ. 1330 թ.)։ Իբն Աբդ ալ-Ջահիրին և

⁹⁶ Տե՛ս Ibn Ḥallikān, Wafāyat al-a'yān wa-anbā' abnā' al-zamān, 8 ց. bi-taḥqīq Iḥsān 'Abbās, Dār Ṣādir, Bayrūt, 1977։ Wafāyat al-a'yān երկի՝ հայոց պատմության հետ առնչվող պետական և փառափառ գործիչների կենսագրություններից հատվածներ է թարգմանել Գ. Մարյանը։ Տե՛ս Իբն Խալլիֆան, Վէֆայաթ էլ-Աանան։ Անհետացած երեւելիներ, թարգ. Գ. Մըսղեան, տպ. Յուսաբեք, Գահիրէ, 1935։

⁹⁷ Իբն Խալլիֆանի կյանքի և գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս նրա կենսագրական բառարանի Մ.Գ. դե Սլեյնի անգլերեն թարգմանության IV հատորի առաջաբանում։ Տե՛ս Ibn Khallikan's Biographical Dictionary, tr. by William MacGuckin de Slane, vol. 4, Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, London, 1871, pp. v-xix, ինչպես նաև J.W. Fück, "Ibn Khallikān", in *ET*², vol. 3, pp. 832-833։

⁹⁸ D. Little, "Historiography", p. 420.

նրա մատենագրական ժառանգությունը ներքևում առանձին կանգրա-դառնանք, իսկ մյուս երկուսի մասին այստեղ կխոսենք:

Իզզ ալ-Դին իբն Շադդադը ծնվել է Հալեպում: Այյուբյան տիրա-կալ ալ-Մալիք ալ-Նասիրի օրոք (կառ. 1236-1260 թթ.) նա գրագիր-քարտուղարի պաշտոն է զբաղեցրել Հալեպում: Ալ-Նասիրը, բարձր գնահատելով նրա դիվանագիտական հմտությունները, քանիցս ուղար-կել է դեսպանագնացությունների: 1259 թ., օրինակ, հենց նրան է վստահվել Մայյաֆարիկին քաղաքը մոնղոլների պաշարումից ազա-տելու դիվանագիտական առաքելությունը, որը, սակայն, հաջողու-թյուն չէր ունեցել: Երբ մոնղոլները գրավեցին Հալեպը, իբն Շադդա-դը ստիպված եղավ թողնել Ասորիքն ու փախչել Եգիպտոս⁹⁹: Լավա-դույնս գնահատելով ստեղծված նոր քաղաքական իրադրությունը և գործի դնելով իր դիվանագիտական ունակությունները՝ նա կարճ ժա-մանակ անց արդեն սուլթան Բայբարսի արքունիքում էր: Վերջինիս մահից հետո՝ ալ-Մալիք ալ-Սաիդ Բերքե խանի (1277-1279 թթ.) և ալ-Մանսուր Կալավունի օրոք, նա շարունակել է մեծ հարգանք և հեղի-նակություն վայելել արքունական շրջանակներում¹⁰⁰: Իբն Շադդադը հեղինակ է երկու մեծարժեք պատմագրական երկերի, որոնցից առա-ջինը՝ *Tārīḥ al-Malik al-Zāhir*-ը («Ալ-Մալիք ալ-Ջահիրի պատմությունը»)¹⁰¹, սուլթան Բայբարսի կենսագրությունն է, և մասամբ է մեզ հասել: Մյուս երկը՝ *Al-A'lāq al-Ḥaṭīra fī dīkr umarā' al-Šām wa-l-Ġazīra*-ն¹⁰² («Թափն-

⁹⁹ Տե՛ս D. Sourdél, “Ibn Shaddād”, in *EF*², vol. 3, p. 933; Muḥammad Sa’īd Riḍā, “Ibn Šaddād fī kitābihi al-A’lāq al-ḥaṭīra”, MMA, ց. 14, Baġdād, 1980, ց. 127-138:

¹⁰⁰ D. Little, “Historiography”, p. 422.

¹⁰¹ ‘Izz al-Dīn ibn Šaddād, *Tārīḥ al-Malik al-Zāhir*, bi-taḥqīq Aḥmad Ḥuṭayṭ (Die Geschichte des Sultans Baibars von ‘Izz ad-dīn Muḥammad b. ‘Alī b. Ibrāhīm b. Šaddād (st. 684/1285), Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 1983).

¹⁰² Տարբեր մատերի հրատարակություններից տե՛ս Šarī Lūdī, “Al-A’lāq al-ḥaṭīra li-‘Izz al-Dīn ibn Šaddād”, *al-Mašriq*, ց. 33, 1935, ց. 161-223; *Al-A’lāq al-ḥaṭīra fī dīkr umarā' al-Šām wa-l-Ġazīra* (Dominique Sourdél, *La description d'Alep d'Ibn Šaddād*), ց. 1.1, bi-taḥqīq Dūmīnīk Sūrdīl, Dimašq, 1953; ‘Izz al-Dīn ibn Šaddād, *Al-A’lāq al-ḥaṭīra fī dīkr umarā' al-Šām wa-l-Ġazīra*, ց. 1.1, 1.2, 3.1, bi-taḥqīq Yaḥyā Zakaryā ‘Abbāra, Dimašq, 1978-1991; Anne-Marie Eddé, “La description de la Syrie du Nord de ‘Izz al-Dīn ibn Shaddād”, *BEO*, t. 32-33, 1980-1981, pp. 265-402 և *Description de la Syrie du Nord*, trad. Anne-Marie Eddé-Terrasse, Institut français de Damas, 1984 (նախնորի ֆրանսերեն քաղաքագրությունը):

կազմի և մեծարժեք վկայություններ Ասորիքի և ալ-Ջազիրայի իշխանների մասին»), պատմատեղագրական բացառիկ կարևորություն աշխատությունն է, որում հեղինակը, ինչպես որ վերնագիրն է հուշում, ներկայացրել է Ասորիքի, Ջազիրայի և հարակից շրջանների մասին իր պատմաաշխարհագրական գիտելիքները¹⁰³: Al-A'laq al-ḥaṭīra-ի Ասորիքին նվիրված մասը հարուստ տեղեկություններ է պարունակում նաև Կիլիկյան Հայաստանի բերդերի և քաղաքների մասին, և նրա թարգմանությունը կարևոր ներդրում կլինեի հայագիտական ուսումնասիրություններում:

Բայբարս (Ḥusn al-manāqib al-sirriyya al-muntaz'a min al-sīra al-Zāhiriyya – «Ալ-Ջահիրի կենսագրության լավագույն թափված արժանիքների մասին») և Կալավուն (Al-Faḍl al-Ma'tūr min sīrat al-sultān al-Malik al-Manṣūr – «Սուլթան ալ-Մալիք ալ-Մանսուրի կյանքից պատմված արժանիքների մասին») ¹⁰⁴ սուլթանների կենսագրությունների հեղինակ է նաև Շաֆի իբն Ալին (մահ. 1330 թ.), ով Մուհի ալ-Դին իբն Աբդ ալ-Ջահիրի քրոջ որդին էր և նույնպես կահիրյան դիվանատան գրագիրներից մեկը: Թեև Ḥusn al-manāqib-ը հիմնված է ընդհանուր առմամբ իբն Աբդ ալ-Ջահիրի Al-Rawḍ al-zāhir-ի վրա, այլ կերպ ասած՝ վերջինիս համառոտագրությունն է, Շաֆի իբն Ալին, այնուամենայնիվ, փորձել է տեղ-տեղ լրացումներ կատարել և կամ ուղղումներ մտցնել իբն Աբդ ալ-Ջահիրի հաղորդումներում¹⁰⁵: Կալավունի կենսագրությունը՝ Al-Faḍl al-Ma'tūr-ը, կարծես թե իբն Աբդ ալ-Ջահիրի համապատասխան երկից

¹⁰³ Երկի մասին տե՛ս նաև Z. Antrim, “Making Syria Mamluk: Ibn Shaddād’s Al-A’laq al-Khaṭīrah”, MSR, vol. 11.1, 2007, pp. 1-18; И.Ю. Крачковский, *Избранные сочинения, т. 4 (Арабская географическая литература)*, Издательство Академии Наук СССР, Москва-Ленинград, 1957, стр. 369-372:

¹⁰⁴ Šāfi' ibn 'Alī, Ḥusn al-manāqib al-sirriyya al-muntaz'a min al-sīra al-Zāhiriyya, bi-taḥqīq 'Abd al-'Azīz ibn 'Abd Allāh al-Ḥuwayṭir, al-Riyāḍ, 1989; ԹԱՊԻՔ՝ Al-Faḍl al-Ma'tūr min sīrat al-sultān al-Malik al-Manṣūr, bi-taḥqīq 'Umar 'Abd al-Salām Tadmurī, Al-Maktaba al-'Asriyya, Ṣaydā-Bayrūt, 1998.

¹⁰⁵ A.-A. Khawaiter, *Baibars the First*, pp. 175-179; L.S. Northrup, *From slave to sultan*, pp. 28-33.

անկախ գործ է¹⁰⁶։ Ըստ ալ-Սաֆադիի կենսագրական բառարանի՝ Շաֆի իբն Ալիին հեղինակել է նաև սուլթան ալ-Մալիք ալ-Նասիրին նվիրված երկ (ընդ որում՝ մի քանի մասից բաղկացած)՝ *Nazm al-ğawāhir fī sirāt mawlānā al-sultān al-Malik al-Nāṣir* («Մեր տեր սուլթան ալ-Մալիք ալ-Նասիրի կյանքի ակամաշար») վերնագրով¹⁰⁷։ Ինչպես Գ. Վան դեն Բոշեն է գրում իր ատենախոսություն մեջ, ինքն ու Ֆ. Բոդենը պարզել են, որ Ֆրանսիայի ազգային գրադարանի թիվ *Arabe 1705* ձեռագիրը պարփակում է հիշյալ վարքագրության մասերից մեկը, որն իրենք պատրաստվում են մոտ ապագայում հրատարակել¹⁰⁸։ Շաֆի իբն Ալիի այս երկերը պարունակում են Կիլիկյան Հայաստանին վերաբերող մի շարք եզակի հաղորդումներ, որոնք իբն Աբդ ալ-Ջահիթի և մյուս պատմիչների մոտ չեն գտնվում։

Մամլուքյան ռազմավարչական համակարգի օղակներում հիշյալ երեք բյուրոկրատ պատմիչներից էլ ավելի բարձր պաշտոնական դիրք ունեցող պատմագիրներ էին Բայբարս ալ-Մանսուրին (մահ. 1325 թ.), Աբու ալ-Ֆիդան (մահ. 1331 թ.) և Բաքթաշ ալ-Ֆախրին (մահ. 1344 թ.)¹⁰⁹։ Նրանցից երկրորդը, ինչպես վերևում արդեն նշել ենք, Համայի կառավարիչն էր և հետո նաև սուլթանը, իսկ մյուս երկուսը բարձր պաշտոններ են զբաղեցրել մամլուքյան բանակում ու դիվանատանը։

Բայբարս ալ-Մանսուրին սուլթան ալ-Մալիք ալ-Մանսուր Կալափունի ստրուկներից էր (այստեղից էլ «ալ-Մանսուրի» անունը), ուս-

¹⁰⁶ Այս երկու հեղինակների երկերի միջև եղած կապին հանգամանորեն անդրադարձել է Լ. Նորթրափը։ Տե՛ս **L.S. Northrup**, *From slave to sultan*, pp. 28-33։ Տե՛ս նաև **D. Little**, “Historiography”, p. 422։

¹⁰⁷ **Al-Şafadī**, *Kitāb al-Wāfi bi-l-wafayāt*, ց. 16, bi-tahqīq Aḥmad al-Arnāʾūt wa-Turkī Muṣṭafā, *Dār ihyāʾ al-turāṭ al-ʿarabī*, Bayrūt, 2000, ց. 46.

¹⁰⁸ Տե՛ս **Van Den Bossche G.**, *The Past, Panegyric, and the Performance of Penmanship Sultanlic Biography and Social Practice in Late Medieval Egypt and Syria*, PhD dissertation, Ghent University, 2018, p. 17, 180-188։ Ատենախոսությունը հետաքրքիր մոտեցումներ է առաջարկում սուլթանական վարձագրությունների ձևաբովանդակային և ֆնաբեղական հատկանիշների, ժամանակի ֆաղափական անցուղարձերի և սցիալական իրողությունների վերաբերյալ նրանց պարունակած ուղերձների վերաբերյալ։ Աշխատանքում նմուշօրինակ են վերցված Մուհի ալ-Դինի իբն Աբդ ալ-Ջանիթի և Շաֆի իբն Ալիի գրած սուլթանական *sira*-ները։

¹⁰⁹ Տե՛ս Անդ, p. 423։

վերջինս գնել էր Մոսսուլից դեռ իր էմիրություն տարիներին: 1266 թ. Կալավունի գլխավորությամբ նա մասնակցել է Ասորիքի և Կիլիկիայի արշավանքներին, Անտիոքի 1268 թ. պաշարմանը, Կիլիկյան Հայաստանի դեմ ուղղված մեկ այլ՝ 1275 թվականի արշավանքին: 1286 թ. Բայբարս ալ-Մանսուրին նշանակվել է Քարաք բերդամրոցի կառավարիչ: 1292 թ. նա մասնակցել է Հռոմկլայի դեմ ուղղված մամլուքյան արշավանքին, 1305/1306 թ. Կիլիկիայի հայոց թագավորության դեմ ուղղված մեկ այլ արշավանքի: Սուլթան ալ-Մալիք ալ-Նասիրի օրոք Բայբարս ալ-Մանսուրիին շնորհվել է մամլուքյան բանակի հազարապետի կոչում (amīr al-f), մի կարճ ժամանակ էլ զբաղեցրել է նաև «դավադար»-ի (dawādar՝ բառացի՝ «[սուլթանական] թանաքամանը պահող») պաշտոնը: Իր բարձրագույն վարչական դիրքին Բայբարս ալ-Մանսուրին հասել է 1311 թ., երբ նշանակվել է Եգիպտոսի «փոխարքա» (nāʾib al-saltāna), ով ստորագաս էր միայն սուլթանին: Մեկ տարի անց, սակայն, ազատվել է զբաղեցրած պաշտոնից և շուրջ Հինգ տարի անցկացրել բանտում¹¹⁰:

Բայբարս ալ-Մանսուրին երկու պատմագրական երկերի հեղինակ է՝ Zubdat al-fikra fī tāriḥ al-ḥiğra («Ընտրված մտքեր հիշրայի պատմության մասին») և Al-Tuḥfa al-mulūkiyya fī al-dawla al-turkiyya («Արքայական պարզև թյուրքական հարստության մասին»)՝՝: Սրանցից առաջինը համընդհանուր պատմություն է, որի մեզ հասած տարբերակում իրադարձությունների շարադրանքը հասնում է մինչև 1309 / 1310 թ.: Հատկապես արժեքավոր են երկրի՝ մամլուքների պատմությունը նվիրված մասերը, որովհետև դրանցում ներկայացված են քաղաքական իրա-

¹¹⁰ Բայբարս ալ-Մանսուրի կյանքի և գործունեության մասին առանձին ուսումնասիրություն կա: Տե՛ս Wāʾil ʿAbd al-Ḥaqq al-Ḍamūr, Al-Amīr Baybars al-Manṣūrī, Nāʾib al-saltāna fī al-Karak wa-Miṣr wa-dawruhu fī-l-tāriḥ li-dawlat al-mamālīk al-Baḥriyya, Maṭbaʿat al-safīr, ʿAmmān, 2009, ինչպես նաև E. Ashtor, “Baybars al-Manṣūrī”, in *EF*², vol. 1, pp. 1127-1128; D. Little, “Historiography”, pp. 4-5; L.S. Northrup, *From slave to sultan*, p. 38; D.S. Richards, “A Mamluk amir’s Mamluk history: Baybars al-Manṣūrī and the Zubdat al-Fikra”, *HIE*, pp. 37-38:

¹¹¹ Տե՛ս Baybars al-Manṣūrī, *Zubdat al-fikra fī tāriḥ al-ḥiğra*, bi-taḥqīq Dunāld Rītšārdz (D.S. Richards), Berlin-Bayrūt, 1998; Գույնի Kitāb al-Tuḥfa al-mulūkiyya fī al-dawla al-turkiyya, bi-taḥqīq ʿAbd al-Ḥamīd Ṣāliḥ Ḥamdān, al-Dār al-Miṣriyya al-Lubnāniyya, al-Qāhira, 1987:

դարձություններ, որոնց անձամբ ականատես ու մասնակից է եղել Բայբարս ալ-Մանսուրի ռազմաքաղաքական գործիչն ու պատմագիրը: Մյուսը՝ Al-Tuhfa-ն, Մամլուքյան Հարստության Համառոտ պատմությունն է, որում իրադարձությունների շարադրանքն սկսվում է Այյուբյան դինաստիայի կործանումից՝ հասնելով մինչև 1311/1312 թվականը: Ճիշտ է, այս երկը մեծամասամբ հիմնված է նախորդի վրա, բայց դրա համառոտագրությունը չէ, քանզի պարունակում է այնպիսի հաղորդումներ ու մանրամասներ, որ բացակայում են Zubda-ում¹¹²: Բայբարս ալ-Մանսուրի երկերը հայ-մամլուքյան հակոտնյա հարաբերությունների վերաբերյալ արժեքավոր հաղորդումներ են պարունակում, որոնց մեծ մասն իրադարձությունների անմիջական մասնակցի և ականատեսի վկայություններ են¹¹³:

Բայբարս ալ-Մանսուրի գրչին է վերագրվում նաև Muḥtār al-aḥbār¹¹⁴ վերնագիրը կրող երկը, որի մասին տեսակետ կա, թե Zubda-ի՝ մամլուքների պատմությանը նվիրված մասի համառոտ վերաշարադրանքն է՝ չնայած բովանդակային բազմաթիվ տարբերություններին¹¹⁵:

Աբու ալ-Ֆիդան, ով սերում էր Այյուբյան դինաստիայից (նա Համայի Այյուբյան էմիր ալ-Մուզաֆֆար Մահմուդ Բ-ի զարմիկն էր), նույնպես հաջողությամբ ինտեգրվեց նոր իշխանական շրջանակներ: Մամլուքներին մատուցած ծառայությունների և դրսևորած հավատարմության համար նա սուլթան ալ-Մալիք ալ-Նասիրի կողմից նշանակվել է Համայի կառավարիչ (1311 թ.) և հետո նաև անգամ արժանացել սուլթան (1321 թ.) տիտղոսի: Աբու ալ-Ֆիդան ակտիվ մասնակցություն է ունեցել եգիպտական և ասորիքյան զորքերի՝ ֆրանկների, Կիլիկյան Հայաստանի և մոնղոլների դեմ ուղղված արշավանքներին՝ դրանք իր պատմության մեջ՝ Al-Muḥtaṣar fī tāriḥ al-bašar-ում («Մարդկության համառոտ պատմություն») ներկայացնելով ականատեսի

¹¹² D. Little, *An Introduction*, p. 6.

¹¹³ Al-Ḍamūr, *Al-Amīr Baybars al-Manṣūrī*, §. 142-150.

¹¹⁴ Baybars al-Manṣūrī, *Muḥtār al-aḥbār*, bi-taḥqīq ‘Abd al-Ḥamīd Ṣāliḥ Ḥamdān, al-Dār al-Miṣriyya al-Lubnāniyya, al-Qāhira, 1993.

¹¹⁵ D.S. Richards, “A Mamluk amir's Mamluk history”, p. 38.

աչքերով¹¹⁶: Չնայած դրան, ինչպես արդի հետազոտողների ուսումնասիրություններն են ցույց տալիս, Սուլթանությունից գործերին վերաբերող նրա հաղորդումների մի մասը հիմնված են ժամանակակից պատմիչներին՝ ի մասնավորի Բայբարս ալ-Մանսուրիի Zubda-ի և Իբն Վասիլի շարահարող Իբն ալ-Մուղայյիլի վկայությունների վրա¹¹⁷: Ինչպես արդեն վերևում առիթ ենք ունեցել նշելու, Աբու ալ-Ֆիդայի այս երկի համառոտագրություն-շարունակություն է գրել Իբն ալ-Վարդին (մահ. 1349 թ.) *Tatimmat al-Muḥtaṣar fī tāriḥ al-bašar* («Մարդկության համառոտ պատմության շարունակություն») վերնագրով: Նա ընդամենը տասնութ տարի է ավելացրել իրադարձությունների շարադրանքին¹¹⁸:

Աբու ալ-Ֆիդայից մեզ է հասել նաև *Taqwīm al-buldān* («Երկրների տեղագրություն») վերնագրով աշխարհագրական երկ, որում Ասորիքի, Պաղեստինի և հարակից շրջանների մասին բառահոգեվածները մեծամասամբ հիմնված են հեղինակի անձնական դիտարկումների վրա¹¹⁹:

Բազր ալ-Դին Բաբթաշ ալ-Ֆախիրին սուլթան ալ-Մալիք ալ-Նասիրի օրոք զբաղեցրել է *naqīb al-ḡuyūš*-ի կամ այսպես ասած՝ գլխավոր ռազմական համհարզի ազդեցիկ պաշտոնը¹²⁰: Կենսագրական բառարաններում և պատմական երկերում (ալ-Շուջաի, ալ-Սաֆադի,

¹¹⁶ Հեղինակն իր պատմությունն սկսում է մարդկության նախահայր Ադամից՝ հասցնելով մինչև 1329 թ.: Տե՛ս **Abū al-Fidāʾ**, *Kitāb al-Muḥtaṣar fī tāriḥ al-bašar*, 4 ց., al-Maṭbaʿa al-Ḥusayniyya al-Miṣriyya, al-Qāhira, 1907: Այս աշխատանքը գրելիս օգտագործել ենք մի արդի հրատարակություն, որը վերևում արդեն քննարկում ենք՝ Տե՛ս նաև **H.A.R. Gibb**, “Abu l-Fidāʾ”, in *EP*, vol. 1, pp. 118-119:

¹¹⁷ **L.S. Northrup**, *From slave to sultan*, p. 45.

¹¹⁸ Տե՛ս **D. Little**, *An Introduction*, pp. 66-67: Հմմտ. **H.A.R. Gibb**, “Abu l-Fidāʾ”, p. 119:

¹¹⁹ **Abū al-Fidāʾ**, *Taqwīm al-buldān* (Géographie d'Aboulféda, ed. M. Reinaud et W. Mac Guckin de Slane, Paris, 1840); **И.Ю. Крачковский**, *Избранные сочинения*, т. 4, стр. 386-394.

¹²⁰ Ըստ ալ-Կալկաշանդիի՝ այս պաշտոնը զբաղեցնող անձի պարտականությունն էր արժույթի հրավիրված եմիրներին ուղեկցել սուլթանի մոտ, հսկել սուլթանին պաշտոնական արարողությունների և արշավանքների ժամանակ, կալանքի դատապարտված բարձրաստիճան պաշտոնյաներին տեղափոխել բանտ և կալանավայրից դատարան, մահվան դատապարտվածներին՝ պատժի իրակացման վայր, բանակին իրազեկել շերքի կամ արշավանքի պատրաստվելու մասին: Տե՛ս **D. Ayalon**, “Studies on the Structure of the Mamluk Army- III (Holders of Offices Connected with the Army)”, *BSOAS*, vol. 16, 1954, p. 64:

ալ-Մակրիզի, Իբն Հաջար ալ-Ասկալանի)¹²¹ Բաքթաշի մասին պահպանված խիստ սուղ կենսագրական տեղեկություններից հայտնի է, որ ռազմական այր լինելուց զատ՝ նա նաև մուհադդիս (հազիսագետ) է եղել: Մինչդեռ ժամանակակիցները ոչինչ չեն հաղորդում նրա ժամանակագրության մասին, որը մեզ է հասել երկու ձեռագրով: Ձեռագրերից մեկը գտնվում է Բեռլինի պետական գրադարանի արաբական հավաքածուում՝ 9835 համարի ներքո: Այն խմբագրվել և պատմաբանների սեղանին է դրվել Ումար Աբդ ալ-Սալամ Թադմուրիի կողմից 2010 թ.¹²²: Բավարիայի ազգային գրադարանում Cod.arab 37 համարի ներքո գտնվող մեկ ուրիշ ձեռագիր բաղկացած է երկու մասից: Առաջին մասն Անանուն հեղինակի գրչին պատկանող մի ժամանակագրություն է, որը հրատարակվել է 1919 թվականին չվեդ արևելագետ Կաուլ Վիլհելմ Զետտերշտայնի կողմից¹²³: Ձեռագրի երկրորդ մասը Բաքթաշ ալ-Ֆախրիի վերագրվող ժամանակագրությունն է, որից խմբագիրը լրացրել է բեռլինյան ձեռագրում եղած բացատները և կորած էջերը: Հատկանշական է, որ Թադմուրիի կարծիքով մյուսնխենյան ձեռագրում պահպանված և Զետտերշտայնի կողմից հրատարակված բնագիրը նույնպես ամենայն հավանականությամբ պատկանում է Բաքթաշ ալ-Ֆախրիի գրչին:

Եգիպտացի անանուն հեղինակի վերոբերյալ տարեգրությունն ընդգրկում է 1291-1340 թթ. իրադարձությունները: Մամլուքյան պատմագրության ուսումնասիրողների շրջանում այս սկզբնաղբյուրը հայտնի է հրատարակչի անունով՝ «Զետտերշտայնի ժամանակագրություն»: Երկում առկա ինքնակենսագրական բնույթի ակնարկումներից պարզ է դառնում, որ ժամանակագրության հեղինակը մամլուքյան

¹²¹ Šams al-Dīn al-Šuġġāʾī, Tārīḥ al-Malik al-Nāṣir Muḥammad ibn Qalāwūn al-ṣāliḥī wa-awlādihi (Die Chronik aš-Šuġāʾīs, hrsg. Barbara Schäfer, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 1977), §. 276; Al-Šafadī, Aʿyān al-ʿaṣr wa-aʿwān al-naṣr, ǧ. 1, Dār al-Fikr, Dimašq, 1998, §. 699; Al-Maqrīzī, Al-Sulūk, ǧ. 2.3, §. 274; Ibn Haǧar, Al-Durar al-kāmina, ǧ. 1, §. 482.

¹²² Badr al-Dīn Bektāš al-Fāḥirī, Tārīḥ al-Fāḥirī, bi-taḥqīq ʿUmar ʿAbd al-Salām Tadmurī, Al-Maktaba al-ʿAṣriyya, Ṣaydā-Bayrūt, 2008.

¹²³ K.V. Zetterstéen, Beiträge zur Geschichte der Mamlukensultane in den Jahren 690-741 der Hira nach arabischen Handschriften, E.J. Brill, Leiden, 1919 (հետայսու պայմանականորեն կանվանենք *al-Muʿallif al-Maǧhūl*, այն է՝ «Անանուն հեղինակ»):

բանակի ոչ այնքան բարձր դիրքի զինվորական է եղել, ով մասնակցություն է ունեցել, օրինակ, Աքրայի և Հայոց կաթողիկոսանիստ Հռոմիլայի 1292 թ. գրավմանը¹²⁴: Լիթթլի կարծիքով որոշակի կապ կա այս հեղինակի և Իբն ալ-Դավադարիի միջև. բացառված չէ, որ երկու հեղինակներն էլ օգտագործած լինեն միևնույն աղբյուրը¹²⁵:

Բահրի մամլուքյան շրջանի նշանավոր պատմիչներից է նաև Իբն ալ-Դավադարին (մահ. 1335 թ. հետո): Նա սերում էր թյուրքական ծագման բարձրաստիճան ռազմական գործիչների ընտանիքից. նրա պապը Սարխադի տերն էր, հայրը՝ Ջամալ ալ-Դին ալ-Դավադարին, նույնպես պատասխանատու պաշտոններ է զբաղեցրել ալ-Աշրաֆ ինալի և ալ-Մալիք ալ-Նասիր սուլթանների օրոք¹²⁶: Նա, հետևաբար, ռազմական արխտոկրատիայի առաջին սերնդի այսպես կոչված *awlād al-nās* (այն է՝ «ժողովրդի (մամլուֆների) որդիներ») կոչված դասի ներկայացուցիչ էր, ովքեր, ի տարբերություն իրենց հայրերի՝ ի ծնե ազատ մուսուլմաններ լինելով՝ մամլուքներ չէին համարվում և գործնականում զրկված էին ռազմական գործով զբաղվելու հնարավորությունից, ուստի ստիպված էին համալրել մտավորական դասի շարքերը և եթե հասնում էին բարձր պաշտոնների, ապա գերազանցապես կրոնական և վարչական ոլորտներում¹²⁷:

Իբն ալ-Դավադարիի երկն ինը մասից բաղկացած համընդհանուր պատմություն է՝ *Kanz al-durar wa-ğāmi‘ al-ğurar*-ը («Մարգարիտների գանձարան և քանկագիրն իրերի պահից»)¹²⁸ վերնագրով, որից հատկապես

¹²⁴ D. Little, *An Introduction*, p. 18.

¹²⁵ Տե՛ս Անդ, p. 19, 23-24:

¹²⁶ Տե՛ս B. Lewis, “Ibn al-Dawādārī”, in *EIF*, vol. 3, p. 744; D. Little, *An Introduction*, pp. 10-12, ինչպես նաև Թյօյի՝ “Historiography”, p. 424; U. Haarmann, *Quellenstudien zur frühen mamlukenzeit (Islamkundliche Untersuchungen, Band 1)*, Klaus Schwarz Verlag, Freiburg, 1970, S. 61-70:

¹²⁷ D. Ayalon, “Awlād al-nās”, in *EIF*, vol. 1, p. 765; N. Rabbat, “Representing the Mamluks”, pp. 66-67. Հմմտ. A. Levanoni, *A turning point in mamluk history: The third reign of al-Nāṣir Muḥammad ibn Qalāwūn (1310-1341)*, E.J. Brill, Leiden, 1995, pp. 42-52.

¹²⁸ Ibn al-Dawādārī, *Kanz al-durar wa-ğāmi‘ al-ğurar*, 9 ք., al-Qāhira-Bayrūt, 1960-1994 (տարբեր խմբագրիներ՝ Bernd Radke, Edward Badeen, Muḥammad al-Sa‘īd Ġamāl al-Dīn, Gunhild Graf և Erika Glassen, Dorothea Krawulsky, Ṣalāḥ al-Dīn al-Munağğid, Sa‘īd ‘Abd al-Fattāḥ ‘Āṣūr, Ulrich Haarmann, Robert Roemer).

արժեքավոր են վերջին երկու մասերը, որ նվիրված են Բազրիների պատմությանը: Մամլուքների իշխանության վաղ պատմությունը շարադրելիս Իբն ալ-Դավադարին օգտվել է իրենից առաջ ապրած հեղինակներից: Ինչևէ, իր ժամանակի շատ իրադարձություններ ներկայացնելիս նա օգտագործել է հոր և նրան ծանոթ ռազմական գործիչների վկայությունները: Ավելին, իր երկին բացառիկություն հաղորդելու համար երբեմն միտումնաբար թաքցրել է իր իրական աղբյուրները՝ դրանց վկայությունները վերագրելով իր հորը¹²⁹: Այնուհանդերձ, հոր միջոցով նրան հասու են եղել ժամանակի մյուս ժամանակագիրների համար անհասանելի մի շարք փաստաթղթեր, որոնք նա ներառել է իր պատմության մեջ¹³⁰: Իբն ալ-Դավադարիի պատմության մյուս առանձնահատկությունն էլ այն է, որ այն իր ընդհանուր գծերով շեղվում է ժամանակի տարեգրությունների խիստ պատմական կադապրված ոճից, քանզի համեմված է հարուստ բանահյուսական նյութով, գվարձախոսություններով, բանաստեղծական մեջբերումներով¹³¹:

Այս հեղինակների ժամանակակիցն է Կիրտայ ալ-Իզզի ալ-Խազինդարին, ում մասին կենսագրական տեղեկությունները նույնպես չափազանց սուղ են: Համենայն դեպս, նրա անունը հուշում է, որ եղել է մամլուք գանձապահ (hāzindār): Կիրտայի Tārīḥ al-nawādir mim mā ḡarā li-l-awā'il wa-l-awāḥir («Ջվարեախոսությունների պատմություն՝ սկզբում և վերջում տեղի ունեցածի մասին») երկից պահպանվել են երկու մասեր, որոնցից առաջինն ընդգրկում է իսլամի պատմության առաջին դարերը, երկրորդ առավել արժեքավորը՝ 1229-1290 թթ. պատմությունը¹³²: Մատենագիրն օգտվել է այլ հեղինակների պատմագրական երկերից՝ մասնավորապես Իբն ալ-Վահիդից, ում պատմությունը, ցավոք, մեղջի հասել¹³³: Tārīḥ al-nawādir-ում շատ են ժամանակագրական անճշտությունները, կան անգամ հորինած իրադարձությունների նկա-

¹²⁹ U. Haarmann, *Quellenstudien*, S. 110-111; D. Little, “Historiography”, p. 425.

¹³⁰ L.S. Northrup, *From slave to sultan*, p. 48; D. Little, *An Introduction*, p. 11.

¹³¹ Տե՛ս նույնի՝ “Historiography”, p. 425:

¹³² Qirtāy al-ʿizzī al-Ḥazīndārī, *Tārīḥ maǧmūʿ al-nawādir mim mā ḡarā li-l-awā'il wa-l-awāḥir*, bi-taḥqīq Hürst Hayn wa-Muḥammad al-Ḥuḡayrī, Bayrūt, 2005 (Berlin, Klaus Schwarz Verlag, 2005).

¹³³ Cl. Cahen, “La chronique de Qirtāy et les Francs de Syrie”, *JA*, 1937, pp. 140-145.

րագրություններ, ինչպիսին է, օրինակ, սուլթան Բայբարսի կողմից Անգլիա դեսպանություն ուղարկելու մասին անհեթեթ հաղորդումը: Այս հանգամանքը ստիպում է «սառն աչքով նայել երկում առկա մյուս բացառիկ տեղեկություններին, որ տալիս է հեղինակը»¹³⁴: Սա չի նշանակում, որ պետք է ամբողջ երկը կասկածելի համարել և դեն նետել, այլ անհրաժեշտ է այն զգուշությամբ օգտագործել¹³⁵: Երկը նաև որոշ ուշագրավ մանրամասներ է պարունակում այլ աղբյուրներից հայտնի իրադարձությունների վերաբերյալ:

Մամլուքյան Եգիպտոսի և Ասորիքի պատմության ուսումնասիրության կարևորագույն աղբյուրներից է Շիհաբ ալ-Դին Ահմադ իբն Աբդ ալ-Վահհաբ ալ-Նուվայրիի (մահ. 1332 թ.) հսկայածավալ հանրագիտարանային աշխատությունը՝ *Nihāyat al-arab fī funūn al-adab*-ը («Գրագրության համար խիստ ցանկալի գիտությունների մասին»)¹³⁶: Արքունական գրագրի որդի լինելով՝ ալ-Նուվայրին ալ-Մալիք ալ-Նասիրի օրոք ռազմական և վարչական բարձր պաշտոններ (*sāhib diwān al-ḥāṣṣ*՝ սուլթանական ունեցվածքի վերատեսուչ, *sāhib diwān al-inṣā*՝ դիվանապետ, գլխավոր գրագիր, *nāẓir al-ḡuyūṣ*՝ բանակի [ֆինանսական] վերատեսուչ և այլն) է զբաղեցրել ինչպես Կահիրեում, այնպես էլ Դամասկոսում, Տրիպոլիում և Սուլթանության այլ նահանգներում¹³⁷:

Պետական ծառայողի իր բուռն գործունեության մայրամուտին ալ-Նուվայրին սկսել է գրել իր *Nihāyat al-arab*-ը, որով իր առջև նպատակ է դրել հանրագումարի բերել այն հիմնարար հումանիտար գիտելիքները, որոնք անհրաժեշտ էին իր ժամանակի արքունական գրագրին և ընդհանրապես ինտելեկտուալին՝ *adīb*-ին: Հեղինակն իր

¹³⁴ R. Irwin, *The Image of the Byzantium and the Frank in Arab Popular Literature of the late Middle Ages*, in: *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, ed. by B. Arbel, B. Hamilton and D. Jacoby, London, 1989, p. 240.

¹³⁵ L.S. Northrup, *From slave to sultan*, p. 47.

¹³⁶ Al-Nuwayrī, *Nihāyat al-arab fī funūn al-adab*, 33 ց., Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya, Bayrūt, 2004.

¹³⁷ Стѣп М. Chapoutot-Remadi, “Al-Nuwayrī”, in *IE²*, vol. 8, pp. 156-158; И.Ю. Крачковскій, *Избранные сочинения*, т. 4, стр. 402-403; D. Little, *An Introduction*, p. 24, ինչպես նաև նույնի՝ “Historiography”, p. 430; E. Muhanna, *The World in a Book: Al-Nuwayri and the Islamic Encyclopedic Tradition*, Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2018, pp. 13-15:

երկը բաժանել է հինգ գլուխների (կոսմոգրաֆիա կամ տիեզերագրություն, մարդ, բուսական աշխարհ, կենդանական աշխարհ, պատմություն), որոնցից յուրաքանչյուրն ընդգրկում է *adāb*-ի մեկ գիտություն, որ նա *fann* է անվանում: Յուրաքանչյուր գիտություն իր հերթին ստորաբաժանվում է հինգ մասերի (*qism*): Վերջին գիտությունը, որ զբաղեցնում է հանրագիտարանի կեսից ավելին, նվիրված է պատմությանը: Սա, սակայն, ոչ թե համընդհանուր պատմություն է, այլ բաժանված է առանձին դինաստիաների նվիրված մասերի (օրինակ, սելջուկներ, Զանգիններ, մոնղոլներ¹³⁸, մամլուքներ և այլն)¹³⁹: Մամլուքների պատմությանը նվիրված հատվածում ալ-Նուվայրին օգտագործել է ինչպես եգիպտացի (Բայբարս ալ-Մանսուրի), այնպես էլ ասորիքցի հեղինակների՝ ալ-Յունինիի, ալ-Ջազարիի, ալ-Բիրզալիի երկերը, որոնցից նա հաճախակի մեջբերումներ է կատարում: Չնայած դրան՝ ալ-Նուվայրին իր ժամանակի շատ իրադարձություններ էլ ներկայացնում է ակնատեսի աչքերով: Բացի այդ, նա, ինչպես որ Բայբարս ալ-Մանսուրին, բարձր պաշտոններ զբաղեցնելով և չափազանց մոտ կանգնած լինելով մամլուքյան բարձրագույն կենտրոնական իշխանությանը, հնարավորություն է ունեցել օգտվելու պաշտոնական փաստաթղթերից և արխիվային նյութերից¹⁴⁰:

Մամլուքյան մատենագրության մյուս ոչ պակաս հայտնի հանրագիտարանագիրը Շիհաբ ալ-Դին Ահմադ Իբն Ֆադլ Ալլահ ալ-Ումարին (մահ. 1349 թ.) է: Նա ծնվել է Դամասկոսում՝ տեղի և հետո նաև Կահիրեի արքունի դպրատան գլխավոր գրագիր (*kātib al-sirr*) Յահյա Իբն Ֆադլ Ալլահի ընտանիքում: 1329 թ., երբ Յահյան կանչ-

¹³⁸ R. Amitai-Preiss, “Al-Nuwayrī as a Historian of the Mongols”, *HIE*, pp. 23-36; L. Armstrong, “The Making of a Sufi: al-Nuwayrī’s Account of the Origin of Genghis Khan”, *MSR*, vol. 10.2, 2006, pp. 153-160.

¹³⁹ Մավլուխյան համագիտարանային գրականության և առանձնապես ալ-Նուվայրիի *Nihāyat al-arab* աշխատության մասին հանգամանակից տե՛ս է. Մոմաննայի վերջ մեջբերված ուսումնասիրությունը:

¹⁴⁰ D. Little, *An Introduction*, p. 24, ինչպես նաև նույնի “Historiography”, p. 430; L.S. Northrup, *From slave to sultan*, p. 46. Տե՛ս նաև Sh. M. Elham, *Kitbugā und Lāḡīn: Studien zur Mamluken-Geschichte nach Baibars al-Manṣūrī und al-Nuwayrī*, Klaus Schwarz, Freiburg, 1977:

վել է Եգիպտոս և նշանակվել Կահիրեի սուլթանական ղեկավարության գլխավոր գրագիր, Շիհաբ ալ-Դինն ուղեկցել է հորը՝ նշանակվելով գլխավոր գրագրի տեղակալի պաշտոնում: Հոր՝ ծեր և հիվանդ լինելու պատճառով Շիհաբ ալ-Դինը փաստացիորեն ինքն է ղեկավարել ղեկավարության աշխատանքը՝ մեծ դերք և հարգանք ձեռք բերելով արքունիքում: Սակայն շատ չանցած՝ սուլթան ալ-Մալիք ալ-Նասիր Մուհամմադի հետ վիճելու և Ասորիքի փոխարքայի կողմից Դամասկոսի գլխավոր գրագրի պաշտոնում ղպտիի նշանակումը հաստատելու նրա որոշումը վիճարկելու համար նա հեռացվել է զբաղեցրած պաշտոնից և բանտարկվել: 1337 թ. Յահյա իբն Փադլ Ալլահի մահից հետո նրա զբաղեցրած պաշտոնում նշանակվել է մյուս որդին՝ Ալա ալ-Դին Ալին: Ինչ վերաբերում է Շիհաբ ալ-Դինին, ապա վերջինս ազատ արձակվելուց հետո՝ մի կարճ ժամանակով, գլխավոր գրագրի պաշտոն է զբաղեցրել Դամասկոսում: Կյանքի վերջին տարիները նվիրել է իր երկու հիմնարար աշխատությունները գրելուն¹⁴¹: Ալ-Ումարիի առաջին երկը նրա բազմահատոր *Masālik al-abṣār fī mamālik al-amṣār* («Երկրների թագավորությունները նամակում ուղիներ») հանրագիտարանային աշխատությունն է¹⁴²: Այն, ինչպես որ *Nihāyat al-arab*-ը, ունի պատմությանը նվիրված գլուխ, որն ընդգրկում է հիջրայից մինչև 1342 / 1343 թ. պատմությունը: Երկը գերազանցապես հիմնված է նախորդ սերնդի և ժամանակակից այլ պատմիչների երկերի վրա: Հատկանշական է, որ անգամ իր ապրած ժամանակի պատմությունը շարադրելիս հեղինակը պարզապես պատճենել է, օրինակ, ալ-Չահաբիի *Kitāb duwal al-Islām* երկից¹⁴³:

¹⁴¹ K.S. Salibi, “Ibn Faḍl Allāh al-‘Umārī”, in *EF*, vol. 3, p. 758; И.Ю. Крачковский, *Избранные сочинения*, т. 4, стр. 405-411; D.S. Richards, *Egypt and Syria in the Early Mamluk Period an extract from Ibn Faḍl Allāh al-‘Umārī’s Masālik al-abṣār fī Mamālik al-Amṣār*, Routledge, London and New York, 2017, pp. 1-8.

¹⁴² Al-Umārī, *Masālik al-abṣār fī mamālik al-amṣār*, 27 ց., bi-taḥqīq Kāmil Salmān al-Ḡubūrī, Dār al-kutub al-‘ilmiyya, Bayrūt, 2010. Դոմալդ Ռիչարդը վերջերս փաղվածքներ է թարգմանել այս երկից: Տե՛ս նախորդ ծանոթագրությունը:

¹⁴³ D. Little, *An Introduction*, p. 40, ինչպես նաև նույնի “Historiography”, p. 431.

Ալ-Ումարիի մյուս երկը՝ *Al-Taʿrīf bi-l-muṣṭalah al-šarīf*-ը («Մանրագում բարձր տեղմիմաբանության (ոճի) հետ») ¹⁴⁴, արքունական գրագրության թյանն ու քարտուղարությանը նվիրված բացառիկ կարևորության ձեռնարկ է՝ իր ժանրի ու տեսակի մեջ առաջիններից մեկը մամլուքյան մատենագրության մեջ ¹⁴⁵: Նրանում հեղինակը ներկայացնում է Սուլթանության վարչական կառուցվածքի և կառավարման առանձնահատկությունները, բացատրում է պաշտոնական գրագրության բնույթը, տալիս է սուլթանության տեղական կառավարիչների, ցեղապետների, զանազան կրոնաթերիական խմբերի ղեկավարների, հարևան երկրների տիրակալների (այդ թվում՝ հայոց արքաների) հետ պաշտոնական նամակագրության բանաձև-կաղապարների օրինակներ: Ալ-Ումարիի երկու երկերը լայնորեն օգտագործվել են հաջորդ սերնդի հեղինակներին՝ մասնավորապես ալ-Կալիլաշանդիի (մահ. 1418 թ.) կողմից, ում շնորհիվ արքունի քարտուղարության ձեռնարկներ գրելու ավանդույթը հասել է իր բարձրակետին: Ալ-Ումարիի գրագրության ձեռնարկի լրամշակում (Taṭqīf) է հեղինակել Թակի ալ-Դին Աբդ ալ-Ռահման իբն Մուհամմադ ալ-Թալմին՝ ավելի շատ հայտնի իբն

¹⁴⁴ Տե՛ս **al-ʿUmārī**, *Kitāb al-Taʿrīf bi-l-muṣṭalah al-šarīf*, Maṭbaʿat al-ʿĀšima, al-Qāhira, 1894, ինչպես նաև երկի՝ Սամիր ալ-Գուրուբի կատարած հետազոտությունը, որը ձեռքի տակ չեմ ունեցել: Տե՛ս **Samīr Maḥmūd al-Durūbī**, *A Critical Edition of and Study on Ibn Faḍl Allāh's Manual of Secretaryship "al-Taʿrīf bi'l-Muṣṭalah al-Sharīf"*, Mu'tah University, Karak, 1992:

¹⁴⁵ Ընդունված է Մամլուքյան դարաշրջանի արքունի գրագրության ձեռնարկների ժանրի առաջին հեղինակ համարել Շիհաբ ալ-Դին Մահմուդ ալ-Հալաբիին (մահ. 1325 թ.): Նա 1317 թվականից մինչև իր մահը գլխավոր ֆարտուղարի (*kātib al-sirr*) պաշտոն է զբաղեցրել Դամասկոսի դիվանատանը: Ալ-Հալաբիի գլխավոր երկը *Ḥusn al-tawassul ilā šināʾat al-tarassul* («Նամակագրության արվեստին լավագույնս տիրապետելու մասին») ձեռնարկն է (al-Maṭbaʿa al-Wahabiyya, al-Qāhira, 1880), որում, այնուամենայնիվ, շեշտն ավելի շատ դրված է գրագրի հետադասական ձևերի վրա, այլ ոչ թե գործնական ունակությունների: Այնուամենայնիվ, երկի վերջին մասում ընդգրկված են մի քանի փաստաթղթեր կամ գուցե դրանց սևագրություններ, ինչպես օրինակ Հայոց արքային ուղղված մի այսպես կոչված «հազանդության հորդոր» և մի «նշանակման կարգադրություն» (*taqlīd li-mutamallik Sīs*), որոնք ուսումնասիրվել են մեր կողմից առանձին հոդվածով: Տե՛ս **Գ. Դանիելյան**, «Եգիպտոսի և Ասորիի սուլթանից Կիլիկիո Հայոց արքային ուղղված երկու վավերագիր՝ ըստ Շիհաբ ալ-Դին ալ-Հալաբիի *Ḥusn al-tawaṣṣul* երկի և նորահայտ սկզբնաղբյուրային փաստերի», 2021 (անտիպ): Ալ-Հալաբիի մասին տե՛ս **A.F. Broadbridge**, “Diplomatic conventions in the Mamluk Sultanate”, *Annales Islamiques*, 41, 2007, p. 99:

Նագիր ալ-Ջալշ (մահ. 1384 թ.)¹⁴⁶ անունով: Այն Կիլիկիայի հայոց արքաների հետ նամակագրության կաղապարների վերաբերյալ որոշ նյութ է պարունակում, որը բացակայում է ալ-Ումարիի մոտ¹⁴⁷:

ԺԴ դարի արաբագիր պատմիչներից հիշատակության է արժանի նաև ազգությունս զպտի Իբն ալ-Ասսալ Մուֆադդալ իբն Աբի ալ-Ֆադալը: Ժամանակի կենսագրական բառարանները նրա մասին տեղեկություններ չեն հաղորդում: Հայտնի է միայն, որ նա իր երկը՝ *Al-Nahḡ al-sadīd wa-l-durr al-farīd fīmā ba'd tāriḥ ibn al-'Amīd*-ը («Ճիշտ ուղի և եզակի մարգարիտ՝ ի լուսն Իբն ալ-Ամիրի պատմության») ¹⁴⁸, *ավարտին է հասցրել 1358 թ.: Ինչպես վերնագրից է երևում, Մուֆադդալի պատմությունն ալ-Մաքին իբն ալ-Ամիրի երկի շարունակությունն է, որին հարևանցի անդրադարձել ենք վերևում: Ժամանակակից ուսում-*

¹⁴⁶ *St' u Ibn Nāzīr al-Ġayṣ, Taṭqīf al-Ta'rif bi-l-muṣṭalah al-ṣarīf*, bi-tahqīq Rūdulf Fasālī, al-Ma'had al-'Ilmī al-Faransī li-l-aṭār al-ṣarqiyya, al-Qāhira, 1987: Ալ-Ումարիի և Իբն Նագիր ալ-Ջալշի ձեռնարկների մասին տե՛ս նաև **A.F. Broadbridge**, *Diplomatic conventions*, pp. 100-104: Մամլուֆյան պատմության բազմակողմանի ուսումնասիրության համար վավերազգրական նյութի օգտագործման կարևորության մասին հրաշալի հոդված ունի Ֆրեդերիկ Բոդենը, որը, թերևս, արդեն լրացման կարիք ունի վերջին երկու տասնամյակների ընթացքում գիտական շրջանառության մեջ դրված նորահայտ վավերագրական նյութի հաշվառմամբ: *St' u F. Bauden*, “Mamluk Era Documentary Studies: The State of the Art”, *MSR*, vol. IX/1, 2005, pp. 15-60:

¹⁴⁷ Ալ-Ումարիի, Իբն Նագիր ալ-Ջալշի և ալ-Կալկաշանդիի երկերում մամլուֆյան սուլթանների և Կիլիկիո հայոց թագավորների դիվանագիտական նամակագրությանը վերաբերող նյութն ուսումնասիրել եմք առանձին հոդվածով: *St' u Գ. Դանիելյան*, «Հայ-մամլուֆյան դիվանագիտական նամակագրությունն ըստ ալ-Ումարիի, Իբն Նագիր ալ-Ջալշի և ալ-Կալկաշանդիի ձեռնարկների», *Բազմավէպ հայագիտական հանդես*, Սուրբ Ղազար, Վենետիկ, 2016, № 2, էջ 44-98:

¹⁴⁸ Երկում շարադրված է եգիպտոսի և Ասորիի 1260-1341 թթ. պատմությունը: 1260-1317 թթ. իրադարձություններն ընդգրկող հատվածը հրատարակել և ֆրանսերեն է թարգմանել է. Բլոշեն, մնացած մասը՝ Ս. Կորտանտամերը (գերմաներեն թարգմանությամբ): *St' u Mufaḍḍal ibn Abī al-Fadā'il*, *Al-Nahḡ al-sadīd wa-durr al-farīd fīmā ba'd tāriḥ ibn al-'Amīd* (*Moufazzal ibn Abil-Fazā'il, Histoire des sultans mamlouks*, Texte Arabe publié et traduit en Français par E. Blochet, *Patrologia Orientalis* (հետայսու՝ *PO*), t. 12, 14, 20, Paris, 1919-1929; Ägypten und Syrien zwischen 1317 und 1341 in der Chronik des **Mufaḍḍal b. Abī l-Fadā'il** von Samira Kortantamer, Klaus Verlag, Freiburg, 1973: Վերջերս լույս է տեսել երկի բնագրի նախորդ երկու հրատարակությունները մեկտեղող հատորը: *St' u Ibn al-'Assāl Mufaḍḍal ibn Abī al-Fadā'il*, *Al-Nahḡ al-sadīd wa-durr al-farīd fīmā ba'd tāriḥ ibn al-'Amīd*, bi-tahqīq Muḥammad Kamāl al-Dīn 'Izz al-Dīn 'Alī al-Sayyid, ḡ. 1-2, Dimašq, Dār sa'd al-dīn, 2017:

նասիրողին առաջին հայացքից կարող է թվալ, թե նա գործ ունի մի եզակի պատմություն հետ, որը, դպտիի ձեռքով գրված լինելով, արժեքավոր տեղեկություններ պիտի պարունակի ժամանակի անցքերի մասին՝ դրանք ներկայացնելով քրիստոնյայի աչքերով: Ցավոք, Al-Nahǧ al-sadīd-ը չի արդարացնում այդ ակնկալիքները: Այն չնչին տեղեկություններ է հաղորդում անգամ Եգիպտոսի դպտիական համայնքի և դպտիական եկեղեցու մասին: Մուֆադդալը գերազանցապես հիմնվել է մուսուլման հեղինակների երկերի վրա (Բայբարս ալ-Մանսուրի, ալ-Ջադարի, Իբն ալ-Դավադարի, ալ-Նուվայրի և այլն)՝ նույնությամբ արտագրելով անգամ այդ աղբյուրների տեքստերում առկա մուսուլմանական կրոնական բանաձևերը, կրկնելով նույնիսկ նրանցում առկա սխալները¹⁴⁹:

Բահրի մամլուքյան շրջանի պատմության ուսումնասիրության համար նշանակալի կարևորություն ունեն ինչիլ Իբն Այբակ ալ-Սաֆադիի (մահ. 1363 թ.)¹⁵⁰ կենսագրական բառարանները: Ինչպես

¹⁴⁹ Տե՛ս D. Little, *An Introduction*, pp. 32-38, ինչպես նաև նայնի՝ “Historiography”, p. 427; L.S. Northrup, *From slave to sultan*, p. 49; U. Haarmann, *Quellenstudien*, S. 107-113: Տե՛ս նաև S. Moawad, “Mufaḍḍal ibn Abī al-Faḍā’il”, in *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History*, vol. 5, pp. 119-122; J. Den Heijer, “Coptic Historiography”, pp. 89-95:

¹⁵⁰ Հիշյալ ալ-Սաֆադիին չպետք է շփոթել ալ-Հասան Իբն Աբդ Ալլան ալ-Սաֆադիի հետ (մահ. մոտ 1317 թ.), ով նույնպես մամլուքյան շրջանի պատմիչ էր, դիվանատան ծառայող: Նրա ժամանակագրական երկը՝ փոքրածավալ *Nuzhat al-mālik wa-l-mamlūk*-ը, Եգիպտոսի պատմությունն է մինչև 1316 թ.: Հեղինակի ու նրա այս երկի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Šākir Muṣṭafā, *Al-Tārīḥ al-‘Arabī wa-l-mu‘arriḥūn: Dirāsa fī taṭawwur ‘ilm al-tārīḥ wa-ma‘rifat riḡālihi fī al-Islām*, ց. 3, Dār al-‘Ilm li-l-malāyīn, Bayrūt, 1990, ց. 210-211; D. Little, *An Introduction*, pp. 38-39 և հատկապես՝ al-Šafadī, *Nuzhat al-mālik wa-l-mamlūk fī muḥtaṣar sirat man waliya Miṣr min al-mulūk*, bi-taḥqīq ‘Umar ‘Abd al-Salām Tadmūrī, al-Maṭba‘a al-‘Aṣriyya, Bayrūt, 2003, ց. 7-16: Հատկանշական է, որ այս ալ-Սաֆադին նաև *Aṭār al-uwwal fī tartīb al-duwal* վերագիրը կրող երկի հեղինակ է: Այն այսպես կոչված «արքայազների հայելիներ» (*specula principum*) ժանրի աշխատությունն է՝ պետական արդյունավետ կառավարման ուղեցույց բարձրաստիճան իշխանավորների համար: Տե՛ս al-Ḥasan [i]bn ‘Abd Allāh al-‘Abbāsī al-Šafadī, *Aṭār al-uwwal fī tartīb al-duwal*, bi-taḥqīq ‘Abd al-Raḥman ‘Umayra, Dār al-ḡayl, Bayrūt, 1989: *Aṭār al-uwwal*-ի հրատարակիչ Աբդ ալ-Ռահման Ումայրան այդ երկը ներկայացրել է որպես հեղինակի միակ աշխատություն: Նրա բացթողումը լրացրել է *Nuzhat al-mālik* երկի հրատարակիչ Ումար Աբդ ալ-Սալամ Թադմուրին՝ հրատարակությունն օժտելով հեղինակի կյանքի, գործունեության և մատենագրական ժառանգության մասին ներածական ակնարկով (տե՛ս վերևում նշված էջեր):

որ Իբն ալ-Դավադարին, նա նույնպես մամլուք պաշտոնյայի որդի էր՝ awlād al-nās կոչված դասի ներկայացուցիչ: Նա զբաղերի և դիվանատան գլխավոր քարտուղարի (kātib al-širr) պաշտոններ է զբաղեցրել նախ հայրենի Սաֆադում, հետո նաև Դամասկոսում, Կահիրեում և Հալեպում¹⁵¹:

Ալ-Սաֆադին հայտնի է իր երկու երկերով՝ Al-Wāfi bi-l-wafāyāt («Լրացում մահախոսականներին») վերնագիրը կրող ստվարահատոր և A'yān al-‘aṣr wa-a’wān al-naṣr («Գաղափարների երևելիներ և հաղթանակի ջատագովներ») շատ ավելի կարճառոտ կենսագրական բառարաններով¹⁵²: Առաջինն ընդգրկում է ականավոր մուսուլմանների մասին հազարավոր կենսագրություններ՝ սկսած Մուհամմադ մարգարեի ժամանակներից, իսկ երկրորդում ժողովված են սոսկ հեղինակի ապրած ժամանակի մարդկանց շուրջ 1900 կենսագրություններ¹⁵³:

Դժվար է պատկերացնել մամլուքյան պատմությունն առանց ասորիքյան պատմիչների թողած պատմագրական ժառանգություն: Եգիպտացի հեղինակների պաշտոնական և կիսապաշտոնական տարեգրություններին այստեղ փոխարինում էին «իմտելեկտուալ պատմությունները», որոնցում, ինչպես վերևում ենք առիթ ունեցել նշելու, կենտրոնական տեղ է զբաղեցնում մուսուլմանական համայնքի հոգևոր-մշակութային և կրոնական կյանքը: Կարծում ենք՝ սխալ չի լինի ենթադրել, որ լինելով մեծամասամբ կրոնական գործիչներ (‘ulamā’) և «ստեղծագործելով» մամլուքյան կենտրոնական իշխանություն «վերահսկողությունից» հեռու՝ ասորիքյան պատմիչները գուցե և իրենց ժամանակի իրադարձությունների օբյեկտիվ և վստահելի աղբյուրներ համարվելու շատ ավելի մեծ հնարավորություններ ունեն, քան

¹⁵¹ F. Rosenthal, “Al-Ṣafadī”, in *IEJ*, vol. 8, p. 759; D. Little, “Al-Ṣafadī as a biographer of his contemporaries”, in *Essays on Islamic Civilization Presented to Niyazi Berkes*, E.J. Brill, Leiden, 1976, pp. 190-211.

¹⁵² Al-Ṣafadī, *Kitāb al-Wāfi bi-l-wafāyāt*, 29 ց., bi-taḥqīq Aḥmad al-Arnā’ūt wa-Turkī Muṣṭafā, Dār ihyā’ al-turāt al-‘arabī, Bayrūt, 2000; Թույֆի՝ A’yān al-‘aṣr, 6 ց., Dimašq, 1998 (մի քանի խմբագիրներ՝ Alī Abū Zayd և այլք: Վերևում հատորներից մեկն արդեն օգտագործել եմ):

¹⁵³ Տե՛ս D. Little, *An Introduction*, pp. 102-106, ինչպես նաև Թույֆի՝ “Historiography”, pp. 431-432:

եգիպտացի հեղինակները: Ասորիքյան պատմագրության բնորոշ գծերից մեկը ժամանակագրությունների և կենսագրական-մահախոսական բառահոգովածների (wafayāt) միահյուսումն է: Այս վերջինները հիմնականում ներկայացվում են յուրաքանչյուր տարվա կարևորագույն իրադարձությունների շարադրանքից հետո, բայց երբեմն էլ հենց բուն շարադրանքում, ինչպես որ ալ-Բիրզալիի (մահ. 1339 թ.) մոտ է, ում հարկ ենք համարում առաջինն անդրադառնալ:

Ալամ ալ-Դին ալ-Կասիմ իբն Մուհամմադ իբն Յուսուֆ ալ-Բիրզալիին Բահրի մամլուքյան շրջանի արաբագիր պատմագիր է և հայտնի հադիսագետ (muḥaddith): Ծնվել և կյանքի մեծ մասն անցկացրել է Դամասկոսում, թեև ուսանելու տարիներին բավականին շատ ճանապարհորդել է Միջագետքում, Արաբիայում, Եգիպտոսում: Հոր հետևողությամբ հիմնավոր կրոնական կրթություն է ստացել իր ժամանակի նշանավոր գիտնականների մոտ (օրինակ, աշակերտել է հայտնի կրոնաիրավագետ Իբն Թալմիյային): Նրա աշակերտներից է եղել ալ-Ջահաբին, ում մասին դեռ կխոսենք¹⁵⁴:

Ալ-Բիրզալիի ամենահայտնի երկը նրա Al-Muqtafi li-tārīḥ al-šayḥ Šihāb al-Dīn Abī Šāma-ն («Շեյխ Շիհաբ ալ-Դին Աբու Շամայի պատմության շարունակություն») է, որը, ինչպես վերնագիրն է հուշում Աբու Շամայի Kitāb al-Rawḍatayn-ի շարունակությունն է: Այն ընդգրկում է ալ-Բիրզալիի ծննդյան թվականից՝ հիջրայի 665 թվականից (1267 թ.) մինչև իր մահվանը նախորդած տարվա՝ հիջրայի 738 թվականի (1338 թ.) իրադարձությունները: Al-Muqtafi-ում Դոնալդ Լիթթլի կարծիքով հեղինակը փորձել է հանրագումարի բերել Ասորիքի մասին իրենից առաջ ապրած և իր ժամանակակից մատենագիրների հաղորդումները¹⁵⁵: Համենայն դեպս, այն, որ հստակ կապ կա այս երկի և հատ-

¹⁵⁴ Ալ-Բիրզալիի կյանքի և գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս F. Rosenthal, “Al-Birzālī”, in *EP*, vol. 1, pp. 1238-1239; D. Little, *An Introduction*, p. 46; ‘Abbās al-‘Azzāwī, “Mu‘arriḥ al-Šām aw al-Birzālī wa-Tārīḥuhu”, *MMIA*, ց. 20.11-12, Dimašq, 1945, ց. 519-527; L. Northrup, *From slave to sultan*, p. 41 և հատկապես՝ Al-Birzālī, *Al-Muqtafi li-tārīḥ al-šayḥ Šihāb al-Dīn Abī Šāma al-ma‘rūf bi-tārīḥ al-Birzālī*, ց. 1.1, bi-taḥqīq ‘Umar ‘Abd al-Salām Tadmūrī, al-Maṭba‘a al-‘Ašriyya, Šaydā-Bayrūt, 2006, ց. 7-29:

¹⁵⁵ D. Little, *An Introduction*, p. 46.

կապես ալ-Ջազարիի, ինչպես նաև ալ-Յունինիի երկերի միջև, անվի-
ճելի է: Երկը երկար ժամանակ հասանելի է եղել միայն ձեռագրերով,
ինչը դժվարացրել է նրա ուսումնասիրությունը: Տարիներ առաջ, սա-
կայն, Ումար Աբդ ալ-Սալամ Թադմուրին ձեռնամուխ եղավ բնագրի
պահպանված մասերի հրատարակությանը՝ մամլուքյան պատմության
հետազոտողներին նվիրելով մի աղբյուր, որի կարևորությունը և
փոխկապակցվածությունը ժամանակի մյուս մամլուքյան սկզբնաղբ-
յուրների հետ դեռ պետք է ըստ պատշաճի գնահատել¹⁵⁶:

Ալ-Ջազարին (մահ. 1338 թ.) արդեն բավական ժամանակ է, ինչ
վաստակել է մամլուքյան դարաշրջանի պատմագրության սկզբուն-
քային կարևորություն ունեցող հեղինակներից մեկի համբավը: Նա
ծնվել է Դամասկոսում, բայց ուսման տարիներին եղել է նաև Եգիպ-
տոսում՝ աշակերտելով հայտնի հադիսագետներին¹⁵⁷: Ալ-Ջազարիի
համբավը կապված է նրա *Ḥawādīt al-zamān wa-anbāʾuhu wa-wafayāt al-*
akābir wa-l-aʿyān min abnaʾihi («Ժամանակի անցներն ու նորությունները և
նրա մեծ ու երևելի մարդկանց մահախոսականները») պատմագրական եր-
կի հետ, որը, ցավոք, ամբողջական տեսքով մեզ չի հասել¹⁵⁸: Իր երկը
գրելիս նա ունեցել է մեծաթիվ ինֆորմանտներ (տեղեկատուներ):

¹⁵⁶ Տե՛ս **Al-Birzālī**, *Al-Muqtafi*, bi-taḥqīq ʿUmar ʿAbd al-Salām Tadmūrī, ց. 1-4, Ṣaydā-Bayrūt, 2006: Թադմուրին թվարկում է այն աղբյուրները, որոնք ալ-Բիրզալին հղում է իր պատմության մեջ, ինչպես նաև նշում է այն սկզբնաղբյուրները, որոնք մեջբերումներ են կատարում ալ-Բիրզալիի պատմությունից: Տե՛ս **al-Birzālī**, *Al-Muqtafi*, ց. 1.1, ց. 92-103:

¹⁵⁷ Ալ-Ջազարիի մասին կենսագրական տեղեկությունները սուղ են: Տե՛ս **D. Little**, *An Introduction*, p. 53, ինչպես նաև **նույնի**՝ “Historiography”, p. 428; **U. Haarmann**, *Quellenstudien*, S. 12-13; **A.S. Bazmee Ansari**, *Al-Djazarī*, in *EF*², vol. 2, p. 522; **ʿAbbās al-ʿAzzāwī**, “Šams al-Dīn ibn al-Ğazarī wa-Tārīḥuhu”, *MMIA*, ց. 19. 11-12, ց. 524-526; **Nuʿmān Ğubrān**, *Šams al-Dīn al-Ğazarī wa-kitābuhu Ḥawādīt al-zamān*, *Abḥāth al-Yarmūk: Silsilat al-ʿulūm al-insānīyah wa-l-iğtimāʾiyya*, ց. 23.1, 2007, ց. 135-138:

¹⁵⁸ Երկի պահպանված հատվածների հրատարակության առաջին փորձը ձեռնարկել է Ջ. Սովադեն: Տե՛ս *La Chronique de Damas dʿAl-Jazarī* (années 689-698 H.) par J. Sauvaget, Paris, Librairie ancienne H. Champion, 1949: Ժամանակագրության մեզ հասած 689 (մասամբ)-699 թթ. և 725-738 թթ. (1290-1300 և 1324 / 1325-1337 / 1338 թթ.) ընդգրկող հատվածները հասանելի են մեզ նույնպես շնորհիվ Ումար Աբդ ալ-Սալամ Թադմուրիի: Տե՛ս *Tārīḥ Ḥawādīt al-zamān wa-anbāʾuhu wa-wafayāt al-akābir wa-l-aʿyān min abnaʾihi al-maʾrūf bi-tārīḥ Ibn al-Ğazarī*, bi-taḥqīq ʿUmar ʿAbd al-Salām Tadmūrī, al-Maṭbaʿa al-ʿAşriyya, 3 ց., Ṣaydā-Bayrūt, 1999:

Օրինակ, «եգիպտական գործերի» մասին խոսելիս նա հաճախ իր տեղեկությունների աղբյուր է նշում ոմն էմիր Սայֆ ալ-Դին Միհաֆֆանդարին: Այս հանգամանքն, անշուշտ, խոսում է ալ-Ջազարիի երկի արժանահավատության օգտին: Վերևում արդեն արձանագրել ենք, որ հստակ կապ կա ալ-Բիրզալի և ալ-Ջազարիի երկերի միջև: Հավանական է, որ անձամբ ծանոթ լինելով միմյանց հետ՝ այս երկու դամակոսցի հեղինակները համագործակցել են, խորհրդակցել, փոխանակել տեղեկություններ¹⁵⁹: Եթե նույնիսկ ընդունենք, որ ալ-Ջազարիի համար ալ-Բիրզալիի պատմությունը որպես աղբյուր է ծառայել, այնուամենայնիվ, պետք է նշենք, որ առաջինի հաղորդումները երկրորդի վկայությունների հետ համեմատած որպես կանոն ավելի հանգամանալից են, հաղորդած պատմական նյութի բացառիկության և եզակիության առումով ավելի նշանակալի¹⁶⁰: Ալ-Ջազարին իր հերթին ժամանակակից և հաջորդ սերնդի մամլուքյան՝ ինչպես ասորիքյան, այնպես էլ եգիպտական պատմագիրների (ալ-Յունինի, ալ-Ջահաբի, Իբն ալ-Դավադարի, ալ-Նուվայրի և այլն) կարևոր սկզբնաղբյուրներից է¹⁶¹: Ալ-Ջազարիի պատմության համառոտագրություն է կատարել ալ-Ջահաբին (Al-Muhtār min tāriḥ al-Gazarī – «Ալ-Ջազարիի պատմության ծաղկափաղ»), որ հասել է մեզ¹⁶²:

Մամլուքյան պատմիչների ասորիքյան «գպրոցի» մյուս խոշոր հեղինակությունն ալ-Յունինին է (մահ. 1326 թ.): Ինչպես ալ-Բիրզալիի Al-Muqtafi-ն, նրա պատմագրական երկը ևս, գրվել է Այյուբյան չրջանի պատմիչի երկը շարունակելու մտադրությամբ: Վերջինիս Dayl mir'āt al-zamān fī tāriḥ al-a'yān («Երևելիների պատմության ժամանակի հայելու շարունակություն») վերնագրից պարզ է դառնում, որ խոսքը Սիրատ իբն ալ-Ջաուդիի (մահ. 1256 թ.) մասին է: Իր երկի նախաբանում հեղինակը պարզաբանում է, որ ինքը նախ գրել է Սիրատ իբն

¹⁵⁹ U. Haarmann, *Quellenstudien*, S. 95.

¹⁶⁰ D. Little, *An Introduction*, p. 54; L. Northrup, *From slave to sultan*, p. 42.

¹⁶¹ U. Haarmann, “L’édition de la chronique mamelouke syrienne de Shams ad-Dīn Muḥammad al-Jazarī”, *BEO*, t. 27, 1974, pp. 198–200.

¹⁶² Al-Dahabī, *Al-Muhtār min tāriḥ ibn al-Ġazarī, bi-taḥqīq Ḥaḍīr ‘Abbās Muḥammad Ḥalīfat al-Munṣadāwī, Dār al-Kitāb al-‘Arabī, Bayrūt*, 1988.

ալ-Ջաուզիի պատմության համառոտագրություն (Muḥtaṣar mir'āt al-zamān) և հետո միայն ձեռնամուխ է եղել իր «Շարունակությունը» գրելուն, որն ընդգրկում է 1256-1312 թվականները¹⁶³:

Ալ-Յունինին ծնվել է Դամասկոսում կրոնաիրավագետի ընտանիքում: Ուսման նպատակով մի քանի անգամ այցելել է Եգիպտոս՝ աշակերտելով տարբեր մազհաբների հայտնի կրոնագետների¹⁶⁴: Dayl mir'āt al-zamān-ի արդի հետազոտողները համակարծիք են ալ-Ջազարիի և ալ-Յունինիի երկերի առնչակցության հարցում: Երկու երկերի համեմատությունը թույլ է տալիս ենթադրել, որ հեղինակները մասնագիտական սերտ կապեր են ունեցել, և ալ-Յունինին իր նյութի մի զգալի մասը փոխառել կամ պարզապես բառացիորեն պատճենել է ալ-Ջազարիից¹⁶⁵:

¹⁶³ Մինչ այժմ երկը խմբագրելու ու հրատարակելու չորս փորձ է եղել: Այդ գործի մեկնարկը տրվել է 1954 թ. Հայդաբադում, ուր մինչև 1961 թ. լույս են տեսել Dayl-ի առաջին չորս հատորները, որ ընդգրկում են 1256-1287 թթ. (Al-Yūnīnī, *Dayl Mirāt al-zamān*, al-tab'a al-ūlā, ց. 1-4, Maṭba'at Dā'irat al-Ma'ārif al-'Uṣmāniyya, Ḥaydarābad, 1954-1961): Հաջորդ ֆալյն արել է Անդրանիկ Մեփոնյանը, ով 1975 թ. տպագրված իր ատենախոսությամբ հրատարակել է ալ-Յունինիի պատմության 1287 [1288]-1291 թթ. իրադարձությունները պարփակող հատվածը գերմաներեն թարգմանության հետ մեկտեղ (A. Melkonian, *Die Jahre 1287-1291 in der Chronik al-Yūnīnīs*, Universitätsverlag Becksmann, Freiburg, 1975): 1998 թ. Լի Գուոն հրատարակեց իր ատենախոսության լրամշակված տարբերակը, որում խմբագրել էր երկի 1297-1302 թթ. ընդգրկող հատվածը՝ այն ուղեկցելով անգլերեն թարգմանությամբ (Li Guo, *Early Mamluk Syrian Historiography: Al-Yūnīnī's Dhayl Mir'āt al-zamān*, 2 vols., E.J. Brill, Leiden, 1998): Եվ վերջապես Համզա Աբբասը հրատարակել է 1297-1312 թթ. ընդգրկող բնական խմբագրությունը երեք հատորով (Al-Yūnīnī, *Dayl Mirāt al-zamān (Tārīḥ al-sanawāt 696-711 h./1297-1312 m.)*, bi-taḥqīq Ḥamza 'Abbās, ց. 1-3, Abū Ḥabī, 2007): Երկի՝ այս հրատարակություններում չներառված 1292-1297 թթ. պարփակող հատվածը շարունակում է չհրատարակված մնալ:

¹⁶⁴ Հեղինակի մասին կենսագրական մանրամասն տեղեկությունների համար տե՛ս J. Sublet, "Al-Yūnīnī", in *EF*, vol. 11, pp. 345-346 ու հատկապես Li Guo, *Dhayl*, vol. 1, pp. 4-16 և 'Abbās Ḥamza, *Dayl*, ց. 1, 27-32:

¹⁶⁵ Այսօրինակ եզրակացությունների մասին տե՛ս D. Little, *An Introduction*, pp. 57-58 և նույնի՝ "Historiography", p. 429; U. Haarmann, *Quellenstudien*, S. 95, ինչպես նաև նույնի՝ *L'édition*, S. 197; L. Northrup, *From slave to sultan*, pp. 43-44; R. Irwin, "Mamluk history and historians", in *The Cambridge history of Arabic literature: Arabic literature in the post-classical period*, ed. by R. Allen and D.S. Richards, Cambridge University Press, 2006, p. 161; 'Abbās Ḥamza, *Dayl*, ց. 1, ք. 49, Է. 1: Հմտ. Li Guo, *Dhayl*, vol. 1, p. 59:

Մամլուքյան պատմագրությունյան ասորիքյան «ավանդույթի» այս երեք ներկայացուցիչների ազդեցությունը ժամանակակիցների և Հաջորդ սերնդի մատենագիրների վրա հսկայական է: Նրանցից առավել նշանավորները երեքն են՝ ալ-Ջահաբին (մահ. 1348 թ.), ալ-Քուլթուբին (մահ. 1363 թ.) և Իբն Քասիրը (մահ. 1374 թ.):

Պատմիչ, աստվածաբան, կրոնաիրավագետ ալ-Ջահաբին ծնվել է 1274 թ. Դամասկոսում, բայց ինչպես վերոհիշյալ երեք հեղինակները, կրոնական կրթություն ստանալու նպատակով երիտասարդ տարիներին շատ է ճանապարհորդել՝ լինելով մասնավորապես Կահիրեում: Մեծ հեղինակություն է վայելել ժամանակակիցների շրջանում հատկապես որպես հադիսագետ (muḥaddiṭ al-‘aṣr)՝ դասավանդելով Դամասկոսի տարբեր madrasa-ներում: Հարել է շաֆիական մազհաբին: Հայտնի է, որ ծանոթ է եղել և մասնագիտական սերտ կապեր է ունեցել դամասկոսցի մյուս հայտնի կրոնաիրավագետ-մուհադդիսների՝ այդ թվում Իբն Թայմիյայի և ալ-Բիրզալիի հետ: Կյանքի վերջին տարիներին կորցրել է տեսողությունը¹⁶⁶:

Ալ-Ջահաբիի թողած գրավոր ժառանգությունը պատկառելի է: Նրա պատմագրական երկերից կարևորագույնը Tārīḥ al-Islām wa-wafayāt al-mašāhīr wa-l-a‘lām («Իսլամի և հայտնիների ու ականավորների պատմություն») ¹⁶⁷ վերնագիրը կրող բազմահատոր համընդհանուր պատմությունն է, որում պատմական իրադարձությունների շարադրանքը հասցված է մինչև 1301 թ.: Երկը պարունակում է ինչպես ժամանակագրական (ḥawādīṭ կամ tārīḥ), այնպես էլ կենսագրական նյութ (wafayāt և tarāğim): Իսլամի պատմության «երևելիների» մասին կենսագրական հոդվածները նրանում դասակարգված են այսպես կոչված ṭabaqāt-ի («դասերի») գրականության սկզբունքներով¹⁶⁸: Ալ-Ջահաբիի

¹⁶⁶ Կենսագրական մանրամասներ համար տե՛ս M. Ben Cheneb [J. de Somogyi], “Al-Dhahabī”, in *EF*², vol. 2, pp. 214-215; J. de Somogyi, “The Tārīkh al-Islām of adh-Dhahabī”, *JRAS*, vol. 64.4, 1932, pp. 819-823; ‘Abd al-Sitār al-Šayḥ, *Al-Ḥāfiẓ al-Dhahabī, Mu‘arriḥ al-Islām, nāqid al-muḥaddiṭīn, imam al-mu‘addilīn, wa-l-muḡarriḥīn* (673-748 ھ.), Dār al-Qalam, Dimašq-Bayrūt, 1994, §. 27-43:

¹⁶⁷ **Al-Dahabī**, Tārīḥ al-Islām wa-wafayāt al-mašāhīr wa-l-a‘lām, 52 ց., bi-taḥqīq ‘Umar ‘Abd al-Salām Tadmūrī, Dār al-kitāb al-‘arabī, Bayrūt, 1987-2000.

¹⁶⁸ Tārīḥ al-Islām-ի մասին մանրամասն տե՛ս J. de Somogyi, “The Tārīkh”, pp. 824-855:

պատմագրական նյութի համար հավանական աղբյուրներ են եղել ասորիքցի մյուս հեղինակները՝ ի մասնավորի ալ-Բիրզալիի և ալ-Ջազարիի երկերը¹⁶⁹։ Բացի Tārīḥ al-Islām-ից պահպանվել են նաև հեղինակի մի քանի այլ երկեր, որոնք նույնպես պատմագրական հետաքրքրություն են ներկայացնում իրենցից, չնայած որ գրեթե բոլորը «Խսլամի պատմություն» համառոտագրություններ են¹⁷⁰։ Հիշատակության է արժանի հատկապես երկհատոր Duwal al-Islām-ը, որը թեև հիմնականում ալ-Ջահաբիի մեծ պատմության կրճատված տարբերակն է, բայց իրադարձությունների թեկուզ և խիստ համառոտ շարադրանքը նրանում առաջ է անցնում նախորդից չորս տասնամյակով՝ հասնելով մինչև 1344 թ.¹⁷¹։

Մատենագրի երկու այլ երկերից Siyar a'lām al-nubalā'-ը («Ազնվազամ փայտնիների կենսագրություններ») հանրագիտարան է, որի պարունակած կենսագրական հոդվածների քանակը Tārīḥ al-Islām-ի հետ համեմատած սահմանափակ է, մյուսը՝ Al-'Ibar fī ḥabar man ḡabara-ն («Խրատներ փանգուցյալների մասին հաղորդումներից») նույնպես վերջինիս համառոտագրությունն է¹⁷²։

Սուհամմադ իբն Շաքիր ալ-Քուլթուբիի մասին կենսագրական տեղեկությունները սուղ են։ Ամենն, ինչ գիտենք հեղինակի մասին, այն է, որ նա ապրել է ծայրահեղ աղքատության մեջ, բայց սկսելով զբաղվել գրավաճառությամբ անակնկալ կերպով հարստացել է (այստեղից էլ նրա al-Kutubī անունը)¹⁷³։ Հայտնի է առաջին հերթին իր մեծածավալ Fawāt al-Wafayāt («Al-Wafayāt-ի բացթողումներ») կենսագրական բառարանով¹⁷⁴, որ Իբն Խալլիքանի Հայտնի Wafāyat al-a'yān-ի

¹⁶⁹ D. Little, *An Introduction*, pp. 63-64.

¹⁷⁰ Ben Cheneb [Somogyi J. de], "Al-Dhahabī", p. 215.

¹⁷¹ Al-Dahabī, *Duwal al-Islām*, 2 չ., bi-taḥqīq Ḥasan Ismā'īl Marwa, Dār Ṣādir, Bayrūt, 1999.

¹⁷² Խոյնի՝ Siyar a'lām al-nubalā', 25 չ., bi-taḥqīq Baṣār 'Awwād Ma'rūf, Ṣū'ayb al-Arna'ūt (և այլոց), Mu'assasat al-Risāla, Bayrūt, 1996; Խոյնի՝ Al-'Ibar fī ḥabar man ḡabara, 4 չ., bi-taḥqīq Abū Hāḡir Muḥammad al-Sa'īd ibn Basyūnī Zaglūl, Dār al-Kutub al-'Ilmiyya, Bayrūt, 1985.

¹⁷³ F. Rosenthal, "Al-Kutubī", in *IEP*, vol. 5, p. 570; Al-Kutubī, 'Uyūn al-tawārīḥ wa-fīhi min sanat 219 h. ilā 250 h., bi-taḥqīq 'Afif Ḥāḡūm, Dār al-Taqāfa, Bayrūt, 1996, թ. 7-9.

¹⁷⁴ Al-Kutubī, *Fawāt al-Wafayāt wa-l-ḡayl 'alayhā*, 5 չ., bi-taḥqīq Iḡsān 'Abbās, Dār Ṣādir, 1973-1974.

չարունակությունն է: Ալ-Քուլթուբիի գրչին է պատկանում նաև ‘Uyūn al-tawārīḥ («Պատմության ակումբներ») վերնագիրը կրող Համբնդհանուր պատմությունը, որ սկսվում է Մուհամմադ մարգարեի ժամանակներից և ավարտվում 1359 թվականով: Արդի հետազոտողների կարծիքով ‘Uyūn al-tawārīḥ-ը մեծամասամբ հիմնված է ալ-Ջազարիի պատմության վրա և աննշան հավելումներ է պարունակում¹⁷⁵: Սա է հավանաբար պատճառը, որ ցայսօր ալ-Քուլթուբիի պատմության առանձին հատորներ են միայն հրատարակված¹⁷⁶:

Իմադ ալ-Դին Իսմաիլ իբն Ումար իբն Քասիրը ծնվել է Բուսրայում 1302 թ.: Կրոնական հիմնավոր կրթություն է ստացել Դամասկոսում՝ աշակերտելով ասորիքյան ‘ulamā’-ի այնպիսի խոշոր հեղինակությունների, ինչպիսին էր, օրինակ, իբն Թալմիյյան: Իբն Քասիրը վախճանվել է 1374 թ. Դամասկոսում և թաղվել իր ուսուցչի կողքին¹⁷⁷:

Իբն Քասիրը վերջին խոշոր ներկայացուցիչն է մամլուքյան պատմագրական ավանդույթի այն ճյուղի, որին վերևում «ասորիքյան դպրոց» պայմանական բնորոշումն ենք տվել: Նրա պատմագրական ժառանգության թագը Al-Bidāya wa-l-nihāya («Սկիզբը և վերջը») վերնագիրը կրող Համբնդհանուր պատմությունն է¹⁷⁸: Այս երկի մամլուքների վաղ պատմությանը նվիրված հատվածը, ինչպես ինքը հեղինակն է խոստովանում, հիմնված է ալ-Բիրգալիի Al-Muqtafi-ի վրա: Արդի հետազոտողների աղբյուրագիտական ուսումնասիրություն-

¹⁷⁵ D. Little, *An Introduction*, p. 67; U. Haarmann, *Quellenstudien*, S. 103.

¹⁷⁶ St‘u al-Kutubī, ‘Uyūn al-Tawārīḥ, wa-ḥi min sanat 219-250 ḥ., bi-taḥqīq ‘Afif Nāyif Ḥāṭūm, Dār al-ṭaqāfa, Bayrūt, 1996; նույնի՝ ‘Uyūn al-Tawārīḥ, al-safar al-awwal, bi-taḥqīq Ḥusām al-Dīn al-Qudsī, Maktabat al-Nahḍa al-Miṣriyya, 1980: Ալ-Քուլթուբիի պատմության 12-րդ, 20-րդ և 21-րդ մասերի հրատարակություններից (Al-Kutubī, ‘Uyūn al-Tawārīḥ, bi-taḥqīq Fayṣal al-Sāmīr and Nabīlah ‘Abd al-Mun‘im Dāwūd, 3 ց., Baḡdad, Dār al-Raṣīd li-l-naṣr, 1977-1984) մեզ հասանելի են եղել 20-րդ (1980) և 21 (1984) մասերը: Դրանցից բացի ձեռքի տակ ունեցել ենք նաև Ստամբուլի Թոփկափի պալատի հավաքածուի՝ երկի 21-րդ և 22-րդ մասերն ընդգրկող թիվ 2922/21 և 2922/22 ձեռագրերի լուսապատկերները (պարփակում են հիշրայի 671-710 թթ. / 1272-1310 թթ. պատմությունը):

¹⁷⁷ Հեղինակի կյանքի ու գործունեության մասին մանրամասների համար տե՛ս H. Laust, “Ibn Kathīr”, in *IEP*, vol. 3, pp. 817-818:

¹⁷⁸ Ibn Kaṭīr, Al-Bidāya wa-l-nihāya, 21 ց., bi-taḥqīq ‘Abd Allāh ibn ‘Abd al-Muḥṣīn al-Turkī, Dār Haḡar, 1997-1999.

ները, սակայն, ցույց են տալիս, որ Իբն Քասիրի օգտագործած աղբյուրներից են նաև ալ-Ջազարին և ալ-Յուսուբին¹⁷⁹։ Չնայած այս պարագային՝ Al-Bidāya wa-l-nihāya-ում չատ են բացառիկ ու արժեքավոր տեղեկություններն ու հավելումներն իր ժամանակի շատ անցքերի վերաբերյալ, որ բացակայում են մյուս ժամանակակիցների մոտ։ Այս հանգամանքն առանձնահատուկ տեղ է ապահովում Իբն Քասիրի համար Բահրի մամլուքյան շրջանի պատմիչների շարքում¹⁸⁰։

Ալ-Ջահաբիի, ալ-Քուլթուբիի և Իբն Քասիրի եգիպտացի ժամանակակիցներից հարկ ենք համարում անդրադառնալ ալ-Յուսուբիին (մահ. 1358 թ.)։ Ժամանակակից և հաջորդ սերնդի հեղինակների կենսագրական բառարաններում և պատմագրական երկերում նրա մասին պահպանված տեղեկություններից պարզ է դառնում, որ հեղինակը ծնվել է Կահիրեում։ Ալ-Մալիք ալ-Նասիր Մուհամմադ սուլթանի օրոք զբաղեցրել է մամլուքյան բանակի զինված խմբավորման հրամանատարի պաշտոն (muqaddam al-ḥalqa) և մասնակցել է մոնղոլների, Կիլիկյան Հայաստանի դեմ, ինչպես նաև Եմեն ուղղված մամլուքյան արշավանքներին։ Ալ-Յուսուբիի երկը պարունակում է Այաս նավահանգստի մի եզակի նկարագրություն, որ երբեք ուշադրության չի արժանացել¹⁸¹։ Ընկերական հարաբերություններ ունենալով մամլուքյան բյուրոկրատիայի շատ ներկայացուցիչների և արքունականների հետ՝ նա իր ժամանակի շատ իրադարձություններ ներկայացրել է ակնանատեսի աչքերով։ Նրա մեզ հայտնի միակ երկը Nuzhat al-nāẓir fī sīrat al-Malik al-Nāṣir («Ակնատեսի զրոսանքն ալ-Մալիք ալ-Նասիրի կյանքի ընթացքով») վերնագիրը կրող ժամանակագրությունն է։ Ցավալի է, սակայն, որ այս կարևոր երկից պահպանվել է 1332-1338 թթ. ընդգրկող մի հատված միայն¹⁸²։ Ալ-Յուսուբիի պատմությունը լայնորեն

¹⁷⁹ D. Little, *An Introduction*, p. 69; U. Haarmann, *Quellenstudien*, S. 105.

¹⁸⁰ H. Laust, “Ibn Kaṭṭāir”, p. 818; D. Little, *An Introduction*, pp. 71-73; L. Northrup, *From slave to sultan*, p. 50.

¹⁸¹ Al-Yūsufī, *Nuzhat al-nāẓir fī sīrat al-Malik al-Nāṣir*, bi-taḥqīq Aḥmad Ḥuṭayṭ, ‘Ālam al-Kutub, Bayrūt, 1986, §. 39-57, §. 403-409.

¹⁸² Պատմագրի մասին կենսագրական տեղեկությունների և նրա երկի մասին մանրամասն տե՛ս D. Little, “The Recovery of a Lost Source for Bahrī Mamluk History: al-Yūsufī’s

օգտագործվել է հաջորդ սերնդի պատմիչների՝ մասնավորապես ալ-Այնիի (մահ. 1451 թ.) կողմից, ով բազմաթիվ մեջբերումներ է կատարել նրանից¹⁸³:

Ալ-Յուսուֆիի երկն առանցքային է եղել նաև նրա ժամանակակից ալ-Շուջաիի (մահ. 1356 թվականից հետո) պատմության համար: Վերջինիս կյանքի ու գործունեության մասին տվյալները նույնպես սուղ են¹⁸⁴: Փ. Հոլտն իր մի հոդվածում փորձել է տեղեկություններ հայթայթել նրա անձի վերաբերյալ՝ ի վերջո փորձելով նույնականացնել նրան «Շամս ալ-Դին Ակսունկուր» անունով մի էմիրի հետ¹⁸⁵:

Ինչպես ալ-Յուսուֆիի երկից, ալ-Շուջաիի ժամանակագրությունից՝ Tārīḥ al-Malik al-Nāṣir Muḥammad ibn Qalāwūn al-Ṣāliḥī wa-awlādihī («Ալ-Մալիֆ ալ-Նասիր Մուհամմադ իբն Կալավուն ալ-Սալիհիի և նրա որդիների պատմություն») վերնագրով, ևս ընդամենը մի հատված է հասել մեզ, որն ընդգրկում է 1337-1345 թթ.: Սփոփիչ է գոնե այն հանգամանքը, որ չնայած ալ-Շուջաիի պատմության մեզ հասած մասն ընդամենը մեկ տարվա իրադարձությունների շարադրանքով է խաչաձևվում ալ-Յուսուֆիի երկի պահպանված մասի հետ, բայց և այնպես առաջ է անցնում դրանից յոթ տարով: Երկի պահպանված հատվածը գերմաներեն թարգմանությամբ հրատարակել է Բարբարա Շեֆերը¹⁸⁶:

Երկու երկերի հատվող ժամանակագրական հատվածների տեքստերի համեմատությամբ Դ. Լիթլը ցույց է տվել, որ Nuzha-ն եղել է ալ-Շուջաիի առանցքային աղբյուրներից մեկը, որը մատնանշելուց նա խուսափել է՝ որոշ լրացումներ կատարելով ալ-Յուսուֆիի հաղորդումներին¹⁸⁷:

Nuzhat al-Nāzīr fī sīrat al-Malik al-Nāṣir”, JAOS, vol. 94, 1974, pp. 42-54, նույնի՝ “Historiography”, pp. 426-427 և al-Yūsufī, Nuzha, §. 39-57:

¹⁸³ D. Little, “Historiography”, p. 426.

¹⁸⁴ Տե՛ս D. Little, “Al-Shudjā’ī”, in *El²*, vol. 9, pp. 493-494, ինչպես նաև նույնի՝ “Analysis of the Relationship between Four Mamluk Chronicles for 737-45”, JSS, vol. 19, 1974, pp. 252-268:

¹⁸⁵ P.M. Holt, “Shams al-Shujā’ī: a chronicler identified?”, BSOAS, vol. 58.3, 1995, pp. 532-534.

¹⁸⁶ Վերևում մի անգամ արդեն ծանոթագրել ենք: Տե՛ս ծնրք. 121:

¹⁸⁷ D. Little, “Analysis”, pp. 252-268.

Ալ-Շուջջաիով սահմանափակենք Բահրի մամլուքյան շրջանի արաբագիր ժամանակագիրների հետ մեր ծանոթությունը՝ անցում կատարելով հաջորդ սերնդի մատենագիրներին, որոնց, ինչպես նախորդ խմբի պատմիչներին, Սուլթանություն կառավարող այժմ արդեն գերազանցապես չեքքեզական ծագման վերնախավի անունով պայմանականորեն պիտի անվանենք «Բուրջի մամլուքյան շրջանի պատմիչներ»։ Չնայած այն հանգամանքին, որ այս շրջանի առանձին հեղինակներ և երկեր արևմտյան հետազոտողների ուշադրության կենտրոնում են հայտնվել դեռ ԺԹ դարում, և մինչ այժմ ահռելի ջանքեր են գործադրվել այդ հարուստ ժառանգությունը դնահատելու և արժեևորելու ուղղությամբ, ուրտոն այսօր էլ շարունակում է ընդհանուր առմամբ թերամշակ մնալ¹⁸⁸։ Պատճառներից մեկն այն է, որ այս շրջանի շատ արժեքավոր գործեր դեռ մասամբ կամ ամբողջովին անտիպ են և հետևաբար անհասանելի գիտական լայն շրջանակներին։ Ժամանակն անշուշտ կլրացնի այս բացը՝ թարմ շունչ ու նոր թափ հաղորդելով մամլուքյան պատմության ուսումնասիրության գործին։

Մամլուքյան նոր սերնդի պատմիչներից առաջինն, ում ցանկանում ենք անդրադառնալ Նասիր ալ-Դին իբն ալ-Ֆուրաթ ալ-Հանաֆին (մահ. 1405 թ.) է։ Չնայած որ իբն ալ-Ֆուրաթի ընտանիքի անդամները կարևոր դիրք ու պաշտոններ են ունեցել պետության վարչական համակարգում, նրա կյանքն անհամեմատ ավելի համեստ է անցել։ Ամենաբարձր պաշտոնը, որ զբաղեցրել է իբն ալ-Ֆուրաթը, եղել է *ḥātib*-ի պաշտոնը՝ Կահիրեի մազրաասներից (մուսուլման կրոնական ուսումնական հաստատություն՝ դպրոց) մեկում¹⁸⁹։

Նրա պատմությունը՝ *Tārīḥ al-duwal wa-l-mulūk*-ը («Հարստությունների և արքաների պատմություն»), արդի հետազոտողների կողմից ճանաչվում է մամլուքյան պատմության, մասնավորապես վաղ շրջանի,

¹⁸⁸ D. Little, “Historiography”, p. 433; S.G. Massoud, *The chronicles and annalistic sources of the early Mamluk Circassian Period*, E.J. Brill, Leiden-Boston, 2007, p. 4.

¹⁸⁹ Muḥammad Kamāl al-Dīn ʿIzz al-Dīn, *Arbaʿat Muʿarriḥīn wa-arbaʿat muʿallafāt min dawlat al-Mamālīk al-ḡarākisa, al-Hayʿa al-Miṣriyya al-ʾĀmma li-l-Kitāb, al-Qāhira*, 1992, ք. 35-40; S.G. Massoud, *The chronicles*, p. 34.

և, որքան էլ տարօրինակ կարող է թվալ, նաև Ֆաթիմյանների¹⁹⁰ և Այյուբյանների պատմության ուսումնասիրության կարևոր սկզբնաղբյուր: Իբն ալ-Ֆուրաթի պատմության ներկայացրած այսպիսի արժեքի հիմնապատճառը նրա օգտագործած մեծածիփ աղբյուրներն են, որոնց մի մասը մեզ չի հասել (ինչպես օրինակ՝ Իբն Աբի Տայյի երկը)¹⁹¹: Ցավով պետք է արձանագրել, որ Իբն ալ-Ֆուրաթի պատմությունը նույնպես ամբողջական տեսքով չի պահպանվել, իսկ պահպանված մասերից բոլորը չէ, որ խմբագրվել ու հրատարակվել են¹⁹²:

¹⁹⁰ Ֆ. Բորան այս թեմայով 2010 թ. պաշտպանել է դոկտորական ատենախոսություն, որի արդյունքները վերջերս ամփոփել է տպագիր հրատարակությամբ: Տե՛ս **F. Bora**, *Mamluk Representations of Late Fatimid Egypt: The Survival of Fatimid-Era Historiography in Ibn al-Furāt's Ta'riḥ al-duwal wa'l-mulūk* (History of Dynasties and Kings), DPhil Thesis, The Oriental Institute, University of Oxford, 2010 և **նույնի** *Writing History in the Medieval World: The Value of Chronicles as Archives*, I.B. Tauris, London, 2019.

¹⁹¹ **Cl. Cahen**, “Ibn al-Furāt”, in *EF²*, vol. 3, pp. 768-769; **M.F. Elshayyal**, *Ibn al-Furāt, Ta'riḥ al-duwal wa'l-mulūk*, unpublished PhD thesis, Edinburgh University, 1986, pp. 11-23, ինչպես նաև Ֆ. Բորայի ներկում ծանոթագրված աշխատությունները:

¹⁹² Իբն ալ-Ֆուրաթի պատմության հիշրայի 522-543 թվականները (1128-1148/1149 թթ.) ընդգրկող հատորն իր թեկնածուական ատենախոսությամբ խմբագրել է Մուհամմադ ալ-Շայ-յալը: Տե՛ս նախորդ ծանոթագրությունը:

Այլ հատորների հրատարակություններ՝ **Ibn al-Furāt**, *Tārīḥ al-duwal wa-l-mulūk*, ց. 7-9, bi-tahqīq Quṣṭanṭīn Zurayq wa-Izz al-Dīn Nağla, Bayrūt, 1936-1942 և ց. 4.1-4.2, 5, bi-tahqīq Ḥasan Muḥammad Šammā', Baṣra, 1967-1969, 1970:

Մեզ հասանելի է եղել նաև Իբն ալ-Ֆուրաթի պատմության հիշրայի 660-671 թթ. (1261-1273 թթ.) ընդգրկող ինքնագիր հատորը, որը, ցավոք, դեռ անտիպ է և գտնվում է Ավստրիայի ազգային գրադարանում (MS A.F. 122): Ավստրիայի ազգային գրադարանում են գտնվում նաև երկի 8 այլ ինքնագիր հատորներ: 1241-1259 թվականներն ընդգրկող մի ձեռագիր էլ գտնվում է Վատիկանի գրադարանում: Տե՛ս **M.F. Elshayyal**, “Ibn al-Furāt”, pp. 8-9; **F. Bora**, “Writing History”, pp. 29-36: Վիեննայի A.F. 122 և Վատիկանի V720 ձեռագրերից հաղվածական թարգմանություններ կատարելու փորձ է ձեռնարկվել մոտ կես դար առաջ (Ayyubids, Mamlukes and Crusaders, selections from the Tārīḥ al-Duwal wa'l-mulūk of Ibn al-Furāt, text and translations by **U. and M.C. Lyons**, historical intro. by **J.S.C. Riley-Smith**, 2 vols., W. Heffer and Sons Ltd, Cambridge, 1971, հետայսու՝ *Tārīḥ al-duwal (Selections)*): Նույնպիսի մի փորձ բոլորովին վերջերս կատարել է Դեյվիդ Քոմբը՝ հատվածներ թարգմանելով Կալավուն և Ռա որդի՝ ալ-Աշրաֆ Խալիլ սուլթանների կառավարման շրջաններում մամլուֆ-ֆրանկյան հարաբերությունների վերաբերյալ: Տե՛ս Baybars' Successors: Ibn al-Furāt on Qalāwūn and al-Ashraf, trans. by **D. Cook**, Routledge, London and New York, 2020:

Մամլուքյան պատմությունը շարադրելիս Իբն ալ-Ֆուրաթը որպես ձևանմուշ օգտագործել է ալ-Նուվայրիի Nihāyat al-arab-ը, ուսմ հաղորդումները փոխառել է առանց դրանց իրական հեղինակի անունը նշելու: Այլ պատմիչներից Tārīḥ al-duwal-ում հաճախակի մեջբերումներ կան Աբու ալ-Ֆիդայից, Բայբարս ալ-Մանսուրից, ալ-Ֆունինից և ալ-Ջազարիից¹⁹³, ինչպես նաև «Իբն Մուքարրամի» կորած երկից¹⁹⁴: Հաջորդ սերնդի պատմիչներից Իբն ալ-Ֆուրաթի երկն աղբյուր է ծառայել հատկապես ալ-Մակրիզիի համար: Նրա երկից քաղվածքներ (Al-Muntaqā min tārīḥ Ibn al-Furāt) է կատարել Իբն Կադի Շուհբան (մահ. 1448 թ.)¹⁹⁵:

Եգիպտացի պատմիչ Սարիմ ալ-Դին Իբրահիմ իբն Դուկմակը (մահ. 1407 թ.) նույնպես awlād al-nās խավի ներկայացուցիչ էր, ով իր կյանքի մեծ մասը նվիրել է պատմագրությանը, թեև նրա ժառանգության միայն փոքր մասն է պահպանվել: Ճիշտ է՝ ալ-Սախավիի վկայությամբ՝ Իբն Դուկմակը վատ է տիրապետել արաբերենին, այնուամենայնիվ, դա չի խանգարել ժամանակակիցներին և նրանից հետո ապրած պատմիչներին՝ մասնավորապես Իբն ալ-Ֆուրաթին և ալ-Այ-նիին, լայնորեն օգտվել նրա պատմագրական երկերից¹⁹⁶: Մասամբ մեզ է հասել նրա՝ Կահիրեի (Ֆուստատի) պատմատեղագրական նկարագրությանը նվիրված նրա երկասիրությունը՝ Kitāb al-Intiṣār li-wāṣiṭat ‘iqd al-amṣār («Գիրք ի պաշտպանություն ֆաղաֆների մանյակի կենտրոնա-

¹⁹³ D. Little, *An Introduction*, p. 73-75, ինչպես նաև նույնի՝ “Historiography”, p. 433.

¹⁹⁴ St‘u L. Northrup, *From slave to sultan*, p. 51: Իբն Մուֆաւրամը հավանաբար Lisān al-‘arab բառարանի հեղինակ հանրահայտ Իբն Մանգուրն է (մահ. 1311 թ.): St‘u J.W. Füick, “Ibn Manẓūr”, in *IE²*, vol. 3, p. 864:

¹⁹⁵ D.C. Reisman, “A Holograph MS of Ibn Qāḍī Shuhbah’s “Dhayl””, *MSR*, vol. II, 1998, pp. 19-49: Ձեռագիրը գտնվում է Դուբլինի Chester Beatty գրադարանում (MS 4125): St‘u նաև S.G. Massoud, “Ibn Qāḍī Shuhba’s “Al-Dhayl Al-Muṭawwal”: The Making of an all Mamluk Chronicle”, *Quaderni di Studi Arabi, Nuova Serie*, vol. 4, 2009, pp. 61-79:

¹⁹⁶ Հեղինակի կյանքի և մատենագրական ժառանգության մասին ավելի հանգամանալից տե՛ս J. Pedersen, “Ibn Dukmāk”, in *IE²*, vol. 3, p. 756; F. Rosenthal, *A history of Muslim historiography (Second revised edition)*, E.J. Brill, Leiden, 1968, p. 356, n. 3; S.G. Massoud, *The chronicles*, pp. 31-34, ինչպես նաև ‘Izz al-Dīn, *Arba’at Mu’arriḥīn*, §. 107-108, ինչպես նաև նրա երկերի ստորև ներկայացված հրատարակությունների խմբագիրների՝ Սաիդ Աբդ ալ-Ֆաթթան Աշուրի, Ումար Աբդ ալ-Սալամի ներածական ակնարկները:

կան գոհարի», իմա՝ «Կանխիրեի»- Գ. Դ.) վերնագրով, որի երկու հատորները դեռ ժԹ դարի վերջին հրատարակվել են գերմանացի արևելագետ Կառլ Ֆյոլլերսի կողմից¹⁹⁷:

Նրա կարևորագույն ժամանակագրությունը՝ *Nuzhat al-anām fi tārīḥ al-Islām* («Մարդկանց զրոսանքն իսլամի պատմության ընթացքով») վերնագրով 12 հատորանոց երկը, որում իրադարձությունների շարադրանքը հասցվել է մինչև հիջրայի 779 (1377) թվականը, դժբախտաբար մասամբ է պահպանվել: Այս երկի՝ Այյուբյանների պատմության վերջին տասնամյակների ու Մամլուքյան սուլթանության առաջին տասնամյակի (628-659 հ. / 1230-1261 թթ.) պատմությունն ընդգրկող հատվածը հրատարակել է Սամիր Տաբբարան¹⁹⁸: Որոշ մասեր էլ դեռ ձեռագրում են և սպասում են հրատարակության իրենց հերթին¹⁹⁹:

Պահպանված է, օրինակ, նրա *Al-Ġawhar al-ṭamīn* («Թանկագին գոհար») երկը²⁰⁰, որի մի քանի տարբերակներ են մեզ հասել:

Մամլուքյան մատենագրության վառ հեղինակություններից է Շիհաբ ալ-Դին Աբու ալ-Աբբաս ալ-Կալկաշանդին (մահ. 1418 թ.):

¹⁹⁷ **Ibn Duqmaq**, *Kitāb al-Intiṣār li-wāṣiṭat 'iqd al-amṣār* / **K. Vollers**, Description de l'Égypte, par Ibn Doukmaq, publiée d'après le manuscrit autographe conservé à la Bibliothèque khédiviale, Le Caire, Imprimerie Nationale, 1893 (վերահրատարակությունը՝ **նույնի**՝ *Kitāb al-Intiṣār li-wāṣiṭat 'iqd al-amṣār*, Bayrūt, առանց քվակաֆի): Տե՛ս նաև **S. Denoix**, Décrire le Caire: Fustat-Misr d'après Ibn Duqmaq et Maqrizi: l'histoire d'une partie de la ville du Caire d'après deux historiens égyptiens des XIVe-XVe siècles, Institut français d'archéologie orientale du Caire, Le Caire, 1993:

¹⁹⁸ **Ibn Duqmāq**, *Nuzhat al-anām fi tārīḥ al-Islām*, bi-taḥqīq Samīr Ṭabbāra, al-Maktaba al-ʿAṣriyya, Ṣaydā-Bayrūt, 1999.

¹⁹⁹ **Ibn Duqmāq**, *Nuzhat al-anām*, §. 15; **C. Brockelmann**, *History of the Arabic Written Tradition*, vol. 2, tr. by J. Lameer with a Preface by J.J. Witkam Brill, Leiden, p. 52.

²⁰⁰ **Ibn Duqmāq**, *Al-Ġawhar al-ṭamīn fi siyar al-ḥulafāʾ wa-l-mulūk*, bi-taḥqīq Saʿīd ʿAbd al-Fattāḥ ʿĀṣūr, Ġamiʿat Umm al-Qurā, Makka, 1982 և **նույնի**՝ 2 չ., bi-taḥqīq Muḥammad Kamāl al-Dīn ʿIzz al-Dīn ʿAlī, Bayrūt, ʿĀlam al-Kutub, 1985: Այս երկու հրատարակություններից մեզ հասանելի է եղել առաջինը: Երկի՝ Մամլուքյան սուլթանության պատմությունն ընդգրկող երկրորդ մասի՝ նախորդ երկու հրատարակություններից ութ տարով առաջ անցնող (մինչև հիջրայի 805, այն է՝ 1402/1403 թ.) տարբերակ էլ՝ *Al-Nafḥa al-miskiyya* վերնագրով, հրատարակել է Ումար Աբդ ալ-Սալամ Թադմուրին: Տե՛ս **նույնի**՝ *Al-Nafḥa al-miskiyya fi al-dawla al-turkiyya min kitāb al-Ġawhar al-ṭamīn*, bi-taḥqīq ʿUmar ʿAbd al-Salām Tadmūrī, al-Maktaba al-ʿAṣriyya, Ṣaydā-Bayrūt, 1999:

Ծնվել և ապրել է Եգիպտոսում, որտեղ և ստացել է դասական կրոնական կրթություն՝ վաղ երիտասարդություն տարիներին իրեն նվիրելով շաֆիական կրոնաիրավագիտություն (fiqh), ինչպես նաև հադիսագիտություն ուսումնասիրելուն և դասավանդելուն: Սուլթան Բարկուկի օրոք՝ 1389 թ., նա արքունի դիվանագետի օգնական գրագրի (kātib al-dast) պաշտոն է ստացել, ինչը և կանխորոշել է նրա հետագա գործունեության ուղղությունը՝ ընդհուպ մինչև մահը: Հատկանշական է, որ այդ ժամանակ սուլթանական դիվանատան գլխավոր քարտուղարը (kātib al-sirr) հայտնի էրն Ֆադլ Ալլահ ալ-Ումարիի զարմին էր²⁰¹:

Ալ-Կալկաշանդին հեղինակ է բազմաթիվ աշխատությունների՝ կրոնաիրավագիտության և adab-ի բնագավառներում²⁰², բայց նրա գլուխգործոցը Կահիրեի դիվանատանը նրա երկարամյա աշխատանքի արգասիքը դարձած գրագրության և քարտուղարության հանրագիտարանային ձեռնարկն է՝ *Ṣubḥ al-aʿšā fī šināʿat al-inšāʾ* («Կույրի լուսաբացը գրագրության արվեստում») վերնագրով²⁰³: Հենվելով ալ-Հալաբիի, ալ-Ումարիի, Իբն Նագիր ալ-Ջաշի վերևում հիշված երկերի վրա՝ ալ-Կալկաշանդին գրել է մամլուքյան պաշտոնական գրագրության ամենամեծ ու համապարփակ աշխատությունը: Նրանում հեղինակը ժողովել է արքունի գրագրին անհրաժեշտ բոլոր գիտելիքներն ու օժանդակ նյութերը՝ սկսած դիվանատան գործունեությունից, գրագրության մեջ օգտագործվող թղթի, թանաքի և գեղագրության տեսակներից, տեքստի ձևերից, մամլուքյան սուլթանության վարչական կառուցվածքի, կառավարման աստիճանակարգության և հարա-

²⁰¹ Ալ-Կալկաշանդիի կյանքի և գործունեության մասին տե՛ս Քլիֆֆորդ Բուսվորթի հոդվածը «Իսլամի հանրագիտարանում»: Տե՛ս **C.E. Bosworth**, “Al-Qalkāshandī”, in *IF*², vol. 4, p. 509-510, ինչպես նաև **И.Ю. Крачковский**, *Избранные сочинения*, т. 4, стр. 411-412 և **Muḥammad Kamāl al-Dīn ʿIzz al-Dīn**, *Abū al-ʿAbbās al-Qalqaṣandī muʿarriḥan*, ʿĀlam al-kutub, Bayrūt, 1990, §. 24-26:

²⁰² Մատենագրի մյուս երկերի մասին տե՛ս Անդ, §. 29-30; **C.E. Bosworth**, “Al-Qalkāshandī”, pp. 509-511; Selections from *Ṣubḥ Al-Aʿshā* by al-Qalqaṣandī, clerk of the Mamluk Court. Egypt: “Seats of Government” and “Regulations of the Kingdom”, From Early Islam to the Mamluks, ed. by **Heba El-Toudy** and **Tarek Galal Abdelhamid**, Routledge, London and New York, 2017, pp. 10-13:

²⁰³ **Al-Qalqaṣandī**, *Ṣubḥ al-aʿšā fī šināʿat al-inšāʾ*, 14 ǧ., al-Maṭbaʿa al-amīriyya, al-Qāhira, 1913-1919.

կից երկրների մասին աշխարհագրական տեղեկություններից մինչև պաշտոնական փաստաթղթերի տարատեսակների, դրանց առանձնահատկությունների, հարևան երկրների տիրակալներին ուղարկվող պաշտոնական նամակների (այդ թվում Կիլիկիո հայոց արքային ուղարկված)²⁰⁴, նրանց բանաձև-կաղապարների, միջազգային պայմանագրերի բազմաթիվ նմուշներ: Ալ-Կալիլաշանդին իր երկը հարստացրել է Կահիրեի դիվանատան արխիվներից քաղված բազմաթիվ արժեքավոր վավերագրերով, որոնք օգնում են բացահայտելու մամլուքյան պաշտոնական դիվանագիտության և արարողակարգի բազմաթիվ թաքնված նրբերանգներ²⁰⁵:

Ալ-Կալիլաշանդիի ժամանակակիցն է մամլուքյան պատմագրություն և ընդհանրապես միջնադարյան արաբախլամական պատմական մտածողության ամենակարկառուն ներկայացուցիչներից մեկը՝ Իբն Խալգունը (մահ. 1406 թ.): Պատմիչ, պատմության փրկսոփա-տեսաբան և կրոնաիրավագետ Իբն Խալգունը ծնվել է 1332 թ. Մադրիբում՝ Թունիսում, որտեղ ստացել է դասական իսլամական կրթություն: Կյանքի մեծ մասն անցկացրել է ճամփորդություններում՝ վայելելով մուսուլմանական Արևմուտքի (Անդալուս, Մադրիբ) և Արևելքի (Մամլուքյան սուլթանություն) բազմաթիվ կառավարողների բարեհաճությունը՝ կարևոր դիրք ու բազմազան հարգի պաշտոններ զբաղեցնելով նրանց արքունիքներում²⁰⁶:

Իբն Խալգունը մամլուքյան շրջանի հեղինակներից թերևս ամենաուսումնասիրվածն է: Նրա և նրա հիմնարար աշխատության՝ Kitāb

²⁰⁴ Տե՛ս վերևում ծնթգր. 145:

²⁰⁵ Տե՛ս И.Ю. Крачковский, *Избранные сочинения*, т. 4, стр. 412; D. Little, “Historiography”, p. 444; A. Broadbridge, *Diplomatic conventions*, pp. 105-107 և հատկապես ʿIzz al-Dīn, Abū al-Abbās al-Qalqasandī, ֆ. 31-49: Գրագրության և փաստաթղթային ձեռնարկի հեղինակ է նաև ալ-Կալիլաշանդիի որդին՝ Նաջմ ալ-Դին Մուհամադ իբն ալ-Կալիլաշանդին: Qalāʾid al-ġumān («Մարգարտե մանյակ») վերնագիրը կրող այդ երկի կառուցման և ներկայացրած առժեմին վերջերս հիմնավոր անդրադարձ է կատարել Ֆրեդերիկ Բոդենը: Տե՛ս F. Bauden, “Like father, like son: The chancery manual (Qalāʾid al-ġumān) of al-Qalqasandī’s son and its value for the study of Mamluk diplomacies (ninth/fifteenth century) (Studia Diplomatica Islamica, I)”, *Eurasian Studies*, vol XI, 2013, pp. 181-228:

²⁰⁶ M. Talbi, “Ibn Khaldūn”, in *IE*, vol. 3, pp. 825-828.

al-‘Ibar-ի («խրատական օրինակների գիրք»)²⁰⁷ նկատմամբ արդի հետազոտողների այս աստիճանի մեծ հետաքրքրությունն պատճառը, սակայն, ամենևին էլ վերջինիս պատմագրական բացառիկ արժեքը չէ: Ընդհակառակը, որպես մամուլային պատմություն սկզբնաղբյուր al-‘Ibar-ը «շարփային» երկ է, և եթե իրենից պատմագրական կարևորություն է ներկայացնում, ապա միայն և միայն մոսուլմանական Մաղրիբի պատմության ուսումնասիրության համար: Երկի իրական արժանիքները նրա հայտնի նախաբանում՝ Al-Muqaddima-ում հեղինակի արտահայտած իր ժամանակի համար եզակի գաղափարներն են հասարակական զարգացման, քաղաքակրթությունների պատմական առաջընթացի, դինաստիաների շրջափոխյալին փոփոխության և պետական իշխանության օրինաչափությունների վերաբերյալ: Բուն պատմության և նրա «Առաջաբանի» միջև կապն այնքան թույլ է, որ երկրորդը կարելի է ընկալել որպես առանձին գործ: Մամուլային պատմությանը վերաբերող մասերը շարադրելիս Իբն Խալդունը գերազանցապես հենվել է ալ-Նուվայրիի պատմության վրա՝ հավելյալ տեղեկություններ քաղելով նաև ալ-Ջազարիից և ալ-Յունինիից²⁰⁸:

Իբն Խալդունի բազմաթիվ աշակերտներից ամենաականավորն ալ-Մակրիզին (մահ. 1452 թ.) էր²⁰⁹: Ալ-Մակրիզին ծնվել է 1364 թ. Կահիրեում՝ հորական կողմից ասորիքյան ծագում ունեցող ընտանիքում: Նրա պապը հայտնի հանքալիական մագհաբի կրոնագետ ու muhaddith էր Բաալբաքում: Հայրը, ով նույնպես հանքալիականության հետևորդ էր, վճռում է տեղափոխվել Կահիրե, որտեղ և ծնվում և իր կյանքի մեծ մասն է անցկացնում ապագա պատմիչը²¹⁰:

²⁰⁷ Ibn Ḥaldūn, *Al-‘Ibar wa-diwān al-mubtada’ wa-l-ḥabar fi ayyām al-‘Arab wa-l-Barbar*, 8 ց., bi-taḥqīq Ḥalīl Šihāda wa-Suhayl Zakkār, Dār al-Fikr, Bayrūt, 2000-2001.

²⁰⁸ D. Little, *An Introduction*, pp. 75-76, ինչպես նաև նույնի՝ “Historiography”, p. 435.

²⁰⁹ Տե՛ս F. Rosenthal, “Al-Maqrīzī”, in *IEP*, vol. 6, pp. 193-194; Šākir Muṣṭafā, *Al-Tārīḥ al-‘Arabī wa-l-mu‘arriḥūn: Dirāsa fi taṭawwur ‘ilm al-tārīḥ wa-ma‘rifat riğālihi fi al-Islām*, ց. 3, Dār al-‘Ilm li al-malāyīn, Bayrūt, 1990, ց. 140: Հմմտ. R. Irwin, “Al-Maqrīzī and ibn Khaldun, historians of the unseen”, *MSR*, vol. 7.2, pp. 217-230 և A. Broadbridge, “Royal authority, justice, and order in society: The influence of Ibn Khaldūn on the writings of al-Maqrīzī and Ibn Taghrībīrdī”, *MSR*, vol. 7.2, pp. 231-245; N. Rabbat, “Was al-Maqrīzī’s *Khiṭa’* a Khaldūnian history?”, *Der Islam*, vol. 89.2, 2012, pp. 120-123:

²¹⁰ Մատենագրի կյանքի ու գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս մասնավորապես Muḥammad Kamāl al-Dīn ‘Izz al-Dīn ‘Alī, “Arba’at Mu‘arriḥīn”, ց. 157-176, ինչպես նաև

Մինչ պատմագրությանը նվիրվելն ալ-Մակրիզին վարել է ակտիվ Հասարակական-քաղաքական գործունեություն: Ընկերական Հարաբերություններ ունենալով մամլուքյան բարձր դասի ներկայացուցիչների հետ և վայելելով նրանց հովանավորությունը՝ նա բազմաթիվ Հարգի պետական պաշտոններ է զբաղեցրել սուլթան ալ-Մալիք ալ-Ջահիր Բարկուկի (կառ. 1382-1389, 1390-1399 թթ.) և նրա որդու՝ ալ-Նասիր Փարաջի (1399-1405, 1405-1412 թթ.) կառավարման տարիներին: Մանկավարժական և հոգևոր-կրոնական գործունեությունից զատ (հաղիս է դասավանդել Կահիրեի մադրասաներում, եղել է իմամ և խաֆիք քաղաքի տարբեր մզկիթներում)՝ ալ-Մակրիզին գրագիր է եղել դիվանատանը (*diwān al-inšāʿ*), իսկ 1399 թ. և 1400 թ. մի կարճ ժամանակ զբաղեցրել է Կահիրեի *muḥtasib*-ի («չափուկչոփ վերատեսուչ», «շուկաների վերակացու») բարձր պաշտոնը, որը երկու անգամ էլ զիջել է մամլուքյան պատմագրության մյուս անվանի հեղինակությունը՝ իր կրտսեր ժամանակակից ալ-Այնիին (մահ. 1453 թ.): Այս վերջինի հետ Հարաբերությունները շուտով այնքան լարվեցին, որ վերաճեցին ակադեմիական մրցակցություն²¹¹:

Ալ-Մակրիզին հեղինակ է բազմաթիվ և տարբեր ժանրերի երկերի՝ ինչպես կարճաոտ մենագրությունների, այնպես էլ սովորահասոր ժամանակագրությունների և կենսագրական բառարանների, թեև նրա թողած Հարուստ մատենագրական ժառանգությունից ամեն ինչ էլ,

նույնի՝ *Al-Maqrīzī muʿarriḥan*, ʿĀlam al-kutub, Bayrūt, 1990, ֆ. 23-47; **Muḥammad Muṣṭafā Ziyāda**, *Al-Muʿarriḥūn fī Miṣr fī al-qarn al-ḥāmis ašara al-milādī (al-qarn al-tāsiʿ al-ḥigri)*, al-Qāhira, 1949, ֆ. 6-10, ինչպես նաև **նույնի**՝ “*Tārīḥ hayāt al-Maqrīzī*”, *Dirāsāt ʿan al-Maqrīzī (maǧmūʿat abḥāt)*, al-Hayʾa al-Miṣriyya al-ʾamma li al-taʾlīf wa-l-našr, al-Qāhira, 1971; **N. Rabbat**, “Who was al-Maqrīzī? A Biographical Sketch”, *MSR*, vol. 7.2, 2003, pp. 1-19 և պարբերականի այս հատորն ընդհանրապես, որն ամբողջովին նվիրված է ալ-Մակրիզիին: Տե՛ս նաև **F. Bauden**, “Al-Maqrīzī”, pp. 1074-1076, ինչպես նաև **նույնի**՝ “Al-Maqrīzī”, in *Christian Muslim Relations: A bibliographical history*, vol. 5 (1350-1500), Brill, Leiden-Boston, 2013, pp. 380-383 և **նույնի**՝ “*Taqī al-Dīn Aḥmad ibn ʿAlī al-Maqrīzī*”, in *Medieval Muslim Historians and the Franks in the Levant*, ed. by Alex Mallett, E.J. Brill, Leiden-Boston, 2014, pp. 161-167:

²¹¹ **Muḥammad Kamāl al-Dīn ʿAlī**, *Al-Maqrīzī muʿarriḥan*, ֆ. 42-44; **A. Broadbridge**, “Academic rivalry”, pp. 85-107.

որ պահպանվել է: Պահպանված է նրա հեղինակած Ֆաթիմյան պատմությունը, որը կրում է Itti'āz al-hunafā' bi-akhbār al-a'imma al-Fātimiyyīn al-ḥulafā' վերնագիրը: Հատկանշական է, որ սա Եգիպտոսի պատմությունն առանձնապես այս շրջանին նվիրված միակ ժամանակագրությունն է միջնադարյան մուսուլմանական պատմագրություն մեջ²¹²:

Ալ-Մակրիզիի պատմագրական ժառանգության թագը նրա՝ Այյուբյանների և Մամլուքների պատմությունը նվիրված երկն է՝ Kitāb al-sulūk li ma'rifat duwal al-mulūk-ը, որի մասին արդեն ակնարկել ենք վերևում: Այն, ըստ այդմ, ընդգրկում է Ֆաթիմյանների կործանմանը հաջորդած մոտ երեքդարյա ժամանակաշրջանի՝ 1171-1441 թթ. պատմությունը: Kitāb al-sulūk-ը մեծ ճանաչում է ունեցել անգամ հեղինակի կենդանության օրոք՝ նույնիսկ Եգիպտոսի սահմաններից անդին: Հայտնի է, որ 1428 թ. Լենկ Թեմուրի որդու՝ Շահրուհի կողմից Կահիրե ուղարկված դեսպանները խնդրել են իրենց տրամադրել ալ-Մակրիզիի երկի մի օրինակ²¹³: Երկար ժամանակ այս երկը բացառիկ և անփոխարինելի աղբյուր է համարվել մամլուքյան պատմության ուսումնասիրության համար: Վերջին ժամանակներում, սակայն, այդ շրջանի պատմության նորանոր աղբյուրների հրատարակությունը երևան է հանել ալ-Մակրիզիի պատմագրական «Աֆթոդի» կարևորագույն թերությունը՝ իր օգտագործած աղբյուրները չհիշատակելու նրա գործելաոճը: Օրինակ, ինչպես Լիթթլը, Ամիրտայը և վերջերս էլ Մասսուդեն են ցույց տվել, Բահրի մամլուքների և Բուրջի մամլուքների վաղ շրջանի պատմությունը շարադրելիս նրա համար առանցքային աղբյուր ու ուղեցույց է ծառայել Իբն ալ-Ֆուրաթի Tārīḥ al-duwal wa-l-mulūk-ը²¹⁴: Բայց նա խուսափել է իր իրական աղբյուրը բացահայտելուց: Ըստ Բոդենի՝ նրա օգտագործած «տեխնիկայի» բնութագրիչ հատկանիշը «տարբեր աղբյուրներից փաղված հաղորդումները միմյանց

²¹² P. Walker, “Al-Maqrīzī and the Fatimids”, MSR, vol. 7.2, p. 3.

²¹³ A. Broadbridge, “Academic rivalry”, p. 103; F. Bauden, “Al-Maqrīzī” (Christian-Muslim Relations), p. 383.

²¹⁴ D. Little, *An Introduction*, pp. 77-78; R. Amitai-Preiss, “Al-Maqrīzī as a Historian of the Early Mamluk Sultanate (or: Is al-Maqrīzī an Unrecognized Historiographical Villain?)”, MSR, vol. 7.2, pp. 99-118; S.G. Massoud, *The chronicles*, pp. 49-53.

հետ զուգորդելն ու սեփական բառերով վերաշարադրելն է»²¹⁵: Վկայու-
թյուններն ամփոփելու, համառոտելու և, ինչպես Լիթթլն է մի առի-
թով ձևակերպում, «իր իսկ լեզվով վերադարձրելու»²¹⁶ նրա այս սովո-
րությունը երբեմն անճշտությունների և հազորդությունների իրական բո-
վանդակության աղավաղման պատճառ է դարձել²¹⁷: Նույն ուսումնա-
սիրողը մեկ այլ տեղում եզրահանգում է, որ քանի դեռ Kitāb al-sulūk-ը
համեմատվում է ժամանակակից այլ պատմիչների տարեգրությունների
հետ, ալ-Մակրիզին կշարունակի «սուկ բանաբաղ և մյուսների գործերը
պահպանած հեղինակ» համարվել²¹⁸: Համենայն դեպս, անկախ ժամա-
նակակից հետազոտողների քննադատական հայացքներից՝ նույնիսկ
այս շրջանի անցքերի առնչությամբ ալ-Մակրիզիի երկում քիչ չեն
«այնպիսի հաղորդումները, որ չեն հանդիպում ոչ մի այլ աղբյուրում, և
որոնց ծագումը շարունակում է առեղծված մնալ»²¹⁹:

Իր ապրած ժամանակի պատմությունը շարադրելիս ալ-Մակրի-
զին հանդես է գալիս գերազանցապես որպես ինքնուրույն ու անկախ
պատմիչ՝ հիմնվելով իր իսկ ժողոված տեղեկությունների և պատմագրա-
կան նյութի վրա²²⁰:

Հեղինակի մեկ այլ երկը՝ Al-Mawāʾiz wa-l-ʿitibār bi-dīkr al-ḥiṭaṭ wa-l-
aṭār-ը («Հորդորներ և խրատներ թաղամասերի և հուշարձանների նկարա-

²¹⁵ F. Bauden, “Al-Maqrīzī”, p. 1074.

²¹⁶ D. Little, “Analysis of the Relationship between Four Mamluk Chronicles for 737-45”, JSS, vol. 19, 1974, p. 260.

²¹⁷ R. Amitai-Preiss, *Mongols*, p. 5 (Introduction). Կոնկրետ օրինակների համար տե՛ս D. Ayalon, “The Great Yāsa of Chingiz Khān: A Reexamination (Part C2). Al-Maqrīzī’s Passage on the Yāsa under the Mamluks”, SI, № 38, 1973, pp. 121-123; R. Amitai-Preiss, *Mongols*, p. 30, note 32. Նույն միտքն է արտահայտել նաև Իրվինը: Տե՛ս R. Irwin, “Mamluk history and historians”, in *The Cambridge history of Arabic literature: Arabic literature in the post-classical period*, ed. by R. Allen and D. S. Richards, Cambridge University Press, 2006, p. 167.

²¹⁸ Տե՛ս D. Little, “Historiography”, p. 437, ինչպես նաև ճույճի՝ “A Comparison of al-Maqrīzī and al-ʿAynī as historians of contemporary events”, MSR, vol. VII/2, 2003, p. 207:

²¹⁹ L.S. Northrup, *From slave to sultan*, p. 52.

²²⁰ F. Bauden, “Al-Maqrīzī”, p. 1074: Kitāb al-sulūk-ի և ժամանակակից մյուս պատմագիրների երկերի համեմատական ֆննդության մի ֆանի փորձեր գիտական գրականության մեջ արդեն իսկ ձեռնարկվել են: Տե՛ս I. Perho, “Al-Maqrīzī and Ibn Taghrī Birdī as historians of contemporary events”, in *HIE*, pp. 107-120; D. Little, “A Comparison”, pp. 205-215.

գրության համար»)²²¹, պակաս հռչակ չունի, քան Al-Sulūk-ը: Այն ավելի շատ հայտնի է «Ալ-Խիտաա» անվանումով և նվիրված է ընդհանրապես Եգիպտոսի և մասնավորապես Կահիրեի պատմատեղագրական նկարագրությանը: Kitāb al-sulūk-ի պես Al-Ḥiṭaṭ-ը նույնպես բուռն քննարկումների առարկա է արդի հետազոտողների շրջանում: Բայց եթե առաջինի դեպքում քննադատների տված գնահատականները չեն անցնում հեղինակի «մասնագիտական անազնվության կամ անբաւելիություն» սահմանը, ապա այս երկրորդի դեպքում ալ-Մակրիզին հասցեագրված մեղադրանքները շատ ավելի լուրջ են, քանի որ խոսքն այստեղ գրագողության մասին է²²²:

Ալ-Մակրիզին հեղինակ է նաև երկու կենսագրական բառարանների: Դրանցից առաջինը՝ Al-Tārīḥ al-muqaffā al-kabīr («Համապարփակ պատմություն») վերնագրով, պարունակում է Եգիպտոսի մուսուլմանական նվաճումից ի վեր մինչև իր ծնունդն ապրած «երևելիների» կենսագրություններ: Հայտնի է, որ ինքը՝ ալ-Մակրիզին, մտադիր է եղել բառարանի հատորների թիվը հասցնել 80-ի, բայց ցավոք մինչև իր մահը գործն ավարտին հասցնել չի կարողացել: Երկի պահպանված մասերը հրատարակել է Մուհամմադ ալ-Յալալին²²³: Մատենագրի հեղինակած մյուս կենսագրական բառարանը Durar al-ʿuqūd al-farīda fī tarāḡim al-aʿyān al-mufīda-ն է²²⁴: Նրանում հեղինակը ներառել է իր կյանքի օրոք մահացած հայտնի ժամանակակիցների ավելի քան 500 կենսագրական հոդվածներ²²⁵:

²²¹ Տե՛ս al-Maqrīzī, *Al-Mawāʿiz wa-l-iʿtibār bi-ḍikr al-ḥiṭaṭ wa-l-aṭār*, 2 ք., Bulāq, al-Qāhira, 1853-1854, ինչպես նաև Այման Ֆուադ Սայյիդի նոր հրատարակությունը տե՛ս **Ռոյնի**՝ bi-tahqīq Ayman Fuʿād Sayyid, 5 ք., Muʿassasat al-Furqān li al-turāṭ al-ʿarabī (Al-Furqān Islamic Heritage Foundation, London, 2002-2004):

²²² F. Bauden, “Maqriziana IX: Should al-Maqrīzī be thrown out with the bath water? The question of his plagiarism of al-Awhādī’s *Khīṭaṭ* and the documentary evidence”, *MSR*, vol. XIV, 2010, pp. 159-232. Հմմտ. N. Rabbat, “Was al-Maqrīzī’s *Khīṭaṭ* a Khaldūnian history?”, p. 132, n. 56:

²²³ Al-Maqrīzī, *Kitāb al-Muqaffā al-Kabīr*, bi-tahqīq Muḥammad al-Yaʿlāwī, 8 ք., Dār al-Ġarb al-Islāmī, Bayrūt, 1991.

²²⁴ Տե՛ս al-Maqrīzī, *Durar al-ʿuqūd al-farīda fī tarāḡim al-aʿyān al-mufīda*, ք. 1-2, bi-tahqīq Adnān Darwīš wa-Muḥammad al-Miṣrī, Dimašq, 1995 և մեկ այլ հրատարակություն ևս՝ **Ռոյնի**՝ ք. 1-4, bi-tahqīq Maḥmūd al-Ġalīlī, Dār al-Ġarb al-Islāmī, Bayrūt, 2002:

²²⁵ Muḥammad Kamāl al-Dīn ʿIzz al-Dīn, *Al-Maqrīzī muʿarriḥan*, թ. 93.

Ալ-Մակրիզիի մեզ հասած երկերից քիչ հայտնի է, բայց բացառիկ կարեւորութեան *Al-Ḥabar ‘an al-bašar fī ansāb al-‘Arab wa-nisb sayyid al-bašar* («Մարդկության պատմություն» [ի մասնավորի] արաբների և ժողովուրդներից գլխավորագրւյնի ծագումնաբանության մասին») վերնագրով համընդհանուր պատմութիւնը՝ սկսած աշխարհի և մարդու արարումից²²⁶: Երկի նպատակը, ինչպես հեղինակն է պարզաբանում, արաբներին աշխարհի մյուս ժողովուրդներից առանձնացնելն է (*ḡinsuhā min sā’ir al-aḡnās*), նրանց արժանիքները ցուցանելը²²⁷: *Al-Ḥabar ‘an al-bašar*-ի առաջին հատորներն ըստ այդմ նվիրված են արաբների նախախլամական պատմութեանը՝ ծագումնաբանութեանը, ավանդույթներին, հավատալիքներին: Այնուհետև նա անցում է կատարում այլ ժողովուրդների՝ պարսիկների, հրեաների, հույների, լատինների և գոթերի (*al-qūṭ*) համառոտ պատմութեանը²²⁸: «Մարդկության պատմության» վերջին մասը հակաքրիստոնեական բանավիճական զրաւանութեան իսկական նմուշ է: Նրանում խոսվում է մարգարեների մասին ընդհանրապես և Ղուրանում ու Աստվածաշնչում հանդիպող մարգարեների մասին մասնավորապես, Քրիստոսի և քրիստոնեութեան ծագման, նրա տարածման, հիմնական դոգմաների մասին՝ համեմելով սուր քննադատութեամբ և համեմատական աղերսեր տանելով իսլամի հետ՝ որպես միակ ճշմարիտ հավատի: Ինչպես իր մյուս վերոնկարագրյալ երկերում, *Al-Ḥabar ‘an al-bašar*-ում նույնպես ալ-Մակրիզին շատ հաճախ զլանում է իր աղբյուրները նշել²²⁹:

²²⁶ Տե՛ս **al-Maqrīzī**, *Al-Ḥabar ‘an al-bašar fī ansāb al-‘Arab wa-nisb sayyid al-bašar*, bi-taḥqīq Ḥālid Aḥmad al-Suwaydī wa-‘Ārif ‘Abd al-Ġanī, 8 ց., Dār al-‘arabiyya li al-mawsū‘āt, Bayrūt, 2013, ինչպես նաև **F. Bauden**, “Al-Maqrīzī” (Christian-Muslim Relations), p. 392 և նույնի՝ “Taḳī al-Dīn”, p. 196-199: Ֆ. Բոդենն իր գործընկերների հետ ձեռնարկել է *Bibliotheca Maqriziana* շարքը, որի նպատակն ալ-Մակրիզիի երկերի թարգմանական հրատարակությունն է: Շարքի մի քանի հատորները՝ այդ թվում *Al-Ḥabar ‘an al-bašar*-ից մի քանի հատվածների թարգմանությունն ընդգրկող երկու հատորն արդեն հրատարակվել են: Տե՛ս **Al-Maqrīzī’s Al-Ḥabar ‘an al-bašar**, vol. V, Sections 1-2. The Arab Thieves, Critical Edition, Annotated Translation and Study by **P. Webb**, Brill, Leiden-Boston, 2019 և **Al-Maqrīzī’s al-Ḥabar ‘an al-bašar**, vol. V, Section 6. The Greeks, Romans, Byzantines, Franks, and Goths, Critical Edition, Annotated Translation and Introduction by **M. Penelas**, Leiden-Boston, 2020:

²²⁷ Տե՛ս **al-Maqrīzī**, *Al-Ḥabar*, ց. 1, ց. 53, ինչպես նաև **Muḥammad Kamāl al-Dīn ‘Izz al-Dīn**, *Al-Maqrīzī mu’arriḥan*, ց. 62-63:

²²⁸ **F. Bauden**, “Al-Maqrīzī” (Christian-Muslim relations), pp. 392-393.

²²⁹ Ա.նդ., pp. 393-394:

Ալ-Մակրիզիի ժամանակակիցն ու նրա ակադեմիական մրցակիցն էր ալ-Այնին (մահ. 1451 թ.)՝ ևս մի ակնառու դեմք մամլուքյան պատմագրության երկնակամարում:

Վերջինիս պատմագրական գլխավոր երկի՝ *ʿIqd al-ğumān fī tāriḥ ahl al-zamān*-ի («Ժամանակի մարդկանց պատմության մարգարայա մանյակ») արժեքը ճանաչված է մամլուքյան պատմագրության արդի հետազոտողների շրջանում: Չնայած դրան՝ ալ-Այնիի պատմության շուրջ կեսը դեռ մնում է չհրատարակված (տե՛ս ներքևում): Երկի կարևորությունը դրսևորվում է հենց թեկուզ նրանում, որ ի տարբերություն, օրինակ, ալ-Մակրիզիի՝ այս մատենագիրը շատ հետևողական է իր աղբյուրները հղելու հարցում²³⁰:

Բաղըր ալ-Դին Մահմուդ ալ-Այնին ծնվել է 1360 թ. Այնթաբում՝ Հայտնի մտավորականի (ʿālim) և Հանաֆիական մազհաբի դատավորի՝ qāḍī-ի ընտանիքում: Հոր հետևողությամբ ստացել է հիմնավոր կրոնական կրթություն: Բացի արաբերենից գերազանց տիրապետել է նաև թուրքերենին, ինչը բարենպաստ ազդեցություն է ունեցել նրա հետագա գործունեության վրա²³¹: Կրթությունը շարունակելու նպատակով ճամփորդել է Ասորիքում և աշակերտել Հայտնի աստվածաբանների և կրոնաիրավագետների²³²: Ալ-Այնիի կյանքը կտրուկ փոխվեց, երբ նա վերջնականապես հաստատվեց Կահիրեում: Կարճ ժամանակի ընթացքում կապեր հաստատելով մի շարք ազդեցիկ էմիրների հետ՝ նա աստիճանաբար շահեց կառավարող վերնախավի բարեհաճությունը: 1399-1401 թթ. ընթացքում ալ-Այնին իր մեկենաս էմիրների միջնորդությամբ ալ-Մակրիզիի փոխարեն թեև կարճ ժամանակով, բայց երկու անգամ նշանակվեց Կահիրեի muḥtasib-ի («չափուկչոփ վերաեսույչ», «շուկաների վերակացու») բարձր պաշտոնում²³³: Ալ-Այնին

²³⁰ D. Little, *Introduction*, pp. 79-80.

²³¹ W. Marçais, “Al-ʿAynī”, in *IE²*, vol. 1, pp. 790-791; A. Broadbridge, *Academic rivalry*, p. 86; P.M. Holt, “Literary offerings: a genre of courtly literature”, in *The Mamluks in Egyptian politics and Society*, ed. by Thomas Philipp and Ulrich Haarmann, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, p. 8.

²³² Al-ʿAynī, *ʿIqd al-ğumān fī tāriḥ ahl al-zamān*, ց. 1, bi-taḥqīq Maḥmūd Rizq Maḥmūd (հետալյու՝ *ʿIqd-MRM*), Dār al-kutub wa-l-waṭāʾiq al-qawmiyya, al-Qāhira, 2007, ց. 19-20.

²³³ A. Broadbridge, *Academic rivalry*, pp. 89-90; Muḥammad Muṣṭafā Ziyāda, *Al-Muʿarriḥūn fī Miṣr fī al-qarn al-ḥāmis aṣar al-milādī (al-qarn al-tāsil al-ḥiğrī)*, al-Qāhira, 1949, ց. 20; al-ʿAynī, *ʿIqd-MRM*, ց. 1, ց. 21.

քանիցս զբաղեցրել է նաև nāzīr al-aḥbās-ի («բարեգործական ֆոնդերի վերառեսույժ») ոչ պակաս հեղինակավոր պաշտոնը: Ալ-Այնիի հասարակական-քաղաքական գործունեությունը կարծես թե փակուղիում հայտնվեց ալ-Մուլայյադ Շեյխի կառավարման սկզբնական շրջանում: Բայց նա կարողացավ շահել նոր սուլթանի վստահությունը, և 1420 թ., որպես արքունական դեսպանագնացության ղեկավար, ուղարկվեց Կոնիա՝ Կարամանների հետ բանակցելու²³⁴: Բավական է նշել, որ հենց ալ-Մուլայյադի կառավարման օրոք ալ-Այնին կառուցեց իր սեփական մադրասան²³⁵: Մամուլքյան ռազմավարչական վերնախավի հետ ալ-Այնիի հարաբերություններն անխափան շարունակվեցին նաև հաջորդած սուլթանների օրոք: Նրա կառավարչական գործունեությունն իր բարձրակետին հասավ ալ-Մալիք ալ-Ջահիր Տատարի (al-Ṭaṭār, 1421 թ.) և հատկապես ալ-Աշրաֆ Բարսբայի կառավարման տարիներին: Ալ-Այնին թերևս առաջինն էր, ով արժանացավ muḥtasib-ի, nāzīr al-aḥbās-ի և հանաֆի գլխավոր qāḍī-ի պաշտոնները միաժամանակ զբաղեցնելու պատվին²³⁶: Բարսբայի հետ ալ-Այնիի հարաբերություններն այնքան մտերմական էին, որ սուլթանը շատ հաճախ խորհրդակցում էր նրա հետ կրոնաիրավագիտական և անգամ պետական նշանակություն հարցերի առնչությամբ որոշումներ կայացնելիս, խնդրում իր համար թարգմանել նրա երկերից, քանզի արաբերենին լավ չէր տիրապետում, թույլատրում էր իր փոխարեն պատվիրակություններ ընդունել և այլն²³⁷: Միայն ալ-Ջահիր Սայֆ ալ-Դին Ջալմակ սուլթանի գահակալման տարիներին է, որ ալ-Այնին աստիճանաբար դուրս մնաց արքունական շրջանակների ուշադրությունից և ազատվեց իր զբաղեցրած պաշտոններից: Նա վախճանվեց 1451 թ. և թաղվեց իր իսկ հիմնած դպրոցի (madrasa) տարածքում²³⁸:

Ալ-Այնիի պատմագրական ժառանգության պսակը նրա վերոհիշյալ համընդհանուր պատմությունն է՝ ‘Iqd al-ḡumān-ը: Հեղինակն իր երկի շարադրանքն սկսել է աշխարհի արարումից՝ հասցնելով մինչև

²³⁴ Տե՛ս Անդ, §. 22:

²³⁵ L. Ibrahim & B. O’Kane, “The Madrasa of Badr al-Dīn al-‘Aynī and Its Tiled Mihrāb”, *Annales Islamologiques*, vol. 24, 1988, pp. 253-268.

²³⁶ A. Broadbridge, *Academic rivalry*, p. 96; al-‘Aynī, ‘Iqd-MRM, §. 1, §. 24.

²³⁷ Տե՛ս նախորդ ծնթր.:

²³⁸ Al-‘Aynī, ‘Iqd-MRM, §. 1, §. 24; A. Broadbridge, *Academic rivalry*, p. 106.

1446 թ.: Ընդ որում այս մեծածավալ ժամանակագրությունը միանգամից չի ծնվել: Ծապոնացի հետազոտող Նոբուտակա Նակամաչիի հետազոտությունները ցույց են տվել, որ ալ-Այնին նախ գրել է մի շատ ավելի փոքրածավալ երկ՝ Tārīḥ al-Badr fī awṣāf ahl al-aṣr վերնագրով, որի և նոր աղբյուրների հիմքի վրա այնուհետ վերաշարադրել է իր ժամանակագրությունն արդեն 'Iqd al-ġumān վերնագրի տակ: Դրանից հետո հեղինակը պատրաստել է նաև իր պատմության համառոտագրությունը²³⁹: Ալ-Այնիի այս երկերն է ընդօրինակել և դրանց հիման վրա իր Al-Tārīḥ al-Šihābī wa-l-qamar al-munīr fī awṣāf ahl al-aṣr wa-l-zamān կարճառոտ ժամանակագրությունն է գրել նրա կրտսեր եղբայրը՝ Շիհաբ ալ-Դին Ահմադ ալ-Այնին²⁴⁰:

Բահրի մամլուքների պատմությունը շարագրելիս մատենագիրն իրենից առաջ ապրած հեղինակներից հենվում է մասնավորապես Բալբարս ալ-Մանսուրիի, Աբու ալ-Ֆիդայի, Իբն Քասիրի, ալ-Նուվայրիի, ալ-Յուսուֆիի պատմագրական երկերի վրա, որոնց անունները գրեթե միշտ բարեխղճորեն հիշատակում է²⁴¹: Օրինակ, ալ-Յուսուֆիից ալ-Այնիի կատարած մեծաթիվ մեջբերումները թույլ են տալիս վերականգնել Nuzhat al-nāẓir-ի առանձին հատվածներ, որից, ինչպես վերևում ենք նշել, մեզ է հասել ընդամենը 1332-1338 թթ. ընդգրկող մի հատված միայն: Երկի հրատարակության գործի մեկնարկը տրվել է 1987 թ. Մուհամմադ Ամինի կողմից, և առաջինը լույս են տեսել հենց Բահրի մամլուքյան շրջանն ամփոփող 4 հատորներ: Երկարամյա դադարից հետո նույն խմբագիրը կյանքի կոչեց 1308-1312 թթ.

²³⁹ N. Nakamachi, “Al-‘Aynī’s chronicles as a source for the Bahrī period”, *Orient (The Society for Eastern Studies in Japan)*, vol. XL, 2005, p. 141; **Տույնի** “Four chronicles attributed to Bedruddīn Aynī”, in *Uluslararası Bedruddin El-Ayni Sempozyumu ve II. Hadis İhtisas Toplantısı*, ed. by Recep Tuzcu, 2016, pp. 587-596; N. Nakamachi, “Al-‘Aynī’s Working Method for His Chronicles: Analysis of His Holograph Manuscripts”, in *In the Author’s Hand: Holograph and Authorial Manuscripts in the Islamic Handwritten Tradition*, ed. by F. Bauden, E. Franssen, Brill, Leiden-Boston, 2020, pp. 277-299.

²⁴⁰ **Տե՛ս Տույնի** “Life in the Margins: Shihāb al-Dīn Aḥmad al-‘Aynī, a None-Elite Intellectual in the Mamlūk Period”, *Orient*, vol. 48, 2013, pp. 95-111:

²⁴¹ D. Little, *An Introduction*, p. 81; L. Northrup, *From slave to sultan*, p. 52; N. Nakamachi, “Al-‘Aynī’s chronicles”, p. 141.

շարադրանքը պարփակող ևս մի հատոր: Նրա մահով, սակայն, անավարտ մնաց հետագա հատորների հրատարակման գործը²⁴²:

Տարիներ առաջ Մահմուդ Ռիզկ Մահմուդը ձեռնամուխ է եղել նաև Այյուբյանների պատմությունը պարունակող մասերի հրատարակությանը²⁴³: Սուլթան Բարկուկի (կառ. 1382-1389, 1390-1399 թթ.) կառավարման շրջանի լուսաբանման համար 'Iqd al-ğumān-ի 1382-1396 թվականներն ընդգրկող հաղորդումներն է օգտագործել Իման Ումար Շուքրին²⁴⁴: Եվ վերջապես Աբդ ալ-Ռազիկ ալ-Տանտավի ալ-Կարմուտը հրատարակել է 1421-1447 թթ. ընդգրկող պարբերությունը²⁴⁵:

Ալ-Այնիի երկի ձեռագրերը՝ այդ թվում 15 ինքնագիր հատորները²⁴⁶, ցրված են աշխարհի՝ մասնավորապես Թուրքիայի գրադարաններում: Մուհամմադ Ամինի գործի շարունակումը, որի համար պարարտ հող կա ստեղծված Նոբուտակա Նակամաչիի հետազոտությունների շնորհիվ, իսկական նվեր կլինի մամուլային դարաշրջանի ուսումնասիրողների համար: Հաշվի առնելով ալ-Այնիի օգտագործած աղբյուրների բացառիկությունը՝ 1312-1375 թվականներն ընդգրկող հատորներում, անշուշտ, ուշագրավ տեղեկություններ կգտնվեն նաև հայ-մամուլային հարաբերությունների վերաբերյալ, ինչում համոզվելու առիթ մի անգամ արդեն ունեցել ենք²⁴⁷: Լիթթլի կարծիքով ալ-Այնիի «Մարգարտյա մանյակի» արժանիքները ցայտուն երևում են

²⁴² Տե՛ս **al-'Aynī**, 'Iqd al-ğumān fī tāriḥi ahl al-zamān, 4 ց., bi-taḥqīq Muḥammad Muḥammad Amīn, al-Hay'a al-miṣriyya al-'āma li-l-kitāb, al-Qāhira, 1987-1992 (հետայսու՝ 'Iqd-MMA), ինչպես նաև ց. 5, Maṭba'at Dār al-kutub wa-l-waṭā'iq al-qawmiyya, al-Qāhira, 2009:

²⁴³ Տե՛ս **նույնի**՝ 'Iqd-MRM, 4 ց., bi-taḥqīq Maḥmūd Rizq Maḥmūd, Dār al-kutub wa-l-waṭā'iq al-qawmiyya, al-Qāhira, 2007-2010:

²⁴⁴ Al-Sulṭān Barqūq, mu'assis dawlat al-mamālīk al-ğarākisa (784-801-1382-1398) min ḥilāl maḥtūṭ 'Idq al-ğumān min tāriḥi ahl al-zamān li-Badr al-'Aynī, bi-taḥqīq **Imān 'Umar Šukrī**, Maktabat Madbūlī, al-Qāhira, 2002.

²⁴⁵ **Al-'Aynī**, 'Iqd al-ğumān fī tāriḥi ahl al-zamān, 2 ց. (815-824 h.), bi-taḥqīq 'Abd al-Rāziq al-Ṭanṭāwī al-Qarmūṭ, al-Zahrā' li-l-'lām al-'arabī, al-Qāhira, 1989:

²⁴⁶ **N. Nakamachi**, "Al-'Aynī's Working Method", p. 278.

²⁴⁷ Տե՛ս **Գ. Գանիկեան**, «Մալաթիայի գրադարանի մամուլների կողմից 1315 թ. եւ Կիլիկեան Հայաստանը», ՀԱ, քիւ 1-12, 2017, Վիեննա-Երեւան, էջ 85-146: Իր երկում Մալաթիայի գրավման մասին ալ-Յուսուֆիի հաղորդումն է մեջբերել ալ-Այնին: 'Iqd al-ğumān-ի Ռեյազիի գրադարանի համապատասխան ձեռագրի (Veliyuddin 2394) հիշյալ հաղորդումը բովանդակող էջերը խնդրել և շնորհակալությամբ ստացել ենք Նոբուտակա Նակամաչիից:

Հատկապես ալ-Մակրիզիի ժամանակագրությունն հետ համեմատությունն մեջ, քանզի այն իր կառուցվածքային և օգտագործված աղբյուրները հղելու տեխնիկական բնութագրիչներով գերազանցում է Kitāb al-sulūk-ին²⁴⁸։ Բուրջի մամլուքյան պատմության սկզբնական շրջանի իրադարձությունները շարադրելիս ալ-Այնին, ինչպես Սամի Մասսուդն է եզրակացնում, հենվել է Իբն Դուլմալիի Nuzhat al-anām-ի վրա²⁴⁹։ Մասսուդի կարծիքով 1407-1446 թթ. իրադարձությունների մասին խոսելիս ալ-Այնին արդեն հանդես է գալիս առավելապես որպես ինքնուրույն ու անկախ հեղինակ՝ «Մարգարտյա մանյակի» այս մասը կառուցելով հիմնականում իր հավաքած տեղեկությունների վրա։ Բացի 'Iqd al-ğumān-ից ալ-Այնին հեղինակ է սուլթանների կենսագրություն-վարքագրությունների՝ ալ-Մուլայյադ Շեյխին նվիրված Al-Sayf al-muhannad-ի²⁵⁰ և ալ-Մալիք ալ-Ջահիր Տատարին նվիրված Al-Rawḍ al-zāhir-ի²⁵¹։

Ժե դարի մամլուքյան պատմագրությունն մյուս հայտնի ներկայացուցիչն ալ-Այնիի և ալ-Մակրիզիի կրտսեր ժամանակակից և նրանց ակադեմիական մրցակից, հայտնի հադիսագետ և կրոնաիրավագետ Իբն Հաջար ալ-Ասկալանին է (մահ. 1449 թ.)։ Նա ծնվել է 1372 թ. Եգիպտոսում՝ հարուստ վաճառականական ընտանիքում։ Իր

²⁴⁸ Տե՛ս D. Little, *An Introduction*, p. 80; նույնի՝ “Analysis”, pp. 259-261 և հատկապես նույնի՝ “A Comparison”, pp. 205-215, ինչպես նաև N. Nakamachi, “Al-‘Ayni’s Working Method”, pp. 296-298:

²⁴⁹ Տե՛ս S. Massoud, *The chronicles*, p. 40-41: Հմմտ. Իբն Հաջար ալ-Ասկալանիի այն վկայության հետ, թե ալ-Այնին «բառ առ բառ ամբողջ էջեր է արտագրել նրանից (Իբն Դուլմալիից)՝ երբեմն փոխառելով նաև կասկածելի թվացող տեղեկությունները: Նա անգամ կրկնել է վերջինիս կատարած ակնհայտ քերականական սխալները, ինչպես օրինակ՝ aḥla‘a ‘alā fulān: Տարօրինակ է, որ Բադրն անգամ իրեն է վերագրել վկայություններ այն իրադարձությունների մասին, որոնց Իբն Դուլմալին է նշել, թե ականատես է եղել, և որոնք տեղի են ունեցել Եգիպտոսում, երբ ինքը [գետ]՝ հեռու Այնիթաբում էր»: Տե՛ս Ibn Ḥağar al-Asqalānī, *Inbā’ al-ğumr fi abnā’ al-‘umr*, bi-taḥqīq Ḥasan Ḥabašī, ց. 1, al-Qāhira, 1969, ց. 4-5: Նույնը տե՛ս նաև F. Rosenthal, *A History*, p. 356, n. 3 (թարգմանությունը), p. 583 (արաբերեն բնագիրը):

²⁵⁰ Al-‘Aynī, *Al-Sayf al-Mufannad fi sirat al-Malik al-Mu‘ayyad “Sayḥ al-Mahmūdī”*, bi-taḥqīq Fahīm Šaltūt, Dār al-Kitāb al-‘Arabī, al-Qāhira, 1967.

²⁵¹ Նույնի՝ *Al-Rawḍ al-zāhir fi sirat al-Malik al-Zāhir “Tatar”*, bi-taḥqīq Hans Arnst, Dār ihyā’ al-kutub al-‘arabiyya, al-Qāhira, 1962: Ինչպես երևում է, ալ-Այնին այս *sīra*-ի վերնագիրը փոխառել է Իբն Աբդ ալ-Ջահիրից: Տե՛ս նաև D. Little, “A Comparison”, p. 211 և հատկապես P. Holt, “Literary offerings”, pp. 8-12:

կյանքի գրեթե ողջ ընթացքում վայելել է մամլուքյան վերնախավի հարգանքն ու հովանավորությունը: Սուլթան ալ-Աշրաֆ Բարսբայի օրոք իբն Հաջարը նշանակվել է Եգիպտոսի շաֆիական գլխավոր *qāḍī*-ի (*qāḍī al-quḍāt*) բարձր պաշտոնում, որը զբաղեցրել է ընդհուպ մինչև իր մահը՝ շուրջ 21 տարի: Ալ-Ասկալանին մահացել է 1449 թ. Կահիրեում: Ըստ իբն Թաղրի Բիրգլիի՝ նրա թաղման թափորում շուրջ 50 հազար մարդ կար. ներկա էին նաև սուլթան Զակմակն ու խալիֆան²⁵²:

Չնայած իբն Հաջարին կյանքի օրոք փառք են բերել կրոնատիրավագիտական երկերը²⁵³, բայց նա մեծ հետաքրքրություն է ցուցաբերել նաև պատմագրություն նկատմամբ: «Նա նույնքան մեծ պատմագիր էր, որքան մեծ հաղիսագետ», - նրա մասին գրում է Շաքիր Մուստաֆան²⁵⁴: Ալ-Ասկալանին հեղինակ է *Inbāʾ al-ğumr fī abnāʾ al-ʿumr* («Հաղորդումներ անգիտակների համար ժամանակի մարդկանց մասին») վերնագրով ժամանակագրություն²⁵⁵, որն ընդգրկում է իր ծննդյան թվականից մինչև 1446 / 1447 թ. մամլուքյան պատմությունը: Իբն Հաջարն իր պատմությունը հյուսելիս օգտագործել է իբն ալ-Ֆուրակի, իբն Դուկմակի, ալ-Մակրիզիի, ալ-Այնիի և այլոց երկերը²⁵⁶: Պետք է նշել, որ անգամ իր ժամանակի անցքերը նկարագրելիս իբն Հաջարը չատ հաճախ հենվում է այլ հեղինակների վկայությունների վրա: Սա հավանաբար նշանակում է, որ ճիշտ կլինի այս երկն օգտագործել

²⁵² Իբն Հաջար ալ-Ասկալանիի կյանքի և գործունեության մասին ավելի հանգամանալից տե՛ս հատկապես **Muḥammad Kamāl al-Dīn ʿIzz al-Dīn, Al-Tārīḥ wa-l-manḥağ al-tārīḥ li-ibn Ḥağar al-ʿAsqalānī, Dār al-Iqrāʾ, Bayrūt, 1986, ք. 61-186, ինչպես նաև Ֆ. Ռոզենտալի հոդվածն** Իսլամի հանրագիտարանում՝ “Ibn Ḥağar al-ʿAsqalānī”, in *EI²*, vol. 3, pp. 776-778: Մասուդը նույնպես հղում է այս հոդվածը, բայց սխալ է նշում ոչ միայն հանրագիտարանի հատորը, այլև հոդվածի հեղինակին՝ շփոթելով հաջորդ հոդվածի հետ: Տե՛ս **S. Massoud, The Chronicles**, p. 53, note 167: Իբն Հաջարի մասին տե՛ս նաև **A. Broadbridge**, “Academic rivalry”, pp. 85-107:

²⁵³ Խոսքը մասնավորապես ալ-Բուխարիի *Ṣaḥīḥ*-ի մեկնության՝ *Al-Fatḥ al-Bārī*-ի մասին է, որն իբն Հաջարի և ալ-Այնիի փոխադարձ անհանդուրժողականության պատճառներից մեկն է դարձել: Ալ-Մակրիզիի *Kitāb al-sulūk*-ի հետ մեկտեղ այս երկն այն երկու երկերից մեկն էր, որոնք Լեոն Թեմուրի որդի Շահրուհը 1428 թ. խնդրել էր մամլուքյան իշխանություններից:

²⁵⁴ **Ş. Muştafâ, Al-Tārīḥ al-ʿArabī**, ց. 3, ք. 152.

²⁵⁵ **Ibn Ḥağar, Inbāʾ al-ğumr fī abnāʾ al-ʿumr, bi-taḥqīq Ḥasan Ḥabaşī**, 4 ց. 1, al-Qāhira, 1969-1998.

²⁵⁶ Տե՛ս Անդ. ց. 1, ք. 3-5:

միայն ժամանակակից մյուս մամլուքյան սկզբնաղբյուրներին զուգահեռ: Ինչպես Սամի Մասուդն է նկատում, *Inbā' al-ġumr*-ում չատ են տարեթվերի անճշտությունները, կրկնությունները, այն զուրկ է չափադրանքի հստակ, կանոնակարգված տրամաբանությունից²⁵⁷:

Իբն Հաջարի գրչին է պատկանում նաև *Al-Durar al-kāmina fī a'yān al-mi'a al-tāmina* («Թաֆնված մարգարիտներ ութերորդ հարյուրյակի երեկիների վերաբերյալ») վերնագրով ընդարձակ կենսագրական բառարանը²⁵⁸, որը, ինչպես վերնագիրն է հուշում, պարունակում է Հիջրայի Ը դարում վախճանված ինչպես եգիպտացի, այնպես էլ ասորիքցի ավելիքան 5200 երևելի մուսուլմանների մասին կենսագրական հոգվածներ: Քանի որ Իբն Հաջարը ծնվել է 1372 թ., հասկանալի է, որ *Al-Durar*-ը մեծամասամբ կառուցված պիտի լինի նրանից առաջ գրված այլ կենսագրական բառարանների՝ առանձնապես ալ-Սաֆադիի *Al-Wāfi*-ի վրա²⁵⁹:

Բուրջի մամլուքյան շրջանի արաբալեզու պատմագրության հաջորդ ակնառու ներկայացուցիչն Աբու ալ-Մահասին Իբն Թադրի Բիրդին (մահ. 1470 թ.) է: Նա ծնվել է մոտ 1410 թ. Կահիրեում՝ բարձրաստիճան մամլուք պաշտոնյայի ընտանիքում²⁶⁰: *Awlād al-nās*-ի ներկայացուցիչ լինելով՝ Իբն Թադրի Բիրդին մեծ հեղինակություն ու կապեր ուներ ինչպես մամլուքյան վերնախավի, այնպես էլ մտավորականության շրջանակներում: Հիմնավոր կրթություն ստացած և արաբերենից բացի ազատ տիրապետելով նաև թուրքերենին՝ նա սկսել է զբաղվել հասարակական-քաղաքական ակտիվ գործունեությամբ: Անձամբ ծանոթ լինելով ալ-Մուալլայադ Շեյխ, Բարսբայ, Ջալմակ և Խուլզկադամ սուլթաններին և վայելելով նրանց հովանավորությունը՝

²⁵⁷ S. Massoud, *The Chronicles*, pp. 54-60.

²⁵⁸ Ibn Ḥaǧar, *Al-Durar al-kāmina fī a'yān al-mi'a al-tāmina*, bi-tahqīq Sālim al-Karnakāwī, ǧ. 1-4, Ḥaydarābād, 1929-1931.

²⁵⁹ D. Little, “Historiography”, p. 442.

²⁶⁰ Կենսագրական տեղեկությունների համար տե՛ս W. Popper, “Abū al-Maḥāsīn Taghrībīrdī”, in *El²*, vol. 1, p. 138; Ibn Tagrī Birdī, *Al-Manhal al-ṣāfi wa-l-mustawfi ba'da al-Wāfi*, ǧ. 1, bi-tahqīq Muḥammad Muḥammad Amīn, al-Hay'a al-Miṣriyya al-ʿĀmma li-l-Kitāb, al-Qāhira, 1984, ǧ. 5-7 (Taqdīm Saʿīd ʿAbd al-Fattāḥ ʿĀṣūr); Š. Muṣṭafā, *Al-Tārīḥ al-ʿArabī*, ǧ. 3, ǧ. 169; Ibn Tagrī Birdī, *Ḥawādiṯ al-duḥūr fī maḍā al-ayyām wa-l-ṣuhūr*, bi-tahqīq Muḥammad Kamāl al-Dīn ʿIzz al-Dīn, ʿĀlam al-Kutub, 1990, Bayrūt, ǧ. 13-26; M.M. Ziyāda, *Al-Muʿarriḥūn*, ǧ. 26-32; S. Massoud, *The chronicles*, p. 60-61:

նա ազատ ելումուտ ուներ արքունիք²⁶¹: Հայտնի է, որ նա սկսել է հետաքրքրվել պատմագրությամբ, երբ լսել է, որ ալ-Այնին սուլթան Բարսբայի խնդրանքով իր երկերն է ընթերցում նրա համար²⁶²: Բայց և այնպես, իբն Թաղրի Բիրդիի պատմիչի ձևավորման վրա ամենամեծ ազդեցությունը թողել է ալ-Մակրիզին, ում նա աշակերտել է: Ալ-Մակրիզիի և ալ-Այնի մահից հետո իբն Թաղրի Բիրդին արդեն մամլուքյան եգիպտոսի ամենանշանավոր պատմիչն էր²⁶³: Աբու ալ-Մահասինը հեղինակ է երկու ժամանակագրությունների՝ *Al-Nuḡūm al-zāhira fī mulūk Miṣr wa-l-Qāhira* («Եգիպտոսի և Կահիրեի արքաների փայլուն աստղեր») և *Ḥawādīṭ al-duhūr fī maḍā al-ayyām wa-l-šuhūr* («Ժամանակների անցման ըստ օրերի և ամիսների հերթագայության») վերնագրերով²⁶⁴:

Al-Nuḡūm al-zāhira-ն եգիպտոսի ամբողջական պատմությունն է՝ սկսած նրա իսլամական նվաճումից ընդհուպ մինչև 1468 թվականը: Իբն Թաղրի Բիրդին, նշում է, որ ինքն իր «պատմությունը» գրել է իր ընկերոջ՝ սուլթան Ջակմակի որդի Մուհամմադի համար²⁶⁵: Այս երկում պատմական նյութի շարադրանքը, ինչպես Լիթթլն է մատնանշում, համապատասխան չէ դասական տարեգրության սկզբունքներին: Այն, ըստ էության, դինաստիական պատմություն է, թեև իրադարձությունների ներկայացման ժամանակագրական հաջորդականությունը պահպանված է բոլոր կառավարողների իշխանության տարիների պատմությունը ներկայացնելիս²⁶⁶: Մամլուքյան պատմու-

²⁶¹ D. Little, “Historiography”, p. 439; Ibn Taghrī Birdī, *Al-Manhal*, ց. 1, ք. 7.

²⁶² M.M. Ziyāda, *Al-Mu’arriḥūn*, ք. 29-30; I. Perho, “Al-Maqrīzī and Ibn Taghrī Birdī as historians of contemporary events”, *HIE*, p. 108, ինչպես նաև նույնի՝ “Ibn Taghrībirdī’s Voice”, in *Studia Orientalia*, vol. 114 (Travelling through Time. Essays in honour of Kaj Öhrnberg), ed. by Sylvia Akar, Jaakko Hämeen-Anttila & Inka Nokso-Koivisto, Helsinki, 2013, pp. 135-145.

²⁶³ W. Popper, “Abū al-Maḥāsīn”, ք. 138; M.M. Ziyāda, *Al-Mu’arriḥūn*, ք. 26, 30.

²⁶⁴ Ibn Taghrī Birdī, *Al-Nuḡūm al-zāhira fī mulūk Miṣr wa-l-Qāhira*, 16 ց., bi-taḥqīq Muḥammad Ḥusayn Šams al-Dīn, Dār al-kutub al-‘ilmiyya, Bayrūt, 1992; նույնի՝ *Ḥawādīṭ al-duhūr fī maḍā al-ayyām wa-l-šuhūr*, 2 ց., bi-taḥqīq Muḥammad Kamāl al-Dīn ‘Izz al-Dīn, ‘Ālam al-kutub, 1990.

²⁶⁵ Š. Muṣṭafā, *Al-Tārīḥ al-‘Arabī*, ց. 3, ք. 170-171.

²⁶⁶ D. Little, *An Introduction*, p. 87, ինչպես նաև նույնի՝ “Historiography”, p. 439; Š. Muṣṭafā, *Al-Tārīḥ al-‘Arabī*, ց. 3, ք. 171.

Թյունը շարադրելիս նա օգտագործել է Բայբարս ալ-Մանսուրիի, ալ-Նուվայրիի, ալ-Ջահաբիի, ալ-Յունինիի, ալ-Ջազարիի, Իբն Քասիրի, ալ-Յուսուֆիի, Իբն Դուկմակի, ալ-Մակրիզիի և այլոց երկերը, որոնցից շատերին նա հաճախ հղում է, թեև նույնքան հաճախ անփութորեն և կամ միտումնաբար մի հեղինակի վկայությունը վերագրում է մեկ ուրիշին, երբեմն էլ անհարկի ու անհիմն հավելումներ անում նրանց հաղորդումներին: Այս հանգամանքները հաշվի առնելով է, որ Լիթթին Al-Nuǧūm al-zāhira-ն գոնե որպես ալ-Մալիք ալ-Նասիրի կառավարման շրջանի համար «կասկածելի արժեքով սկզբնաղբյուր» է որակում²⁶⁷: Իր մյուս երկում Իբն Թադրի Բիրզիի պատմագրություն իր «նորարարական ռիթմ» վերստին անցում է կատարում դեպի դասական տարեգրություն: Սրա պատճառը հավանաբար այն է, որ Ḥawādīt al-duhūr-ը գրվել է որպես ալ-Մակրիզիի Kitāb al-sulūk-ի շարունակություն: Այն, հետևաբար սկսվում է 1441 և ավարտվում 1469 թվականի իրադարձություններով: Թեև այս նույն շրջանը գրեթե ամբողջությամբ ներառված է նաև վերը հիշատակված Al-Nuǧūm-ում, այնուհանդերձ Ḥawādīt al-duhūr-ում 1441-1469 թթ. իրադարձությունները շատ ավելի հանգամանալից են ներկայացված²⁶⁸:

Բացի այս երկու ժամանակագրություններից՝ Իբն Թադրի Բիրզիի գրքին է պատկանում նաև Al-Manhal al-šāfi wa-l-mustawfi baʿda al-Wāfi («Վերստաղծում որպես Al-Wāfi-ի լրացում») կենսագրական բառարանը²⁶⁹: Վերնագիրը հուշում է, որ այն գրվել է որպես ալ-Սաֆադիի երկի լրացում և շարունակություն: Այն ընդգրկում է Մամլուքյան սուլթանության հիմնադրման ժամանակներից մինչև 1458 թ. մահացած մոտ երեք հազար ականավոր քաղաքական, ռազմավարական գործիչների, գիտնականների, մտավորականների և այլ երևելիների մասին կենսագրական հոգվածներ²⁷⁰:

²⁶⁷ D. Little, *An Introduction*, p. 89-92.

²⁶⁸ Skʿu ʕuǧḡhʿ “Historiography”, p. 439:

²⁶⁹ Ibn Tagrī Birdī, *Al-Manhal al-šāfi wa-l-mustawfi baʿda al-Wāfi*, 13 ǧ., bi-taḥqīq Muḥammad Muḥammad ʿAmīn, al-Hayʿa al-Miṣriyya al-ʿĀmma li-l-Kitāb, al-Qāhira, 1984-2009.

²⁷⁰ M.M. Ziyāda, *Al-Muʿarriḥūn*, ʃ. 32-33.

Կենսագրական մի ավելի ընդարձակ բառարանի հեղինակ է Աբու ալ-Խայր Մուհամմադ իբն Ռահման ալ-Սախավին (մահ. 1497 թ.): Կրոնական գործիչների ու մտավորականների (*‘ulāmā’*) հայտնի ընտանիքից լինելով՝ ալ-Սախավին ստացել է դասական կրոնական կրթություն²⁷¹: Նա շարունակել է ուսումնասիրել իսլամական գիտություններ՝ հատկապես հադիսագիտություն, երբ աշակերտել է Իբն Հաջար ալ-Ասկալանիին: Հետևաբար, բնական է, որ նրա թողած մատենագրական ժառանգության մի մասը կրոնական թեմաներով են: Իսկ նրա պատմագրական երկերից արժանահիշատակ է *Al-Tibr al-masbūk fi ḍayl al-Sulūk*-ը («Ձուլածո ոսկի որպես *Al-Sulūk*-ի շարունակություն»), որն ալ-Մակրիզիի *Kitāb al-sulūk*-ի շարունակությունն է և ավարտվում է հիջրայի 857 թվականի (1453 թ.) իրադարձություններով²⁷²: Մատենագիրը մի շարունակություն էլ գրել է ալ-Ջահաբիի *Tārīḥ duwal al-Islām* երկի համար²⁷³:

Ալ-Սախավիի հեղինակությունը կապված է երկու այլ աշխատությունների հետ՝ *Al-Ḍaw’ al-lāmi’ li-ahl al-qarn al-tāsi’* («Պայծառ լույս Թ դարի մարդկանց համար») ²⁷⁴ և *Al-I’lān bi-tawbīḥ li-man ḍamma ahl al-tārīḥ* («Պատմագիրներին նախատողների հրապարակային քննադատություն») ²⁷⁵ վերնագրերով: Նրանցից առաջինն ընդարձակ կենսագրական բառարան է՝ հիջրայի Թ դարի (ԺԵ դար) երևելիների ավելի քան 12.000

²⁷¹ Հեղինակի մասին կենսագրական տեղեկությունների համար տե՛ս Անդ. Տ. 39-43; **C.F. Petry**, “*Al-Sakhāwī*”, in *IEP*, vol. 8, pp. 881-882, ինչպես նաև **D. Little**, “*Historiography*”, p. 443: Հմմտ. **S. Massoud**, *The chronicles*, p. 65:

²⁷² **Al-Sakhāwī**, *Kitāb al-Tibr al-masbūk fi ḍayl al-Sulūk*, bi-murāḡa’at Sa’īd ‘Abd al-Fattāḥ ‘Āṣūr, 4 ց., Dār al-kutub wa-l-waṭā’iq al-qawmiyya, al-Qāhira, 2002-2007.

²⁷³ **M.M. Ziyāda**, *Al-Mu’arrifūn*, Տ. 43-44. Այն սկսվում է 1345 թ. և ավարտվում 1493 թ. իրադարձությունների շարադրանքով: Տե՛ս **al-Sakhāwī**, *Waḡīz al-kalām fi al-ḍayl ‘alā Duwal al-Islām*, bi-tahqīq Baššār ‘Awwād Ma’rūf, Mu’assasat al-Risāla, Bayrūt, 1995.

²⁷⁴ Տարօրինակ է, որ հեղինակը նաև իր կենսագրությունն է ներառել բառարանում: Հատկանշական է նաև, որ բառարանի վերջին գլուխը նվիրված է մուսուլման երեկի կանանց կենսագրություններին (*Kitāb mu’jam al-nisā’*):

²⁷⁵ Անգլերեն քաղվածությունը տե՛ս **F. Rosenthal**, *A history*, pp. 262-529: Ֆ. Ռոզենտալի այս ուսումնասիրության արաբերեն քաղվածությունը և երկի բնագրի հրատարակությունը տե՛ս **al-Sakhāwī**, *Al-I’lān bi-tawbīḥ li-man ḍamma ahl tārīḥ*, tarḡamat Ṣāliḥ Aḥmad ‘Alī, Mu’assasat al-Risāla, Bayrūt, 1986:

կենսագրական հոգվածներով: Երկրորդը պատմությունյան յուրատեսակ «ներածություն» է, որում հեղինակը քննական հայացք է գցել «պատմագիտությանը»՝ որպես կրոնական գիտությունների օժանդակ գիտակարգի: Երկուսն ալ-Սախավին փորձել է սահմանել *tārīḥ*-ի առարկան, մատնանշել նրա օգտակարությունը, մատնանշել պատմագիրների անհրաժեշտ որակները, նրանց նպատակները և այլն: Նա այնուհետև քննական հայացք է գցում իրենից առաջ ապրած և իր ժամանակակից պատմիչների պատմագրական երկերին, նրանց որդեգրած պատմագրական մեթոդներին՝ չխորշելով սուր քննադատություններից, որոնց հաճախակիությունը ստիպում է զգուշությամբ մոտենալ դրանց²⁷⁶:

Ալ-Սախավիի կրտսեր ժամանակակիցն ու նրա ակադեմիական մրցակիցը՝ մասնավորապես հադիսագիտության բնագավառում, Ջալալ ալ-Դին ալ-Սուլուտին (մահ. 1505 թ.) էր: Հարյուրավոր բազմաթանր (կրոնաիրավագիտություն, հադիսագիտություն, թաֆսիր (Ղուրանի մեկնություն), լեզվաբանություն, աշխարհագրություն, պատմություն և այլն) երկերի հեղինակ ալ-Սուլուտին հաճախ համարում են ամենաբեղմնավոր ստեղծագործական ժառանգություն թողած մուսուլման հեղինակ²⁷⁷: Նրա պատմագրական բնույթի երկերից են *Tārīḥ al-ḥulafāʾ*-ը («Խալիֆաների պատմություն»)՝²⁷⁸ և *Husn al-muḥāḍara fī tārīḥ Miṣr wa-l-Qāhira*-ն («Պատշան դասախոսություն Եգիպտոսի և Կահիրեի պատմության վերաբերյալ»)՝²⁷⁹: Սրանցից առաջինն Օմայյան և

²⁷⁶ C.F. Petry, “Al-Sakhāwī”, p. 882:

²⁷⁷ Տե՛ս E. Geoffroy, “Al-Suyūṭī”, in *EP*², vol. 9, p. 913 և M.J. Saleh, “Al-Suyūṭī and his works: their place in islamic scholarship from Mamluk times to the present”, *MSR*, vol. 5, 2001, p. 73: Կենսագրական տեղեկությունների համար այս երկու հոդվածներից բացի տե՛ս նաև M.M. Ziyāda, *Al-Muʿarriḥūn*, §. 56-60:

²⁷⁸ Արաբական մի հրատարակություն տե՛ս վերևում՝ ծնթգր. 57: Անգլերեն թարգմանությունը տե՛ս *History of the caliphs by Jalalu'ddin a's-Suyūṭī*, translated from the original Arabic by Major H. S. Jarrett, J. W. Thomas, Baptist Mission Press, Calcutta, 1881:

²⁷⁹ Տե՛ս **Տույֆի**՝ *Husn al muḥāḍara fī tārīḥ Miṣr wa-l-Qāhira*, bi-taḥqīq Muḥammad Abū al-Faḍl Ibrāhīm, 2 ց., Dār al-iḥyāʾ al-kutub al-ʿarabiyya, al-Qāhira, 1968: Տե՛ս նաև **Н.Ю. Крачковский**, *Избранные сочинения*, т. 4, стр. 483-484:

Աբբասյան խալիֆաների պատմությունն է, երկրորդը՝ Եգիպտոսի մասին պատմական, տեղագրական-աշխարհագրական տեղեկությունների, զանազան այլ փաստերի ժողովածու:

Մամլուքյան պատմագրության վերջին խոշոր դեմքն ալ-Սուլյու-տին աշակերտ Մուհամմադ իբն Ահմադ իբն Իյասն է (մահ. 1524 թ.), ով ականատես է եղել Սուլթանության մայրամուտին ու կործանմանը և Ասորիքում ու Եգիպտոսում օսման թուրքերի տիրապետության հաստատմանը: Ինչպես Իբն Թադրի Բիրդին, նա նույնպես մամլուք էմիրի որդի էր: *Awlād al-nās սոցիալական խավի ներկայացուցիչ լինելով՝* Իբն Իյասը բավական ապահովված էր, ինչը նրան հնարավորություն էր տալիս ամբողջությամբ նվիրվել պատմագրությանը: Հայտնի մամլուքի որդի լինելով՝ Իբն Իյասը որոշակի հեղինակություն էր վայելում կառավարող վերնախավի շրջանում, ինչը նրան հնարավորություն էր տալիս ազատ մուտք ունենալ Սուլթանության արքունիք²⁸⁰: Նրա պատմությունը՝ *Badā'ī al-zuhūr fī waqā'i al-duhūr* վերնագրով («Եգալիի ծաղիկներ դարերի իրադարձությունների մասին») ²⁸¹, անփոխարինելի աղբյուր է Մամլուքյան դինաստիայի վերջին տարիների պատմության համար: Դրան հակառակ՝ Սուլթանության առաջին դարի պատմության համար Իբն Իյասի երկը ոչ այնքան վստահելի աղբյուր է: Նորթրափն ուշադրություն է հրավիրել այն փաստի վրա, որ երկում չատ են (գոնե Կալավունի կառավարման շրջանի կարևորագույն իրադարձությունների հետ կապված) ժամանակագրական չփոթենրն ու անճշտությունները²⁸²: *Badā'ī al-zuhūr*-ը գերազանցապես հյուսված է նախորդ սերնդի պատմիչների երկերի՝ մասնավորապես ալ-Մակրիզիի *Kitāb al-sulūk*-ի վրա, ինչպես վերջերս եզրակացրել է Սամի Մասսուդը²⁸³:

²⁸⁰ Հեղինակի մասին կենսագրական մանրամասն տեղեկությունների համար տե՛ս **M.M. Ziyāda**, *Al-Mu'arrihūn*, §. 46-55 և **W.M. Brinner**, “Ibn Iyās”, in *IEP*, vol. 3, pp. 812-813, ինչպես նաև **D. Little**, “Historiography”, pp. 440-441:

²⁸¹ **Ibn Iyās**, *Badā'ī al-zuhūr fī waqā'i al-duhūr*, §. 1.1, bi-tahqīq Muḥammad Muṣṭafā, Dār ihyā' al-kutub al-'arabiyya, al-Qāhira, 1975.

²⁸² **L. Northrup**, *From slave to sultan*, pp. 54-55. Նրանից առաջ նույնպիսի եզրակացության է հանգել նաև Լիթլը: Տե՛ս **D. Little**, *An Introduction*, p. 94:

²⁸³ **S. Massoud**, *The Chronicles*, p. 70.

Իբն Իյասուվ փակվում է մամլուքյան պատմագրական հարուստ գրականությունից դարաշրջանը և ընդհանրապես «մեծ ժամանակագրություններ» ավանդույթը միջնադարյան արաբական պատմագրության մեջ, որ պիտի վերածնվեր միայն ԺԸ դարում՝ հանձին ալ-Ջաբարիթի (մահ. 1825 թ.)²⁸⁴։ Հարկ է նշել, որ մամլուքյան պատմագրական գրականությունն այս ներածական ակնարկում ներկայացված հեղինակներով և երկերով բնավ չի սահմանափակվում։ Դեռ մոտ մեկ տասնյակի հասնող եգիպտացի և ասորիքցի պատմիչներ էլ կան, որոնք Կիլիկյան Հայաստանի պատմության ուսումնասիրության համար ինչ-որ արժեք են ներկայացնում, բայց այստեղ առանձին անդրադարձի չեն ենթարկվել։ Դա չի խանգարելու մեզ այս և հետագա հետազոտություններում օգտագործել դրանց բովանդակած տեղեկությունները։

Ըստ այդմ, հարկ է արձանագրել, որ արաբամուսուլմանական պատմագրության մամլուքյան շրջանը հարուստ է այն աստիճան, որ գուցե արդի հետազոտողների տասնամյակների աշխատանքն ու ջանքերն անբավարար լինեն այդ ժառանգության համապարփակ և բազմակողմանի ուսումնասիրության համար։ Բավական է նշել, որ մամլուքյան պատմագրության շատ սկզբնաղբյուրներ ցայժմ կարոտ են հրատարակության և հետազոտության։ Բայց և այնպես, այս համառոտ ակնարկում նկարագրված պատմագրական երկերը, որոնց ճնշող մեծամասնությունը կարող է օգտակար լինել Կիլիկյան Հայաստանի պատմության շատուշատ էջերում լրացումներ ու ճշտումներ կատարելու համար, առավել քան բավական են ավանդույթի հիմնարար սկզբունքները, զարգացման հիմնական ուղղությունները, ժանրային ու ձևաբովանդակային առանձնահատկությունները, ինչպես նաև սույն աշխատանքի հետագա շարադրանքի տրամաբանությունը հասկանալու համար։ Այժմ փորձենք սահմանել Մուհի ալ-Դին իբն Աբդ ալ-Ջահիրի և նրա ժամանակագրությունների տեղն այս ավանդույթում։

²⁸⁴ Նույն տեղում։

1.2 ԻՔՆ ԱԲԴ ԱԼ-ՋԱՀԻՐԻ ԿՅԱՆՔՆ ՈՒ ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մամլուքյան պատմագրական ավանդույթի հիմնադիրներից մեկը՝ արքունական քարտուղար-գրագիր, կենսագիր, պատմիչ, բանաստեղծ Կադի Մունի ալ-Դին Աբու ալ-Ֆադլ Աբդ Ալլահ [ի]բն Ռաշիդ ալ-Դին Աբու Մունամմադ Աբդ ալ-Ջահիր [ի]բն Նաշվան [ի]բն Աբդ ալ-Ջահիր [ի]բն Նաշդա ալ-Սաադի ալ-Ռաունի ալ-Միսրին²⁸⁵, ծնվել է Կահիրեում հիջրայի 620 թ. Մուհարրամ ամսի իննին (1223 թ. փետրվարի 12)։ Միջնադարյան կենսագրական բառարանները նրա կյանքի մասին շատ մանրամասներ չեն հաղորդում²⁸⁶։ Ծնվել է կադիի ընտանիքում, հետևաբար և ստացել է ավանդական կրոնաիրավագիտական կրթություն, մինչև որ ծառայություն է անցել արքունական դիվանատանը (dīwān al-inšā')։ Ալ-Քուլթուբին իր Fawāt al-Wafāyāt կենսագրական բառարանում հաղորդում է, որ նա աշակերտել է Ջաաֆար ալ-Համադանին, Աբդ Ալլահ [ի]բն Իսմաիլ [ի]բն Ռամադանին, Յուսուֆ Իբն Մուխայյալին և այլոց։ Իսկ նրա աշակերտներից են եղել ալ-Բիրզալին, Իբն Սայյիդ ալ-Նասսր, Ասիր ալ-Դինը և այլոք²⁸⁷։ Սուլթան Բայբարսին նվիրված

²⁸⁵ Մունի ալ-Դինի կյանքի ու մատենագրական ժառանգության մասին տե՛ս նաև **P. Casanova**, “L’Historien Ibn ‘Abd Adh-Dhāhir”, *Mémoires publiés par les membres de la mission archéologique française au Caire VI*, 1893, p. 493-505; **Abdul-Aziz Khawaiter**, *Baibars the First: His Endeavours and Achievements*, The Green Mountain Press, London, 1978, pp. 144-166; **J. Pedersen**, “Ibn ‘Abd al-Zāhir”, in *IE²*, vol. 3, pp. 679-680; **L. Northrup**, *From slave to sultan*, pp. 25-28; **F. Bauden**, “Ibn ‘Abd al-Zāhir, Mūhyī l-Dīn”, in *IE³*, pp. 125-128; **Ḥusayn ‘Āṣī**, *Muḥī al-Dīn [i]bn ‘Abd al-Zāhir, ‘aṣruhu wa-turāṭuhu al-tārīḫī*, Dār al-kutub al-‘ilmiyya, Bayrūt, 1993, ինչպես նաև նրա երկու ժամանակագրությունների խմբագիրներ Աբդ ալ-Ազիզ ալ-Խուվայթիի և Մուրադ ալ-Քամիլի ներածական առաջաբանները (հիշյալ հրատարակությունների ծանոթագրությունները տե՛ս ստորև)։

²⁸⁶ Նրա մասին առավել ծավալուն կենսագրական հոդվածները գրել են ալ-Սուլային, ալ-Ջազարին, ալ-Բիրզալին, ալ-Ջահիրին, ալ-Սաֆադին, ալ-Քուրբուբին, Իբն Հաֆիթը և այլոք։ Տե՛ս **Ibn al-Suqāṭī**, *Tālī kitāb wafāyāt al-a’yān (Ibn al-Suqāṭī, édition et traduction par Jacqueline Sublet, Damascus, 1974)*, §. 118-121; **Al-Ġazarī**, *Ḥawādīṭ al-zamān*, §. 1, §. 175-183; **al-Birzālī**, *Al-Muqtaṭī*, §. 2, §. 329; **Al-Dahabī**, *Tārīḫ al-islām*, §. 52, §. 155-156; **Al-Şafadī**, *Al-Wāfi*, §. 17, §. 135-155; **Al-Kutubī**, *Fawāt al-Wafayāt*, §. 2, §. 179-191; **Ibn Ḥabīb**, *Tadkirat al-nabīh*, §. 1, §. 164; **al-Maqrīzī**, *Al-Muqqaṭā al-kabīr*, §. 4, §. 579-581; **al-‘Aynī**, *‘Iqd al-ġumān*, §. 3, §. 196-198։

²⁸⁷ **Al-Kutubī**, *Fawāt al-Wafayāt*, §. 2, §. 179 և **al-Şafadī**, *Al-Wāfi*, §. 17, §. 135։

կենսագրական երկում իր մասին թողած կենսագրական մի տեղեկությունից պարզ է դառնում, որ նա ալ-Մալիք ալ-Մուզաֆֆար Սայֆ ալ-Դին Կուտուբի (1259-1260 թթ.) սուլթանությունից օրոք արդեն իսկ ղեկնաւորած ծառայող է եղել և ուղեկցել է վերջինիս Հուլաղու խանի 1260 թ. ասորիքյան արշավանքի ժամանակ: Մուհի ալ-Դինն այնուհետ վայելել է նաև Բայբարս ալ-Բուռնդուկդարի (կառ. 1260-1277 թթ.) սուլթանի բարեհաճությունն ու համակրանքը, ինչն ապահովել է նրա հետագա գործունեության հաջողությունը: Արքունի գրագրի աշխատանքի բնույթով պայմանավորված՝ Իբն Աբդ ալ-Չահիրի և սուլթան Բայբարսի միջև ձևավորվել են անձնական մտերմիկ հարաբերություններ, և ժամանակի ընթացքում սուլթանն սկսել է ավելի ու ավելի մեծ կարևորության փաստաթղթեր ու գործեր վստահել իր քարտուղարին: Օրինակ, 1267 թ. հենց Իբն Աբդ ալ-Չահիրի և մի մամլուք էմիրի գլխավորությամբ է ղեկավարվող ղազարկվել Աբրա՝ խաչակիրների և մամլուքների միջև կնքված հաշտության պայմանագրի վրա Աբրալի տիրոջ երդումն ապահովելու համար²⁸⁸: 1271 թ., երբ սուլթան Բայբարսը գրավել է Տևտոնյան օրդենին պատկանող ալ-Կուրայն (Մոնտֆորտ) ամրոցը, Իբն Աբդ ալ-Չահիրն է ուղարկվել այս առման ավետիսը Համայն տիրոջ հայտնելու²⁸⁹: Սուլթան Կալավունը մի անգամ, երբ Ասորիք է մեկնել՝ իր որդի ալ-Մալիք ալ-Սալիհին որպես փոխարքա թողնելով Եգիպտոսում, կարգադրել է Մուհի ալ-Դինին Կահիրեում մնալ, որպեսզի «փոստը կարգա նրա համար և գործերը կատարի»²⁹⁰:

Նույնօրինակ ջերմ էին Իբն Աբդ ալ-Չահիրի հարաբերությունները նաև Բայբարսի հաջորդների՝ մասնավորապես ալ-Մանսուր Կալավունի (կառ. 1279-1290 թթ.) և ալ-Աշրաֆ Նալիլի (կառ. 1290-1293 թթ.) հետ: Կառավարող վերնախավի հետ ունեցած անձնական մտերմություն Իբն Աբդ ալ-Չահիրի համար ապահովել է մեծ հարգանք ու հեղինակություն ժամանակակիցների շրջանում: Ալ-Չաղարին իր կենսագրական բառարանում նրա վերաբերյալ այսպես է արտահայտվում.

²⁸⁸ Al-Maqrīzī, Al-Sulūk, ց. 1.2, ց. 571.

²⁸⁹ Ibn ‘Abd al-Zāhir, Al-Rawḍ al-zāhir, ց. 386.

²⁹⁰ Al-Maqrīzī, Al-Sulūk, ց. 1.1, ց. 684.

«Ժողովրդի մեծամեծերից և ամենաարժանավորներից մեկն էր, գրաստություն տեր, «տոհմային համերաշխության» (բնագրում՝ *min ahl al-‘aṣabiyyāt*²⁹¹) մարդկանցից մեկը, մարդկանց նկատմամբ շատ բարեսիրտ՝ իր տեսակով միակն իր ժամանակում»²⁹²: Ալ-Մուլուտին նրան բնութագրել է «որպես ամենախելացի մարդկանցից մեկը՝ հմուտ ինչպես արձակում, այնպես էլ ֆնարերգության մեջ»²⁹³: Իսկ ալ-Սաֆադին իր կենսագրական բառարանում նրան անվանել է «նամակագրության մարդկանց շեյխ» (*ṣayḥ ahl al-tarassul*)²⁹⁴:

Ալ-Կալիլաշանդին նրա գերդաստանի մասին գրում է, թե «ուղղախոսության և նարտասանության ուսնվիրանների ընտանիք» էր, չնայած հանուն ճշմարտության հարկ է համարում նաև նշել նրա՝ գլխավոր դիվանապետ եղած ժամանակ սուլթանական նոտարատներից դուրս եկած որոշ փաստաթղթերի ցածր մակարդակի մասին²⁹⁵: Հատկանշական է, որ Մուհի ալ-Դինի բանաստեղծական ձիրքի մասին ժամանակակիցների հիացական վկայությունները հիմնականում չափազանցված են և պայմանավորված են նրա անձի նկատմամբ ժամանակակիցների տածած խորը հարգանքով: Օրինակ, Բայբարս ալ-Մանսուրի պատմիչն այս առիթով գրել է. «Նա հեղինակել է հրաշալի նամակներ և նրբագեղ բանաստեղծություններ, ինչպես նաև «Ջահիրի վարբը», որում ստեղծել է արձակի և չափածոյի հիանալի համադրություն»²⁹⁶: Բայբարսին և ալ-Մանսուր Կալավուտին նվիրված նրա կենսագրական երկերն իսկապես հարուստ են կասիդաներով, որոնք, այնուամենայնիվ, ինչպես նրա երկի հրատարակիչ Աբդ ալ-Ազիզ ալ-Խուվայստիրն է նկատել, բարձր մակարդակի չեն համարի, իսկ Մուհի ալ-Դինին ոչ մի կերպ չեն դասի ժամանակաշրջանի երեւելի բանաստեղծների շարքին²⁹⁷:

²⁹¹ Ta‘aṣṣub կամ ‘aṣabiyya նշանակում է անսահման սեր յուրայինի, տոհմի, զարմի նկատմամբ՝ հայրենասիրություն՝ տողորված միասնության և միասնականության գաղափարով:

²⁹² Al-Ġazarī, *Ḥawādith al-zamān*, ց. 1, ք. 175.

²⁹³ Al-Suyūṭī, *Ḥusn al-muḥādḍara*, ց. 1, ք. 570.

²⁹⁴ Al-Ṣafadī, *Al-Wāfi*, ց. 17, ք. 135.

²⁹⁵ Al-Qalqaṣandī, *Ṣubḥ al-a‘šā*, ց. 14, ք. 70.

²⁹⁶ Baybars al-Manṣūrī, *Zubdat al-fikra*, ք. 294.

²⁹⁷ Ibn ‘Abd al-Zāhir, *Al-Rawḍ al-zāhir*, ք. 11-12.

Շաֆի իբն Ալիին վկայում է, որ իր մորեղբայրը խնդիրներ է ունեցել տեսողություն հետ, և երբեմն, երբ անբավարար լուսավորություն է եղել, նրա փոխարեն ինքն է կարդացել որոշ փաստաթղթեր²⁹⁸: Դեռ Բայբարսի օրոք սուլթանական դիվանատան ծառայող է եղել է նաև Մուհի ալ-Դինի որդին՝ Ֆաթհ ալ-Դին իբն Աբդ ալ-Ջահիրը, ով հոր կենդանության օրոք մեծ հարգ ու ճանաչում է ձեռք բերել և հավանաբար փոխարինելով հորը՝ դարձել է սուլթան ալ-Մանսուր Կալավուների արքունի դպրապետը: Հատկանշական է, որ հենց Ֆաթհ ալ-Դինից սկսած ալ-Մանսուր Կալավուների որոշմամբ դիվանապետի *ṣāhib dīwān al-inṣāʿ*-ի պաշտոնը վերանվանվել է *kātib al-sirr*-ի (բառացի՝ «գաղտնիի դպիր»): Վերջինս այդուհետ համարվում էր սուլթանի անձնական քարտուղարը՝ ունենալով սուլթանին վերաբերող անձնական տեղեկատվության հետ առնչվելու պաշտոնական ավելի մեծ լիազորություններ: Ֆաթհ ալ-Դինը մահացել է հոր մահվանից մեկ տարի առաջ՝ 1292 թ.²⁹⁹:

Սուլթանական դիվանատան ծառայող, պատմիչ և բանաստեղծ է եղել նաև Ֆաթհ ալ-Դինի որդին և Մուհի ալ-Դին թոռը՝ Ալա ալ-Դին իբն Աբդ ալ-Ջահիրը (մահ. 1317 թ.): Նրա անունով մեզ է հասել մամլուքների և Ղազան խանի (և նրա հետ դաշնակցած ուժերի) բանականների միջև 1303 թ. տեղի ունեցած Մարջ ալ-Սաֆֆարի կամ Շակհարի հայտնի ճակատամարտի մասին պատմող մի փոքրածավալ ժամանակագրություն՝ *Al-Rawḍ al-zāhir fī ġazwat al-Malik al-Nāṣir* («Ծաղկուն պարտեզ ալ-Մալիֆ ալ-Նասիրի արշավանքի մասին») վերնագրով: Երկը Բեռլինի պետական գրադարանի արաբական ֆոնդում պահպանված գրչագրից (3623 համարի ներքո) հրատարակել է Ումար Աբդ ալ-Սալամ Թադ-մուրին 2005 թ.³⁰⁰:

²⁹⁸ *Šāfiʿ ibn ʿAlī*, *Ḥuṣn al-manāqib*, ʃ. 326, ինչպես նաև A.-A. Khowaiter, *Baibars the First*, p. 145.

²⁹⁹ J. Pedersen, “Ibn ʿAbd al-Zāhir”, p. 680.

³⁰⁰ *ʿAlāʾ al-Dīn ʿAlī Ibn ʿAbd Allāh ibn Abd al-Zāhir*, *Al-Rawḍ al-zāhir fī ġazwat al-Malik al-Nāṣir wa-bi-daylihi al-Manāqib al-Muzaḥḥariyya, bi-taḥqīq ʿUmar ʿAbd al-Salām Tadmūrī, Al-Maktaba al-ʿAṣriyya, Ṣaydā-Bayrūt*, 2005: Ըստ հրատարակչի՝ սա երկի միակ պահպանված ձեռագիրն է: Մինչև մեզ հայտնի է, որ այս երկի մի գրչագիր էլ կա Սանկտ Պետերբուրգի Արևելյան ձեռագրերի ինստիտուտի արաբալեզու ձեռագրաֆոնդում՝ B. 623 (532)/9643 համարի ներքո: Նկարագրությունը տե՛ս A.И. Михайлова, *Каталог арабских рукописей Института народов Азии и Африки*, Выпуск 3, История, изд. Наука, Москва, 1965, стр. 59-60:

Ալ-Մակրիզիի՝ Կահիրեի պատմատեղագրական նկարագրությանը նվիրված երկից՝ «Ալ-Խիտատ»-ից իմանում ենք, որ քաղաքի փողոցներից մեկը, որտեղ Մուհի ալ-Դինի տունն էր գտնվում, կոչվել է նրա անունով. «Իբն Աբդ ալ-Ջահիրի փողոցը: Այս փողոցը գտնվում է Ֆունդուկ ալ-Ջահարի («Ոսկու հյուրատուն») հարևանությամբ ալ-Ջարաֆիյա ալ-Աթիկա («Ասեղնագործների փողոց») թաղամասում և նրա շարժում: Այն պատկանում էր «Գիտության տանը», որը վերաշինվել է Ալ-Ամիրի խալիֆայության և ալ-Մամուն Բատահիի վեզիրության օրոք: [Բայց] երբ պետությունն ընկավ, բնակեցվեց: Այնտեղ էր բնակվում ալ-Կադի Մունի ալ-Դին իբն Աբդ ալ-Ջահիր իբն Նաշվան ալ-Սաադի գրիչը, գրագիրը, իմամը, [եհեկի] գիտնականը, հեղինակը Rawḍa al-bahiyya al-zāhira fi ḥiṭaṭ al-Mu'izziyya al-Qāhira գրի, որից այս գրքում մեջբերումներ են արվել: Նա մահացել է 691 թվականին, և փողոցը նրա անունով է կոչվել»³⁰¹:

Մուհի ալ-Դին իբն Աբդ ալ-Ջահիրը վախճանվել է Հիջրայի 692 թ. Ռաջաբ ամսի 3-ին (1293 թ. Հունիսի 9) և թաղվել Կահիրեի ալ-Մուկատտամ բլրին եղած ալ-Կարաֆա գերեզմանատանը՝ որդու՝ Ֆաթհ ալ-Դինի կողմից իր համար կառուցված մզկիթին հարող դամբարանում³⁰²:

Մուհի ալ-Դին իբն Աբդ ալ-Ջահիրը, ով, ինչպես ասացինք, տեական ժամանակ զբաղեցրել է մամլուքյան արքունի ղեկնառան գլխավոր գրագրի կամ քարտուղարի պաշտոնը, հեղինակ է մամլուքյան երեք սուլթանների՝ Բայբարսի, Կալավունի և ալ-Աշրաֆ Նալիլի վարչագրությունների (համապատասխանաբար՝ Al-Rawḍ al-zāhir fi sirat al-Malik al-Zāhir- «Ծաղկուն պարտեզ ալ-Մալիկ ալ-Ջահիրի կյանքի մասին», Taṣrif al-ayyām wa-l-‘uṣūr fi sirat al-Malik al-Manṣūr - «[Գիրք] ալ-Մալիկ ալ-Մանսուրի կյանքի փառավոր օրերի և ժամանակաշրջանի մասին» և Al-Altāf al-Ḥafīyya min al-sīra al-ṣarīfa al-sultāniyya al-Malikiyya al-Aṣrafiyya - «[Գիրք] սուլթան ալ-Մալիկ ալ-Աշրաֆի ազնվագարմ կյանքի թափնված բարեհանությունների մասին», որն անավարտ է մնացել): Ծանոթ լինելով սուլթաններին, շատ հաճախ իրադարձությունների ակնատեսն ու

³⁰¹ Al-Maqrīzī, Al-Ḥiṭaṭ, ց. 3, ց. 119-120.

³⁰² Տե՛ս Անդ. ց. 4, ց. 135:

անմիջական մասնակիցը լինելով, ձեռքի տակ ունենալով արքունական դիվանատան վավերագրական հարուստ արխիվները (փաստաթղթեր, պայմանագրերի տեքստեր)՝ Իբն Աբդ ալ-Ջահիրն իր այս երկերում անգնահատելի կարևորություն և մյուս պատմագիրների մոտ չհանդիպող մանրամասներ է պահպանել իր ժամանակի անցքերի՝ այդ թվում հայ-մամլուքյան հարաբերությունների մասին³⁰³:

Այս երեք երկերից առաջինը՝ Al-Rawḍ al-zāhir-ը, մեզ է հասել երկու ձեռագրով, որոնցից մեկը գտնվում է Ստամբուլի Սուլեյմանիյե գրադարանում (MS Fatih 4366), մյուսը՝ Լոնդոնի Բրիտանական թանգարանում (MS Add. 23331): Այս վերջին ձեռագիրը, որ խիստ թերի է և կիսատ, խմբագրել, հրատարակել և անգլերեն է թարգմանել Սայյիդ Ֆաթիմա Սադեկը: Այն հրատարակվել է 1956 թ. Պակիստանում³⁰⁴: Ցավոք, այս հրատարակությունը ձեռքի տակ չենք ունեցել: Չորս տարի անց՝ 1960 թ., Աբդ ալ-Ազիզ ալ-Խուվայտիրը «Արևելյան և արևմտյան հետազոտությունների դպրոց» համալսարանում (S.O.A.S. University of London) իր թեկնածուական ատենախոսությամբ երկու ձեռագրերի հիման վրա իրականացրել է երկի քննական խմբագրությունը՝ անգլերեն թարգմանությամբ և ծանոթագրություններով³⁰⁵: Չնայած սույն ատենախոսության մեջ առկա թարգմանական բազմաթիվ սխալներին՝ այն շատ դեպքերում օգնել է մեզ և ուղղորդել բարդ ու խրթին հատվածները հասկանալու առումով: Ուստի երկից հայերի և Կիլիկյան Հայաստանին վերաբերող քաղվածքներն արաբերեն բնօրինակից թարգմանելիս հիշյալ ատենախոսությունը մշտապես սեղանին ենք ունեցել, անճշտություններ նկատելիս՝ ուղղել:

³⁰³ D. Little, “Historiography”, pp. 421-422; L. Northrup, *From slave to sultan*, pp. 25-28; R. Irwin, “Mamluk history and historians”, in *Arabic literature in the post-classical period*, ed. by R. Allen and D.S. Richards, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, pp. 162-163: Այս երկերի մասին տե՛ս նաև G. Van Den Bossche, *The Past, Panegyric, and the Performance*, pp. 128-133, 159-164, 172-179:

³⁰⁴ S. Fatima Sadeque, *Baybars I of Egypt*, Oxford University Press, Dacca, 1956.

³⁰⁵ Abdul Aziz al-Khowayter, *A Critical Edition of an Unknown Source for the Life of al-Malik al-Zāhir Baibars*, with introduction, translation, and notes, 3 volumes, University of London, S.O.A.S., 1960 (unpublished Ph.D. thesis).

Թեկնածուականի պաշտպանությունից հետո Աբդ ալ-Ազիզ ալ-Խուվայտիրը ձեռնամուխ է եղել երկի բնագրի հրատարակությունը, որն իրականություն է դարձել միայն 16 տարի անց՝ 1976 թ. ալ-Ռի-յադում³⁰⁶։ Բայբարսի վարքագրությունը քաղվածական թարգմանություն համար օգտագործել ենք հենց այս հրատարակությունը։

1992 թ. հրատարակվել է Ժակլին Սուբլեի «Սուլթան Բայբարսի երեք վարերը» գիրքը³⁰⁷։ Նրանում հեղինակը ֆրանսերեն է թարգմանել Al-Rawḍ al-zāhir-ի՝ ալ-Խուվայտիրի հրատարակությունից մի փոքր հատված (էջ 45-68)։ Գրքի երկրորդ՝ հիմնական մասում, Սուբլեն թարգմանաբար ներկայացրել է Բայբարսի կառավարման շրջանի վերաբերյալ ալ-Մակրիզիի Kitāb al-sulūk-ում առկա պատումը (հիմնված Մ. Կատրմերի 1837 թ. թարգմանության վրա)։ Երրորդ մասում հատվածներ են քաղվել սուլթանի մասին հյուսված «Բայբարսի վարեր» միջնադարյան հեռոսական էպոսի՝ Զ. Բոհասի և Ժ.-Պ. Գիյոմի կատարած ֆրանսերեն թարգմանությունից։ Սուբլեի գիրքը հարուստ է Բայբարսի կյանքի ու գործունեության ժամանակաշրջանը ներկայացնող գունագեղ մանրանկարների վերարտադրություններով, հուշարձանների և ժամանակի արվեստի նմուշների լուսանկարներով։ Ծիշտ է՝ գրքի արվեստագիտական և հրատարակչական արժեքը բարձր մակարդակի վրա է, բայց այն թեմայի վերաբերյալ գիտական հետազոտություն հեն համարի³⁰⁸։

³⁰⁶ Վերևում այս հրատարակությունն արդեն ծանոթագրել ենք։ Տե՛ս ծնթգր. 49։

³⁰⁷ *Les trois vies de Sultan Baibars: choix de textes et presentation de Jacqueline Sublet*, Imprimerie Nationale, Paris, 1992.

³⁰⁸ Տե՛ս գրախոսների կարծիքները գրքի վերաբերյալ. D.E. Streusand, “The Lion of Egypt: Sultan Baybars I and the Near East in the Thirteenth Century, by Peter Thorau. Translated by P.M. Holt, 321 pages, tables, maps, bibliography, index. London & New York: Longman Group UK, 1992 & Les trois vies du sultan Baibars, by Jacqueline Sublet. Preface by André Miquel. 240 pages, illustrations, chronology, bibliography, indices. Paris: Imprimerie nationale Éditions, 1992” (review), *RoMES*, vol. 27, issue 2, 1993, pp. 260-261; C. Petry, “Jacqueline Sublet, *Les trois vies du sultan Baibars*, Imprimerie nationale Éditions, 1992, pp. 256, maps, chronology, bibliography, glossary-index” (review), *JESHO*, vol. 38, 1995, pp. 104-105 և հատկապես՝ R. Irwin, *Les Trois Vies du Sultan Baibars: Choix de textes et présentation* by Jacqueline Sublet, introduction by André Miquel, Paris: Imprimerie nationale Éditions, 1992 (review), *JAOS*, vol. 114 (1), 1994, pp. 104-106:

Սուլթան ալ-Մանսուր Կալավունին նվիրված երկը՝ Tašrif al-ayyām-ը, մեզ է հասել ընդամենը մեկ թերի ձեռագրով, որը գտնվում է Փարիզում՝ Ֆրանսիայի ազգային գրադարանում (MS Arabe 1704): Ձեռագիրն ընդգրկում է երկի 2-րդ և 3-րդ մասերը, որ պարփակում են 1281-1290 թթ. իրադարձությունները: Ժամանակագրությունը հրատարակվել է Մուրադ Քամիլի խմբագրությամբ 1961 թ. Կահիրեում³⁰⁹: Մեր քաղվածական թարգմանությունը հիմնված է երկի այս միակ հրատարակության վրա, բայց և ձեռքի տակ ունեցել ենք վերոհիշյալ ձեռագրի լուսապատճենը: Սա շատ դեպքերում հնարավորություն է տվել ստուգել Կիլիկյան Հայաստանին վերաբերող հատվածներում հրատարակչի որոշ ընթերցումների ստուգությունը, իսկ որոշ դեպքերում էլ՝ ճշտել տարընթերցումները:

Ալ-Աշրաֆ Խալիլ սուլթանի վարքագրությունը՝ Al-Altāf al-ḥafiyya-ն, ավելի թերի է հասել մեզ: Միակ պահպանված ձեռագիրը, որ գտնվում է Մյունխենում՝ Բավարիայի ազգային գրադարանում (Cod.Arab 405), ընդգրկում է երկի չորս մասերից միայն մեկը, որը, ինչպես մի անգամ նշել ենք, պարփակում է ընդամենը հինգ ամսվա իրադարձությունների շարադրանք (1291-1292 թթ.): Երկի պահպանված տեքստը դեռ նախորդ դարի սկզբին հրատարակել է Կառլ Աքսել Մոբերգը՝ չվեդերեն թարգմանությամբ³¹⁰: Հրատարակիչը, սակայն, անտեսել է ձեռագրի վերջին կարևոր մասը, որը պարփակում է ալ-Աշրաֆ սուլթանի անունից գրված մի շարք արժեքավոր փաստաթղթեր (հրովարտականեր, կալվածագրեր և այլն): Այնուամենայնիվ, մեզ հիշյալ հրատարակությունից բացի հասանելի է եղել նաև երկի միակ պահպանված ձեռագրի լուսապատճենը, ուստի և հասու են եղել հրատարակության մեջ բացակայող այդ փաստաթղթերի ընդօրինակությունները³¹¹:

³⁰⁹ Ibn ‘Abd al-Zāhir, Tašrif al-ayyām wa-l-‘uṣūr fī sīrat al-Malik al-Manṣūr, bi-taḥqīq Murād Kāmil, Muḥammad ‘Alī al-Nağğār, al-Qāhira, 1961.

³¹⁰ Ibn ‘Abd al-Zāhir, Al-Altāf al-Ḥafiyya min al-sīra al-šarīfa al-sultāniyya al-Malikiyya al-Ašrafīyya / Ur ‘Abd Allah b. ‘Abd ez-Zāhir’s biografi över Sultanen el-Melik al-Ašraf Ḥalīl, hrsg. von Axel Moberg, Gleerupska Universitetsbokhandeln, Lund, 1902.

³¹¹ Բոլորովին վերջուս որպես Routledge հրատարակչության Crusade Texts in Translation շարքի ներքական հատոր լույս է տեսել Դեյվիդ Քուֆի հեղինակությամբ մի աշխատանք: Գրքում ներկայացված են Կալավուն և նրա որդի՝ ալ-Աշրաֆ Խալիլ սուլթանների կառավարման շրջաններում մամլուֆ-ֆրանկյան հարաբերությունների վերաբերյալ փառվածական թարգմանություններ ժամանակի կարևորագույն աղբյուրներից՝ այդ թվում Իբն Արդ ալ-Ջահիթի Tašrif

Բացի այս երեք ժամանակագրական բնույթի վարքագրություններին Մուհի ալ-Դինը հեղինակ է նաև Կահիրեի պատմատեղագրական նկարագրությանը նվիրված *Al-Rawḍa al-bahiyya al-zāhira fi ḥiṭaṭ al-Mu‘izziyya al-Qāhira* («Փայլուն ծաղկուն պարտեզ Մուիզզյան Կահիրեի քաղամասերի վերաբերյալ»), որը Բրիտանական թանգարանի թիվ MS Or. 13317 ձեռագրի հիման վրա հրատարակել է Այման Ֆուադ Սայ-յիդը 1996 թ. Կահիրեում³¹²:

Ինչպես արդեն նշել ենք, Իբն Աբդ ալ-Չահիրը նաև չափածո է գրել և իր պատմագրական երկերը հարստացրել է իր իսկ գրած կասիդաներով³¹³: Հատկանշական է, որ մասամբ պահպանված է նաև նրա բանաստեղծական ժողովածուն՝ դիվանը³¹⁴: Իբն Աբդ ալ-Չահիրը հեղինակ է նաև Եգիպտոսին, Նեղոսին և ալ-Ռաուդա կղզուն նվիրված մի մականայի³¹⁵, գեղագրությանը նվիրված մի երկի:

Իբն Աբդ ալ-Չահիրի գրչին է պատկանում նաև աղավնափոստին նվիրված մի երկ՝ *Tamā'im al-hamā'im* վերնագրով: Սրա բնօրինակը, ճիշտ է, մեզ չի հասել, բայց նրանից իրենց երկերի համար բազմաթիվ քաղվածքներ են կատարել ալ-Սաֆադին, ալ-Ումարին, Իբն ալ-Հիջլան (հատվածները մեջբերում է ալ-Սաֆադիի երկից), ալ-Մակրիզին, ալ-Կալկաշանդին³¹⁶:

Մուհի ալ-Դինի արձակի (հատկապես հանգավորված արձակի) և առհասարակ շարադրանքի ոճի համար տիպար են ծառայել Սալահ ալ-Դինի արքունի քարտուղար ալ-Կադի ալ-Ֆադիլի (մահ. 1200 թ.) երկերը: Ալ-Մակրիզին այս առիթով նրա մասին գրում է. «Կատարե-

al-ayyām և *Al-Altāf al-ḥafīyya* երկերից: *Si‘u Chronicles of Qalāwūn and his son al-Ashraf Khalīl*, tr. by **D. Cook**, Routledge, London and New York, 2020: Գ. Քուֆն իր քարգմանած ֆաղվածներում ներառել է նաև Կիլիկյան Հայաստանին վերաբերող մի քանի հատվածներ, որոնցում նկատել ենք մի շարք քարգմանական սխալներ: Դրանց մասին կխոսենք ներկում համապատասխան տեղում:

³¹² **Ibn ‘Abd al-Zāhir**, *Al-Rawḍa al-bahiyya al-zāhira fi ḥiṭaṭ al-Mu‘izziyya al-Qāhira*, bi-taḥqīq Ayman Fu‘ād Sayyid, Maktabat Dār al-‘arabiyya li-l-kitāb, al-Qāhira, 1996.

³¹³ **Է. ‘Āṣī**, *Muḥī al-Dīn*, թ. 74-79.

³¹⁴ **Dīwān al-Qādī Muḥī al-Dīn ‘Abd Allāh ibn ‘Abd al-Ḍāhir**, al-Qāhira, 1990.

³¹⁵ **F. Bauden**, “Ibn ‘Abd al-Zāhir”, p. 127; **Է. ‘Āṣī**, *Muḥī al-Dīn*, թ. 86.

³¹⁶ **F. Bauden**, “Ibn ‘Abd al-Zāhir”, p. 127; **A.A. Khawaiter**, *Baibars the First*, p. 147; **J. Pedersen**, “Ibn ‘Abd al-Zāhir”, p. 679; **Է. ‘Āṣī**, *Muḥī al-Dīn*, թ. 87.

լուսթյան է հասել արձակում և ալ-Կադի ալ-Ֆադիլ Աբդ ալ-Ռահիմի պես դարձել նամակագրության մարդկանց շեյխ»³¹⁷: Հատկանշական է, որ Իբն Աբդ ալ-Ջահիրի անունով մեզ է հասել նաև ալ-Կադի ալ-Ֆադիլի նամակների մի ժողովածու՝ Al-Durr al-nāẓim վերնագրով³¹⁸:

Սրանով ավարտենք մամլուքյան պատմագրությունն ու Մուհի ալ-Դին Իբն Աբդ ալ-Ջահիրի մատենագրական ժառանգությունը նվիրված գլուխը: Ինչպես արդեն արձանագրել ենք Մուհի ալ-Դինի պատմագրական երկերը՝ վերոհիշյալ երեք վարքագրությունները, պարփակում են 1260-1292 թթ. քաղաքական անցուղարձերի նկարագրություններ: Դրանցից մենք ստորև քաղվածական թարգմանություն մը ներկայացնելու ենք Կիլիկյան Հայաստանին, և մասնավորապես նրա, Մոնղոլական իլխանության և Մամլուքյան սուլթանության քաղաքական հարաբերություններին վերաբերող մասերը: Հետևաբար այդ իրադարձությունների պատմական խորքը հասկանալու համար հարկ ենք համարում հաջորդ մասում ներկայացնել Կիլիկյան Հայաստանի և նրա երկու հզորագույն հարևանների՝ մամլուքների և մոնղոլների, քաղաքական հարաբերությունների սկզբնավորման պատմությունը, որոնց՝ տարածաշրջանի քաղաքական եղանակը պայմանավորող ներկայությունից էր մեծապես կախված Հայոց թագավորության հետագա կենսունակությունն ու գոյությունը:

³¹⁷ Al-Maqrīzī, Al-Muqqafā al-kabīr, ց. 4, ց. 580.

³¹⁸ Ibn ‘Abd al-Ẓāhir, Al-Durr al-nāẓim fī awṣāf al-Qādī al-Fāḍil ‘Abd al-Raḥīm, Dār nahḍat Miṣr, al-Qāhira, 1959.

ՄԱՍ Բ

ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՄԵՐԶԱՎՈՐԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐԻ ԽՃԱՆԿԱՐՈՒՄ ԺԳ ԴԱՐԻ ԿԵՍԵՐԻՆ

2.1 ՄԱՄԼՈՒՔՅԱՆ ՍՈՒԼԹԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԳՐՈՒՄՆ ՈՒ ՀԱՅ-ՄԱՄԼՈՒՔՅԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ

«Նա («Սսի իշխողը») արքաների սերունդների շատ հին արքա է, ով հավաստիացնում է, թե ինքը սերում է կոստանդինյան տնից (հարստությունից՝ *al-bayt al-Qusṭantīnī*): Նրանց արքաներին թափնուր (*takfūr*) անունով են կոչել, որ նրանց է վերագրվել, ինչ նրանք կան և ընդհուպ մինչև օրս: Ես իմ տեսակետն ունեմ կոստանդինյան տնից լինելու նրանց պնդման առնչությամբ: Եթե այս տանը պատկանողները հռոմական ծագման (*ṣalībat al-rūm*) լինեին, ապա նրանք մեղփիտյան (*malkāniyya*) դավանանք կունենային: Մինչդեռ թափնուրի տունը հայկական է, իսկ նրանց դավանանքը «հակոբիկյան» (*yaʿāqiba*) կամ դրան մոտ մի դավանանք է. ընդամին երկու դավանանքների միջև մեծ հեռավորություն և [ակնհայտ] տարբերություններ կան: Ամենն, ինչ գիտենք այս տան մասին, այն է, որ նրանց մեծ պապը հնում՝ առաջին արքաների վաղեմի ժամանակներում, այս երկրների Բրիտանյանների (*naṣāra > naṣrānī*, այն է՝ «նազարեթցի») առաջնորդն է եղել: [Այս] Բրիտանյանները կավաշեն տների մարդիկ են (*ahl al-madara*, հավանաբար հակադրում է բեդվին վրանաբնակներին), և նրանց զանազան զբաղմունքներից են հյուսնի (*nağğār*, «ձեռագործ վարպետի» և հողագործի (*akara*) արհեստները»:

Ալ-Ումարի, «*Քիթաբ ալ-Թարիֆ*»³¹⁹

³¹⁹ Տե՛ս *al-ʿUmārī*, *Al-Taʿrīf*, §. 55: Հմմտ. *al-Qalqaṣandī*, *Ṣubḥ al-aʿšā*, §. 8, §. 30: Մուսուլմանական մատենագրության մեջ հայոց արքաներին վերագրված *takfūr* տիտղոսին նվիրված ուսումնասիրություն ունենք: Այն նախ հրատարակվել է անգլերեն: Տե՛ս *G.G. Danielyan*, “The

ԺԳ դարի կեսերին Եգիպտոսում տեղի ունեցան իրադարձություններ, որ արմատապես փոխեցին քաղաքական իրադրությունը ոչ միայն Եգիպտոսում, այլև ողջ Մերձավոր Արևելքում: Այյուբյան բանակի վաղուց արդեն բաղկացուցիչ տարր դարձած և Սալահ ալ-Ղինի հիմնադրած Հարսուլթյան վերջին ազդեցիկ տիրակալի՝ ալ-Սալիհ Նաջմ ալ-Դին Այյուբի (1240-1249 թթ.) օրոք գերակշռություն հասած և մեծ արտոնություններ ստացած մամլուքները (արաբ.՝ mamlūk < mamālīk, այն է՝ «ստրուկ»)՝³²⁰ մեծամասամբ թյուրք-ղփչաղյան ծագման ռազմական ստրուկները, նրա մահից հետո իրենք իսկ երկրի կառավարման հայտ ներկայացրին և բարեպատեհ հանգամանքների բերումով կարճ ժամանակում իրենց ազդեցիկ խմբավորումներից մեկի՝ «Բահրիյեի» (al-Bahriyya կամ al-Bahriyya al-ṣālihiyya) գլխավորությամբ հայտնվեցին պետություն կառավարող վերնախավում³²¹: Խաչակիրների հետ պատերազմի թոհուրեհում (1249 թ.), սուլթան ալ-Սալիհի մահվան փաստը մի քանի ամիս շարունակ գաղտնի պահելով,

Title T'agavor / Takfūr in the Medieval Muslim Historiography”, *RÉA*, № 36, Paris, 2014-2015, pp. 61-80: Ապա մի քանի գործընկերների հետ հեղինակած կոլեկտիվ մենագրության մեջ լույս է տեսել վերջինիս փոքր-ինչ ընդլայնված հայերեն տարբերակը: Տե՛ս Գ. Դանիելյան, «Քաղավուր / քաֆուր» տիտղոսը միջնադարյան մուսուլմանական մատենագրության մեջ», և. Բողոյան (խմբագիր), Թ. Շուբուրով, Վ. Տեր-Ղևոնդյան, Գ. Դանիելյան, Կրիկյան Հայաստանը սահմանակից պետական միավորների ընկալումներում (պատմաբանասիրական ակնարկներ) (հետալստ՝ ԿՀ (2016)), ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Երևան, 2016, էջ 163-198: Վերջերս էլ հիշյալ կոլեկտիվ ժողովածուն թարգմանվել է անգլերեն: Տե՛ս G. Danielyan, “The Title T'agavor / Takfūr in Medieval Muslim Historiography”, in *CA* (2019), pp. 151-182:

³²⁰ D. Ayalon, “Aspects of the Mamlūk phenomenon (Part I-II)”, *Der Islam*, 53/54, 1976 / 1977, pp. 196-225, pp. 1-32. Մինչև Մամլուքյան սուլթանության հիմնադրումը մուսուլմանական իրականության մեջ մամլուք ռազմիկների օգտագործման երևույթի էլ ավելի հանգամանալից ուսումնասիրությունը տե՛ս Aḥmad Muḥtār al-‘Abādī, *Qiyām dawlat al-mamālīk al-‘ulā fī Miṣr wa-l-Šām, Dār al-Nahḍa al-‘arabiyya*, Bayrūt, 1986, §. 11-113.

³²¹ Իբն ալ-Խալաֆարիի վկայությամբ՝ «[Սուլթանն] այնքան թյուրք մամլուքներ գնեց, որ նրանից առաջ ոչ մի արքա նրա չափ չէր գնել, մինչև որ գորքի մեծամասնությունն իր մամլուքները դարձան»: Տե՛ս Ibn al-Dawādārī, *Kanz al-durar*, ց. 7, bi-taḥqīq Sa‘īd ‘Abd al-Fattāh ‘Āṣūr, al-Qāhira, 1972, §. 370: Ալ-Սալիհ Այյուբի «մամլուքյան» ֆաղափականության մասին տե՛ս A. Levanoni, “The Mamluks’ Ascent to Power in Egypt”, *SI*, № 72, 1990, pp. 121-144: Այս մամլուքները «բահրի» կոչվեցին, քանի որ սուլթանը նրանց գորանցները տեղակայել էր Նեղոսի (*baḥr al-Nīl*) կղզիներից մեկում (*al-Rawḍa*): Տե՛ս al-Maqrizī, *Al-Sulūk*, ց. 1.2, §. 340:

երկրի փաստական կառավարումը ստանձնեց նրա այրին՝ Շաջար (կամ Շաջարաթ) ալ-Դուրը³²² սպասելով ալ-Սալիհի որդու՝ Մուազզամ Թուրան-շահի ժամանմանը Կահիրե։ Ավելորդ չէ նշել Ֆրանկների նկատմամբ ալ-Մանսուրայի (al-Manṣūra) ճակատամարտում տարած հաղթանակում և առհասարակ ինչպե՞ս և արշավանքին դիմադրավելու գործում հենց Բահրիների ունեցած վճռական դերակատարությունը³²³։ Ինչևէ, 1250 թ. գահ բարձրացած Թուրան-շահը հոսսահատ փորձ արեց իշխանություն օղակներից դուրս մղել իր հոր մամուլներին, բայց շուտով ինքը սպանվեց՝ դառնալով նրանց խարդավանքի զոհ։ Սաիդ Աշուրի բնութագրմամբ՝ «Թուրան-շահի մահից հետո մամլուխներն առաջին և վերջին խոսքի տերը դարձան երկրի գործերում»³²⁴։ Նրա փոխարեն սուլթանական գահին նստեց Շաջար ալ-Դուրը (umm/wālidat Ḥalīl) և հռչակվեց «մուսուլմանների թագուհի» (malikat al-muslimīn)³²⁵ ու անգամ իր անունով դրամ հատեց³²⁶։ Բայց կնոջ միահեծան իշխանության գաղափարը խորթ էր մուսուլմանական քաղաքական մտքին ու կրոնական գաղափարախոսությունը և տրտուները հարուցեց իսլամական աշխարհում³²⁷։ Այս պարագայում մի քանի ամիս կառավարելուց հետո Շաջար ալ-Դուրը ամուսնացավ մամուլ էմիրներից մեկի՝ Իզզ ալ-Դին Ալբաթի հետ, ով կարճ ժամանակ անց սուլթան հռչակ-

³²² Վերևում արդեն նշել եմ, որ ըստ մամլուխ որոշ պատմիչների՝ նա ազգությամբ հայ կամ թուրք սուրկուհի էր, ում ալ-Սալիհն ազատություն էր շնորհել ու կնության առել։ Տե՛ս, օրինակ, **Abū al-Fidāʾ**, *Al-Muḥtaṣar*, ց. 2, ց. 300; **al-ʿUmārī**, *Masālik al-abṣār*, ց. 27, ց. 241; **al-Maqrīzī**, *Al-Sulūk*, ց. 1.2, ց. 361-362։ Շաջար ալ-Դուրի մասին մանրամասն տե՛ս **G. Schregle**, *Die Sultānīn von Ägypten, Šağarat ad-Durr*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1961; **A. Levanoni**, “Šağarat ad-Durr: A Case of female sultanate in Medieval Islam”, in *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk eras*, vol. III, ed. by U. Vermeulen and J. Van Steenbergen, Uitgeverij Peeters, Leuven, 2001, pp. 209-218։

³²³ **A.M. Al-ʿAbādī**, *Qiyām*, ց. 110.

³²⁴ **S.A.F. ʿĀšūr**, *Al-ʿAṣr al-Mamālīkī*, ց. 11.

³²⁵ **Al-Maqrīzī**, *Al-Sulūk*, ց. 1.2, ց. 361; **Abū al-Fidāʾ**, *Al-Muḥtaṣar*, ց. 2, ց. 288, 300.

³²⁶ **Al-Maqrīzī**, *Al-Sulūk*, ց. 1.2, ց. 362.

³²⁷ Ըստ ալ-Մակրիզիի և մի քանի այլ պատմիչների՝ իր դժգոհությունը հայտնեց նաև Աբբասյան խալիֆա ալ-Մուաթասիմը, ով հեղհեղական նամակ հղեց Կահիրե՝ ասելով. «Եթե ձեզ մոտ վերջացել են տղամարդիկ, հայտնե՛ք մեզ, և մենք ձեզ կուղարկենք մեկին»։ Տե՛ս **al-Maqrīzī**, *Al-Sulūk*, ց. 1.2, ց. 368։

վեց al-Malik al-Mu‘izz (1250-1257 թթ.) գահակալական անվամբ³²⁸: Ահա այս անցքերով նշանավորվեց մի պետությունից ստեղծումը, որը մուսուլմանական մատենագրության մեջ Dawlat al-atrāk կամ al-Dawla al-turkiyya անվանումներով է արձանագրվել, իսկ արդի պատմագրության մեջ «Մամլուքյան սուլթանություն» անվանումն է ստացել: Եվ չնայած մամլուքներից ևս տասը տարի պահանջվեց իրենց իշխանությունը հաստատուն կռիվների վրա դնելու համար, այնուհանդերձ այս պետության ծննդյան թվական է ընդունված համարել 1250-ը: Այս դեպքերից մոտ 130 տարի անց չերքեզական ծագման մամլուքյան մեկ այլ խմբավորման առաջնորդ Սայֆ ալ-Դին Բարկուկը (1382-1389, 1390-1399 թթ.), զավթելով իշխանությունը, հիմնադրեց մուսուլման պատմիչների կողմից Dawlat al-jarākisa կոչված, իսկ արդի պատմիչների կողմից «Բուրջի» հորջորջված դինաստիան, որն իշխեց Ասորիքում և Եգիպտոսում մինչև օսմանցիների կողմից տապալվելը³²⁹:

³²⁸ Ռ. Իրվինի համոզմամբ Այբաք չի պատկանել Բահրի խմբավորմանը, ավելին՝ զան է բարձրացվել արևմտի ոչ մամլուքյան տարրերի կողմից՝ նրանց իշխանության օղակներից հեռացնելու համար: Այբաքը, սակայն, անկարող է եղել դիմադրել Բահրիների նշմանը՝ հարկադրվելով իշխանությունը երկու տարի (1252-1254 թթ.) կիսել նրանց դրածո Այյուբյան արքայազն, ալ-Մալիք ալ-Փալիի թոռ ալ-Աշրաֆ Մուսայի հետ որպես վերջինիս աթաբեկ և սուլթանական բանակի հրամանատար: Տե՛ս **R. Irwin**, *The Middle East in the Middle Ages: The Early Mamluk sultanate 1250-1382*, Southern Illinois University Press, Carbondale and Edwardsville, 1986, pp. 26-27:

³²⁹ Տե՛ս **D. Ayalon**, “The Circassians in the Mamlūk kingdom”, *JAOS*, vol. 69.3, 1949, pp. 137-138: 1250-1517 թթ. Եգիպտոսում իշխանության դեկին եղած ֆաղափական այս երկու խմբավորումների էթնիկական և լեզվական ծագումը հաշվի առնելով՝ միջնադարի արաբագիր պատմիչներն իրենց երկերում նրանց սուլթանությունը և կառավարող դինաստիան առավել հաճախ կոչում են համապատասխանաբար dawlat al-atrāk կամ al-dawla al-turkiyya, այն է՝ «*թյուրքերի հարստություն*» և dawlat al-ğarākisa, այն է՝ «*չերքեզների հարստություն*»: Հետևապես «*Բահրիների սուլթանություն*» և «*Բուրջիների սուլթանություն*» անվանումներն այստեղ լրիվ պայմանականորեն են կիրառված: Երկու եզրերի օգտագործման աննպատակահարմարության հարցին անդրադարձել է Դ. Այալոնը: Տե՛ս **նույնի**՝ “Bahri Mamlūks, Burji Mamlūks: inadequate names for the two reigns of the Mamluk sultanate”, *Tārīḥ*, vol. 1, 1990, pp. 3-53 և “Al-Bahriyya”, in *IEP*, vol. 1, pp. 944-945: Հետևաբար ըստ Կոբի Ֆոսեթի՝ մամլուքյան կառավարող վերնախավի բնութագրիչ հատկանիշը ոչ թե նրանց ստրկական ծագումն է՝ «*մամլուք*» լինելը, այլ ազգային պատկանելությունը՝ Բահրիների դեպքում «*թյուրք*» կամ «*չփշաղ*» լինելը, Բուրջիների դեպքում՝ «*չերքեզ*»: Տե՛ս **K. Yosef**, “Dawlat al-atrāk or dawlat al-mamālīk? Ethnic origin or slave origin as the defining characteristic of the ruling

ԺԳ դարի կեսը բախտորոշ ժամանակաշրջան էր նաև Կիլիկիայի Հայոց թագավորության համար: Սա կապված էր հիմնականում դեպի Առաջավոր Ասիա և Մերձավոր Արևելք մոնղոլների հաղթական շարժի և ձևավորված նոր աշխարհաքաղաքական իրադրություն հետ: Հեթոմ արքայի (1226-1269 թթ.) դիվանագիտական հեռատեսությունը թույլ տվեց խուսափել նոր նվաճողների հետ բախումից և երկիրը զերծ պահել նրանց ավերիչ ներխուժումից: Հատկանշական է, որ մինչև մոնղոլների հայտնվելը Հայոց թագավորությունը գտնվում էր Ռումի կամ Իկոնիայի սելջուկյան սուլթանություն հանձնարարության ներքո³³⁰: Սակայն երբ 1243 թ. Քյոսեդաղի (Չամակատուկի) ճակատամարտում կրած ծանր պարտությունից հետո մոնղոլներին հնազանդվեցին նաև Ռումի սելջուկները, վտանգը շատ մոտ և հետևաբար միջազ-

élite in the Mamlūk sultanate”, *JSAI*, vol. 39, 2012, pp. 387-410, ինչպես նաև նույնի՝ “The Term *Mamlūk* and Slave Status during the Mamluk Sultanate”, *al-Qanṭara*, XXXIV 1, enero-junio 2013, pp. 7-34:

³³⁰ Սրա համար հիմք է տալիս առկա դրամագիտական նյութը, ֆանգի հայտնի է, որ Ալա ալ-Դին Փայկուբադ (կառ. 1220-1237 թթ.) և Դիյաս ալ-Դին Փայխսուրով (1237-1246 թթ.) սուլթանների օրոք հաստիք են հայ-սելջուկյան երկկեզվյալ դրամներ, որոնց մի երեսին դրոշմված է «Հեթում թագաւոր հայոց», իսկ դարձերեսին՝ հիշյալ սուլթանների անունների արաբատառ մակագրություններն են: Տե՛ս **P.Z. Bedoukian**, *Coinage of Cilician Armenia (Revised edition)*, Danbury, Connecticut, 1979, pp. 227-235: Միջնադարյան աղբյուրներում Իկոնիայի սուլթանությանը հայոց թագավորության հարկ վճարելու մասին վկայություններ չգտնելով՝ որոշ հետազոտողներ կարծիք են հայտնել, որ այդ դրամները կտրվել են առևտրատնտեսական նպատակներով (**Պ. Սապալադեան**, «Հեթում Ա-ի Հեթում-Ջապել եւ երկկեզուեան դրամներու մասին», ՀՀՀ, հատոր Բ, Պէյրուք, 1980, էջ 233-248), սակայն ամենատարածված տեսակետն այն է, որ Հեթումը դրամի հատել է ի նշան իր հնազանդության, որը հավանաբար ձևական բնույթ էր կրում: Տե՛ս **P.Z. Bedoukian**, *Coinage*, p. 84: Հմտ. **Cl. Cahen**, *La Turquie pré-ottomane (Varia Turcica VII)*, Institut Français d’Études Anatoliennes, Istanbul, 1988, p. 88-89: Տե՛ս նաև **Y.T. Nercessian**, *Attribution and Dating of Armenian Bilingual Trams*, Armenian Numismatic Society, Special Publication № 2, Los Angeles, 1983: Հմտ. **A. Stewart**, *Kingdom*, 2001, pp. 43-44, n. 2; **Լ. Տեր-Պետրոսյան**, *Խաչակիրները և հայերը, հտ. Բ, Պատմա-քաղաքագիտական հետազոտություն* (Հայկական մատենաշար Գալուստ Կիլպէնկեան հիմնարկութեան), Երևան, 2007, էջ 299-301: Այնուամենայնիվ, մեզ հայտնի աղբյուրներից Ռումի սուլթանությանը հայոց թագավորության հարկատու լինելու մասին ակնարկներ կան Իբն Բիբիի և ալ-Ումարիի մոտ: Իբն Բիբիի տեղեկությամբ արդեն անդրադարձ կատարվել է (տե՛ս **Հ. Պ. Տեր-Պօղոսեան**, «Հայաստան Իբն Բիբիի համեմատ», ՀԱ, 1960, № 10-12 (Հոկտեմբեր-Դեկտեմբեր), էջ 488-492), իսկ ալ-Ումարիի վկայությունը տե՛ս ներկում:

գային դիվանագիտական նոր հայեցակարգի որդեգրումն օրապահանջ դարձավ նաև Կիլիկյան Հայաստանի համար: Ձևավորված քաղաքական պայմաններում երկրի ռազմավարչական վերնախավը՝ հանձին Հեթում թագավորի, որոշում կայացրեց մոնղոլների գերակայությունն ընդունելով հաշտություն եզրեր փնտրել նրանց հետ: Արաբ մատենագիր Էլ-Ումարին այդ մասին այս կերպ է գրում՝ չկարողանալով թաքցնել հայերի նկատմամբ տածած անհանդուրժողական վերաբերմունքը. «Եվ վերջապես նրանց (հայերի) հպատակությունը Ռումի սելջուկյան արքաների մնացած մասի նկատմամբ էր (*li-baqiyyat al-mulūk al-salāḡiqa bi-l-Rūm*), և նրանց վրա [գլխա]հարկ ու [բոլորին] հայտնի հնազանդություն կար սահմանված, և սելջուկյան արքայի կողմից երկրի վրա գործակատար-վերակացուներ (*al-‘ummāl wa-l-šihānī ‘alā al-bilād*) կային կարգված, մինչև որ թուլացավ այդ [սելջուկյան] պետությունը... ինչին տեսնում էր այդ անիծյալը (Հայոց արքան), և նրա թոշնակն արծվի վերածվեց, ու հանախացան նրա երդմնագանցությունները... և նա գրավեց այս երկրներն ու տիրեց դրանց և [աստիճանաբար] նվազեցնելով սելջուկների ժառանգությունը՝ [վերջնականապես] յուրացրեց այն»³³¹: Իսկ Ֆրանսիացի պատմիչ Ժան դը Ժուանվիլի (մահ. 1317 թ.) մոտ կարդում ենք. «Հայոց թագավորն Իկոնիայի սուլթանից ունեցած կախվածությունից ազատվելու համար ուղևորվեց թաթարների արքայի մոտ և հնազանդվեց, որպեսզի նրանց աջակցությունը ստանա»³³²:

Մոնղոլ զորավար Բաչու-նոյինի (կամ նոյան, այն է՝ «հրամանատար») հետ սկսած բանակցություններն արգասաբեր եղան: 1248 թ. Սմբատ Սպարապետի և 1254 թ. Հեթում արքայի՝ համապատասխանաբար Գույուկ (1246-1248 թթ.) և Մանգու (1251-1259 թթ.) խաների արքունիքներ կատարած դեսպանագնացություններով Կիլիկիո Հայոց թագավորությունը նույնպես վերջնականապես ստորակա դարձավ մոնղոլներին: Հեթումի միջնորդությամբ մոնղոլների գերակայությունն ընդունեց նաև Անտիոքի պրինց Բոհեմունդ Զ-ը (1252-1275 թթ.),

³³¹ St' u al-'Umārī, *Al-Ta'rif*, §. 55: Հմմտ. al-Qalqaṣandī, *Subḥ al-a'ṣā*, §. 8, §. 30:

³³² *Memoirs of the Crusades* by Villehardoin & de Joinville, tr. by Sir Frank Marzials, London & New York, 1908, p. 171.

ով հայոց գահակալի փեսան էր՝ նրա Սիբիլ դստեր ամուսինը³³³։ Նույն Մանգու խանի օրոք նրա եղբայր Հուլադուն ավարտին հասցրեց Իրանի նվաճումն ու հիմնադրեց մոնղոլական Իլխանությունը (1256-1335 թթ.)։

Դառնալով Մամլուքյան եգիպտոսին՝ նշենք, որ Այբաքը սուլթանության ղեկին մնաց յոթ տարի։ Նրա կառավարման շրջանը լի էր ներքաղաքական ցնցումներով և արքունական խարդավանքներով, որոնցից մեկի գոհն էլ ինքը դարձավ։ Նախ 1254 թ. նա սպանեց Բահրինների առաջնորդ Ֆարիս ալ-Դին Ակտային և գահընկեց արեց նրանց դրածո սուլթան ալ-Աշրաֆ Մուսային։ Բահրինների մնացած մասը՝ Բայբարս ալ-Բունդուկդարիի գլխավորությամբ ստիպված եղավ փախչել եգիպտոսից և ապաստան փնտրել Ասորիքում՝ ծառայություն անցնելով նախ Դամասկոսի և Հալեպի Այյուբյան սուլթան ալ-Նասիր Յուսուֆի, այնուհետև՝ Քարաքի տեր ալ-Մուղիս Ումարի մոտ։ Մասնավորապես հենց Բահրինների հորդորներով վերջինս երկու ռազմարշավ ձեռնարկեց եգիպտոսի դեմ, բայց երկու դեպքում էլ ձախողվեց³³⁴։ 1257 թ. Կահիրեում քաղաքական իրավիճակը կրկին շիկացավ։ Սա տեղի ունեցավ այն բանից հետո, երբ Այբաքը վճռեց կնություն առնել Մոսուլի տեր Բադր ալ-Դին Լուլուի³³⁵ դստերը։ Այս մասին

³³³ *Les gestes des Chiprois*, ed. G. Raynaud (Publications de la Société de l'Orient Latin. Série historique 5), Geneva, 1887, p. 161, ինչպես նաև P. Crawford, *The 'Templar of Tyre', Part III of the 'Deeds of the Cypriots'* (հետալստ՝ *Deeds of the Cypriots*), Ashgate, Aldershot, 2003 (reprinted by Routledge, London & New York, 2016, p. 34; **Hayton**, *La Flor des estoires de la Terre d'Orient*, Recueil des historiens des croisades. Documents arméniens, t. 2, p. 171.

³³⁴ **S.A.F.** *Āšūr*, *Al-'Ašr al-Mamālīkī*, §. 24; **R. Irwin**, *The Middle East*, p. 30; **R.S. Humphreys**, *From Saladin to the Mongols: The Ayyubids of Damascus, 1193-1260*, State University of New York Press, Albany, 1977, pp. 331-333.

³³⁵ Բադր ալ-Դին Լուլուն ազգությամբ հայ էր, ում որպես մամլուֆ գնեկ էր Մոսուլի Զանգի արքայի նոր ալ-Դին Արպան Շահը (կառ. 1199-1211 թթ.)։ Բարձրանալով ռազմավարական աստիճանակարգերով՝ նա 1211 թ. մանվան մահնում գտնվող Արպան Շահի կողմից նշանակվել է նրա որդի ալ-Մալիֆ ալ-Կահիր Մասուդի խնամակալ և այդ պահից սկսած դարձել Մոսուլի փաստական կառավարիչը։ Ալ-Կահիրի մահից հետո նա եղել է նաև վերջինիս որդու խնամակալը։ Բադր ալ-Դինը Մոսուլի լիիրավ տեր է դարձել միայն 1233 թ., երբ պաշտոնապես «Իլխանության տվուլթյուն» (ինվեստիտուրա) է ստացել Բաղդադի խալիֆայից՝ որդեգրելով *al-Malik al-Raḥīm* գահակալական անունը։ Հայոց արքա Հեթումի պես ընդունել է մոնղոլների

խմանալով՝ Շաջար ալ-Դուլերը կազմակերպեց իր ամուսնու սպանությունը, բայց չկարողանալով աջակիցներ գտնել իշխանությունն իր ձեռքում կենտրոնացնելու համար՝ ինքը նույնպես սպանվեց³³⁶: 1257 թ. սուլթանության գահին նստեցվեց Այբաքի տասնհինգամյա որդին՝ ալ-Մանսուր Ալին (1257-1259 թթ.), թեև պետութային փաստական իշխանությունն իր ձեռքում կենտրոնացրեց աթաբեկ Կուտուզը:

1259 թ., երբ իլխան Հուլաղուի մոնղոլական բանակներն արդեն գրավել էին Բաղդադը³³⁷, կործանել Աբբասյան խալիֆայությունը³³⁸ և

գերակայությունը և 1246 թ. դեսպանություն ուղարկել Կարակորում: Աջակցել է Հուլաղուի ասորիկյան արշավանքներին: Թեև իսլամացած էր, այնուամենայնիվ, միջնադարյան արաբական կենսագրական բառարանները նրա հայկական ծագման և դավանանքի մասին ուշագրավ տեղեկություններ են տալիս: Ալ-Ջահաբիի մոտ, օրինակ, կարդում ենք. «Ի շարս իր ժողովրդի մյուս ծեսերի՝ նա Մաղկազարդի տոնն (*ʿīd al-šaʿānīn*) էր տոնում: Նա չափազանց մեծ սեղան էր գցում, երգիչներ բերել տալիս և այդ ամբողջ ընթացքում գինու տակառներ [գատարկում], զվարճանում և բերդից ոսկեզրամներ նետում, իսկ [ներքևում խոնված] մարդիկ իրար ձեռքից էին խլում դրանք: Նրան ատեցին քրիստոնեական ծեսերը նշելու համար՝ ասելով. «Նա սիրով գովաբանում էր քրիստոնեական տոները՝ պնդելով, թե Աստված Մարիամի որդի Հիսուսն է...»: Տե՛ս **al-Dahabī**, *Siyaar*, ց. 23, ց. 357: Հմմտ. **al-Safadī**, *Al-Wāfi*, ց. 24, ց. 308: Բաղդ ալ-Դինին նվիրված երկու աշխատություն կա՝ **Sawādī ʿAbd Muḥammad al-Ruwayṣidī**, *Imārat al-Mawṣil fi ʿahd Badr al-Dīn Luʿluʿ*, 606-660 h. / 1209-1261 m., Maṭbaʿat al-ʿIršād, Baḡdād, 1971 և **D. Patton**, *Badr al-Dīn Luʿluʿ*, 1211-1259, Seattle and London, 1991, որոնք, ցավոք, այս աշխատանքը գրելիս ձեռքի տակ չեն ունեցել: Տե՛ս նաև Կրոյ Կալենի հոդվածն «Իսլամի հանրագիտարան»-ում: Իմիջիայլոց, վերջինս սխալվում է պնդելով, թե Բաղդ ալ-Դինը հավանաբար սևամորթ ստրուկ էր: Տե՛ս **Cl. Cahen**, “Luʿluʿ”, in *EF*², vol. 5, p. 821:

³³⁶ **S. Ṭaqquṣ**, *Tārīḥ al-Mamālīk*, ց. 51-52.

³³⁷ Ինչպես երևում է Կիլիկիայի հայկական զորքերը չեն մասնակցել Բաղդադի գրավմանը: Փոխարենը, ինչպես հայ պատմիչներն են վկայում, մոնղոլական զորքերի կազմում Բաղդադի և Մայաֆարիկի պաշարմանը մասնակցել են հայկական զինորդներ Բուն Հայաստանից: Հատկանշական է նաև, որ Մայաֆարիկի պաշարումը գլխավորել է Հուլաղուի որդի Յուլմուսը (Ջիսամուր): Տե՛ս **Կիրակոս Գանձակեցի**, *Պատմութիւն Հայոց*, աշխատասիրությամբ Կ.Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 1961, էջ 384-385; Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի, լուսարանեալ աշխատասիրութեամբ Դ. Ալիշանի (Մատենագրութիւն նախնեաց: Պատմագիրք հայոց), Վենետիկ, 1862, էջ 152; *Պատմութիւն նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արք եպիսկոպոսի Սրենեաց*, ի լոյս ընծայեաց հանդերձ ծանօթութեամբ Կ.Վ. Շահնազարեանց, հտ. Բ, Փարիզ, 1859, էջ 150: Հմմտ. **Գրիգոր Ակնէրցի**, *Պատմութիւն թաթարաց*, Երուսաղէմ, Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1974, էջ 41-42, ինչպես նաև **R.P. Blake**, **R.N. Frye**, “History of the Nation of the Archers (The Mongols) by Grigor of Akanc”, *HJAS*, vol. 12, № 3/4, 1649, p. 334: Տե՛ս նաև **Cl. Mutafian**,

պատրաստվում էին հաջորդ քայլով ներխուժել Ասորիք, եգիպտոսում տեղի ունեցավ ևս մեկ հեղաշրջում: Գահընկեց անելով ալ-Մանսուր Ալիին՝ Սայֆ ալ-Դին Կուտուբը իրեն հռչակեց սուլթան՝ al-Malik al-Muzaffar գահակալական անունով (1259-1260 թթ.): Հաշտության եզրեր գտնվեցին նաև Ասորիքում ապաստանած Բահրինների հետ, և Բայբարսն իր զինակիցների հետ վերադարձավ եգիպտոս:

Հուլիանոսի ասորիքյան արշավանքի մեկնարկը տրվեց հիջրայի 658 թ. (1259/1260 թ.)³³⁹: Նա՝ մոնղոլական զորքերի, ինչպես նաև հայկական, վրացական և Ռումի սելջուկյան օգնական ուժերի գլուխ անցած, մոտեցավ Եփրատին³⁴⁰: Հակոբիկ եկեղեցու մափրիան Բար Հեբրեոսի (մահ. 1286 թ.) «Ժամանակագրության» արաբական խմբա-

L'Arménie, p. 145-146; **D. Bayarsaikhan**, *The Mongols and the Armenians (1220-1335)*, Leiden-Boston, 2011, pp. 127-135:

³³⁸ 1258 թ. մոնղոլների կողմից Բաղդադի գրավումը նշանավորեց Արքայալի խալիֆայության կործանումը: Այնուամենայնիվ, շատ չանցած (1260 թ.)՝ մամլուկյան սուլթան ալ-Ջահիր Բայբարսը (կառ. 1260-1277 թթ.) իր իշխանությանը լեգիտիմություն հաղորդելու նկատառումով Կահիրեում հանդիսավոր կերպով խալիֆա հռչակեց Արքայալի զինաստիպի մի ներկայացուցչի՝ ալ-Մուսաբանի անունով, իսկ վերջինիս մահից հետո մեկ այլ թեկնածուի՝ ալ-Հաֆիմ անունով: Սուլթանն իր այդ հայլով, փաստորեն, վերականգնեց կործանված խալիֆայությունը, որը, թեկուզև ունենալով բացառապես խորհրդանշական և ծիսական-արարողակարգային բնույթ, իր գոյությունը պահպանեց մինչև օսման թուրքերի կողմից եգիպտոսի նվաճումն ու Մամլուկյան սուլթանության կործանումը (1517 թ.): Կահիրեի Արքայալի խալիֆայության մասին տես **D. Ayalon**, “Studies on the Transfer of The ‘Abbāsid Caliphate from Bagdād to Cairo”, *Arabica*, vol. 7.1, 1960, pp. 41-59; **P.M. Holt**, Some Observations on the ‘Abbāsid Caliphate of Cairo, *BSOAS*, vol. 47.3, 1984, pp. 501-507; **S. Heidemann**, *Das Aleppiner Kalifat (A. D. 1261): Vom Ende des Kalifates in Bagdad über Aleppo zu den Resataurationen in Kairo*, E.J. Brill, Leiden, 1994, ինչպես նաև վերջինիս գրախոսությունը Ռ. Ամիտայի կողմից՝ **R. Amitai-Preiss**, “The Fall and Rise of the ‘Abbāsid Caliphate”, *JAOS*, vol. 116, № 3, 1996, pp. 487-494:

³³⁹ Ըստ **Հեթում Կոռիկսուցու** (Հայրոն) Ասորիքի գրավման ծրագրերին իր մասնակցությունն է ունեցել Հեթում արքան, և որ հենց նա է իլխանին խորհուրդ տվել առաջինը Հալեպին հարվածել: Տես **Hayton**, *La Flor*, p. 170:

³⁴⁰ **R. Amitai-Preiss**, *Mongols*, p. 26. Իբն Վասիլը գրում է. «Այս տարվա սկզբին Հուլիանոս՝ թաթարների արքան, կորեց-անցավ Եփրատն անհամբուխ զորախմբով՝ կազմված թաթարներից, պարսիկներից, վրացիներից և այլ ժողովուրդներից»: Տես **Ibn Wāṣil**, *Mufarriḡ al-kurūb*, ց. 6, §. 10: «Այլ ժողովուրդներ» ասվածի տակ մատենագիրը, ըստ էության, նկատի ունի նաև հայերին:

գրության մեջ (*Al-Muḥtaṣar fī [tārīḥ] al-duwal*)³⁴¹ այդ մասին կարդում ենք. «[Հիշրայի] 658 թ. Ասորիի իլխան Հուլադուն՝ 400 հազարանոց զորի ուղեկցությամբ պաշարեց Խառանն (*Ḥarrān*) ու գրավեց այն «անվտանգության երաշխիքով» (*amān*)³⁴²... Ապա նա առաջ ընթացավ և Եփրատի վրա՝ Մալաթիա քաղաքի մոտ, կամուրջ անցկացնել տվեց, մեկ ուրիշը՝ Հոռմկայի մոտ, մյուսը՝ Կարկիսիայի (Օսոյենե), որոնց վրայով բանակներն անցան [գետն] ու մեծ սպանոց կազմակերպեցին Մանբիջում»³⁴³: Այս հաղորդումը կա նաև Հեղինակի ասորերեն «Ժամանակագրության» մեջ, միայն թե նրանում հիշյալ բնակավայրերից բացի գետանց կամրջի անցկացման վայր է նշված նաև ալ-Բիրան³⁴⁴: Մոնղոլական ներխուժման ականատես բաղդադցի քրիստոնյա պատմիչ Իբն ալ-Ֆուլատիին (մահ. 1323 թ.) վերագրվող *Al-Ḥawādīt al-ġāmi'a* երկը հաստատում է ասորի մատենագրի վկայությունը. «Հետո սուլթանը (նկատի ունի Հուլադուն-Գ.Գ.) հրաման արձակեց երեք կամուրջ անցկացնել Եփրատի վրայով. մեկը՝ Մալաթիայի մոտ, մյուսը՝ ալ-Բիրայի, մեկ ուրիշը՝ Հոռմկայի, և իր անհաշվելի բանակով ուղղություն բռնեց դեպի ալ-Ջազիրա և գրավեց այն անվտանգության

³⁴¹ Այս երկրորդը, սակայն, պարզապես թարգմանություն չէ, այլ լրիվ ինֆնուրյոն աշխատություն, քանի որ ներառում է լրամշակված հատվածներ ու տեղեկություններ, որոնք տեղ չեն գտել ասորերեն բնագրում: Տե՛ս **J.B. Segal**, “Ibn al-‘Ibrī”, in *IE²*, vol. 3, p. 805: Հմմտ. **I.C. Lawrence**, On the Arabic chronicle of Bar Hebraeus. His aims and audience, *Parole de l'Orient: revue semestrielle des études syriaques et arabes chrétiennes: recherches orientales: revue d'études et de recherches sur les églises de langue syriaque*, XIX, 1994, pp. 319-378: Երկու երկերի համեմատական մեկ այլ ֆննդություն էլ տե՛ս **D. Aigle**, *The Mongol Empire between Myth and Reality: Studies in Anthropological History*, E.J. Brill, Leiden-Boston, 2014, pp. 66-88:

³⁴² *Amān*-ը կյանքի, անվտանգության, հաշտության, խաղաղության, հովանավորության խոստումն է, ապահովագիրը կամ երաշխիքը հնազանդության դիմաց: Ինստիտուտի մասին տե՛ս **J. Schacht**, “Amān”, in *IE²*, vol. 1, pp. 429-430, ինչպես նաև **J. Wansbrough**, “The Safe-Conduct in Muslim Chancery Practice”, *BSOAS*, vol. 34, № 1, 1971, pp. 20-35:

³⁴³ **Ibn al-‘Ibrī**, *Tārīḥ muḥtaṣar al-duwal, al-ṭab’a al-tāniya*, bi-taḥqīq Anṭūn Ṣāliḥānī al-Yasūfī, Dār al-Rā’id al-Lubnānī, Bayrūt, 1994, §. 279.

³⁴⁴ *The Chronography of Gregory Abū'l-Faraj (Bar Hebraeus), the son of Aaron, the Hebrew Physician, the first part of his Political History of the World*, vol. I, trans. Ernest A. Wallis Budge, Oxford University Press, London, 1932, reprinted by Gorgias Press, 2003, p. 435.

երաշխիփով (*amān*)»³⁴⁵: Ավելի ուշ շրջանի արաբագիր պատմիչներից գետնաց կամուրջների շինարարության մասին խոսում է նաև Իբն Քասիրը (մահ. 1373 թ.), թեև չի նշում, թե զբանք հատկապես որ բնակավայրերի մոտ են կառուցվել³⁴⁶: Ուշագրավ է, որ հայկական մի քանի աղբյուրների հավաստմամբ հայոց Կոստանդին կաթողիկոսը հանդիպել է Հուլադունի և օրհնել նրան: Վարդանը գրում է. «Յետքն հարիւր և ութ թուին չոգաւ Հուլաուն յաշխարհն Միշագետաց...: Եկն առ նա պատրիարքն Հայոց, կաթողիկոսն, օրհնեաց զնա և սիրեցաւ ի նմանէ»³⁴⁷:

Երևում է՝ Հռոմկլայի մատուցներում եփրատն անցնող մոնղոլական բանակը մեծ տպավորութիւն է թողել Հռոմկլայեցիների վրա: Դրա մասին են վկայում 1260 թ. Հռոմկլայում Թորոս Ռոսլինի վրձնով ծաղկված մի Ավետարանում մոգերի երկրպագության տեսարանում մի քանի մոնղոլների պատկերները և կողքին արված «թաթարն երեկ այսաւր» գրառումը³⁴⁸: Այդ ձեռագրի հիշատակարանում ասվում է. «...աւարտեցաւ մատեանս... ի բռնակալութեան մեծի իշխանին Մանկու կոչեցելոյ եւ տիեզերակալին Հոդայունին՝ եղբաւ նորա, ի թագաւորութեան աստուածասէր եւ բարեպաշտ արքային Հայոց Հեթմոյ, եւ ի ժամանակի յորում առաւ հռչակաւորն Հալպ, և ամենայն փառաւ և ամուրֆ նորա»³⁴⁹:

Մոնղոլական զորքը Հալեպը պաշարեց հիշրայի 658 թ. Սաֆար ամսի 2-ին (1260 թ. հունվարի 18): Ինչպես վերևում ենք նշել, Հալեպն ու Դամասկոսն այդ ժամանակ պատկանում էին Այյուբյան ալ-Նասիր Յուսուֆին: «Եւ եկեալ եհաս ի վերայ Հալպայ, և պատեաց զնա

³⁴⁵ **Ibn al-Fuwaṭī**, *Al-Ḥawādīṭ al-ḡāmi'a wa-l-taḡārib al-nāfi'a fī al-mi'a al-sābi'a*, bi-tahqīq Maḥdī al-Naḡm, Dār al-kutub al-'ilmiyya, Bayrūt, 2002, ֆ. 243-244. Երկի ֆեղիմակոթյան վիճակոթյան մասին տե՛ս **F. Rosenthal**, “Ibn al-Fuwaṭī”, in *IEP*, vol. 3, p. 769.

³⁴⁶ **Ibn Kaṭīr**, *Al-Bidāya wa-l-nihāya*, ց. 17, bi-tahqīq ‘Abd Allāh ibn ‘Abd al-Muḥsin al-Turkī, Dār Ḥaḡar, 1998, ֆ. 395.

³⁴⁷ **Վարդան Վարդապետ**, *Հաւաքումն*, էջ 151: Հմմտ. *Մանր ժամանակագրութիւններ XIII-XVIII դդ.* (հետայսո՛ւ՝ *ՄԺ*), կազմեց Վ.Ա. Հակոբյան, հտ. Բ, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 1956, էջ 143, 176: Տե՛ս նաև **Cl. Mutafian**, *L'Arménie*, p. 146; **D. Bayarsaikhan**, *The Mongols*, p. 137: Եւ Տե՛ս Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարան, *ձեռագիր № 251 (Ավետարան)*,

թերթ 15թ, ինչպես նաև **Cl. Mutafian**, *L'Arménie*, p. 147:

³⁴⁹ *Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ (հետայսո՛ւ՝ ՀԶՀ)*, ԺԳ դար, կազմեց Ա.Ս. Մաքեոյան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1984, էջ 301:

շուրջանակի, - գրում է Սմբատ Սպարապետը՝ շարունակելով, - յղեաց և առ թագաւորն Հեթում գնալ առ իմֆն, և նա վաղվաղակի եհաս առ խանն զօրօք իւրով, և խանն ուրախութեամբ ընկալաւ գնա»³⁵⁰: Հուլաղուի գլխավորած բանակները, ինչպես իբն Վասիլն է վկայում, գործի դնելով 20 քարանետ մեքենա և պաշարողական այլ տեխնիկա³⁵¹, Հալեպի գրավումն ավարտին հասցրին Սաֆար ամսի 9-ին (հունվարի 26, օրը՝ կիրակի)³⁵²: Նույն Սաֆար ամսին մոնղոլները գրեթե առանց դիմադրութեան տիրացան նաև Դամասկոսին: Բանն այն է, որ Դամասկոսի Այյուբյան սուլթանն ալ-Նասիր Յուսուֆը, մոնղոլների հաղթական առաջընթացի և Հալեպի առժամ լուրն առնելով, գերադասեց փախուստի դիմել՝ քաղաքը թողնելով բախտի քամահածույքին³⁵³: Արյունահեղութիւններից խուսափելու համար Դամասկոսի մեծամեծները վճռեցին քաղաքն «անվտանգության երաշխիքով» (*amān*) հանձնել Հուլաղուին: «...Իսեանց կամաւ ետուն զֆաղաֆն եւ բանալի ֆաղաֆին 'ի ձեռս Հուլաւու Դանին», - կարգում ենք Գրիգոր Ակնեբեցուն վերագրվող երկում³⁵⁴: Այս իրադարձութեամբ ավարտվեց վերջին Այյուբյան տիրակալի իշխանութիւնն Ասորիքում³⁵⁵:

Դպտի ալ-Մաքին իբն ալ-Ամիդը պատմում է, որ մոնղոլները սրի քաշեցին Հալեպի բնակչութեան մեծ մասին, և «նույնիսկ ասում էին, որ Բաղդադում և Պարսկաստանի և ոչ մի ֆաղաֆում այդքան մառդ չէին կոտորել,

³⁵⁰ Սմբատայ Սպարապետի *Տարեգիրք*, աշխատասիրութեամբ Հ. Սերովբէ Ազըլեանի, Վենետիկ, 1956, էջ 235:

³⁵¹ *Ibn Wāṣil*, *Mufarriḡ al-kurūb*, ց. 6, ց. 197. Հմմտ. *Ibn al-ʿIbrī*, *Muḥtaṣar*, ց. 487, ինչպես նաև նույնի՝ *Chronography*, pp. 435-436.

³⁵² Տե՛ս *Ibn Wāṣil*, *Mufarriḡ al-kurūb*, ց. 6, ց. 197; *Abū al-Fidāʾ*, *Al-Muḥtaṣar*, ց. 2, ց. 309-310: Հմմտ. *al-Maqrīzī*, *Al-Sulūk*, ց. 1.2, ց. 422: Տե՛ս նաև ներքևում:

³⁵³ *Abū Šāma*, *Tarāḡim*, ց. 203: Տե՛ս նաև *R.S. Humphreys*, *From Saladin to the Mongols*, p. 351; *P. Jackson*, "The Crisis in the Holy Land in 1260", *EHR*, vol. 95, № 376, 1980, p. 490:

³⁵⁴ Տե՛ս Գրիգոր Ակնեբեցի, *Պատմութիւն թաթարաց*, էջ 49, ինչպես նաև *R.P. Blake*, *R.N. Frye*, "History of the Nation", p. 348:

³⁵⁵ *Ibn al-ʿAmīd*, *Al-Mağmūʿ al-mubārak*, ց. 50. Հալեպին տիրելուց հետո մոնղոլները ֆաղաֆի բերդերից ազատ արձակեցին մի խումբ Բահրի մամլուֆների և իրենց հետ Իրան տարան: Տե՛ս *al-Maqrīzī*, *Al-Sulūk*, ց. 1.2, ց. 427: Նրանց թվում էր Սունկուր ալ-Աշկար անունով մեկը, ով տարիներ անց կարևոր «գեր» պիտի ունենար հայ-մամլուֆյան ֆաղաֆական հարաբերություններում, որոնց կանոնադառնանք ներկում է 3.1 մասում:

ինչհան որ Հալեպում: Ճանապարհներն ու շուկաները դիակներով լցվեցին, և թաթարների զորերը ստիպված էին իրենց ձիերով նրանց վրայով անցնել, քանզի չէր գտնվում մի ազատ տեղ, որտեղ դիակ չլիներ»³⁵⁶: «Հալեպի միջնաբերդը դիմադրություն ցույց տվեց, - գրում է ալ-Մակրիզին, - և Հուլադուն այն պաշարման մեջ պահեց այնքան ժամանակ, մինչև որ գրավեց Սաֆար ամսի 10-ին: Նա ավերածության մատնեց այն, քանզի բոլոր պարսիսկները, ինչպես նաև մզկիթներն ու այգիները, և քաղաքն ամայացավ»³⁵⁷: *Իսկ Իբն Բասիրի բնորոշմամբ՝ Հուլադուն հարձակումից հետո* «Հալեպն ասես վերածվեց մի բորոտ ավանակի»³⁵⁸:

Հալեպում մոռոզովական ներխուժմանն ակնհայտ եղած Բար Հեբրեոսը նույնպես ընդունում է, որ Հալեպի սպանդն ավելի սաստիկ էր, քան Բաղդադինը: Հակոբիկները մաֆրիանը պատմում է, որ չնայած ինքը գնացել է իր հնազանդությունը հայտնելու Հուլադունին, բանտարկվել է Կալաաթ ալ-Նաջմում (Ջիսր Մանբիջ-Գ.Դ.): Ըստ նրա՝ քաղաքի ասորի բնակչությունը, առանց իր հովվապետի մնալով, նույնպես կոտորածի և գերեվարության է ենթարկվել: Բար Հեբրեոսը շարունակում է, որ ասորիների մի մասը կոտորածից փրկվել է ի շնորհիվ Թորոս անունով մի քահանայի, ով հայոց Կոստանդին կաթողիկոսի եղբայրն էր, և Գևորգ (Kürāk) անունով մի վանականի, ովքեր գնացել են թաթարների մոտ և ազատելով ողջ մնացածներին՝ առաջնորդել ասորական եկեղեցի:³⁵⁹:

Աղբյուրների հաղորդմամբ երկու քաղաքների գրավման իրենց մասնակցությունն են բերել նաև Հայոց արքա Հեթումն ու Անտիոքի իշխան Բոհեմունդը: Վարդանը գրում է, որ «...ընդ նմա էր ի յառնույն զամենայն աշխարհն Շամայ՝ և մեր պսակավորն Հեթում, ազատելով ի մահուանէ գրիստոնեայսն յեկեղեցականս և զաշխարհականս, յամենայն տեղիս լինելով»³⁶⁰: *Ինչ վերաբերում է արաբագիր պատմիչներին, ապա*

³⁵⁶ Ibn al-‘Amīd, *Al-Mağmū‘ al-mubārak*, §. 49.

³⁵⁷ Al-Maqrīzī, *Al-Sulūk*, §. 1.2, §. 422.

³⁵⁸ Ibn Kaṭīr, *Al-Bidāya*, §. 17, §. 396.

³⁵⁹ Bar Hebraeus, *Chronography*, p. 436. Հմմտ. նույնի Muḥtaṣar, §. 487.

³⁶⁰ Վարդան Վարդապետ, *Հաւաքումն*, էջ 151: Հմմտ. Ստեփաննոս Օրբելեան, *Պատմութիւն*, հտ. Բ, էջ 148-149:

նրանցից ոմանք Հայոց և Անտիոքի տիրակալներին հիշյալ քաղաք-ներում գործված զարհուրելի արարքներ են վերագրում: Իբն ալ-Ամի-դի վկայությամբ՝ Հալեպում գերության քշվեց 100 հազարից ավելի մարդ, որոնց մեծ մասին վաճառեցին «ֆրանկների երկրում և հայերի երկրում և կամ տեղափոխեցին Միջերկրական ծովի կղզիներ»³⁶¹: Բայբարս ալ-Մանսուրին, ալ-Նուվայրին և Իբն ալ-Ֆուլաթը նույնպես գրում են, որ գերիներին վաճառեցին ֆրանկներին և հայերին³⁶²: Իսկ Իզզ ալ-Դին իբն Շադդադը վկայում է. «Երբ անիծյալ թաթարները 658 թ. Սաֆար ամսի 11-ին գրավեցին Հալեպ քաղաքը, Սսի տերը մտավ [Հալեպի] մզկիթ և մեծ թվով մարդկանց սրի փաշեց: Նա հրկիզեց նրա առջևի պատը, և կրակը տարածվեց դեպի արևմուտք ու հարավ՝ դեպի *al-Ḥalāwīyya* դպրոցը, սպա հրկիզվեց նաև կոտրավաճառների շուկան³⁶³: Երբ [Հալեպի] կառավարիչ] Իմադ ալ-Դին ալ-Կազվինին Հովաղոսին հայտնեց, թե ինչեր են արել սսեցիները՝ մասնավորապես մզկիթն այրելու և փրստոնյանների եկեղեցիներին ձեռք չտալու մասին, վերջինս հրամայեց վերջ տալ դրան և մարել կրակը: Նա սպանել տվեց մի խումբ սսեցիների: Եվ չնայած կրակը մարել չհաջողվեց, Ալլահը տեղատարափ անձրև ուղարկեց և հանգցրեց այն»³⁶⁴:

Մոնղոլական զորքերը Քիթբուղա զորավարի գլխավորությամբ Դամասկոս շարժվեցին 658 թ. Ռաբի առաջին ամսի (1260 թ. մարտ) կեսերին, բայց քաղաքի միջնաբերդը, հակառակ վերոհիշյալ պայմանավորվածության, հրաժարվեց հնազանդվել մոնղոլներին: Բայց երբ գործի դրվեցին 20-ից ավելի բաբանները, միջնաբերդում պաշարվածները նույնպես ստիպված եղան անձնատուր լինել՝ ենթարկվելով

³⁶¹ Տե՛ս **Ibn al-‘Amīd**, *Al-Mağmū‘ al-mubārak*, ֆ. 49: Հմմտ. **al-Maqrīzī**, *al-Sulūk*, ց. 1.2, ֆ. 422:

³⁶² **Baybars al-Manṣūrī**, *Zubda*, ֆ. 48; **al-Nuwayrī**, *Nihāya*, ց. 27, ֆ. 261; **Ibn al-Furāt**, *Tārīḥ al-duwal (Selections)*, vol. 2, p. 41.

³⁶³ Կանարը նույնպես մեջբերում է Իբն Շադդադին, բայց տարօրինակ կերպով հենց այս տեղում կանգ է առնում՝ չբարգմանելով հաղորդման վերջին կարևոր մասը: Տե՛ս **M. Canard**, “*Le Royaume*”, p. 219-220, n. 10:

³⁶⁴ Տե՛ս **‘Izz al-Dīn ibn Šaddād**, *Al-A‘lāq al-ḥaṭīra*, ց. 1.1, ֆ. 116: Ժե դարի պատմիչ Իբն ալ-Շիհնան (մահ. 1485 թ.) նույնությամբ կրկնում է Իբն Շադդադին: Հմմտ. **Ibn al-Šihna**, *Al-Durr al-muntaḥab fī tāriḥ mamlakat Ḥalab, bi-taḥqīq ‘Abd Allāh Muḥammad Darwīš*, *Dār al-kitāb al-‘arabī*, Dimašq, 1984, ֆ. 68-69:

անողոք կոտորածի և թալանի³⁶⁵։ Հետաքրքիր է, որ «Գործի կիպրաց-վոց»-ի վկայությունամբ՝ մոնղոլական զորքերի հրամանատար Քիթբուղային Դամասկոս են ուղեկցել Հայոց արքան և Անտիոքի իշխանը։ Ըստ աղբյուրի՝ քրիստոնյա միապետերն այստեղ նույնպես մզկիթներ են քանդել, դրանք ախոռների են վերածել, գինի են ցողել և խոզի միս քսել պատերին, իսկ մեկն անգամ փորձել են եկեղեցու վերածել՝ պատճառաբանելով, որ այն ժամանակին հունական եկեղեցի է եղել, և որ մուսուլմաններն իրենք են այն մզկիթ դարձրել³⁶⁶։ Արդի հետազոտողները, ինչպես օրինակ, Ջեքսոնը և, նրան հետևելով, նաև Ամիտայը, հակված չեն հավատ ընծայելու այս հաղորդմանը։ Մասնավորապես ըստ Ամիտայի՝ հաղորդումը չպետք է բառացի հասկանալ։ Հնարավոր է՝ մոնղոլ պաշտոնյաների (այդ թվում հենց Հուլաղուի զորավար Քիթբուղայի, ով նեստորական էր)՝ քրիստոնեաների նկատմամբ տածած համակրանքը պատճառ եղած լինի Հեթումի և Բոհեմունդի մասին հյուսված այսօրինակ պատմությունների³⁶⁷։ «Գործի կիպրաց-վոց»-ի հաղորդմանը հակառակ՝ մուսուլման հեղինակների մոտ, ի տարբերություն Հալեպի դեպքերի, Հայոց արքային կամ Բոհեմունդին ուղղված անմիջական մեղադրանքներ չկան։ Այնուամենայնիվ, նրանք նույնպես խոսում են քաղաքի գրավումից հետո քրիստոնեաների և մուսուլմանների միջև եղած բախումների մասին։ Արաբ պատմագիրների վկայությամբ՝ Դամասկոսի գրավումից հետո քրիստոնյաները քաղաքի մոնղոլ վերակացու-կառավարիչների (šihna, nā'ib)՝ մասնավորապես քրիստոնյա Իլ-Սիբանի (այլուր՝ Իլ-Շիբան, մեկ այլ տեղում՝ Իլբան) թողալովժամբ ճնշում էին մուսուլմաններին։ Քաջալերվելով այն փաստից, որ վերջինս իրենց եկեղեցիներն է հաճախում, նրանք բարձրաձայն իրենց կրոնն էին գովաբանում և անվանարկում իսլամը, գինի էին խմում, այն ցողում մարդկանց և անգամ մզկիթների դռների վրա, հնչեցնում էին իրենց եկեղեցիների զանգերը և այլն։ Երբ մուսուլմանները քրիստոնյաների գործած արարքների մասին բողոքել են Իլ-Սիբանին (այլուր՝ Քիթբուղային), նրանց ձեռնով և

³⁶⁵ Abū Šāma, *Tarāḡim*, §. 204; Ibn al-'Amīd, *Al-Mağmū' al-mubārak*, §. 52.

³⁶⁶ *Les gestes des Chiprois*, p. 161-162, ինչպես նաև *Deeds of the Cypriots*, pp. 34-35.

³⁶⁷ P. Jackson, "Crisis", p. 486; R. Amitai-Preiss, *Mongols*, p. 31.

նվաստացումներով դուրս են հանել միջնաբերդից: Սակայն, երբ մոնղոլները 1260 թ. սեպտեմբերին ստիպված են եղել թողնել Դամասկոսն ու հեռանալ, մուսուլմանները դաժան հաշվեհարդար են տեսել քաղաքի քրիստոնյաների հետ նրանց գործած արարքների համար՝ ծեծի ենթարկել, այրել նրանց տներն ու եկեղեցիները (Kanīsat Maryam, այն է՝ [Սբ.] Մարիամ եկեղեցին)³⁶⁸:

Մոնղոլները մեկը մյուսի հետևից տիրացան Ասորիքի մյուս մեծ ու փոքր բնակավայրերին³⁶⁹: Ռաշիդ ալ-Դինը վկայում է, որ երբ մոնղոլները գրավեցին Հարիմ ամրոցը, նրա բոլոր բնակիչներին՝ անգամ կանանց և ծծկեր երեխաներին սրի քաշեցին. փրկվեց միայն հայազգի մի ոսկերիչ³⁷⁰: Բար Հեբրեոսը նույնպես պատմում է Հարիմի արյունալի առման մասին, միայն թե գրում է, որ միակ փրկվածը մի հայ դարբին էր³⁷¹:

³⁶⁸ Տե՛ս Ibn al-‘Amīd, *Al-Mağmū‘ al-mubārak*, §. 53; Abū Šāma, *Taraḡim*, §. 208; al-Yūnīnī, *Dayl* (Ḥaydarābad), §. 1, §. 362-363; al-Dahabī, *Tārīḥ al-Islām*, §. 48, §. 59-60; Ibn Katīr, *Al-Bidāya*, §. 17, §. 397-399; Abū al-Fidā’, *Al-Muḥtaṣar*, §. 2, §. 314: Ուշագրավ է, որ ալ-Վասիտին Իլ-Սիբամին անվանում է Հուլադուի մուսաբոյ որդի (ibn ḥālāt Hūlākū): Տե՛ս Ibn al-Wāsiṭī, *Radd*, §. 73-74:

³⁶⁹ Արաբական մի քանի աղբյուրներ, ինչպես օրինակ Իբն Վասիլը, հաղորդում են, որ մոնղոլական որոշ զորավարներ մինչև երուսաղեմ են հասել: Տե՛ս Ibn Wāṣil, *Mufarriḡ al-kurūb*, §. 6, §. 201: Անգամ այս դեպքում ճշմարտությունից հեռու է Ակներցու այն հաղորդումը, թե Հուլադուն «գնաց ի վերայ երուսաղեմ քաղաքին եւ էառ զնա. եւ ինքն մտաւ ի սուրբ Յարուսիւնն, եւ երկիր եպագ սրբոյ Գերեզմանին. եւ թողեալ զգարքն ի տեղն, եւ ինքն դարձաւ խաղաղութամբ յաշխարհն արեւելից»: Տե՛ս Գրիգոր Ակներցի, *Պատմութիւն թաթարաց*, էջ 50; R.P. Blake, R.N. Frye, “History of the Nation”, p. 348: Հմմտ. Սմբատ Սպարապետ, *Տարեգիրք*, Վենետիկ, էջ 236: Հմմտ. R. Amitai, “Mongol raids into Palestine (A.D. 1260 and 1300)”, *JRAS*, № 2, 1987, pp. 237-238: Գլյոմ Տյուրացու երկի հին ֆրանսերեն քարգամնության մի անանուն շարունակով էլ գրում է, որ քաթարները «մտել են երուսաղեմի թագավորություն և գրավել Սիդոն քաղաքը»: Տե՛ս J. Shirley, *Crusader Syria in the Thirteenth Century: The Rothelin Continuation of the History of William of Tyre with part of the Eracles or Acre text*, Routledge, London-New York, 2016 (առաջին ֆրստ.՝ Aldershot, Ashgate, 1999), p. 141:

³⁷⁰ Տե՛ս Rašīd al-Dīn, *Ġāmi‘ al-Tawārīḥ*, §. 2, be-kūšē-e Bahmān Karīmī, Eqbāl, Tehrān, 1960, §. 719-720, ինչպես նաև Рашид-ад-Дин, *Сборник летописей*, том III, пер. с перс. А.К. Арендса, под ред. А.А. Ромаскевича, изд. АН СССР, Москва-Ленинград, 1946, стр. 50:

³⁷¹ Bar Hebraeus, *Chronography*, p. 436.

Սակայն մոնղոլ Մեծ Խան Մանգուի հանկարծահաս մահվան ու Կարակորումում նոր խանի գահակալման շուրջ ծագած վեճերի լուրն ընդմիջեց մոնղոլական զորքերի հետագա առաջխաղացումը: Հուլիս-դեկտեմբեր, իր հետ վերցնելով մոնղոլական զորքերի մեծ մասը, հետ քաշվեց Իրան՝ Կարակորում մեկնելու մտադրությամբ³⁷²: Իբն ալ-Դավադարիի վկայությամբ՝ իլխանը զորքերի մնացյալ մասն³⁷³ ու նորանվաճ տարածքների պահպանությունը վստահեց Քիթբուղա անունով իր գորավարին՝ նրան նշանակելով Հալեպի փոխարքա (nā'ib), իսկ Դամասկոսում փոխարքա կարգեց Բայդար[ա] անունով մեկ այլ գորավարի³⁷⁴:

Հուլիսի անակնկալ նահանջը վտանգավոր իրավիճակ ստեղծեց Կիլիկյան Հայաստանի համար: Մոնղոլների հետ հաստատած դաշնակցությունը հնարավորություն տվեց Հայոց արքային տարածքային ձեռքբերումներ ունենալ³⁷⁵, և տիրանալ այն հողերին, որոնք մի ժամանակ Գող Վասիլին էին պատկանել³⁷⁶: Ըստ Հեթում արքայորդու «Ճաշոց»-ի (1286 թ.) հիշատակարանի՝ «... նա (Հեթումը-Գ.Դ.) ալգմութեամբն Աստուծոյ եւ ձեռնառութեամբ Մուղալ զաւրումն էառ զմեծն Գերմանիկէ (Մարաշը-Գ.Դ.) եւ զՊենեսնի»³⁷⁷:

³⁷² Ibn Duqmaq, Nuzhat al-anām, §. 260.

³⁷³ Աղբյուրներ տարակարծիք են Քիթբուղայի տրամադրության տակ թողնված գոթի բվաֆանակի վերաբերյալ: Տե՛ս R. Amitai-Preiss, *Mongols*, p. 27:

³⁷⁴ Ibn al-Dawādārī, *Kanz al-durar*, §. 8, §. 49; al-Maqrīzī, *Al-Sulūk*, §. 1.2, §. 427. Հմտ. R. Amitai-Preiss, *Mongols*, p. 27, n. 10.

³⁷⁵ Մրան նվիրված առանձին հոդված ունենի: Տե՛ս Գ. Դանիելյան, Վ. Տեր-Ղևոնդյան (համահեղինակ), «Կիլիկյան Հայաստանի տարածքային ձեռքբերումները Հուլիսի 1260 թ. ասորիյան արշավանքից հետո», *Էջմիածին*, 2017, Ա, էջ 59-64:

³⁷⁶ Cl. Cahen, *La Syrie du Nord à l'époque des Croisades et la principauté franque d'Antioche*, Geuthner, Paris, 1940, p. 705; S. Der-Nersessian, *The Kingdom of Cilician Armenia*, in *A History of the Crusades*, vol. II: *The Later Crusades 1189-1311*, gen. ed. K.M. Setton, The University of Wisconsin Press, 1969, p. 653; M. Canard, “Le Royaume”, p. 222:

³⁷⁷ Տե՛ս Մատենադարանի ձեռ. № 979 («Հեթում Բ արքայի ճաշոցը»), րերթ 475ա, ինչպես նաև 222, ԺԳ դար, էջ 587: Հմտ. Մամուլեի քահանայի Անեցույ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, յառաջ. եւ ծանօթ. Արշակ Տեր-Միքիլեանի, Վաղարշապատ, Ա. Էջմիածնի տպարան, 1892, էջ 221 (շարունակող); Hayton, *La flor*, p. 171: Հմտ. Վահրամայ Բաբունույ Ոտանաւոր պատմութիւն Ռուբենեանց, ի լոյս ընծայեաց հանդերձ ծանօթութեամբ Կարապետ Վարդապետ

Ըստ Իբն ալ-Շիհնայի՝ Հիջրայի 656-ին (1258 թ.) Մարաշը գտնվում էր Իմադ ալ-Դին անուհով մի կառավարչի ձեռքում, ում ընտանիքը քաղաքին տիրում էր արդեն 50 տարուց ավելի: Պատմիչը չարունակում է, որ «Իմադ ալ-Դինն աղաջիւնների (աղաշ-էի)»³⁷⁸ և հայերի հարձակումների հաճախացման պատճառով այլևս անկարող էր պահել այն: Նա նախկին գրեց Ռումի տեր Իզզ ալ-Դին Քալկալուսին՝ բերդը նրան հանձնելու մտադրությամբ, բայց վերջինս հրաժարվեց: Գրեց նաև Ասորիքի տեր ալ-Մալիք ալ-Նասիր Սալան ալ-Դինին, բայց վերջինս նույնպես հրաժարվեց ընդունել բերդը: Եվ երբ նրա վիճակը բարդացավ, [ստիպված] թողեց այն և հեռացավ, որից հետո նրան տիրեցին հայերը»³⁷⁹:

Այն մասին, որ Հուլաղուի ասորիքյան արշավանքի արդյունքում Հեթումը տիրացել է Բեհեսնային կամ Բեհեսնիին, արաբագիր հեղինակները նույնպես հաղորդում են, միայն թե դեպքն իրարից դուրսն էին՝ տարբերվող պատումներով են ներկայացնում: Ըստ Իզզ ալ-Դին իբն Շադդադի՝ մինչև մոնղոլների արշավանքը Բեհեսնին Հալեպի սուլթան ալ-Նասիր Յուսուֆի տիրույթներից էր: Եվ երբ գրոհել էին Ասորիքը, փորձել են գրավել այն, բայց տեսնելով, որ պաշարումը երկարում է, թողել են այն և առաջ ընթացել Հալեպի ուղղությամբ: Հալեպի առումից հետո մոնղոլները կրկին վերադարձել և վերսկսել են

Շահնագաբեանց, Փարիզ, 1859, էջ 220: Այս մասին տե՛ս նաև **R. Grousset**, *The Empire of the Steppes*, tr. from French by Naomi Walford, Rutgers University Press, New Brunswick, New Jersey, 1970, p. 362; **Cl. Cahen**, *La Syrie*, p. 705; **Г.Г. Микаелян**, *История Киликийского Армянского государства*, изд. АН АССР, Ереван, 1952, стр. 333; **Cl. Mutafian**, *L'Arménie*, p. 149; **A. Stewart**, *Kingdom*, pp. 46-47, n. 10: Այս արշավանքի արդյունքում հայոց թագավորության հսկողության տակ անցած այլ բերդերի մասին տե՛ս նաև ներևում՝ 3.1 մասում:

³⁷⁸ Բնագրում՝ *‘ağāğiriyya* (բառացի՝ «անտառի մարդիկ», «ծառերի մարդիկ»): Աղաշ-էիները քյուր-օղուզական ցեղախմբեր էին, որ սվոբություն ունեին անտառներում բնակվել: Տե՛ս **Рашид-ад-Дин**, *Сборник летописей*, том I, книга I, пер. с персидского Л.А. Хетагурова, ред. и примечания А.А. Семенова, изд. АН СССР, Москва-Ленинград, 1952, стр. 85:

³⁷⁹ Տե՛ս **Ibn al-Šihna**, *Al-Durr al-muntaḥab*, §. 192: Իբն Բիբին նույնպես գրում է Մարաշի վրա աղաշ-էիների հաճախակի հարձակումների մասին, որոնք ըստ նրա «ճանապարհների և քարավանների էին կտրում, հրոստում Ռումի երկրի, Ասորիքի և հայերի վրա»: Տե՛ս *Recueil de Textes Relatifs à L'Histoire Des Seldjoucides* par M. Th. Houtsma, vol. III, *Histoire des Seldjoucides d'Asie Mineure d'après l'abrégé du Seldjournāmeḥ d'Ibn-Bībī*, E.J. Brill, Leide, 1902, §. 284 (հետալսում՝ **Ibn-Bībī**, **Muḥtaṣar**): Հմմտ. **Cl. Cahen**, *La Turquie*, p. 240-241:

պաշարումն առավել մեծ ուժով և ի վերջո գրավել: Բայց նրա բնակ-
չութիւնը հրաժարվել է լինել «Սսի տիրոջ» հպատակութեան տակ,
ուստի այնտեղ մուսուլման կառավարիչ է նշանակվել: Բայց որոշ ժա-
մանակ անց բերդի բնակիչները, իրենց անվտանգ չզգալով, ի վերջո
ստիպված են եղել բերդը հանձնել հայերին³⁸⁰:

Իբն Շադդադի պատումին հակառակ՝ ալ-Ջազարի պատմիչը հիշ-
րայի 692 (1293) թվականի իրադարձութիւնների շարադրանքում,
երբ խոսում է Սսի երկրի հետ կնքված հաշտութեան արդյունքում
մամուլքներին հանձնված բերդերի (Բեհեսնի, Մարաշ, Թել Համդուն)
մասին, գրում է. «[Բեհեսնան] Հալեպի տեր ալ-Մալիխ ալ-Նասիր Սալան
ալ-Դին Յուսուֆի ժամանակներում որպէս իր երկրի տիրոջներից մեկը
գտնվում էր նրա կառավարիչների ձեռքում: Երբ թաթարները Հալեպ եկան և
տիրացան նրան, այնտեղի (Բեհեսնայի) կառավարիչն էր Էմիր Սայֆ ալ-Դին
ալ-Ակրաբը, ով վաճառեց այն Սսի տիրոջը հարյուր հազար դիրհամի դիմաց:
Վերջինս նրան տվեց վաթսուն հազար դիրհամ և վերցրեց բերդը, որ ցայժմ
նրանց ձեռքին էր և մեծ տառապանք էր պատճառում մուսուլմաններին»³⁸¹:
Այս պատմութիւնը վերապատմում է նաև ալ-Չահաբին, միայն թե
գրում է, որ բերդը 100 հզ. դիրհամով «Սսի տիրոջ» համար գնել է Հու-
լադուն, որից հետո Հեթումն իր հնազանդութիւնն է հայտնել
նրան³⁸²: Բերդին տիրելու միջոց պատմիչներից տարբերվող մեկ այլ
պատմութիւն է տալիս ալ-Այնին: Նա մասնավորապէս գրում է. «Այն
[նախկինում] Հալեպի տարածքների մաս էր, պատկանում էր մուսուլման-
ներին, և նրա վրա իշխողը Հալեպի տեր ալ-Մալիխ ալ-Նասիրն էր: Այդպէս էր,
քանի դեռ Հուլավուն չէր մտել Հալեպ և գրավել բոլոր երկրները: Երբ թաթ-
արը՝ Սսի տերը, իմացավ, որ Հուլավուն այն [նույնպէս] գրավել է, նրա մոտ

³⁸⁰ 'Izz al-Dīn ibn Šaddād, *Al-A'lāq al-ḥaṭīra*, ց. 1.2, ց. 118-119.

³⁸¹ Št'ū al-Ġazarī, *Tārīḥ Ḥawādīt al-zamān*, ց. 1, 1999, ց. 149: Հմմտ. al-Dahabī, *Al-Muḥtār min tārīḥ ibn al-Ġazarī*, bi-taḥqīq Ḥaḍīr 'Abbās Muḥammad Ḥalīfat al-Munšadāwī, Dār al-Kitāb al-'Arabī, Bayrūt, 1988, ց. 358; Mufaḍḍal ibn Abī al-Fadā'il, *Al-Nahḡ al-sadīd* (PO, t. 14), ց. 558 [p. 394]; al-Nuwayrī, *Nihāyat al-arab*, ց. 31, ց. 157; Ibn al-Dawādārī, *Kanz al-durar*, ց. 8, ց. 341; Ibn al-Furāt, *Tārīḥ al-Islām*, ց. 52, ց. 22, ինչպէս նաև Թուրքի *Duwal al-Islām*, ց. 2, ց. 218: Հմմտ. Ibn Taḡrī Birdī, *Al-Manhal al-ṣāfi*, ց. 5, bi-taḥqīq Muḥammad Muḥammad 'Amīn, al-Hay'a al-Miṣriyya al-'Āmma li-l-Kitāb, al-Qāhira, ց. 275:

գնաց և նվերներով շողոփորթեց, գումար տարավ նրան՝ խնդրելով, որ Բենեսանան իրենը լինի, և նա էլ հանձնեց նրան»³⁸³։

1262 թ. Թորոս Ռոսլինի *ձեռքով գրված մի ձեռագրի հիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ Հեթումը, ձևավորված քաղաքական պատշաճ պայմաններն օգտագործելով, մի շարք բերդեր է խլել նաև Ռումի սուլթանությունից*։ «Այլև բարեպաշտութեամբն իրով յԱստուած գորացեալ հէրհէր զհոյս հափարածին ծննդոցն և անաւրինաց սեռիցն, բազում անգամ յաղթեալ սուլտանին Հոռոմոց, և առեալ զամուրս նորա՝ զանմատչելին Մումտաս, և զՄանիանն, զըՍիկի և զայլս բազում գոր ոչ է այժմ ասել մի ըստ միոջէ։ Որ և յասմ ամի առ նա և զամուր դղեակն զհոյակապ և զյագանատրն Պենեսանի, որ ար Ի և Ե (25) էր ամսեանն հոգտեմբերի»³⁸⁴։ *Ստացվում է՝ Բենեսանին գրավվել է 1262 թ. հոկտեմբերի 25-ին*։

Մարաշից և Բենեսանիից բացի Հայոց թագավորությանն են անցել նաև Խաբանը, Քեսուռը, Դարպսակը, Մարզուբանը (Մարզաբան), Շիհ ալ-Հադիդը³⁸⁵։ Ըստ Իզզ ալ-Դին իբն Շադդադի *ևս մեկ բերդ՝ Բուրջ ալ-Ռասասար, մինչև թաթարների արշավանքը գտնվում էր «Նասիրյան պետության» (իմա՝ Հալեպի սուլթան ալ-Նասիր Յուսուֆի պետություն) կազմում*։ Ասորիքի գրավման ժամանակ այն ավերվել է, և նրան հարակից մի շարք գյուղեր անցել են հայերի ձեռքը³⁸⁶։

Այս նվաճումներով Հայոց թագավորության սահմաններն ընդարձակվեցին ընդհուպ մինչև Եփրատ գետը։ Հայոց հայրապետական աթոռը՝ Հռոմկլան, ըստ այդմ առաջին անգամ աշխարհագրորեն միացավ Կիլիկիո հայոց թագավորությանը³⁸⁷։

³⁸³ Al-‘Aynī, *‘Iqd-MMA*, ց. 3, ց. 151-152.

³⁸⁴ Տե՛ս 222, ԺԳ դար, էջ 317։ Հմմտ. Սմբատ Սպարապետ, *Տարեգիրք*, Վենետիկ, էջ 234-235 (պատմում է Մունդաս բերդի գրավման հանգամանքների մասին)։ ՄԺ, հտ. Ա, էջ 82; նույնի՝ հտ. Բ, Երևան, 1956, էջ 71 և Կ. Մաքսույան, *Հեթում Պատմիչ Կողիկոսցին* և նրա ժամանակագրությունը, «Մուլնի» հրատ., 2011, էջ 53, ինչպես նաև Սամուկ Ամեցի *և շարունակողներ, ժամանակագրություն*, աշխատասիրությամբ Կ. Մաքսույանի, «Նաիրի», Երևան, 2014, էջ 251։

³⁸⁵ Տե՛ս ‘Izz al-Dīn ibn Šaddād, *Al-A‘lāq al-ḥaṭīra*, ց. 1.2, ց. 115, 421, 434 և հմմտ. *Ibn al-Šihna*, *Al-Durr al-muntahab*, ց. 171, 223, 226.

³⁸⁶ ‘Izz al-Dīn ibn Šaddād, *Al-A‘lāq al-ḥaṭīra*, ց. 1.2, ց. 103.

³⁸⁷ K. Raphael, *Muslim Fortresses in the Levant: Between Crusaders and Mongols*, Routledge, London & New York, 2011, p. 186.

Այնուամենայնիվ, Հուլաղուի նահանջից հետո նույն այդ հայ-մոնղոլական դաշնակցությունը մեկընդմիջտ սեպ դարձավ հայ-մամլուքյան հարաբերություններում և վերահաս սպառնալիք հայոց թագավորության համար: Ալ-Ումարին, թեև այս դեպքերից 70-80 տարի անց է գրում, այնուամենայնիվ, հայ-մոնղոլական դաշնակցության պատճառով հայերին հայտարարում է. «Իսլամի ամենավտանգավոր թշնամիներ» (ahbat ʿudwin li-l-Islām)³⁸⁸, որոնց վրա «Հուլաղույան տան (հարստության) արհամները մեծ ուժ և ազդեցություն ունեին, մինչև որ նվաղեց նրանց ուժը, թուլացավ դաժանությունը, նրանց (հայերի) անտառը դատարկվեց նրանց առյուծներից»³⁸⁹:

Չնայած լուրջ ռազմական նախաձեռնություններ չձեռնարկելու Հուլաղուի հորդորներին՝ Քիթբուղան շուտով որոշեց շարունակել արշավանքը դեպի Եգիպտոս: Սմբատ Սպարապետն այդ մասին գրում է. «Խսկ բիւրապետն Քիթպուղա ոչ եկաց ի պատուէր խանին ուր եղ գնա կեալ ի տեղի իւր, այլ ժողովեաց զօրս, և յերկրէն կիլիկեցոց արս են (500) յղեալ էառ ի թագաւորէն, և դէմ եղեալ գնայր մտանել յեգիպտոս»³⁹⁰: Սակայն մոնղոլական բանակի մեծագույն մասի ընկերկումը Կուտուզի համար հնարավորություն էր՝ մամլուքներին հանելու անակնկալություն այն թմբիրից, որ մինչ այդ անպարտելի համարվող մոնղոլների հաղթարշավն էր հարուցել, և շրջադարձ մտցնել դեպքերի հետագա ընթացքում: Նախահարձակ լինելով՝ Կուտուզը 658 թ. Ռամադան ամսի 25-ին (1260 թ. սեպտեմբերի 3) Այն Ջալուտի («Գողիարթի աղբյուր») մոտ ջախջախիչ պարտության մատնեց մոնղոլներին³⁹¹: Մոնղոլ զորապետ Քիթբուղան սպանվեց մարտում, իսկ նրա կինն ու որդիները, ինչպես Սմբատն է շարունակում, գերի տարվեցին Եգիպտոս³⁹²: Եթե հաշվի առնենք Սմբատի վկայությունը ճակատամարտին Հեթումի

³⁸⁸ Al-ʿUmārī, Al-Taʿrīf, §. 55.

³⁸⁹ Նույն տեղում:

³⁹⁰ Սմբատ Սպարապետ, *Տարեգիրք*, Վենետիկ, էջ 236:

³⁹¹ Հակատամարտի մասին մանրամասն տե՛ս F.H.M. ʿĀšūr, Al-Ġihād, §. 111-127 և S.A. F. ʿĀšūr, Al-ʿAsr al-Mamālīkī, §. 32-36; J.M. Smith, “Ayn Jālūt: Mamlūk Success or Mongol Failure?”, *HJAS*, vol. 44, № 2, 1984, pp. 307-345; R. Amitai-Preiss, *Mongols*, pp. 39-48; Š.R. Huğğa, Al-Ālāqāt, §. 104-117:

³⁹² Սմբատ, *Տարեգիրք*, Վենետիկ, էջ 236: Հմմտ. Ibn al-ʿAmīd, Al-Mağmūʿ al-mubārak, §. 53:

ուղարկած 500 ռազմիկների մասնակցությամբ մասին³⁹³, ապա կարող ենք ընդունել, որ այն նաև Հայ-մամլուքյան առաջին անմիջական բախումն էր³⁹⁴, որն առաջիկա տարիներին պիտի վերաճեր լուրջ դիմակայության ու հակամարտության:

Չնայած տարած տպավորիչ հաղթանակին՝ Կոստուզը նույնպես չհասցրեց վայելել իր տարած հաղթանակի պտուղները, քանզի Բայբարսի և նրա համախոհների դավադրության զոհ դարձավ: Վերջինս Սուլթանության գահին բազմեց ալ-Մալիք ալ-Ջահիր (1260-1277 թթ.) անունով³⁹⁵: Հենց նրան էր վիճակված մամլուքյան դրոշի տակ համախմբելու Եգիպտոսն ու Ասորիքը, հաջողությամբ դիմագրավելու Իլխանությանից և նրա ճամբարում գտնվող այլ ուժերից՝ մասնավորապես Կիլիկյան Հայաստանից եկող սպառնալիքին և սկսելու Ասորիքն ու Պաղեստինը խաչակրաց կազմավորումներից վերջնականապես մաքրելու գործը, որ նրանից հետո ալ-Մանսուր Կալավուն (1279-1290 թթ.) և ալ-Աշրաֆ Խալիլ (1290-1293 թթ.) սուլթանները պիտի եզրափակեին: Այլ կերպ ասած՝ Մամլուքյան սուլթանության հռչակումից մեկ տասնամյակ անց միայն՝ հենց Բայբարսի կառավարման օրոք, մշակվեց այս պետության աշխահաքաղաքական հայեցակարգը, և դրվեցին նրա կայացման պետական-գաղափարաբանական հիմքերը: Բայբարսի գահակալման հենց սկզբից ընդհուպ մինչև Հայոց թագավորության մայրամուտն ու կործանումը, մուսուլմանական այս պետության հետ հարաբերությունների հարցը մեկընդմիջ տամբադրեց իր տեղը Կիլիկյան Հայաստանի արտաքին քաղաքականության օրակարգում:

³⁹³ Կիրակոս Գանձակեցին նույնպես գրում է, թե «[Քիթբուղա] ել պատերազմաւ ընդդէմ Սուլտանին, և քաջապէս մարտուցեալ՝ կոտորեցաւ ամենայն զօրօքն, որ ընդ իւր. զի յոյժ բազումք էին եգիպտացիքն, և կուռեցան ի դաշտն Թաբորական լեռինն: Կային ընդ Քիթբուղային ի պատերազմի անդ յոյովք ի Հայոց և ի Վրաց, որք ընդ նմա կոտորեցան»: Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 389: Ըստ Վարդանի՝ Այն Ջալուտում ջարդված մոնղոլական զորքերի մնացուկներն ապաստան են գտել Կիլիկիայում, որոնց Հերոմն օրկան, Թոպուզներ և ռոնիկ է ավել՝ պատվով նամապարհելով «առ տէրն իւրեանց»: Տե՛ս Վարդան Վարդապետ, Հաւաքումն, էջ 152:

³⁹⁴ Ինչ վերաբերում է մամլուքյան պատմիչներին, ապա նրանք ոչինչ են հաղորդում Այն Ջալուտի նակատամարտին հայերի մասնակցության մասին: Նրանցից Իբն Թադրի Բիդրին միայն գրում է, թե «Քիթբուղա-նոյինը հավաքեց բոլոր նրանց, ովքեր Ասորիքում էին թաթարների և այլոց»: Տե՛ս Ibn Tagrı Birdi, Al-Nuǧūm al-zāhira, ց. 7, §. 73:

³⁹⁵ Ibn al-ʿAmid, Al-Maǧmūʿ al-mubārak, §. 54-55.

2.2 ՄՈՆԳՈԼՆԵՐԸ, ԻԼԽԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

«Այս երկրի բնակիչների՝ Բրիստոնյա լինելու պատճառով եգիպտոսի և Ասորիի մուսուլմանական զորքերը [մշտապես] ասպատակում են Հայոց երկիրը (*welāyat-e Arman*): Թաֆնուրը (կիրառված է որպես հատուկ անուն), որ Փոֆր Հայաստանի (*Armīnya Şuğrā*) արքան է, թողնում է երկիրը և նավով գնում ծովը: Ռեյ-դը-Ֆրանսը (*Raydāfrāns*, այն է՝ «Ֆրանսիայի արքան»), որ ֆրանկների երկրի մեծագույն արքան է, սուրհանդակ ուղարկեց Թաֆնուրի մոտ՝ ասելով. «Դու մեծ երկիր ունես. ամեն մի գյուղից [ընդամենը] երեք հեծյալ հանի՛ր և մուսուլմանների դեմ կռի՛վ տուր, մինչև որ նրանք փախչեն»: Թաֆնուրը պատասխանեց. «100 հազար հեծյալ կազմուպատրաստ պահելու համար մեծ գումար է հարկավոր, մինչդեռ, երբ եգիպտացիներն են ասպատակում, երկիրն 10 հազար դինարից ավելի վնաս չեն պատճառում, և շնորհիվ ամուր բերդերի՝ նրանց ձեռքը ոչինչ չի ընկնում»:

Ռաշիդ ալ-Դին, «Թարիխ-ե աֆրանջ»³⁹⁶

ԺԳ դարի կեսին մերձավորարևելյան տարածաշրջանի քաղաքական թատերաբեմ ելավ ևս մեկ ազդեցիկ ուժ: Նոսրեյ Իրանի մոնղոլական Իլխանությունը մասին է:

Մոնղոլների հաղթական շարժը Մերձավոր և Միջին Արևելք սկսվել էր դեռ ԺԳ դարի քսանական թվականներից Թեմուչինի գլխավորությամբ: Իր շուրջը համախմբելով արևելաեվրասիական տափաստանների թյուրք-մոնղոլական քոչվոր ցեղերին՝ նա իրեն Մեծ խան էր հռչակել դեռ 1206 թ. գումարված կուրուլտայում («Մեծ ժողովում»)»³⁹⁷, որդեգրելով Չինգիս խան անունը³⁹⁸: Այդ իրադարձությունը ծնունդ

³⁹⁶ Jahn K., *Die Frankengeschichte des Rašīd ad-Dīn*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1977, S. 44, 45; Tafel 42, ինչպես նաև **Rašīd al-Dīn Faḍl Allāh Hamadānī**, *Ġāmi' al-tawārīḥ (Tārīḥ-e Afranġ, Pāpān wa-Qayāsera)*, taṣṭīḥ-e Moḥammad Rowšān, Mīrāṭ Maktūb, Tehrān, 2005, ց. 1, ք. 42. Տե՛ս նաև **Հ.Գ. Փափազյան**, «Ռաշիդ-դ-Դինը Կիլիկյան Հայաստանի մասին», *ՊԲՀ*, 1978, № 2, էջ 129-139:

³⁹⁷ Կուրուլտայի ինստիտուտի և նրա իրավական ասպեկտների լուսաբանումը տե՛ս **F. Hodous**, “The Quriltai as a Legal Institution in the Mongol Empire”, *CAJ*, vol. 56, 2012/2013, pp. 87-102:

³⁹⁸ Տիպոսը սովորաբար քարգմանվում է որպես «*ովկեանյան*» կամ «*աշխարհակալ*» խան, թեև գիտական շրջանառության մեջ է նաև նրա բացատրության մեկ այլ՝ «*ամուր*» կամ «*զորեղ*»

առավ Մոնղոլական Մեծ տերութիւնը (Yeke Monggol Ulus), որ մի քանի տասնամյակում պիտի վերածեր մարդկութեան պատմութեան ողջ ընթացքում երբեք գոյութիւն ունեցած ամենամեծ ցամաքային պետութեան³⁹⁹: Մինչև իր մահը նա հասցրեց վերջ դնել Կարա-խիտայի խանութեան (1218 թ.) գոյութեանը, սկսեց նաև Թանգուտներին (կամ Սի Սյա՝ Xī Xià) պետութեան նվաճման գործը, որը, սակայն, մոնղոլական բանակների հարվածների տակ վերջնականապես ընկավ միայն 1227 թ.՝ Չինգիս խանի հանկարծահաս մահվանից մոտ մեկ ամիս անց: 1215 թ. նա ծանր պարտութեան մատնեց Չին կայսրութեանը և գրավեց նրա մայրաքաղաքը, թեև նրան վիճակված չէր տեսնելու նաև այս հարստութեան վերջնական հպատակեցումը, որ իրականութիւն պիտի դառնար միայն 1234 թ.՝ Ուգեդեյ խանի օրոք (1229-1241 թթ.): Չինգիս խանի մեծագույն նվաճումներից մեկն Իրանի Խորեզմ-շահերի պետութեան կործանումն էր 1219-1223 թթ. ընթացքում, որից հետո իր տիրույթներին կցեց Իրանի և Միջին Ասիայի ընդարձակ տարածքներ: Աշխարհակալի մահից հետո նրա որդիներն

խան ստուգաբանությունը: Տե՛ս **P. Pelliot**, “Les Mongols et la papauté”, ROC, tome III (XXIII), 1922-1923, p. 22-23; Հմմտ. **I. de Rachewiltz**, *The title Činggis Qan / Qayan re-examined*, in Heissig W., Segaster K., *Gedanke und Wirkung, Festschrift zum 90. Geburtstag von Nikolaus Poppe*, Wiesbaden, 1989, pp. 281-298:

³⁹⁹ Չինգիս խանի նվաճումների, Մոնղոլական տերության և առանձին ուլուսների մասին հսկայական գրականություն կա: Առավել կարևորներից տե՛ս **В. Бартольд**, *Сочинения, том I, Туркестан в эпоху монгольского нашествия*, изд. Восточной литературы, Москва, 1963 (երկու մասով առաջին անգամ հրատարակվել է դեռ 1898-1900 թթ.): **R. Grousset**, *Empire of the Steppes: A History of Central Asia*, tr. by N. Wallford, Rutgers University Press, New Brunswick, 1970; **J.J. Saunders**, *The History of the Mongol Conquests*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1977; **D. Morgan**, *The Mongols*, Basil Blackwell, Oxford, 1986 (2-րդ լրամշակված հրատարակությունը՝ Blackwell Publ., 2007); *The Mongol Empire and its Legacy*, ed. by **Amitai-Preiss R.** and **Morgan D.**, E.J. Brill, Leiden, 1999 (հետալստ՝ *The Mongol Empire* (1999), հոդվածների ժողովածու); **Th. Allsen**, *Mongol Imperialism*, University of California Press, Berkeley, 1987, ինչպես նաև **նույնի՝** *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001; **G. Lane**, *Genghis Khan and Mongol Rule*, Greenwood Press, 2004, ինչպես նաև **նույնի՝** *Daily life in the Mongol empire*, Greenwood Press, 2006, ինչպես նաև **P. Jackson**, *The Mongols and the West: 1221-1410*, Routledge, 2014; **D. Aigle**, *The Mongol Empire* (ամբողջական վերնագիրը տե՛ս վերևում՝ ծնթգր. 341) և այլն:

ու թոռները, թեև շարունակեցին մոնղոլահպատակ հոգերի ընդարձակումը, բայց ԺԳ դարի կեսերից սկսած կայսրությունը տրոհեցին չորս ինքնավար պետությունների (ուլուսների)՝ Ջոչիի ուլուսի (հետագայում՝ Ոսկե Հորդա, 1260-1480 թթ.), Չաղաթայի ուլուսի կամ խանություն (1224-1678 թթ.), Մեծ խան Ղուբլայի և նրա հաջորդների ստեղծած Յուան հարստության (1271-1368 թթ.) և վերջապես Իլխանության (1256-1335 թթ.)⁴⁰⁰: 1236-1245 թթ. ընթացքում Չորմաղան և Բաչու Նոյինների նվաճումներով մոնղոլների տիրապետությունը հաստատվեց նաև Վրաստանի, Մեծ Հայքի (բուն Հայաստան) և Ատրպատականի մեծ մասի վրա⁴⁰¹: 1243 թ. հունիսի 26/27-ին Քյոսեդաղի (Չմանկատուկի) ճակատամարտում կրած ծանր պարտությունից հետո, ինչպես նախորդ ենթագլխում ենք նշել, մոնղոլներին հնազանդվեցին նաև Ռումի սելջուկները: Սա ազդարարեց Փոքր Ասիայում Իկոնիայի սուլթանության գերիշխանության ավարտը: Մոնղոլական վերահաս ներխուժման վտանգն ընդհուպ մոտեցավ Հայոց թագավորության սահմաններին: Այս պարագայում Հայոց ռազմավարական վերնախավը՝ ի դեմս Հեթում արքայի, Սմբատ Գունդստաբլի և թագավորահայր Կոստանդին պալլի, շտապեց իր հնազանդությունը հայտնել մոնղոլներին: Ըստ Ռումի սելջուկների պաշտոնական պատմիչ Նասիր ալ-Դին Հուսայն իբն Բիբի՝ ճակատամարտից առաջ Ղիյաս ալ-Դին Քախտսորով Բ-ը (1237-1246 թթ.), ստանալով Բաչու-Նոյինի կողմից Կարինի (Էրզրումի) առման մասին լուրը, փորձել է իր դաշնակից կամ իր ազդեցության տակ գտնվող երկրներից զորքեր

⁴⁰⁰ Մոնղոլական ուլուսների ձևավորման գործընթացին նվիրված հոդված ունի Պ. Ջեֆսոնը: St' u P. Jackson, *From ulus to khanate: the making of Mongol states c. 1220 - c. 1290*, in *The Mongol Empire* (1999), pp. 12-38:

⁴⁰¹ St' u Ա.Գ. Գալստյան, «Հայ-մոնղոլական առաջին բանակցությունները», *ՊԲՀ*, № 1, 1964, էջ 91-106; R.G. Bedrosian, *The Turco-Mongol invasions and the lords of Armenia in the 13-14th centuries*, Ph.D diss., Columbia University, 1979, pp. 94-116; Ա.Ի. Շաննազարյան, «Հայ-վրացական և մոնղոլական հարաբերությունները (1236-1240-ական թթ.)», *ԼՀԳ*, № 1, 2004, էջ 3-22, ինչպես նաև **ճույնի՝** «Զախարյան Հայաստանի նվաճումը մոնղոլների կողմից», *ՊԲՀ*, № 2, 2004, էջ 142-160, **ճույնի՝** «Հայաստանի արևմտյան և հարավային շրջանների գրավումը մոնղոլների կողմից», *ՊԲՀ*, № 3, 2004, էջ 171-179; D. Bayarsaikhan, *The Mongols*, pp. 43-69:

Հավաքել մոնղոլներին դիմակայելու համար: Նա դեսպանություններ է ուղարկել նաև «Սսեցուն» (նկատի ունի Կիլիկիո չալոց արքա Հեթումին) և մեծ դրամական շնորհի (100 հզ. դինար և մի քանի միլիոն դիրհամ) դիմաց Ֆրանկ վարձկանների օժանդակ զորքերով իրեն օգնության հասնելու պահանջով դիմել⁴⁰²: Իսկ ըստ Բար Հեբրեոսի՝ Կոստանդին պալլն անձամբ Կեսարիա է գնացել, որտեղ սուլթանն ընդունել է նրան մեծ պատվով և շնորհներով և մոնղոլների դեմ պատերազմում իրեն օգնելու խոստում ստացել⁴⁰³: Այն, որ ի շարս Փոքր Ասիայի և Ասորիքի մի խումբ Այյուբյան տիրակալների՝ Իկոնիայի սուլթանին զինական օգնություն տրամադրելու պարտավորություն է ունեցել նաև չալոց արքան, հաստատում է նաև Սիմոն դը Սենթ-Քվենտինը, ում պնդմամբ չալոց արքան պետք է 4 ամսով 1400 «նիզակ» (այսինքն՝ «նիզակակիրների զորաջոկատներ») տրամադրեր սելջուկյան բանակին⁴⁰⁴:

Ըստ Իբն Բիբի երկի համառոտ տարբերակի՝ երբ սելջուկյան զորքը պատրաստվում էր մոնղոլների ժամանմանը, «...լուր ստացվեց, որ հասնում է նաև takwar-ը («քազավոր») երեք հազար ֆրանկներով»⁴⁰⁵: Ռ. Շուքուրովն ու նրան հետևելով նաև Դ. Կորոբեյնիկովը Ռումի սուլթանին օգնության գնացող այս takwar-ին նույնացրել են Տրապիզոնի կայսր Մանուել Ա Մեծի հետ⁴⁰⁶: Մինչդեռ, Իբն Բիբի երկի ամբողջական տարբերակում takwar-ի փոխարեն bāyl sīs («Սսի պալլ») է,

⁴⁰² Տե՛ս **Ibn-i Bībī**, *El-Evāmirü'l-'Alā'yye fī'l-umūri'l-'Alā'yye*, onsöz ve fihristi hazirliyan A.S. Erzi, Türk Tarih Kurumu Basimevi, Ankara, 1956 (երկի ամբողջական տարբերակ, հետալսո՝ **Ibn-i Bībī**, *El-Evāmirü'l-'Alā'yye*), §. 518-519; **Ibn Bībī**, *Muhtaşar*, §. 236 (երկի համառոտ տարբերակ): Հմմտ. **Ibn Wāşil**, *Mufarriğ al-kurūb*, ց. 5, §. 326-327:

⁴⁰³ **Bar Hebraeus**, *Chronography*, p. 407.

⁴⁰⁴ Տե՛ս J. Richard, **Simon de Saint-Quentin**: *Histoire des Tartares*, Paris, 1965, p. 70-71: Տե՛ս նաև **Cl. Cahen**, *La Turquie*, p. 93-94:

⁴⁰⁵ **Ibn-i Bībī**, *El-Evāmirü'l-'Alā'yye*, §. 522; **Ibn Bībī**, *Muhtaşar*, §. 238.

⁴⁰⁶ **Р. Шукуров**, *Великие комнины и Восток (1204-1461)*, под ред. С. П. Карпова, Алетеия, Санкт-Петербург, 2001, стр. 160-161; **D. Korobeinikov**, *Byzantium*, pp. 178-179. Ռ. Շուքուրովը հետապնդում փոխել է իր կարծիքը հիշյալ takwar-ի անձի վերաբերյալ: Տե՛ս **P.M. Шукуров**, “Образ Киликийской Армении в анатолийских мусульманских источниках (XIII-XIV в.)”, *42 (2016)*, էջ 104, ինչպես նաև **Ռայնի**՝ “The Image of Cilician Armenia in Anatolian Muslim Sources (XIII-Early XIV Centuries)”, in *CA (2019)*, p. 96.

ինչը խոսում է հիշյալ տեսակետի սխալ լինելու մասին: Ուստի, մեր կարծիքով, իբն Բիբին Հաստատապես Հայոց արքային է նկատի ունեցել: Հեթումը հավանաբար ձևացրել է, որ ինքը նույնպես օգնության է գնում սուլթանին՝ այնքան ժամանակ հապաղելով, ինչպես Բար Հեբրեոսն է գրում, «մինչև տեսնի՝ ինչով են ավարտվում դեպքերը»⁴⁰⁷:

Ինչևէ, Հայոց արքան և Կոստանդին պայլը ոչ միայն չկատարեցին Հայ-Ֆրանկյան օժանդակ գործ տրամադրելու իրենց տված խոստումը, այլև Կիլիկիո երկիրն ու ժողովրդին մոնղոլների ավերիչ ներխուժումից զերծ պահելու նպատակով հարկադրաբար, թեկուզև հյուրընկալության բարոյական նորմի կոպիտ խախտմամբ Ռումի սելջուկ սուլթանի՝ Կիլիկիայում ապաստան գտած ընտանիքին (մորը⁴⁰⁸, կնոջը և դստերը) հանձնեցին մոնղոլներին⁴⁰⁹: Ըստ Կիրակոս Գանձակեցու՝ Հեթումը մեծ դժվարությամբ և մեղքի զգացումով է գնացել այդ քայլին՝ ասելով. «...Լա՛վ էր ինձ, եթե զորդի իմ՝ զԼևոն, խնդրեալ էին յինչն,

⁴⁰⁷ Bar Hebraeus, *Chronography*, p. 407. Հմմտ. Cl. Cahen, *La Turquie*, p. 96; M.S. Taqquš, *Tārīḥ Salāḡīqa al-Rūm, Dār al-Nafā'is*, Bayrūt, 2008, §. 285: Նման մի տեղեկություն էլ հաղորդում է Սիմոն դը Սենթ-Քվենտինը: Ըստ նրա, երբ մոնղոլները գրավել են Կեսարիան (գրավվել է Քյոսեդաղի նակատամարտից հետո-Գ.Գ.), լուր է տարածվել, թե հայոց արքան գալիս է այն ազատագրելու, չնայած որ հագիվ թե մեծ զորով զար: Այնուամենայնիվ, մոնղոլներն այս լուրից տագնապել են և թողնելով իրենց ավարը՝ փախել: Բայց հետո, երբ արքայի ժամանման լուրը չի հաստատվել, վերադարձել են: Տե՛ս Simon de Saint-Quentin, *Histoire des Tartares*, p. 76:

⁴⁰⁸ Մուրաֆյանը վերջերս եզրակացրել է, որ սուլթանի մայրը՝ Ման-Պերի Խաթունը, կարող էր հայկական ծագում ունենալ: Նա հավանաբար Կիո Վարդ (Ֆար[ի]դ) անունով հայազգի հունադավան իշխանի դուստրն էր: Տե՛ս Cl. Mutafian, *L'Arménie*, p. 134-135: Նույն եզրակացության համար տե՛ս նաև A. Eastmond, "Gender and patronage between Christianity and Islam in the thirteenth century", in *First International Byzantine Studies Symposium Proceedings, Istanbul 25-28 June, 2007*, Istanbul, 2010, pp. 78-79: Կիո Վարդի և նրա դստեր հունական ծագման ենթադրության մասին տե՛ս Cl. Cahen, *La Turquie*, p. 74-75 և հատկապես՝ R. Shukurov, "Harem Christianity: The byzantine identity of Seljuk princes", in *The Seljuks of Anatolia: Court and society in the medieval Middle East*, ed. by A.C.S. Peacock and Sara Nur Yildiz, I.B. Tauris, 2013, p. 117, 136-137:

⁴⁰⁹ Ibn-i Bībī, *El-Evāmīrū'l-'Alā'yye*, §. 536; Ibn Bībī, *Muhtaşar*, §. 245; Մսբաա, *Տարեգիրք*, Վենետիկ, էջ 226-227; Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմութիւն Հայոց*, էջ 285; Bar Hebraeus, *Chronography*, pp. 407-408.

ֆան թէ գնոսա»⁴¹⁰: Հիրավի, Հեթումի արարքը միակողմանի գնահատել
 չի կարելի, քանզի Ղիյաս ալ-Դինի ընտանիքին մոնղոլներին հանձ-
 նելով նա հազարավոր հայրենակիցների անվտանգություն կենաց-մա-
 հու հարց էր լուծում: Զուր չէ, որ ժամանակակից հիշատակագիր-
 ներից մեկն ուրախությամբ արձանագրում է. «Արդ, ի սոյն այս բազմա-
 վրդով ժամանակի, ի ձեռն վերոյ նշանակեալ թագաւորին Հեթմոյ խորագետ
 իմաստութեան և նախահոգակ հանճարեղութեան, մեք մնամք ի խաղաղու-
 թեան՝ որպէս կղզի ինչ ի յալեաց մնացեալ յանդորր»⁴¹¹:

Արաբագիր հեղինակներից այս դեպքերի մասին վկայությունն է
 տալիս նաև Իզզ ալ-Դին իբն Շադզադը: Նա մասնավորապես գրում է.
 «Նրանք (հայերը) նրա ծառայության և հնազանդության տակ էին, ֆանի դեռ
 [վեց հարյուր] ֆառասուններու թվականի Մուհարրամ ամսին (1244 թ. հու-
 նիս, որը սխալ է. պետք է լինի 641 թ.) թաթարները չէին բախվել Ղիյաս ալ-
 Դինի հետ, և վերջինս էլ նրանցից (հայերից) աջակցություն և օգնություն չէր
 պահանջել նրանց դեմ [կոպելու համար]: Սակայն նրանք հրաժարվել էին [օգ-
 նություն տրամադրել] և անմասն էին մնացել նրա հետ պատահածին: Այնու-
 հետ տեղի ունեցավ մարտը (այն է՝ «Քյոսեդաղի հակառակմարտը»-Գ.Դ.),
 որի մասին մենք հետագա շարադրամբում կխոսենք: Երբ նա հարձակման եմ-
 քարկվեց [մոնղոլների կողմից], Հեթումը (բնագրում սխալով՝ «Հեթումի որդի
 Լեոնը»-Գ.Դ.) Հայոց արքան, և նրա սպասավորները կողոպտեցին նրա
 գանձարանը և նրա մոր հետ միասին ուղարկեցին Բայշու-նոյինին»⁴¹²:
 Այնուամենայնիվ, մոնղոլներին հպատակվելուց և նրանց հետ խաղա-

⁴¹⁰ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 285: Կոստանդինի և Հեթումի արարքի մասին
 պարսկամբում է արտահայտվում նաև Սիմոն դը Սենթ-Քվենտինը: «Լեոնի մահից հետո,-
 գրում է նա,- այս Հայաստանի (իմա՝ «Փոքր Հայաստանի») Կիլիկիայի) պարոններից մեկը՝
 Կոստանդին անունով, բռնի ուժով առևանգեց նրա դստերը և ամուսնացրեց իր որդու հետ: ...
 Սույն Կոստանդինը տարբեր հնարներով և միջոցներով սպանել է Հայաստանի վաթսուներկու
 մեծ պարոնների: Եվ երբ Քուրքիայի սուլթանը նրա մոտ է ուղարկել իր մորը և քրոջը՝ որպես
 իրեն հավատարիմ այրի և բարեպաշտ քրիստոնյայի, որ ապաստան գտնեն նրա մոտ և խույս
 տան թաթարներից (իմա՝ մոնղոլներից), նա իրեն գրսևորել է որպես անհավատ և ուխտա-
 դրուժ: Նա հանձնել է նրանց թաթարներին՝ նրանց բարեհաճությունը շահելու համար»: Sté-
 Simon de Saint-Quentin, Histoire des Tartares, p. 89:

⁴¹¹ ՀԶԶ, ԺԳ դար, էջ 233:

⁴¹² ‘Izz al-Dīn ibn Šaddād, Al-A‘lāq al-ḥaṭīra, ց. 1.2, ց. 240.

ղություն հաստատելուց հետո դեռ բավական ազդեցիկ Ղիյաս ալ-Դինը վճռեց վրեժխնդիր լինել հայերից, քանզի նրանք, ինչպես Իբն Բիբին է գրում, Քյոսեղաղում [սելջուկյան] զորքի պարտության ժամանակ բոլոր հնարավոր վատ արարքներն էին գործել՝ տեղ չթողնելով ներման համար⁴¹³։ Իկոնիայի սուլթանությանը ստորակա հայազգի Կոստանդին Լամբրոնացի իշխանի հետ դաշնակցած՝ սելջուկյան բանակը Սահրե Շամա ալ-Դինի հրամանատարությամբ երկու անգամ՝ 1245 թ. և 1246 թ., ներխուժեց Կիլիկիա, ավերածության ու թալանի մատնեց երկրի շատ բնակավայրեր։ Մասնավորապես 1246 թ. սելջուկներն ահարկու պաշարման ենթարկեցին Տարսոնը՝ քարանետ մեքենաներով քանդելով նրա պարիսպները։ Եվ թեև Սմբատ Սպարապետն ու Կոստանդին Պայլն անձամբ գլխավորեցին Տարսոնի պաշտպանությունը, քաղաքն անկարող եղավ դիմադրել թշնամուն։ Նույն Սմբատն իր տարեգրության մեջ գրում է, որ կռվի թեժ պահին վրա են հասել մոնղոլների դեսպանները և օգնություն առաջարկել պաշարվածներին, բայց «նա չէաք ի լսել. վասն զի գաղաֆն առած ունեին»⁴¹⁴։ Քաղաքի վերջնական առմանը խանգարեցին միայն սկսված տեղատարափ անձրևներն ու Իկոնիայի սուլթանի հանկարծահաս մահը։ «Այդ թվականին սուլթան Ալիաս ալ-Դինը մեծաթիվ բանակ ուղարկեց Տարսոն քաղաքի վրա, - գրում է Բար Հեբրեոսն իր արաբերեն ժամանակագրության մեջ՝ շարունակելով, - և այն որոշ ժամանակով պաշարման օղակի մեջ առան, սկսեցին ննջել և մոտ էին այն ուժով գրավելուն, եթե պաշարումը չհամրնկներ այդ օրերին սուլթան Ալիաս ալ-Դինի մահվան հետ»⁴¹⁵։ Այնուամենայնիվ, Սահրե Շամա ալ-Դինը, սուլթանի մահվան փաստը հայերին չբացահայտելով, նահանջելուց առաջ խորամանկությամբ նրանց խաղաղություն առաջարկեց Պռականա և մի քանի այլ ամրոցներ հանձնելու դիմաց։ «Երբ Թագավորը (Takwar) լսեց այս ուղերձը, - գրում է Իբն Բիբին, - հանգստությունը պարոտեց նրան, և նա համաձայնեց։ Հետո նա դեսպան ուղարկեց [սելջուկյան] էմիրների մոտ և amān

⁴¹³ **Ibn-i Bībī**, *El-Evāmīrü'l-‘Alā’iyye*, ֆ. 546-547; **Ibn Bībī**, *Muhtaşar*, ֆ. 250.

⁴¹⁴ **Սմբատ Սպարապետ**, *Տարեգիրք*, Փարիզ, էջ 123-124:

⁴¹⁵ Տե՛ս **Ibn al-‘Ibrī**, *Muhtaşar*, ֆ. 446: Գրեթե նույն հաղորդումը կա նաև հեղինակի ասորերեն ժամանակագրության մեջ: Տե՛ս **նույնի՝ Chronography**, p. 410:

խնդրելով՝ Պռականա (բնագրում՝ *Brākanā*) բերդը մի ֆանի այլ ամրոցների հետ զիջեց սուլթանի ենթականերին, ինչպես նաև ուղարկեց նախկինում չվճարած և վճարելիք հարկերը (*ḥarāḡ-e māḍī wa-mostaqbal*)՝ նվերների հետ միասին»⁴¹⁶: Նույնի մասին Սմբատն իր հերթին գրում է, որ իրենք՝ անտեղյակ սուլթան Ղիյաս ալ-Դինի մահվան փաստին, համաձայնեցին Պռականա ամրոցը զիջելու դիմաց պատերազմական գործողությունները դադարեցնելու սելջուկների առաջարկին: «Եւ չեաք իմացեալ զսուլթանին մահն, - գրում է նա, - զի կարեաք նեղել. յետ երկու տարւոյ (այսինքն՝ 1248 թ.) գողացաք զՊռականա»⁴¹⁷:

Հայ-սելջուկյան պատերազմի մասին հաղորդում է նաև Իբն Շադ-դադը, միայն թե իրադարձությունները փոքր-ինչ այլ կերպ է ներկայացնում. «Երբ զինադադար հաստատվեց Ղիյաս ալ-Դինի և թաթարների միջև, նրանք թույլատվություն խնդրեցին [նրանցից] պատերազմելու Հեթումի դեմ և ստացան այդ թույլատվությունը (ընդգծումը մենք է-Գ.Գ.): [Սուլթանը] զորք պատրաստեց նրանց դեմ, արշավեց նրանց վրա, գերեվարեց և պաշարման մեջ գցեց Տարսոնում և գրեթե պիտի գրավեր այն: Սակայն Հեթումը [սելջուկ] զորահրամանատարի մոտ դեսպան ուղարկեց, ով նրա մոտ գնաց գումարով, իսկ նա էլ վերցրեց այն և հեռացավ: Դա տեղի ունեցավ [հիջրայի] 643 թվականին (1245 / 1246 թ.)»⁴¹⁸: Նախ, նկատենք, որ ըստ արաբ մատենագրի՝ Հայ-սելջուկյան զինադադարը հաստատվել է Հեթումի վճարած դրամի դիմաց, այլ ոչ թե՝ Պռականա բերդի հանձնման: Հակառակ Սմբատ Գունդստաբլի վերոբերյալ վկայությունը՝ ավելի կարևոր է Իբն Շադդադի այն պնդումը, թե Բաչու-նոյինը թույլ է տվել սելջուկներին արշավել Կիլիկիա: Սա նշանակում է, որ, չնայած մոնղոլներին հայտնած հպատակությունը, հայ-մոնղոլական գործակցային հարաբերություններ դեռ ձևավորված չէին, և Բաչուն սկզբում ավելորդ է համարել միջամտել Ղիյաս ալ-Դինի և Հեթումի կոնֆլիկտին⁴¹⁹: Հետևապես սելջուկների այս արշավանքները մեկ անգամ ևս Հեթումին կանգնեցրել էին այն պարզ գիտակցման առաջ, որ Իկո-

⁴¹⁶ Տե՛ս **Իբն Բիբի**, *Muḥtaṣar*, §. 250 և հմմտ. **Իբն-ի Բիբի**, *El-Evāmīrū'l-'Alā'yye*, §. 546-547:

⁴¹⁷ Տե՛ս Սմբատ Սպարապետ, *Տարեգիրք*, Փարիզ, էջ 124: Հմմտ. **Ռույնի**՝ Վենետիկ, էջ 228:

⁴¹⁸ 'Izz al-Dīn ibn Ṣaddād, *Al-A'lāq al-ḥaṭīra*, §. 1.2, §. 240.

⁴¹⁹ Հմմտ. Cl. Cahen, *La Turquie*, p. 230, ինչպես նաև **Ռույնի**՝ *Pre-Ottoman Turkey*, p. 271:

նիայի սուլթանությունից եկող վտանգը հիմնովին չեզոքացնելու և թիկունքի լիարժեք անվտանգություն ստանալու համար անհրաժեշտ է ավելի խորացնել կապերը մոնղոլների հետ և պաշտոնականացնել նրանց հետ հարաբերությունները: Այդ նպատակին էր ուղղված 1246-1248 թթ. Սմբատ Գունդստաբլի ուղևորությունը Մոնղոլական տերության մայրաքաղաք Կարակորում՝ Հայոց թագավորի անունից Մեծ Խան Գուլյուկին հնազանդություն հայտնելու և Հայոց թագավորության հետ կապված մոնղոլների ծրագրերը ճշտելու նպատակով⁴²⁰:

Հայկական և ասորական մի շարք աղբյուրներից բացի՝ Սմբատի ղեկավարած հնացությանը վերաբերող ուշագրավ վկայություն կա նաև Իլխանության պարսիկ պատմագիր Զուվայնիի *Tārīḥ-e Ġahān-Guṣā* (այն՝ «Աշխարհակալի պատմությունը») երկում: Վերջինս, խոսելով Կարակորումում գումարված մեծ կուրուլտայի, Գուլյուկ խանի (1246-1248 թթ.) թագադրության արարողության և հաջորդած անցքերի մասին, մոնղոլական արքունիք ժամանած հյուրերի շարքում հիշատակում է ոմն *suḷṭān-e Tākavor-ի* (բառացի՝ «Քաֆալորի սուլթան») ⁴²¹: Այսինքն մատենագիրը ոչ միայն Հայոց գահակալին սուլթան է անվանում, այլև թագավոր բառը կիրառում է տեղանվանական նշանակությամբ (տե՛ս ներքևում): Սակայն Հայոց թագավոր Հեթումը չէր կարող ներկա լինել Գուլյուկի թագադրությանը, քանզի աներկզմի է, որ նա Կարակորում է մեկնել միայն 1254 թ.: Մի՞թե «Աշխարհակալի պատմության» հեղինակը *suḷṭān-e Tākavor* ասելով Սմբատին է նկատի ունեցել:

Վերջերս Կ. Մութաֆյանը, իր «Լեանտյան Հայաստանը» գրքում անդրադառնալով այս արտահայտությանը, դժվարացել է հստակ բացատրություն տալ: «Քաֆալոր» բառը, - գրում է գիտնականը, - հայերեն «արֆա» նշանակությամբ տրամաբանորեն կարելի է նույնացնել

⁴²⁰ Տե՛ս Գրիգոր Ակենցի, Պատմութիւն թաթարաց, էջ 27; R.P. Blake, R.N. Frye, “History of the Nation”, p. 312:

⁴²¹ Տե՛ս ‘Alā’ al-Dīn ‘Aṭā’ Malik ibn Muḥammad Ġuwaynī, *Kitāb Tārīḥ-e Ġahān-Guṣā*, taṣḥīḥ Muḥammad Qazwīnī, ց. 1, Barīl, Laydan, 1919, ց. 205, 212: Մեկ այլ տեղում երկի խմբագիրը, բնագրում եղած *Diḡār Bakr*-ը մյուս երկու կիրառությունների հիման վրա համարելով գրչական սխալ, ուղղում-դարձնում է *Tākavor*: Տե՛ս Անդ, ց. 205:

Հեթումի հետ, ինչպես որ Բար Հեբրեոսն է գրում»⁴²²: Ի վերջո, Կլ. Մութաֆյանը ենթադրում է, որ Ջուվայնին «Թաֆալորի սուլթան» ասելով նկատի է ունեցել Ջաքարյան իշխան Ավագին՝ այդ ենթադրության համար կռիվն ծառայեցնելով Վրաց անանուն տարեգրի վկայությունները: «Տարեթվերը համապատասխանում են. - չարունակում է Մութաֆյանը, - Ավագը, թեպետև թագավոր չէր, այլ այսպես ասած «իշխանաց իշխան» էր Մեծ Հայքում (Բուն Հայաստան), բայց պետք է ենթադրել, որ [Ջուվայնին] հենց նրան է նկատի ունեցել, և որ հենց նա էր ներկայացնում հայկական իշխանությունները [թագադրության] արարողության ժամանակ»⁴²³: Այն, որ Ավագն իսկապես եղել է մոնղոլ խանի արքունիքում, անվիճելի է, ու այդ մասին վկայում է ոչ միայն «Վրաց ժամանակագրությունն», այլև Կիրակոս Գանձակեցին⁴²⁴: Բայց խոսքն այստեղ աթաբեկ Ավագի այն այցելության մասին է, որ վերջինս կատարել է ենթադրաբար 1240-1241 թթ. Մեծ խան Ուգեդեյի մոտ: Մութաֆյանի ակնարկած երկրորդ այցելության մասին հայկական աղբյուրները լռում են, իսկ Վրաց տարեգրի վկայությունների տարտամուկությունը թույլ չի տալիս աներկմտորեն պնդել այդ մասին: Այսպես, Ջուվայնիի, Ռաշիդ ալ-Դինի և Հոռմի պապ Ինոկենտիոս Դ-ի բանազնաց Պլանո Կարպինիի վկայությամբ՝ երկու Դավիթների գահակալական վեճը հարթել է Գույուկ խանը, մինչդեռ Վրաց տարեգրը պնդում է, թե Բաթու խանը Դավիթներին ուղարկել է Մանգու խանի մոտ, այլ ոչ թե Գույուկի, ավելին, գահակալական այդ թնջուկը «բազում տարիներ անց» է լուծվել մեծ խան Ղուբեկայի միջնորդությամբ⁴²⁵: Վրաց հեղինակի այս վկայությունները փաստում են, որ վերջինս չափազանց աղոտ պատկերացում է ունեցել այս ժամանակաշրջանի անցքերի մասին: Ինչևէ, այս ամբողջ խառնաշփոթում Վրաց ժամանակագրի՝ Ավագ աթաբեկի երկրորդ այցելության մասին արած ակնարկ-

⁴²² Նկատի ունի հեղինակի ասորեոսն ժամանակագրությունը: Stéu Bar Hebraeus, *Chronography*, p. 411:

⁴²³ Cl. Mutafian, *L'Arménie*, p. 137.

⁴²⁴ Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմութիւն Հայոց*, էջ 262-267:

⁴²⁵ Վրաց ժամանակագրություն (1207-1318), քաղգ. հին վրացերենից, առաջաբան և ծանոթագր. Պարույր Մուսաղյանի, Երևան, 1971, էջ 96-97: Հմմտ. Ստեփանոս Օրբելյանի վկայության հետ: Stéu Ստեփանոս Օրբելյան, *Պատմութիւն*, հտ. Բ, էջ 167:

ները հավաստիության նվաղ հույսեր են ներշնչում⁴²⁶: Այնուամենայնիվ, եթե հավատալու լինենք այդ ականարկներին, միևնույն է չենք կարծում, թե աթաբեկն արժանացած լիներ *sultān* բարձր կոչմանը, որին մուսուլմանական մատենագրության մեջ քրիստոնյա գահակալներն էին անգամ եզակի դեպքերում արժանանում:

Sultān-e Tākavor-ի՝ Մուլթաֆյանի առաջադրած վարկածը միակը չէ գիտական գրականության մեջ: Այս արտահայտությունը ներհակ տեսակետների պատճառ է դարձել նախորդ դարի 30-ական թվականներին սկսած: Նախ «Թաֆալորի սուլթանին» հանգամանորեն անդրադարձել է Մուհամմադ Կազվինին՝ Ջուվայնիի երկի առաջին՝ Բրիլլյան հրատարակության գլխավոր խմբագիրը⁴²⁷ խնդրին տալով մեր կարծիքով բավականին հիմնավոր լուծում: Ապա Ջ. Բոյլեն Ջուվայնիի երկի իր անգլերեն թարգմանության մեջ անդրադառնալով «Թաֆալորի սուլթանին»՝ լիովին համաձայնել է Կազվինիի ենթադրության հետ⁴²⁸: Նախորդ դարի 80-ական թվականներից սկսած մի շարք բյուզանդագետների կողմից շրջանառության մեջ է դրվել *sultān-e Tākavor*-ի մեկնության մեկ այլ տեսակետ: Այն, ըստ էության, առաջին անգամ

⁴²⁶ Ավագ արաբեկի երկրորդ այցելությանը եզրակացությանը Մուրաֆյանից առաջ հանգել է նաև Ա. Շահնագարյանը («Հայ-վրացական և մոնղոլական հարաբերությունները (1236-1240-ական թթ.)», *ԼՀԳ*, 2004, № 1, էջ 3-22): Նա իր ենթադրության համար Վրաց ժամանակագրի վկայություններից բացի նպաստավոր է համարում նաև Բաշու-նոյինի գորակայանում 1247 թ. գտնված Իննոկենտիոս Դ պապի նվիրակ Ասցելինի բանագնացության զեկույցում առկա հաղորդումները ոմն Ավգուստի (այլու՝ Անգուստ) մասին (գիտնականը ենթադրում է, թե խոսքն Ավագի մասին է), որի Կարակորումից ժամանմանն անհամբերությամբ սպասում էին Բաշուի գորակայանում: Շահնագարյանն օգտագործել է Ասցելինի բանագնացության զեկույցի՝ Դ. Ֆադիլովի ռուսերեն թերակատար թարգմանությունը (*Д.И. Языков, Собрание нумер-шестой к татарам и другим восточным народам, Санкт-Петербург, 1825*): Զեկույցի ֆինական տեսման ամբողջությամբ հրատարակել է Ժ. Ռիշարը (ամբողջական հղումը տվել ենք վերևում՝ ծնթգր. 404, ապա երկից օգտագործել): Անգուստի անձի մասին այլ կարծիքների համար տե՛ս **P. Pelliot**, “Les Mongols et la papauté”, *ROC*, Tome VIII (XXVIII), 1931-1932, p. 17 [155]; **Simon de Saint-Quentin**, *Histoire des Tartares*, p. 110; **P. Jackson**, “Eljigidei”, *EIr*, vol. VIII, Fasc. 4, ed. Ehsan Yarshater, Mazda Publishers, Costa Mesa, 1998, pp. 366-367:

⁴²⁷ **Ġuwaynī**, *Tārīḥ-e Ġahān-Guṣā*, ց. 3, ք. 484-490.

⁴²⁸ **J.A. Boyle**, *The History of the World-Conqueror by 'Ala-ad-Din 'Ata-Malik Juvaini (Ph.D.)*, tr. from the text of Mirza Muhammad Qazvini, vol. 1, Harvard University Press, 1958, p. 250, note 6.

արտահայտված ենք գտնում Բ. Լիպպարդի ատենախոսության մեջ: Վերջինիս կարծիքով Գուլուկ խանի թագադրությանը ներկա գտնված *sultān-e Tākavor*-ը ոչ այլ ոք է, եթե ոչ Տրապիզոնի կայսր Մանուել Ա Մեծ Կոմնենոսը (1238-1263 թթ.)⁴²⁹: Այնուհետև Լիպպարդի կարծիքին հար և նման տեսակետ է արտահայտել և այս խնդրին մի առանձին հոդվածով անդրադարձել է Է. Բրայերը⁴³⁰: Հետո նաև Զ. Լանգդոնը, հաստատված համարելով այդ ենթադրությունը, եզրակացրել է, որ «Թաֆալուրի սուլթանը» պարզապես Տրապիզոնի կայսրության յուրատեսակ անվանումն է՝ տրված նրա տիրակալի տիտղոսի միջոցով⁴³¹: Ռուսական բյուզանդագիտության ներկայացուցիչներից էլ այս կարծիքին են հակված Ռ. Շուքուրովն⁴³² ու Դ. Կորոբեյնիկովը⁴³³:

Սակայն այս հարցում պարզություն մտցնել է թույլ տալիս Բար Հեբերեսի ժամանակագրության արաբերեն խմբագրությունը⁴³⁴, որի՝ մոնղոլների պատմությանը վերաբերող բաժնի առանցքային աղբյուրն անկասկած եղել է նրա ժամանակակից Զուվայնիի «Աշխարհակալի պատմությունը»: Այս և Զուվայնիի երկի համապատասխան հատվածների համադրությունից, ինչը որ արել է Մուհամմադ Կազվինին, պարզ է դառնում, որ խոսքն այստեղ իրականում Սմբատ Սպարապետի մասին է, ում Զուվայնին չփոխել է Հայոց արքայի հետ.

⁴²⁹ B.G. Lippard, *The Mongols and Byzantium*, PhD dissertation, Indiana University, 1983, pp. 179-180.

⁴³⁰ Տե՛ս A. Bryers, The Grand Komnenos and The Great Khan at Karakorum in 1246, *RO*, 1994, vol. 4, pp. 257-261: Նույնատեսակ ենթադրությունների է հանգել նաև ֆրանսիացի մասնագետ Մ. Կուշանկիսը: Տե՛ս M. Kursanskis, “L’empire de Trébizonde et les Turcs au 13e siècle”, *RÉB*, v. 46, 1988, p. 121, note 42: Ըստ նրա՝ Մանուել Ա Կոմնենոսը ձեռնամուխ է եղել սեփական արծաթեդրամների հատմանը հենց մոնղոլ խանին հարկ վճարելու նպատակով: Տե՛ս նույնի “The Coinage of the Grand Komnenos Manuel I”, *AP*, t. 35, 1979, pp. 23-37:

⁴³¹ J.S. Langdon, “Byzantium’s initial encounter with the Chingissids: An introduction to Byzantino-Mongolica”, *Viator*, vol. 29, 1998, p. 120, n. 140.

⁴³² Բ. Шукуров, *Великие Комнины*, стр. 162, ինչպես նաև նույնի՝ “Трапезундская империя и Восток”, *Карпов С.П., История Трапезундской империи*, Алетея, Санкт-Петербург, 2007, стр. 370.

⁴³³ Դ.А. Коробейников, “Михаил VIII Палеолог в Румском Султанате”, *ВВ*, 64 (89), отв. ред. И.С. Чичуров, Москва, Наука, 2005, стр. 87.

⁴³⁴ Երկի մասին տե՛ս վերևում:

Ջուվայնի	Բար Հեբրեոս
ա. «Ռոսից եկավ սուլթան Ռոմն ալ-Դինը, և [եկավ] <u>Թաֆալորի սուլթանը</u> , Վրաստանից՝ երկու Դավիթները, Հալեպից՝ Հալեպի տիրոջ եղբայր...» ⁴³⁵ ,	բ. «Իսկ Ռոսից [եկավ] սուլթան Ռոմն ալ-Դինը, իսկ հայերից [եկավ] <u>Գունդստաբլը՝ քաֆֆուր Հեթումի եղբայրը</u> , Վրաստանից՝ Մեծ և Փոքր Դավիթները, իսկ Ասորիից՝ Հալեպի տեր ալ-Մալիֆ ալ-Նասիրի եղբայր...» ⁴³⁶ ,
ա. «Եվ յառիկներ տրվեցին <u>Թաֆալորի</u> և Հալեպի սուլթաններին և ղեսպաններին ...» ⁴³⁷ ,	բ. «Եվ յառիկներ ու հավաստագրերեց <u>Թաֆֆուրի</u> և Հալեպի տեր ալ-Մալիֆ ալ-Նասիրի համար» ⁴³⁸ (ընդգծումները մերն են - Գ. Դ.):

Ավելին, ասորի պատմագիրը գործածում է «գունդստաբլ» (քնագրում՝ al-kandṣabl) բառը՝ ցրելով բոլոր հնարավոր կասկածները: Դատելով Հայոց Թագավորության մասին ասորի մատենագրի հայտնած տեղեկությունների հավաստիությունից՝ Բար Հեբրեոսին վստահելու համար մենք ծանրակշիռ պատճառներ ունենք, մանավանդ, որ, ինչպես ինքն է վկայում նույն «Հարստությունների պատմություն» երկում, անձամբ ծանոթ էր Հայոց Հեթում արքային և բազմիցս առիթ էր ունեցել զրուցելու նրա հետ⁴³⁹:

Սմբատը, որքան էլ որ տարօրինակ է, իր «Ժամանակագրության» մեջ չափազանց հակիրճ է խոսում իր այցելության մասին⁴⁴⁰: Կարա-

⁴³⁵ Ğuwaynī, Tārīḥ-e Ğahān-Guṣā, ց. 1, ց. 205.

⁴³⁶ Ibn al-ʿIbrī, Muḥtaṣar, ց. 448.

⁴³⁷ Ğuwaynī, Tārīḥ-e Ğahān-Guṣā, ց. 1, ց. 212.

⁴³⁸ Ibn al-ʿIbrī, Muḥtaṣar, ց. 540: Տե՛ս նաև Մունամադ Կազվինիի համեմատական քննությունը՝ Ğuwaynī, Tārīḥ-e Ğahān-Guṣā, ց. 3, ց. 484-485:

⁴³⁹ Տե՛ս Ibn al-ʿIbrī, Muḥtaṣar, ց. 460: Թեև Ա. Գալստյանն անտեղյակ է եղել «Աշխարհակալի պատմության» հեղինակի այս վիճահարույց արտահայտությանը, նրան հայտնի է եղել Սմբատ Գունդստաբլի բանագնացության վերաբերյալ Բար Հեբրեոսի հիշյալ հաղորդումն աշխատության լատիներեն քարգմանությունից: Տե՛ս Ա. Գալստյան, «Հայ-մոնղոլական առաջին բանակցություններ», ՊԲՀ, 1964, № 1, էջ 103: Հոդվածը հրապարակվել է նաև Ռ. Բերդսյանի անգլերեն քարգմանությամբ: Տե՛ս A.G. Galstyan, "The First Armeno-Mongol Negotiations", AR, v. 29, 1976, p. 33:

⁴⁴⁰ Տե՛ս Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 228: Հմմտ. նույնի՝ Փարիզ, էջ 124:

կորուժմ գնալու ճանապարհին՝ Սամարղանդից Կիպրոսի արքա Հենրի Ա Լուսինյանին հղած և [1247 թ.] փետրվարի 7-ով թվագրված նրա նամակն ավելի օգտակար տեղեկություններ է պարունակում նրա այդ առաքելության մասին⁴⁴¹: Նշանակում է, ինչպես Մուլթաֆյանն է հաշվարկում, Սմբատը Կարակորում պիտի հասած լինի ենթադրաբար 1247 թ. վերջերին (կամ 1248 թ. սկզբներին)⁴⁴², և հետևաբար նա Գույուկի թագադրության բուն արարողությանը չէր կարող մասնակցել: Բայց այստեղ հարկ է նշել, որ Սմբատը, ինչպես որ մոնղոլ ուսումնասիրող Դ. Բայարսայխանն է կարծում⁴⁴³, խանի արքունիք է հասել այն ժամանակ, երբ հավանաբար Գույուկի թագադրության արարողություններից հետո դեռ Կարակորումում էին Հռոմի պապի բանազնաց Պլանո Կարպինիի, վրացական, Ռումի սուլթանության, Ալամուտի, Շիրվանի, Լուրի և այլ դեսպանությունները և դեռ շարունակում էին բանակցել մոնղոլական իշխանությունների հետ: Միգուցե, ա՞յս հանգամանքն է մատենագիրներին չփոթության մեջ գցել⁴⁴⁴:

Այսպիսով, «Քաֆալուրի սուլթան» արտահայտությունը, ըստ էության, պարսիկ մատենագրի սխալն է, որը հետագայում ուղղվել է Բար Հեբրեոսի կողմից նրա «Հարստությունների համառոտ պատմու-

⁴⁴¹ J. Richard, “La lettre du Connétable Smbat et les rapports entre chrétiens et Mongols au Milieu du XIIIème siècle”, in *Armenian studies in memoriam Haïg Berbérian*, ed. by D. Kouymjian, Lisbon, 1986, p. 683-696.

⁴⁴² Cl. Mutafian, *L’Arménie*, p. 138.

⁴⁴³ Տե՛ս D. Bayarsaikhan, *The Mongols*, p. 83, ինչպես նաև նույնի՝ “Submissions to the Mongol Empire by the Armenians”, *Mongolian & Tibetan Quarterly*, v. 18.3, 2009, p. 88: Հմմտ. Կիրակոս Գանձակեցու մի վկայության հետ, ըստ որի Սմբատը Կարակորումից վերադարձել է Եկոնիայի սուլթան Քալխսուրով Բ-ի որդու՝ Ռոմմ աղ-Դինի հետ միասին: Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմութիւն Հայոց*, էջ 317-318:

⁴⁴⁴ Զուվայնիի այս արտահայտությունը, հավանաբար, շփոթեցրել է նաև մոնղոլական Իլխանության մյուս պաշտոնական պատմիչ Ռաշիդ ալ-Դինին (մահ. 1318 թ.): Նա, ում *Ġāmi’ al-tawārīḥ*-ի առանցքային աղբյուրներից մեկն «Աշխարհակալի պատմությունն» է, Գույուկի թագադրության արարողության հյուրերի շարքից իրավաբաններին բաց է թողնում «Թաքավորի սուլթանին»: Տե՛ս Rašīd al-Dīn, *Ġāmi’ al-Tawārīḥ*, ց. 1, ց. 568, 570; *The Successors of Genghis Khan*, trans. from the Persian of Rašīd al-Dīn by J.A. Boyle, Columbia University Press, New York and London, 1971, p. 181, 183-184, ինչպես նաև Рашид-ад-Дин, *Сборник летописей*, том II, пер. Ю.П. Верховского, изд. АН СССР, Москва-Ленинград, 1960, стр. 118, 120:

թյուն» արաբերենն երկում: Այն, որ սա իսկապես սխալմունքի կամ չիմանալու արդյունք է, վկայում է նաև այն հանգամանքը, որ Զուվայնին, ի թիվս Կարակորում ժամանած հյուրերի, հիշատակում է նաև «Տըրքոմի սուլթանին» (Sultān-e Arz-e Rūm)⁴⁴⁵, մինչդեռ էրզրումը մի քանի տասնամյակ էր, ինչ գրավված էր (1201 թ.) ու վաղուց արդեն գտնվում էր Սելջուկյան սուլթանության կազմում (1230 թ.)⁴⁴⁶: Ինչ վերաբերում է մյուս՝ Մանուել Ա-ի վարկածին, ապա այն նույնպես անհամոզիչ է և հիմնովին կառուցված է ենթադրությունների վրա: Գիյոմ (Վիլլիամ) Ռուբրուքի այն վկայությունը, որ Մանգուխանի օրոք Տրապիզոնի կայսրը ենթակա ու ըստ այդմ հարկատու էր մոնղոլական պետությանը⁴⁴⁷, հարկավ, բավարար չէ Մանուել կայսրին Զուվայնիի հիշատակած sultān-e Tākawor-ի հետ նույնացնելու համար⁴⁴⁸:

Ինչևէ, Սմբատի դեսպանագնացությունը հաջողությամբ պսակվեց: Հայոց սպարապետը Գուլուկ խանի արքունիքից հայրենիք վերադարձավ 1250 թ.՝ իր հետ բերելով «մեծ իառլախ (կամ «յառլիկ», այն է՝ «հրովարտակ», «դաշնաթուղթ») և փայիզայս ոսկիս և Տաթար խաթուն (այն է՝ «կին»-Գ.Գ.) պալխախատր»⁴⁴⁹: Կիրակոս Գանձակեցին մի շատ կարևոր հավելում է անում՝ գրելով, թե Հայոց թագավորությունը նաև բազում բերդեր և գավառներ ստացավ, «զոր յառաջ լեալ էր Լևոնի արհայի և զկնի մահուանն առ ի նոցունց Ալադին Սուլտանն Հոռոմոց»⁴⁵⁰: Այնուամենայնիվ, Սմբատի այցելությունը մոնղոլական իշխանություններին բավարարել չէր կարող, ուստի Հայոց սպարապետին կար-

⁴⁴⁵ Čuwaynī, Tārīḥ-e Ġahān-Gušā, ց. 1, ց. 305, 312.

⁴⁴⁶ J.A. Boyle, *The History*, p. 250, n. 10.

⁴⁴⁷ *The Journey of William Rubruck to Eastern Parts of the World, 1253-55, as Narrated by Himself, with Two Accounts of the Earlier Journey of John of Pian de Carpine*, Trans. From the Latin, and Ed., with an Introductory Notice by W.W. Rockhill, The Hakluyt Society, London, 1900, p. 46, ինչպես նաև Путешествия в восточные страны Платона Карпини и Рубрика, Государственное изд. географической литературы, Москва, 1957, стр. 89, 223, прим. 21, 22.

⁴⁴⁸ A. Bryers, “The Grand Komnenos”, p. 260.

⁴⁴⁹ Գրիգոր Ակնեցի, Պատմութիւն թաթարաց, էջ 28; R.P. Blake, R.N. Frye, “History of the Nation”, p. 314: Այս կնոջից Սմբատը որդի ունեցավ՝ Վասիլ Թաթար անունով, ում մասին խոսելու արդի դեռ կունենանք:

⁴⁵⁰ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 317:

գաղղրվեց իր եղբայր Հեթում արքային հայտնել անձամբ Կարակորում ներկայանալու Մեծ խանի պահանջը: Հեթումի այցելությունը, սակայն, զանազան հանգամանքների բերումով մի քանի տարի ձգձգվեց. նախ (1248 թ.) մահացավ Գուլուկը, որից հետո Կարակորումում գահակալական վեճեր ծավալվեցին, մինչև որ 1251 թ. տեղի ունեցած կոռուպայում նոր Մեծ խան ընտրվեց Մանգուկ կամ Մոնղուկեն (1251-1259 թթ.): 1252 թ. հունվարին մահացավ հայոց Զաբել թագուհին⁴⁵¹, ինչը հավանաբար նույնպես իր հերթին խոչընդոտ հանդիսացավ Հեթումի երկար սպասված այցելությանը Կարակորում: Բայց մեկ-երկու ամիս անց, երբ Ոսկե Հորդայի խան Բաթուն ևս մեկ անգամ իրեն և Մանգուկ խանին ներկայանալու պահանջ ներկայացրեց, հայոց արքան արդեն չհամարձակվեց հապաղել:

Հայագիր պատմիչներից Հեթումի ուղևորության մասին ամենամանրամասն նկարագրությունը տալիս է Կիրակոս Գանձակեցին՝ հիշատակելով անգամ այն բնակավայրերի անունները, որտեղով Հայոց արքան անցել է կամ կանգ է առել Կարակորում գնալու և տունդարձի ճանապարհին⁴⁵²: Նա ճանապարհին՝ Կարսում, հանդիպել է Բաչուկնոյին, ապա որոշ ժամանակ իջևանել է Արագածի ստորոտում գտնվող Վարդենիս գյուղում՝ Քուրդ Վաչուտյան անունով մի հայ իշխանի տանը⁴⁵³, այնուհետև Եթիլ (Վուլգա) գետի մոտ հանդիպել է

⁴⁵¹ Տե՛ս Սմբատ Սպարապետ, *Տարեգիրք*, Վենետիկ, էջ 229: Հմմտ. Bar Hebraeus, *Chronography*, p. 418:

⁴⁵² Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմություն Հայոց*, էջ 364-372: Հեթումի ուղերթի՝ Կիրակոսի նշած տեղանունները փոքրիկ է նույնականացնել Ջ. Բոյլեն: Տե՛ս J.A. Boyle, “The journey of Het’um I, king of Little Armenia, to the court of the Great Khan Mongke”, *CAJ*, vol. 9, 1964, pp. 175-189:

⁴⁵³ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմություն Հայոց*, էջ 364-365: Հմմտ. Սմբատ Սպարապետ, *Տարեգիրք*, Վենետիկ, էջ 230: Հեթումի ուղեկիցների և նրա ուղևորության կազմակերպիչների թվում Գանձակեցին և Սմբատն առանձնացնում են հատկապես հայագրի Բարսեղ անունով մի ֆանանայի, որ «ղեսպանն էր Բաթուին» (Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմություն Հայոց*, էջ 366) և «բազում անգամ ճանապարհ արարեալ էր ընդ նույն պողոտայ» (Սմբատ Սպարապետ, *Տարեգիրք*, Վենետիկ, էջ 230): Այս Բարսեղ վանականը գուցե մեկն էր այն հայ հոգևորականներից, որոնք ըստ Ֆրանսիայի աբա Լուի Թ-ի բանագնաց Գիյոմ (Վիլլիամ) Ռուբրոմբի՝ քարգմանիչներ էին ծառայում Բաթուի որդի Սարթախի աբունիին: Տե՛ս *The Journey of*

Բաթու խանին և նրա որդի Սարթախին: Բար Հեբրեոսն իր ժամանակագրության թե՛ ասորական և թե՛ արաբական խմբագրություններում նույնպես պատմում է Հայոց արքայի դեսպանազնացությունն: Մասնավորապես ըստ Բար Հեբրեոսի արաբերեն ժամանակագրության՝ Հեթումը (Hātīm) Սսից դուրս է եկել 1252 թ. մարտին՝ Խաչվերաց տոնի ուրբաթ օրը: Վախենալով «Ռոմի տեր սուլթանի» խարդավանքներից՝ նա ընդհուպ մինչև Վրաց երկիր հասնելը ծպտված՝ ծառայի կերպարանքով (ըստ Սմբատի՝ «ի կերպս սպասաւորի գրաստու») ⁴⁵⁴ է ճանապարհորդել: Չնայած դրան՝ նրան Երզնկայի (Arzankān) շուկայում մի վաճառական ճանաչել է որպես «Սսի արքա» (malik Sīs), ու քիչ է մնացել, որ բռնվի, և միայն նրան ուղեկցող Հնարամիտ սպասավորի կողմից հասցված ապտակն է ցրել ներկաների կասկածը Հեթումի անձի վերաբերյալ ⁴⁵⁵:

Կիրակոս Գանձակեցու վկայությամբ՝ Հեթումը Մանգուին տեսակցել է 1254 թ. սեպտեմբեր ամսի 13-ին: Մատուցելով իր հետ տարած նվերները՝ նա Մեծ Խանի կողմից լավ ընդունելության է արժանացել ու նրանից ստացել «հրովարտակ (յառիկ) նշանավոր՝ զի մի ու իշխեսցես նեղել զնա և զաշխարհս նորա, ետ և զիր ազատութեան եկեղեցեաց ընդ ամենայն տեղիս» ⁴⁵⁶:

William Rubruck, p. 105; *Путешествия в восточные страны*, стр. 113, ինչպես նաև՝ Bar Hebraeus, *Chronography*, p. 447: Հմմտ. D. Bayarsaikhan, *The Mongols*, p. 94:

⁴⁵⁴ Տե՛ս Սմբատ Սպարապետ, *Տարեգիրք*, Վենետիկ, էջ 229:

⁴⁵⁵ Տե՛ս Ibn al-ʿIbrī, *Muḥtaṣar*, §. 460: Հմմտ. նույնի՝ *Chronography*, p. 419: Հակոբիկների պատմաբնագրում է, որ այս պատմությունն իրեն անձամբ հայոց արքան է պատմել Տարսնում կայացած իրենց մի հանդիպման ժամանակ՝ Մանգու խանին այցելելուց մի քանի տարի անց: Տե՛ս նույնի՝ *Muḥtaṣar*, §. 460:

⁴⁵⁶ Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմութիւն Հայոց*, էջ 367: Հմմտ. Սմբատ Սպարապետ, *Տարեգիրք*, Վենետիկ, էջ 230: Հեթում արքայի և Մանգու խանի միջև կայացած բանակցությունների ամենամանրամասն նկարագրությունը տալիս է Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցին՝ թվարկելով այն յոթ խնդրամբներ կամ առաջարկություններ (օրինակ, ընդունել քրիստոնեություն, գրավել Բաղդադը և այլ), որոնք Մանգուն իր խոստացել է կատարել: Տե՛ս Hayton, *La flor*, p. 164-165: Հաշվի առնելով «Արևելքի պատմության ծաղկաքաղի» ակնհայտ փառաշահական բնույթագիրը, այն է՝ Հռոմի պապությանը և եվրոպացի տիրակալներին նոր խաչակրության գաղափարներով սոգորելու, Հեթում արքայի հեղինակությունը նրանց աչքում բարձրացնելու, «Սուրբ երկիրը» մուսուլմանների ձեռքից ազատելու գործում նրա ներդրած ջանքերը շեշտելու նպատակադրությունը՝ Կոռիկոսցու շատ վկայություններ անարժանափաժառ եմ թվում արդի

Հիսուսն օր մոնղոլական արքունիքում մնալուց հետո Հեթումը 1254 թ. նոյեմբեր ամսի 1-ին թողնում է Կարակորումն ու բռնում տունդարձի ուղին, որ շուրջ ութ ամիս է տևում: Ճանապարհին նա հանդիպում է Մանգու խանի եղբայր Հուլաղուին, ով ուղևորվում էր Իրան՝ ստանձնելու Մոնղոլական տերությունից արևմուտք ընկած երկրների (Իրան, Ասորիք, Եգիպտոս, Ռում, Հայաստան) կառավարման և ընդարձակման գործը: Վերստին Վարդենիս հասնելով և առժամանակ այնտեղ կանգ առնելով՝ հայոց արքան իր ուղեկիցներից Բարսեղ վանականին ուղարկում է Բաթու խանի մոտ՝ նրան Մանգու խանից բերած գրություններն ու հրովարտակը ցույց տալու, «զի և նա ընդ նմին օրինակի գրեսցէ հրամանս»⁴⁵⁷: Ըստ Բար Հեբրեոսի՝ Հեթումը Կիլիկիա է հասել 1255 թ. սեպտեմբերի 1-ին՝ Բաչու-նոյինի ուղեկցությամբ⁴⁵⁸, ով այդ ժամանակ Իրան էր շարժվում Հուլաղուին դիմավորելու:

Բացի Բար Հեբրեոսի արաբական ժամանակագրությունից՝ Հեթումի կարակորումյան ուղևորության մասին վկայություն ենք գտնում նաև Իզզ ալ-Դին իբն Շադդադի Al-Aḥq al-ḥaṭira երկում: Վերջինս խոսում է Մանգուին իր հնազանդությունը հայտնելու զնացած մեկ այլ տիրակալի՝ Մայյաֆարիկինի տեր ալ-Մալիք ալ-Քամիլի մասին: Ըստ նրա՝ ալ-Քամիլը Կարակորում է ուղևորվել հիջրայի 650 թ. վերջերին (1252 թ. փետրվարին) և տեղ հասնելով Խաների արքունիքում գտել է նաև Մարդինի տիրոջ որդուն, Մոսուլի տեր Բադր ալ-Դին Լուլուի որդուն, ինչպես նաև Սաի տեր Հեթումի որդի Լևոնին (Lifūn

հետազոտողներին: Տե՛ս Գ.Գ. Микаелян, *История*, стр. 309-315; Լ. Տեր-Պետրոսյան, *Խաչակիրները*, էջ 288: Հմմտ. Պ. Չորանեան, «Հեթում Ա. քազատրի ուղեորութիւնը Կարակորում», *Բազմավեպ*, № 3-4, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 2010, էջ 452-453:

⁴⁵⁷ Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմութիւն Հայոց*, էջ 365:

⁴⁵⁸ Bar Hebraeus, *Chronography*, p. 424, ինչպես նաև նույնի՝ Muḥtaṣar, §. 462. Հմմտ. Սմբատ Սպարապետ, *Տարեգիրք*, Վենետիկ, էջ 230 և Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմութիւն Հայոց*, էջ 375-376: Վ. Ռուբրոմը, ով այդ ժամանակ նույնպես վերադառնում էր Մանգու խանի արևմտից և 1255 թ. մայիսին Կիլիկիա էր հասել, հայոց Կոստանդին պալլից Ստոմ տեղեկացել է, որ Հեթումը բարենաջող կերպով հետ է վերադառնում Խանի մոտից, և որ վերջինս զգալի չափով թրթևացել է նրա հարկն ու հրամայել, որ այդուհետ էլ ոչ մի մոնղոլ պաշտոնյա չմտնի նրա երկիրը: Տե՛ս *The Journey of William Rubruck*, p. 278; *Путешествия в восточные страны*, стр. 192-193:

ibn Haytūm ṣāhib Sīs, ընդգծումը մերն է- Գ.Դ.)⁴⁵⁹: Առաջին հայացքից արաբ մատենագրի այս վկայությունից կարելի է ենթադրել, որ Հայոց արքայի հետ Կարախորում է մեկնել նաև Հայոց թագաժառանգ Լևոնը: Սակայն այս ենթադրությունը հերքվում է Կիրակոս Գանձակեցու այն վկայությամբ, որ Հեթումն իր Լևոն և Թորոս որդիներին «եթող փոխանորդ իւր»⁴⁶⁰: Ուստի սա Իբն Շադդադի սխալն է, և «Հեթումի որդի Լևոնի» փոխարեն պարզապես Haytūm կամ Haytūm ibn Quṣṭanīn (Կոստանդինի որդի Հեթում) պիտի լիներ, ինչպես որ մամլուքյան պատմիչները նրան հաճախ կոչում են:

Ահա այսպես, Սմբատ Սպարապետի և Հեթում արքայի դեսպանագնացություններով Հայ-մոնղոլական հարաբերությունները պաշտոնական երանգներ ստացան: Հայ-մոնղոլական դաշինքի ամրագրումից հետո Կիլիկիան մոնղոլներից ռազմաքաղաքական անվտանգության երաշխիքներ ձեռք բերեց, փոխարենը՝ հուսալի հենարան դարձավ դեպի արևմուտք ընդարձակվելու նրանց նկրտումների կենսագործման համար: Հայոց պետությունը որոշ հարկային պարտավորություններ⁴⁶¹, իր արտաքին քաղաքական շահերը Մոնղոլական տերության և հետո նաև Իլխանության քաղաքական շահերին հարմարեցնելու, նրանց ռազմական ձեռնարկումներին մասնակցելու պարտավորություն ստանձնեց, բայց պահպանեց ներքին կյանքի անկախությունը և պետական իշխանության ինքնուրույնությունը: Ըստ Ժան

⁴⁵⁹ ‘Izz al-Dīn ibn Ṣaddād, *Al-A‘lāq al-ḥaṭīra*, ց. 3.2, ք. 479: Հմմտ. R.S. Humphreys, *From Saladin to the Mongols*, p. 335, 466, n. 42.

⁴⁶⁰ Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմութիւն Հայոց*, էջ 365:

⁴⁶¹ Համդալլահ Կազվինին, ով թեև վերոհիշյալ դեպքերից 60-70 տարի անց է գրում, այնուամենայնիվ, արձանագրում է, որ «Փոքր Հայաստանը, որ *Երանի մաս չի կազմում*» (ընդգծումը մերն է-Գ.Դ.), որպես տարեկան հարկ ընդամենը 30 հզ. դինար էր վճարում իլխանական Իրանի գանձարան: Համեմատության համար նշենք, որ նույն հեղինակի վկայությամբ՝ Իկոնիայի սուլթանությունից գանձվում էր 3 մլն. 300 հզ. դիրհամ, իսկ Վրաց թագավորությունից 1 մլն. 202 հզ. դիրհար հարկ: Տե՛ս Ḥamd Allāh Mustawfī Qazwīnī, *Kitāb Nuzhat al-qulūb*, Barīl, Laydan, 1913, ք. 100, ինչպես նաև The geographical part of the *Nuzhat-al-Qulūb* composed by Hamd-Allah Mustawfi of Qazwīn in 740 (1340), tr. by G. Le Strange, E.J. Brill, Leiden-London, 1919, p. 100: Հմմտ. Գ.Գ. Микаелян, *История*, стр. 316; Լ. Տեր-Պետրոսյան, *Խաչակիրները*, հտ. Բ, էջ 311-313:

դը ժուլանվիլի՝ «Նա [իմա՝ Հեթումը] այնքան ուզովիկներ բերեց իր հետ, որ կարող էր կովել արդեն Իկոնիայի սուլթանի դեմ»⁴⁶²:

Ինչպես վերևում նշեցինք, 1253 թ. Մանգու-խանի հրամանով նրա եղբայր Հուլաղուն, մեծածիր՝ զորքի գլուխ անցած, ճանապարհ էր ընկել արևմուտք՝ Իրանի և չրջակա երկրամասերի հպատակեցումն ավարտին հասցնելու⁴⁶³: Համդալլահ Կազվինին իր չափածո պատմության մեջ՝ *Zafarnāma*-ում⁴⁶⁴, գրում է, որ Հուլաղուն նախքան իր ժամանումը սուրհանդակներ է հղում Իրանի և չրջակա երկրամասերի կառավարիչներին՝ նրանց հայտնելով իր մոտալուտ գալստյան մասին և հնազանդություն, անհավատների (առաջին հերթին՝ իամաիլականների և Բաղդադի Աբբասյանների) դեմ պատերազմում իրեն օգնություն կանչելով: «Նա [սուրհանդակ] ուղարկեց նաև մեծ ու փոքր թագավորություններ՝ Թավրիզ, Առան, Ռումի հայերին (ընդգծումը մերն է-Գ.Դ.), «Ջուրխտան» և այլ շրջաններ ու թագավորություններ», - կարդում ենք *Zafarnāma*-ի Ուորդի կատարած անգլերեն թարգմանության մեջ⁴⁶⁵: Հատվածում թարգմանչի կողմից «Ռումի հայեր» թարգմանվածը բնագրի *Arman be-Rūm*-ն է: Կարելի է ենթադրել, թե պարսիկ մատենագիրն այս արտահայտությամբ Կիլիկիայի հայերին նկատի ունի: Սակայն պարսկերեն բնագրի հետ համեմատությունից պարզվում է, որ «Ռումի հայերը» թարգմանչի սխալն է, և հատվածը ճիշտ է այսպես թարգմանել. «Նա [սուրհանդակ] ուղարկեց ... Թավրիզ, Առան, հայերին (այն է՝ Հալաստան), Ռում և Գուրջիստան և այլ...» (...*be-Tabrīz, wa-Arrān wa-Arman, be-Rūm, be-Gurğistān...*)⁴⁶⁶: Բացի այդ, Ուորդի տարընթերցած «Ջուրխտանը»

⁴⁶² *Memoirs of the Crusades by Villehardoin & de Joinville*, p. 171.

⁴⁶³ Տե՛ս *Ġuwaynī*, *Tārīḫ-e Ġahān-Guṣā*, ց. 3, ց. 89-90 և J.A. Boyle, *The History*, vol. 2, p. 607:

⁴⁶⁴ Համդալլահ Կազվինիի այս փշ հայտնի երկը մեզ է հասել երեք ձեռագրերով, որոնցից միայն մեկն է ուսումնասիրվել ու հրատարակվել նմանահանությամբ՝ երկու հատորով (*Ḥamd Allāh Mustawfī, Zafarnāma*, ց. 1-2, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Vienna, 1999): Այդ մասին տե՛ս Ch. Melville, “*Ḥamd Allāh Mustawfī*”, in *EIr*, vol. XI, Fasc. 6, p. 633): Բնագրի վերջին՝ մոնղոլների պատմությանը նվիրված գլուխը, որ ցայսօր մնում է չհրատարակված, իր ատենախոսության մեջ անգլերեն է թարգմանել՝ Լ. Ուորդը: Տե՛ս L.J. Ward, *The Zafar-nāmah of Ḥamd Allāh Mustawfī and the Il-Khān dynasty of Iran*, Ph.D. diss., 3 vols., University of Manchester, 1983:

⁴⁶⁵ Տե՛ս Անդ., vol. 2, p. 19:

⁴⁶⁶ Տե՛ս Անդ., vol. 1, fol. 586b:

բնագրում հստակ ընթեռնելի Gurġistān-ն է, որը նույնն է, թե «Վրաստանը»: Այսպիսով, Համդալլահ Կազվիրին, ըստ էության, նկատի է ունեցել Մեծ Հայքի (բուն Հայաստանի) հայերին: Չէ՞ որ հայկական աղբյուրներից էլ քաջ հայտնի է, որ Ալամուտի և Բաղդադի (և հետո նաև Մայյաֆարիկի) գրավմանը վրացիների հետ մեկտեղ նաև Մեծ Հայքի հայ իշխաններ են մասնակցել, ինչպես օրինակ, Ավագ Ջաքարյանը, Պոռ խաղբակյանը և այլոք⁴⁶⁷: Այս ենթադրությունը վերջնականապես հաստատվում է Ռաշիդ ալ-Դինի Ġāmi' al-tawārīḥ-ի հետ համեմատությամբ: Վերջինս գրում է, որ երբ Հուլաղու խանն անցավ Ջալհուն (Ամուդարյա) գետը, նրա մոտալուռ ժամանման լուրը ստացվեց տարածաշրջան, և նրա մոտ ծառայության անցնելու շտապեցին Իրանի «բոլոր սուլթաններն ու արքաները», ինչպես նաև Ռումի սուլթաններ Իզզ ալ-Դինը և Ռուքն ալ-Դինը, Ֆարսից՝ ավաբեկ Սաադը, Իրաքի, Խորասանի, Ագարբայջանի (Ատրպատականի), Առանի, Շիրվանի և Վրաստանի արքաներն ու ազնվականները՝ «բոլորն էլ պատշան նվերներով»⁴⁶⁸: Զուր չէ, որ մոնղոլ ուսումնասիրող Դ. Բայարսայխանը, անդրադառնալով Ռաշիդ ալ-Դինի այս վկայությանը, գրում է, որ թեև պարսկագիր պատմիչը վերոբերյալ երկրների շարքում չի նշում Հայաստանը, այնուամենայնիվ, հասկանալի է, որ նա Վրաստանի անունը հիշատակելով՝ նաև [Մեծ Հայքի] հայ իշխաններին է նկատի ունեցել⁴⁶⁹:

Մինչև 1256 թ. ավարտին հասցնելով Իրանի նվաճումը՝ Հուլաղուն փաստորեն հիմք դրեց մի նոր մոնղոլական պետական կազմավորման, որին մենք այսօր Իլխանություն ենք կոչում⁴⁷⁰: Չեղոքացնե-

⁴⁶⁷ Այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս Դ. Բայարսայխանի գրքում՝ D. Bayarsaikhan, *The Mongols*, pp. 122-135:

⁴⁶⁸ Rašīd al-Dīn, Ġāmi' al-Tawārīḥ, ց. 2, ց. 688-689; Рашид-ад-Дин, Сборник летописей, том III, стр. 25. Հմմտ. Banākātī, Rawdat ulī al-albāb fī ma'rifat al-tawārīḥ wa-l-ansāb, be-kūšēš-e Ġa'far Ši'ār, Tehrān, 1348/1969, ց. 414-415.

⁴⁶⁹ D. Bayarsaikhan, *The Mongols*, p. 125.

⁴⁷⁰ Գիտական գրականության մեջ Հուլաղուն և նրա հաջորդներին տրված *ilhān* տիտղոսի մի քանի ստուգաբանություններ կան, քե՛ս նրանցից ամենատարածվածը «ենթակա խան» բացատրությունն է, որ շեշտում է նրանց ստորադասությունը Կարակորումում նստող Մեծ խանին: Տե՛ս Th. Allsen, *Mongol Imperialism*, p. 48: Հմմտ.՝ R. Amitai-Preiss, *Mongols*, pp. 13-14:

լով Ալամուռուտի իսամայիլականներին և դրավելով Բաղդադը՝ նա արդեն կազմ-պատրաստ էր ներխուժելու Ասորիք, որտեղ դեռ շարունակում էին գոյատևել կործանված Այյուբյան դինաստիայի մնացուկները: Հուլիսի 1260 թ. ասորիքյան արշավանքի և դրանում Հայոց արքա Հեթումի ունեցած դերակատարության մասին նախորդ ենթադրյալում արդեն խոսել ենք: Ժիշտ է՝ Այն Ջալուտում կրած պարտությամբ Հուլիսի 1260-ի ձախողեց Ասորիքում հաստատվելու մոնղոլների առաջին հնարավորութունը, բայց նրան հաջորդած տիրակալները բնավ չհրաժարվեցին այդ նպատակից: Հետագայում ևս՝ 1281, 1299, 1300, 1303, 1312-1313 թթ. մոնղոլ իլխանները կրկին մեծ արշավանքներ ձեռնարկեցին դեպի Ասորիք, թեև բոլոր այս դեպքերում, չնայած դաշնակիցներից և հպատակ երկրներից՝ Մերձավոր Արևելքի խաչակրաց պետություններից, Վրաստանից, Ռումի սուլթանությունից և հատկապես Կիլիկյան Հայաստանից ստացած օգնությամբ և արձանագրած ժամանակավոր հաջողություններին՝ վերջին հաշվով պարտված դուրս եկան Մամուլեյան սուլթանության դեմ պայքարում: Ամիտայը սրա ամենահավանական պատճառ է նշում այն, որ այս երկու տարածաշրջանային ուժերի վաթսուներեք դիմակայության ընթացքում իլխանության հետ հարաբերությունները գրեթե մշտապես առաջին տեղն էին զբաղեցնում Մամուլեյան սուլթանության արտաքին քաղաքականության օրակարգում, մինչդեռ իլխանության դեպքում Սուլթանության հետ հարաբերություններից էլ ավելի կարևոր առաջնահերթություն կար՝ Ջոջիի մոնղոլական ուլուսի կամ Ոսկե Հորդայի հետ պատերազմը⁴⁷¹ կովկասյան ճակատում միանձնյա գերիշխանության հասնելու համար: Այս պայքարում առավել հաջողակ էր Ոսկե Հորդան, որի զորքերն արդեն 1263 թ. հունվարի 14-ին Թերեք գետի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում առաջին վճռական հաղթանակն էին տանում Հուլիսի 1260-ի որդի Աբաղայի առաջնորդած բանակների նկատմամբ: Իլխանության համար այս հարցն ավելի էր բարդանում եգիպտոսի սուլթան ալ-Ջահիրի Բաբարսի և Ոսկե Հորդայի իսլամ ընդունումից հետո:

նած Բերքե խանի (1257-1267 թթ.) օրոք այդ երկու պետությունների միջև հաստատված բարիդրացիական հարաբերությունների և դիվանագիտական ակտիվ շփումների պատճառով⁴⁷²:

Մամլուք-մոնղոլական պատերազմը ոչ պակաս դրամատիկ ընթացք ունեցավ նաև երկու տերությունների բախման առաջնագծում հայտնված Հայոց թագավորության համար, որը, մոնղոլների մշտական դաշնակիցը լինելով, վերջիններիս ամեն մի անհաջողությունից և նահանջից հետո հարկադրված էր կանգնել մամլուքների «դամոկլյան սրի» առաջ և իր վրա ընդունել նրանց ամենածանր հարվածները: «Մոնղոլներից էական օգնություն ստանալու հետ նրա (տվյալ դեպքում նկատի ունի Հեթում Ա-ին) տաժած բոլոր հույսերն այդպես էլ չփարատվեցին, և նա միայնակ մնաց իր արկածախնդրությունների հետևանքները հաղթահարելիս», - մի առիթով գրում է Ռ. Ամիտայը⁴⁷³: «[Մոնղոլների նկատմամբ] ունեցած հավատարմության դիմաց հայերը երբեք չստացան ավելին, քան մամլուքների պատճառած տառապանքը դեպի հյուսիս՝ Ռում, ուղղված նրանց արշավանքների ժամանակ»⁴⁷⁴, - երկրորդում է մեկ այլ արդի ուսումնասիրող՝ մոնղոլագետ Ջորջ Լեյնը: Արաբ հետազոտող Աբդ Ալլահ Ալ Սանին գրում է, որ մամլուք սուլթանների՝ հայերի դեմ տրամադրվելու առաջնապատճառը մոնղոլների հետ նրանց հաստատած դաշնակցությունն էր: Մամլուքների հարվածները հաջորդեցին մեկը մյուսին՝ վերջնական հաշվում հանգեցնելով Հայոց թագավորության տապալմանը 1375 թ.⁴⁷⁵: Իսկ Շառուքաթ Ռամադան Հուլջան էլ եզրահանգում է, որ հայ-մոնղոլական դաշնակցությունը ոչ միայն չունեցավ ցանկալի վերջնարդյունքը՝ խարխուլելու Բահրի մամլուքների պետությունը, այլ ընդհակառակը՝ նրան կանգնեցրեց «մամլուքյան

⁴⁷² Մամլուքյան սուլթանության և Ոսկե Հորդայի հարաբերությունների մասին տե՛ս **նոյնի՝** Mongols, pp. 78-86; **A.F. Broadbridge**, *Kingship and Ideology in the Islamic and Mongol Worlds*, Cambridge of University Press, Cambridge, 2008, pp. 50-63 և հատկապես՝ **С. Закиров**, *Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом (XIII-XIV)*, Наука, Москва, 1966:

⁴⁷³ **R. Amitai**, “In the aftermath”, p. 10.

⁴⁷⁴ **G. Lane**, *Early Mongol rule in thirteenth century Iran: A Persian renaissance*, Routledge Curzon, 2003, p. 38.

⁴⁷⁵ **A.A.Ğ.A. Āl Tānī**, *Al-Ālāqāt*, §. 195. Հմմտ. **M. Canard**, “Le Royaume”, p. 221.

անգույք հարվածների» տակ՝ պատճառ դառնալով երկրի մշտական ավերածություններին, նրա բնակչության սպանդին ու գերեվարությունը: Ջնայած այս ամենին՝ Հայոց թագավորությունը շարունակեց իլխանների ազդեցության տակ մնալ անգամ վերջիններիս իսլամացումից հետո՝ վերածվելով այդ պատերազմի «փալոսթյան նոխագի»⁴⁷⁶: Այս հետազոտողների կարծիքները հաստատում է մամլուք մատենագիր Կալ-Ումարին, ով իր *Masālik al-abṣār* երկում գրում է. «Նրա («Սսի երկրի») արևան հավատարիմ է «Իրաֆի և Պարսկաստանի տիրոջը» (իմա՝ իլխանին) և ծառայության մեջ է նրա մոտ (*muntazam fi silkīhi*): Ամեն անգամ, երբ վերջինիս զորքերն Ասորիք էին ելնում եգիպտոսի տիրոջ դեմ կոպելու, նա էլ նրանց հետ էր դուրս գալիս: Նրա զորքերի բազմությունն աստիճանաբար շատացավ, ահագնացավ նրանց շարությունը (*nikāya*) իսլամի և նրա «ժողովրդի» (մուսուլմանների) նկատմամբ: Դրա հետ մեկտեղ նա շողոփոթում էր եգիպտոսի տիրոջը և ֆժնում՝ ամենամյա սահմանված չափով հարկ վճարելով: Յուրաֆանյուր անգամ, երբ եգիպտոսի և Ասորիքի զորքերն Կալ-Ֆիրայով (բնագրում փոփոխվել է անհասկանալի՝ *fi 'uqr al-Bīra*) այնտեղ են արշավում, գրավում են երկիրը, գերեվարում կանանց և երեխաների»⁴⁷⁷: Այլ-Ումարիի այս վկայությամբ եզրափակենք 1250-1260 թթ. Մերձավոր Արևելքի քաղաքական քարտեզի վրա տեղի ունեցած փոփոխություններին, ի մասնավորի՝ հրապարակ եկած երկու հակոտնյա ուժերի՝ Մամլուքյան սուլթանության և Իրանի մոնղոլական իլխանության հարաբերակցությունը և ձևավորված նոր միջազգային իրադրության մեջ Կիլիկիայի Հայոց թագավորության ստանձնած դերին նվիրված այս մասը: Սա օգտակար կլինի աշխատանքի հաջորդ մասում ծաղկաբաղ թարգմանությունում ներկայացված հատվածներում նկարագրված իրադարձությունների քաղաքական հետնախորքն ու տրամաբանությունը հասկանալու առումով:

⁴⁷⁶ Տ.Ր. Խաջգա, *Al-‘Ālāqāt*, թ. 511-512.

⁴⁷⁷ Ալ-‘Umārī, *Masālik al-abṣār*, թ. 3, թ. 316.

ՄԱՍ Գ

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԲՆԱԳՐԵՐԻՅ ԵՎ ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

3.1 AL-RAWḌ AL-ZĀHIR FĪ SĪRAT AL-MALIK AL-ZĀHIR

«ԾԱՂԿՈՒՆ ՊԱՐՏԵԶ ԱԼ-ՄԱԼԻԳ ԱԼ-ԶԱՀԻՐԻ ԿՅԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ»

էջ 191

Հայոց իշխողի, Ալլահն անիծի նրան, արշավանքը Հալեայի դեմ և պարտված վերադարձը

Այս տարում (իմա՝ հիջրայի 662՝ 1263 թ. նոյ. 4 – 1264 թ. հոկտ. 23) Կոստանդինի որդի Հեթումը¹ Հայոց իշխողը, Բարձրյալ Ալլահն անիծի նրան, վերադարձավ Հուլաղուի² մոտից, Ալլահն անիծի նրան, և երբ ժամանեց, իր երկիր չմտավ, այլ ուղղվեց Ռումի տեր սուլթան Ռուքն ալ-Դինի մոտ³: Երբ նրա մոտ հասավ, վերջինս մտադրվեց անակնկալ կերպով բռնել նրան և մեղքը թուրքմեններին վերագրել: Բռնակալը [սակայն] հասկացել էր սա և իրեն ուղեկից էր վերցրել Հուլաղուի երկրի դատավորին (qāḍī), որպեսզի վերջինս հաշտություն հաստատի իր և սուլթան Ռուքն ալ-Դինի միջև: Հայոց իշխողը նրան շատ ընծաներ էր շնորհել՝ իր կողմը գրավելու նպատակով՝ ասելով. «Ես չեմ կարող Ռումի երկիր մտնել առանց քաթարական զորախմբի ուղեկցությամբ, որ կապահովի իմ անվտանգությունը»: [Այդ ժամ] Կադին գրեց Ռումում գտնվող թաթարներին, և նրանցից մի զորախումբ եկավ՝ մոտ չորս հարյուր հեծյալից բաղկացած: Այդ բանից հետո [միայն] նա ճանապարհ ընկավ: Ռումի տերը դիմավորեց նրան և իջավ ձիուց՝ Հուլաղուի կադին տեսնելով, իսկ Հայը չիջավ: Նրանք երկուսն էլ թանկարժեք նվերներ տվեցին իրար: Ռումի տիրոջ նվերը ներառում էր 14 նժույգ և 40 հզ. դիրհամ, արքունիքի (բնագրում՝ al-mağlis) ամբողջ

ոսկյա և արծաթյա սպասքը, եզներ և այլն, իսկ հայր նրան տվեց 4 բերդ: [Այնուհետև] բոլորով ուղևորվեցին դեպի Հիրկալա⁴, որտեղ դաշինք կռեցին և համաձայնություն եկան⁵:

Հայն այնուհետև զբաղվեց իր բոլոր նգովյալ զորքերը հավաքագրելով՝ իսլամական երկրներն ասպատակելու նպատակով: Նա շարժվեց և երբ Սարվանդիքարի բերդ հասավ, իր բանակին հայտարարեց, որ երեք օրվա օրապահիկ վերցնեն: Նրա զորքում Բանու Քիլաբ ցեղից⁶ կային 1000 բեդվին հեծյալներ: Այդպես շարժվեցին Այն Թաբի⁷ վրա⁸:

Սուլթանն իր հետախուզական միջոցներով տեղեկացել էր այս համաձայնության մասին, ուստի սուրհանդակ ուղարկեց՝ Համայի և Հոմսի զորքերին հրամայելու, որ նրանք ճամփա ընկնեն [նրանց ընդառաջ]: Այդպես հաղթական զորքերից մի զորաբանակ դուրս եկավ և հարձակվեց հայոց զորքի վրա, գերի վերցրեց նրանց իշխաններից մեկին, իսկ 100 երկսպասավոր ուղտ: Նրանք պարտված հետ դարձան: Նրանցից սպանվեցին 30 հոգի, Համմուսի⁹ տերը՝ Բարուն Բահրամը (իմա՝ պարոն Վահրամը)¹⁰, ով արքայի ազգականներից էր, շատ ծանր վիրավորվեց¹¹:

Այս բանից հետո [Հեթումը] գրեց Ռումում գտնվող թաթարներին, որոնք թվով յոթ հարյուր հեծյալ էին, և նրանց բերել տվեց՝ նպատակ ունենալով թիրախել Ասորիքը: [Այս անգամ էլ], երբ Հարիմ¹² հասան, առատ ձյուն տեղաց: Հիշյալ բռնակալը գրել էր նաև Անտիոք¹³ և աջակցություն հայցել: Այնտեղից օգնություն էին եկել 150 հեծյալ, որոնք բոլորը սաբակուջ էին հագել՝ թաթարների նմանվելու նպատակով: Բոլորով հավաքվեցին Հարիմի մոտ, բայց Ալլահն [այնպիսի առատ] ձյուն և անձրև ուղարկեց, որ քիչ էր մնում, որ [բոլորն էլ] կոտորվեին:

Ինչ վերաբերում է հաղթական բանակին, ապա այն դուրս էր եկել նրանց ընդառաջ: Նրանց նորություններ հասան, որ նրանց սնունդը վերջացել է, վախեցած են և շտապում են նահանջել: Նա (իմա՝ Հեթումը) իր զինակիցներից կորցրել էր 120 հեծյալ, 30 թաթար [գորական] և վեց անտիոքացի ասպետ, ինչպես նաև մի խումբ իր հետևակայիներից: Իսլամի հաղթանակն [ակնհայտ էր]՝ շնորհիվ այս

սուլթանի մտադրութեան, ում աջակից են արքաներն ու հրեշտակները, օգնում է [անգամ] երկինքը՝ մերթ իր բոցկլտացող ասուպներով, մերթ անձրևի և ձյան տարափոփոխ տեղումներով: Թշնամիների բուլոր զորախմբերը պարտվում են նրա օրհնյալ համոզմունքներից, թող Ալլահն ավելացնի նրա զորութիւնը և իր հավատով պարտութեան մատնի հեթանոսութեանը¹⁴:

էջ 195

[Հիջրայի 662 թ.] Զուժաղա երկրորդ ամսի կեսերին (1264 թ. ապրիլի կեսեր) ձերբակալվեցին երկու թաթար լրտեսներ, քանի որ սուլթանը շատ մեծ կարևորութիւն էր տալիս հետախույզների տեղեկութիւնների օգտագործմանը, նրանց ռոճիկների և վարձավճարների նշանակմանը¹⁵: Նա նույնպես հետախույզներ էր ուղարկել Հուլաղուի մոտ, ովքեր [ծպտված] հաստատվել էին նրա արքունիքում (բնագրում՝ al-urdu), և հենց նրանք էին հայտնել, որ Հուլավուին պատրաստվում է երկու հետախույզ ուղարկել՝ հաղորդելով նրանց անունները: Եվ երբ վերջիններս Սիս էին հասել, [այլ] հետախույզներ էլ տվել էին նրանց նկարագրութիւնները՝ հրահանգվելով հետևել նրանց [հետագա] տեղաշարժը: Երբ նրանք Աքրա են եկել, [այլ] հետախույզներ էր իրազեկել են, որ նրանք [արդեն] Աքրայում¹⁶ են: [Ապա] նրանք նաև էին նստել՝ Դամիետտա¹⁷ գնալու նպատակով [անտեղյակ], որ իրենց բոլոր ճանապարհները հսկողութեան տակ են: Երբ վերջապես ժամանել են, նրանց հապշտապ սուլթանի մոտ են բերել: Նա հարցաքննեց նրանց, տվեց նրանց ծածկագրերը (բնագրում՝ amāyir), որ նրանք կարդացին: Նրանց մոտ հայտնաբերվեց Հուլաղուից Աթաբեկին ուղղված ֆիրման, որում սիրաշահում էր նրան և [փորձում] իր կողմը գրավել: Նա համոզված էր, որ այդ կերպ վարչակարգի մեջ պառակտում կգցի, քանզի երբ այդ [ֆիրմանը] սուլթանի ձեռքն ընկնի, վերջինս անհապաղ կմեղադրի իր իշխանավորներից ամենաբարձրին (այսինքն՝ աթաբեկին), իսկ աթաբեկը [չի կարողանա] պատասխանել, թե ինչ առնչութիւն ունի ինքն այդ անհեթեթութեանը: Սուլթանը հասկացավ այս խաբուսիկ հնարքը և պահանջեց,

որ աթաբեկն անմիջապես իրեն ներկայանա և նրան հասկացրեց, որ դա հնարք է՝ ցույց տալով գրությունը: Նա ասաց նրան. «Ես սրամուժ ֆո մասին նշված և ոչ մի բանի չեմ հավատացել»: Ասաց և հրամայեց պատռել և ծվեն-ծվեն անել այն: Սրանով սուլթանն ի ցույց դրեց Հուլադուլի թուլությունը, և որ ինքը հետևողական է ամեն ինչի նկատմամբ (բառացի՝ ամուր բռնած է ամեն ինչից)¹⁸: Այս հարցում նրա վարմունքը շատ վեհ էր, և չլսված է, որ նախկինում որևէ տիրակալ նույն հարցում այդ կերպ վարված և իր լավ նպատակներին այդօրինակ բարերարությամբ հասած լինի:

էջ 196

[Մուսուլմանական] երկրների վրա Հայոց իշխողի ևս մի արշավանքի և նրա ձգտման հուսախաբության մասին

Այս տարում (իմա՝ հիջրայի 662 թ.) Հայոց իշխող Հեթումը կրկին զբաղվեց բոլոր կողմերից նգովյալ զորքերի հավաքագրմամբ: Նա հազար թաթարական վերնագզեստ և նույնքան սարակուշ պատրաստել տվեց, որ հագցրեց իր զինակիցներին՝ վախեցնելու համար, թե իբր թաթարական օժանդակ զորքեր են: Սուլթանը Դամասկոս սուրհանդակ հղեց՝ [հրամայելով], որ այնտեղից Հոմա զորքեր ուղարկվեն, ինչպես նաև մի զորախումբ էլ Համայից դուրս գա: Հրամայվեց նաև, որ Ասորիքի բեգվիներն այդ տարի անապատ դուրս չգան: [Այս ընթացքում] ճամփա ընկավ էմիր Հուսամ ալ-Դին ալ-Այնթաբին և հարձակվեց Մարզաբանի¹⁹ վրա՝ սպանելով և գերելով, ապա ողջ-առողջ հետ դարձավ: [Այնուհետև] հարձակումներ ձեռնարկվեցին բոլոր կողմերից: Երբ թշնամին զգաց այդ ձեռնարկումների վճռականությունը, իր նժույգները պարտված հետ քաշեց, նրանց օժանդակ զորամիավորումները ցրիվ-ցրիվ եղան, նրանց ածուխները մարեցին (իմա՝ հանդգնությունը նվազեց), մնացին վախեցած և ապշահար: Ապա [մուսուլմանական] զորքերը հարձակվեցին Անտիոքի վրա՝ ավարտեցին՝ սպանելի ու գերության մատնելով [չատերին]²⁰:

էջ 201

Այս թվականին (հիշրայի 662 թ.) գրողթյուն ստացվեց ալ-Բիրայի կառավարիչներից առ այն, որ Սարիմ ալ-Դին Բաքթաշ ալ-Ջահիդին իր զորախմբով արշավել ու գրոհել է Հռոմկլայի դարպասները՝ մի քանի անգամ հարձակում գործելով նրա վրա²¹:

էջ 228

[Սուլթանը] վերաշինման աշխատանքների²² համար ուղարկեց էմիրներ Ալամ ալ-Դինին, Սայֆ ալ-Դին Բալաբան ալ-Ջայլիին և Ռուքն ալ-Դին ալ-Սարվիին: Յուրաքանչյուր էմիր իր հետ երեք հոգի բերեց՝ վերանորոգման աշխատանքներին աջակցելու: Ավարտելուն պես, նրանց [հանձնարարված էր] ուղղություն վերցնել դեպի Թել Բաշիր²³՝ Հայոց երկրի վրա արշավելու նպատակով:

էջ 253

[Մուսուլմանական] զորքի հաղթական Սուրի (Տյուրոսի) վրա

Երբ սուլթանն Աքրայի կողմերը հասավ, նա էմիր Ալա ալ-Դին ալ-Բունդուկդարին²⁴ և էմիր Իզզ ալ-Դին Ուղան ալ-Ռուքնիին մի զորախմբով ուղարկեց Տյուրոսի կողմերը: Նրանք լեռները մտան գիշերը և դժվարանցանելի տեղերը հաղթահարելիս մեծ նեղություն կրեցին: Ապա գրոհեցին Տյուրոսը և մեծաքանակ ուղտեր, կովեր և այծեր ավար առան: Նրանք գերեզմարեցին Սսի տիրոջ Քամանդուրին²⁵, և նրա հետ ևս երկու հոգու: Նրանք ապաստան էին գտել մի աշտարակում, որը [մուսուլմանները] վերցրին ապահովության երաշխիքով: Գերի ընկան Տյուրոսի վեզիրը և մի խումբ ֆրանկներ: Էմիր Սայֆ ալ-Դին Աթամիշն ուղղություն վերցրեց դեպի Սայդա (Սիդոն), բայց սուլթանը նրան հրամայեց շարժվել դեպի Սաֆադ:

Սուլթանը ճանապարհվեց դեպի Աքթա (Աքրա) և ճամբարեց ջրերով հարուստ մի իջևանում, որը հայտնի էր ալ-Ֆարաջ անունով և գտնվում էր Մասսարաթ ալ-Արման (բառացի՝ «Հայոց ձիթհանի») ²⁶ մոտ: Սուլթանն էմիրներ Բադր ալ-Դին Այդամուրիին և Բադր ալ-Դին

Բայսարիին²⁷ ուղարկեց ալ-Կարն (ալ-Կուրայն), իսկ էմիր Ֆախր ալ-Դին ալ-Հոմսիին՝ Ամիլա լեռան կողմը: Այդպես զորքերը բոլոր կողմերից հարձակման անցան: Էմիրները պաշարման մեջ առան ալ-Կարնը, գրավվեց Աքրային մոտ գտնվող մի բերդ: Այնքան շատ ավար վերցրին, որ այլևս չէր գտնվում մեկը, որ գներ մի կով կամ մի գոմշացու: Հարձակումները ֆրանկների հողերի վրա ընդլայնվեցին նաև Տրիպոլիի սահմաններից Արսուֆի մերձակայքի վրա: Տրիպոլի ճանապարհված զորքը շարժվեց այդ ուղղությամբ, Տյուրոսի դեմ շարժված զորքը մեկ այլ ուղղությամբ, սուլթանը շարժվեց Աքրայի ուղղությամբ, իսկ էմիր Նասիր ալ-Դին ալ-Կայմարին ուղղվեց դեպի Ասլիս:

Այս միջոցին նամակ ստացվեց Աքրայի Հիվանդախնամ [ասպետների] առաջնորդից՝ հասցեագրված Աթաբեկին, առ այն, որ ինքը ձգտում է հաշտության՝ ակնարկելով այն բարեքնների մասին, որ իրենք ստացել են Տրիպոլիի և Հայոց երկրի բարեբեր հողերից: Աթաբեկը նրանց սպառնալիքներով և ահաբեկությանբ լի պատասխան գրեց:

Սուլթանն այնուհետև զբաղվեց Սաֆադի հարցով, որովհետև այն պատառ էր Ասորիքի կոկորդուս և ոսկոր իսլամի [երկրների] կրծքում:

էջ 269

Սսի արշավանք²⁸ և նրա արքայի գերեվարումը, նրա եղբոր և հորեղբոր սպանությունը, հորեղբորորդու գերեվարումը

Մենք արդեն հիշատակել ենք Թաքֆուրի՝ Սսի տիրոջ նենգամտության մասին²⁹ և այն մասին, թե ինչպես Սաֆադի զործը վերջացնելուց հետո սուլթանն օթևան էր առել ալ-Ջասուրայում և հրամայել էր, որ զորքից ոչ մեկը Դամասկոս չմտնի: [Սակայն նրանցից ոմանք] համաձայնության եկան և մեկ առ մեկ ծածկաբար Դամասկոս մտան: Սուլթանը կարգադրեց, որ նրանց պարաններով կապած դուրս հանեն [քաղաքից]:

Սուլթանն [այնուհետև] զորակոչեց ալ-Մալիք ալ-Մանսուրին և նրա ծառայության տակ գտնվող էմիրներին՝ Իզզ ալ-Դին Ուղանին³⁰, Սալֆ ալ-Դին Կալավուսն ալ-Ալֆիին³¹ և հրամայեց նրանց ենթարկվել (բառացի՝ հարգել) Համայի տիրոջը: Հրահանգագիր տրվեց, որ պարունակում էր նրանց բոլոր անելիքների վերաբերյալ [հանձնարարա-

կաններ]: Նրանք ճանապարհ ընկան [Հիջրայի 664 թ.] Ձու ալ-կադա
ամսի 5-ին (1266 թ. օգոստոսի 8), հասան Դարպսակ, որից հետո զորա-
կարգերով (muṭlibīn) Կապաններ³² մտան: Սակայն Վասակի որդի Կոս-
տանդինի որդի Հեթումը՝ al-Malik al-muḡīr-ը (al-Malik al-Muḡīr Haytūm
ibn Kuṣṭantīn ibn Bāsāk³³), թագավորեցրել էր իր որդի Լևոնին, իսկ ինքը
վանք էր մտել³⁴: Երբ մոսուլմանները մարտաշարքերի բաժանվեցին,
Լևոնը՝ Սսի իշխողը, [նույնպես] կանգ առավ՝ իր զորքերին մարտա-
կան դասավորություն տալու: Նրանք կարծում էին, որ մոսուլման-
ները չեն կարողանալու լեռները բարձրանալ, որովհետև Թաքֆուրը
լեռների գագաթներին աշտարակներ էր կառուցել: Այս առիթով բա-
նաստեղծը գրում է.

«Եթե նա պատեր է կառուցում իր շուրջը,
Դրանք կապանք են իր համար, ոչ բերդ»:

Ձորքերը մագլցեցին լեռների կատարները, և երբ մարտը մեկ-
նարկեց, արքա պարոն Լևոնը գերի ընկավ, նրա եղբայրը սպանվեց,
սպանվեց և հորեղբայրը: Գուռնդստաբլը՝ նրա մյուս հորեղբայրը,
պարտված նահանջեց: Գերի ընկավ նաև նրա որդին³⁵, իսկ Համմուսի
տերը փախուստի դիմեց: Նրանց տասներկու իշխանները (բնագրում՝
malik, իմա՝ «արքա») ցաքուցրիվ եղան³⁶, իսկ նրանց լավագույն զորա-
կանները և զինվորները սպանվեցին³⁷: Ձորքերն այդ օրն անցան
Մառուիի [կիրճը]³⁸ և օթևանեցին Սարվանդիքարի մերձակայքի Քա-
րանջիլ (Karanǧīl) [բնակավայրում]³⁹: Հաջորդ օրը նրանք կանգ առան
Թիլ Համդուռի մերձակայքում՝ սպանելով, գերելով և հրկիզելով:
Նրանք կրակի տվեցին Համմուսը և Հաջորդ օրը շարժվեցին դեպի
Ջահան գետ, որը հայերը Եփրատ են կոչում, քանի որ այն մեծ գետ է:
[Ձորքերը]՝ էմիրներ Սայֆալ-Դին Ուղանի և Սայֆալ-Դին Կալա-
վուն ալ-Ալֆիի հրամանատարությամբ անցան գետը: Եվ երբ զորքերը
մոտեցան al-ʿAmūdayn-ին⁴⁰, որը տաճարական (sic) [ասպետների
պատկանող] ամուր երկնաբերձ (šāḥiq fī al-hawāʾ) բերդ էր, և օղակեցին
այն, նրա կայազորը համաձայնեց հանձնել այն: Բերդում թաթար
մարտիկներ կային, բացի նրանցից ևս 2200 հոգի: Տղամարդկանց
սպանեցին, իսկ գերիներին բաշխեցին զինվորների մեջ: Այնտեղ մի
խումբ տաճարականներ կային, որոնց սպանեցին, իսկ ամրոցը և նրա
ամբարներն ու պահեստները հրո ճարակ դարձրին⁴¹:

وَجَمَعَ مِنْ مَعَهُ وَوَصَلَ الْبَنَاءَ فِي قَدَمِ الزَّيْمَانِ أَيْ الدَّوْمِكِ فِي جَمْعٍ
 فَقُلْنَا هُوَ وَاصْحَابُهُ وَصَاحِبُ الْعَرَبِ اقْرَبُ الْبَنَاءِ مِنْكُمْ
 وَلَوْ أَطْعَمْنَا أَحَدًا كَانَ لِحَقِّ بَطْنِ عَيْنَا وَلَيْسَ لَكُمْ إِلَّا السَّيْفُ فَخَوَّاهُمْ
 بِجَمَالِ الدِّينِ الْمَذْكُورِ وَزَيْنِ الدِّينِ مَرْدِ بْنِ عِزَّازٍ مِنَ السُّلْطَانِ
 وَقَالُوا لَهُمْ أَنْ كُنْتُمْ كَرِهْتُمْ الْأَقَامَةَ فِي هَذِهِ الْأَرْضِ فَأَفْعَلُوا
 مَا بَشِئْتُمْ فَإِنَّ الْعَسَاكِرَ تَقْصِدُكُمْ إِلَى أَقْصَى الْعَرَبِ وَإِنْ أَرَادْتُمْ
 صَوْنَ أَمْوَالِكُمْ فَادَّوْا الرِّكَاهَ الَّتِي فَرَضَهَا اللَّهُ فَدَخَلَ الْمَذْكُورُونَ
 فِي الطَّاعَةِ وَاسْتَخْرَجَتْ مِنْهُمْ الرِّكَاهَ وَغَيْرَهَا مِنَ الْحَقُوقِ وَذَلِكَ
 فِي جُمَادَى الْآخِرَةِ سَنَةِ أَرْبَعٍ وَبِشِينَ وَسِتِّمِائَةٍ ٥

ذِكْرُ غَزْوَيْ تَيْلِيسَ وَابْتِزَامِكُمَا

وَقَتْلُ أَخِيهِ وَعَمَّةٍ وَأَسْرُ وَلَدَيْهِ قَدْ ذَكَرْنَا مُرَافَعَتَهُ
 النِّكَاحُ فَهُوَ صَاحِبُ سَيْسٍ وَإِنَّهُ لَمَّا انفصلَ حَدَّثَ صَفْدَةً نَزَلَ
 السُّلْطَانُ عَلَى الْجِسْرِ رَسَمَ بَانَ الْعَسَاكِرَ لَا يَدْخُلُ دِمَشْقَ فَاتَّقَوْا
 أَنْتُمْ تَسْلُؤُوا وَاحِدًا وَاحِدًا وَدَخَلُوا دِمَشْقَ فَأَمَرَ السُّلْطَانُ بِهَرَمٍ
 فَأَخْرَجُوا مَكْتَفِينَ بِأَجَالِ جَهْرِ السُّلْطَانِ الْمَلِكِ الْمَنْصُورِ وَمِنْ جَرِّ
 فِي خِدْمَتِهِ مِنَ الْأَمْرَاءِ وَهُوَ الْأَمِيرُ عَمْرُ الدِّينِ أَوْغَانُ وَالْأَمِيرُ

Al-Rawḍ al-zāhir-ի Սուլեյմանիյե գրադարանի MS Fatih 4366 ձեռագրի
 այն էջը (89բ), որտեղ սկսվում է «Սուի արշավանքի» մասին պատումը:

Ապա շարժվեցին⁴² դեպի Սիս⁴³ և ավերի ենթարկեցին այն՝ տակնուվրա անելով: Չորքերը մի քանի օր մնացին [քաղաքում]՝ [անվերջ] հրկիզելով, սպանելով և գերեվարելով⁴⁴: Էմիր Իզզ ալ-Դին Ուզանն ուղղվեց դեպի Ռուս, իսկ Էմիր Սայֆ ալ-Դին Կալավուն ալ-Ալֆին դեպի Մսիս, Ագանա, Այաս և Տարսոն՝ [չատերին] սպանելով և հրկիզելով [ամեն ինչ]⁴⁵: Քանդվեց նաև ալ-Սանիյյաթ (al-Taniyyāt)⁴⁶ անունով հայտնի տաճարական⁴⁷ բերդը, նրանց շատուշատ բնակավայրեր՝ բերդեր ու քաղաքներ, հրո ճարակ դարձան, ավերվեցին⁴⁸:

Այս ամբողջ ընթացքում Համայի տերը մնում էր Սոում, և երբ զորքերը վերադարձան, հավաքվեցին և ստացան ավարի իրենց մասը: Արքա Լեոնը և նրա հորեղբորորդին շղթայվեցին⁴⁹: Ձինվորներն իրենց հետ անչափելի քանակով թյամբ ավար վերցրին, այնքան շատ, որ երբ երկու ղերհամով մի գլուխ կով էին վաճառում, գնորդ չէր գտնվում⁵⁰: Չորքի համար ամեն օր մեծածիլ կովեր, գոմշացուկեր և այծեր էին մորթվում: Չորքը ստիպված էր [ավար վերցված անասունների] մի մասը քշել⁵¹:

Երբ այս լուրերը սուլթանին հասան, նա որսով էր զբաղված Ջարուղում: Նա հազար դինար տվեց ավետիսը բերողին: Ապա սուլթանը մտավ Դամասկոս, պատրաստով թյուն տեսավ և կրկին դուրս եկավ՝ ուղղվելով դեպի Համա՝ այնտեղ տոնը նշելու⁵²: Իսկ այնտեղից Աֆամիյա շարժվեց՝ իսկ այնտեղից Ջու ալ-Հիջլա ամսի 13-ին (1266 թ. սեպտեմբերի 15) դուրս եկավ՝ զորքերին ղեկավորելու: Ավարից սուլթանին հասանելիք բաժինն առանձնացվել էր, սակայն երբ նա դիմավորեց զորքերին, իր [բաժինն] էլ իր զինվորներին բաշխեց: Նա լավ վերաբերմունք ցուցաբերեց Սսի տիրոջ և նրա հետ եղած մյուս գերիների նկատմամբ⁵³:

Սուլթանը Դամասկոս վերադարձավ Ջու ալ-Հիջլա ամսի 24-ին (1266 թ. սեպտեմբերի 26) և զորակարգով [քաղաք] մտավ՝ իր հետ բերելով Սսի տիրոջը, նրա հորեղբորորդուն և զինակիցներին: Նա պատվո հանդերձների արժանացրեց ասորիքյան էմիրներին և հրամանատարներին: Նա Համայի տիրոջը նժույգներ, զանձեր ուղարկեց, ինչպես նաև պատվո հանդերձներ նրա և նրա բոլոր զինակիցների համար: Ապա հրաժեշտ տվեց նրան և գնաց իր թագավորությունը

(բնագրում *mamlaka* է, նկատի է առնված Եգիպտոսը): Դամասկոսը լցվեց անչափելի քանակությամբ բարիքներով և ապրանքներով՝ թանկարժեք քարերով և զարդերով, ստրուկներով և մետաքսով: Սուլթանը դրանից և ոչ մի բան իրեն չվերցրեց:

էջ 272

Այս օրերին ժամանեց Սսի տիրոջ դեսպանը՝ արքա Լևոնի վերաբերյալ բանակցելու⁵⁴: [Հիջրայի 665 թ.] Ռաբի առաջին ամսի 22-ին (1266 թ. դեկտեմբերի 21)՝ ուրբաթ օրվա⁵⁵ գիշերը, արձակվեցին նրա կապանքները: Նրա համար նրա երկրի հետ հաշտության պայմանագիր (բնագրում՝ *muwāda'a*, այն է՝ «թշնամական գործողությունների դադարեցում»-Գ.Դ.) գրվեց մեկ տարի ժամկետով: Ապա սուլթանը ճանապարհ ընկավ դեպի Բիրքաթ ալ-Ջուբբե⁵⁶, պարսանետից կրակելու՝ իրեն ուղեկից վերցնելով Սսի տիրոջը, ում նա զվարճացնում էր և շատ լավ վերաբերվում⁵⁷:

էջ 281

Ժամանեցին Սսի դեսպանները՝ նվերներով⁵⁸: Նրանք տեսան Ֆրանկ դեսպաններին, ինչպես նաև կտրված գլուխներ նիզակների վրա: Բերեցին մի խումբ [ֆրանկների], որ գերի էին ընկել այս արշավանքի ընթացքում և սպանեցին Սաֆադում: Սուլթանը կանչել տվեց ֆրանկների դեսպաններին և ասաց. «Այս արշավանքն ալ-Շակիֆի վրա ձեր հաղթական պատասխանն է: Եվ քանի որ հաշտության հարցը չլուծվեց, ֆրանկների դեսպանները վերադարձան առանց որևէ պատասխանի»:

էջ 282

Այս օրերին (1267 թ. մայիս-Գ.Դ.) ժամանեցին Սսի, ինչպես նաև Բեյրութի դեսպանները՝ մի խումբ մուսուլման գերիների բերելով և վերադարձնելով վաճառականների ունեցվածքը: Նրանց համար պատասխաններ գրվեցին, և նրանք [վերադարձի] ճամփա բռնեցին:

[Զորհերի] շարժը դեպի Անտիոք և նրա առումը

Երբ սուլթանը թողեց Տրիպոլին, ոչ ոքի չասաց, թե որ ուղղությամբ է մտադիր շարժվել: Նա ուղղվեց դեպի Հոմա և կանգ առավ այնտեղ [Հիջրայի 666 թ.] Շաաբան ամսի 27-ին (1268 թ. մայիսի 12): Նա կարգադրեց խուսափել գինի խմելուց և այլ անթույլատրելի զբաղմունքներից՝ հրամայելով մզկիթ կառուցել Հոմսում: Երբ Համա հասավ, գործը երեք մասի բաժանեց. մեկը՝ էմիր Բադր ալ-Դին ալ-Խազինդարի⁵⁹, մյուսը՝ էմիր Իզզ ալ-Դին Իղանի (Ուղան)⁶⁰, երրորդը՝ իր գլխավորությամբ: Էմիր Բադր ալ-Դին ալ-Խազինդարն ուղղություն վերցրեց դեպի ալ-Սուվեյդիյյա, էմիր Իզզ ալ-Դին Ուղանը՝ Դարպասակ՝ սպանելով և գերեզմարելով: Հետո նրանք միասին շարժվեցին Անտիոքի վրա: Իսկ սուլթանը զնաց Աֆամիյյա⁶¹, այնտեղից՝ ալ-Շուղրի և Բաքքասի⁶² տակ գտնվող կամուրջի ուղղությամբ:

էջ 313

Երբ սուլթանը գրավեց [Անտիոքի] միջնաբերդը⁶³, այն հանձնեց էմիր Բադր ալ-Դին Խազինդարի և էմիր Բադր ալ-Դին Բայսարի ալ-Շամսիի հսկողությամբ: Ինչ վերաբերում է գունդստաբլին⁶⁴, ապա սուլթանն ազատ արձակեց նրան և նրա մերձավորներին: Վերջինս որոշեց Սիս գնալ, և նրան այդ հարցում չմերժեցին:

էջ 318

Այդպես մնաց մինչև 366 թվականը (976 / 977 թ.), երբ Զաֆար իբն Ֆալլահ⁶⁵ իր ենթականերից մեկին ուղարկեց Անտիոքը գրավելու⁶⁶: Նա 5 շաբաթ պաշարման մեջ պահեց այն, բայց գրավել չկարողացավ: Այդ տարում հզոր երկրաշարժ տեղի ունեցավ, որը քանդեց նրա պարսպի մի մասը: Հոռոմների արքան կառավարիչ նշանակեց այնտեղ և նրա հետ 12 հազար շինարարներ ուղարկեց՝ նրա կառույցները վերանորոգելու: [Քաղաքը] լավագույնս վերաշինվեց: Նրա միջնաբերդը կառուցել է Փոկասի որդի Լևոնը⁶⁷, ում ծառայության տակ

մի խոումբ հայեր և այլոք կային, և ամրացրել այն: Նրա մահից հետո [միջնաբերդի] շինարարությունը լրման է հասցրել Բասիլ (Վասիլ) արքան⁶⁸: Այս Բասիլը հենց նա էր, ում մահից հետո վեց հազար ոսկյա զինփայտ էին գտել նրա մոտ, մինչդեռ նրա գահակալություն օրոք գանձարանի պաշարն ընդամենը 4 զինփայտ էր և ոչ ավել: Նաև նա էր, որ Հայաստան երկրից [հիջրայի] 415 թվականին (1024 / 1025 թ.) գրավել էր Արջիշը⁶⁹: Նա իր համար գերեզման և հսկայական դամբարան էր կառուցել՝ վրան մի վանք, ինչպես նաև մարմարյա շիրիմ: Երբ նա մահամերձ էր, ասել է. «Ամոթալի կլինի, որ ես արփայի հանդերձով հանդիպեմ Աստծուն, - և ավելացրել, - կթաղեմ ինձ օտարականների մեջ՝ աղփամների ցնցոտիներ հագցնելով»: Նա թագավորել էր 49 տարի և 11 շաբաթ և ապրել 68 տարի: [Անտիոքը] նրանց ձեռքում է մնացել մինչև ***** (բաց է թողնված - Գ.Դ.) [թվականը]:

էջ 320

Ֆրանկները [կրկին] այն (իմա՝ Անտիոքը) գրավել են⁷⁰ մի մարդու դավաճանական միջնորդությունով, ում անունն Արշարգ Հայ⁷¹ էր: Վերջինս և [քաղաքը] պաշարած արքաներից մեկը, որի անունը Մայմուն էր (Բոհեմունդ), համաձայնություն էին եկել, որ հայը լինի այն կողմում, որտեղ որ հիշյալ Մայմունն էր: Նա մի գրություն գրեց և նետով նրան փոխանցեց: Նրանում ասվում էր. «Ես փաղափրեմ կհանձնեմ»: Նրանց միջև պայմանավորվածություն կայացավ: [Բանն այն է, որ քաղաքը պաշարած] արքաների մեջ ավագագույնը Քունդաֆրի⁷² անունով մեկն էր: Երբ Մայմունը վստահացավ, որ հնարքը կաշխատի, նա գնաց այս արքայի մոտ և ասաց. «Ու՛մն է լինելու փաղափր, եթե այն նվաճվի»: Ի վերջո, վճռեցին, որ [քաղաքն] օղակած արքաներից յուրաքանչյուրը տասն օր պաշարի այն, և ում [հաջողվի] գրավել այն իր հերթում, նրանը կլինի: Մայմունի հնարքն անցավ, և երբ նրա հերթը հասավ, գործի դրվեցին աստիճանները: Ձեռք բերված պայմանավորվածության համաձայն՝ նա ստացավ [քաղաքն] ու տեղ դարձավ նրան: Միջնաբերդը շարունակեց պաշտպանվել, որտեղ գտնվում էր Ահմադ իբն Մրվանը⁷³: Ֆրանկները նրա հետ նամակագրություն

հաստատեցին և ապահովության երաշխիք տվեցին: Նա [քաղաքը] նրանց հանձնեց, իսկ վերջիններս էլ հատուցեցին նրան՝ [ազատություն չնորհելով] և ուղարկելով իսլամի երկրները:

էջ 325

Բաղրաս ամրոցի գրավումը Տաճարականների ձեռքից (1268 թ.)

Երբ Ալլահը սուլթանի համար գրավեց Անտիոքը, Դայր Քուշը, վերոհիշյալ մյուս [բերդերը], ինչպես նաև (ալ-Կուսայրի մի մասը), այդ կողմերում այլևս [ոչ մի չգրավված բերդ] չմնաց, բացի Բաղրասից: Բաղրասում եղած Տաճարականները վախի մեջ էին, հատկապես այն բանից հետո, երբ հաշտություն կայացավ Սսի տիրոջ հետ, ուստի նահանջել էին և լքել այն: [Սուլթանն] էմիր Շամս ալ-Դին Ակսուն-կուրին⁷⁴ բանակի գերագույն ռաթագդարին, ուղարկեց [այնտեղ]: Վերջինս գրավեց այն [հիջրայի 666 թ.] Ռամադան ամսի 13-ին՝ շաբաթ օրը (1268 թ. մայիսի 27)՝ այնտեղ ոչ ոքի չգտնելով՝ բացի մի զառամյալ կնոջից: Այնուամենայնիվ, [բերդի] ամբարներն ու պահեստները լի էին այն ամեն ինչով, որ սովորաբար բերդերում լինում են: [Այդպես] այն իսլամի տիրապետության տակ անցավ առանց որևէ ջանքի:

«Թե երջանկությունն իր աչքերով քեզ կլինի պաշտպան,

ննջի՛ր. կդառնան վախերը բոլոր [խկույն] անխտով:

Նրանով ամուր բռնի՛ր փյունիկին որպես որոգայթ,

Պահի՛ր նրանով երկվորյակներին՝ ինչպես պախուրցով»:

[Այս] վարքագրության հեղինակն ասում է (նկատի ունի ինքն իրեն-Գ.Դ.). «Սալահ ալ-Դինի որդի ալ-Մալիք ալ-Չահիրի որդի ալ-Համայի տեր ալ-Մալիք ալ-Ազիզ իբն ալ-Մալիք ալ-Չահիր իբն Սալահ ալ-Դինի օրոք, Ալլահն օրհնի նրան, հալեպյան զորքը պաշարել է այն յոթ շաբաթ և չի կարողացել գրավել»։ Ալ-Բալագուրին ասել է. «Բաղրասի տարածքը պատկանում էր Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մալիքին⁷⁵, ով այն որպես waqf էր տվել բարեգործության նպատակով (fi sabīl al-barr): Երբ մուսուլմաններն արշավանքի էին ելել Ամուրիյայի դեմ Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մալիքի հետ, նրանք իրենց կանանց իրենց հետ էին վերցրել՝ մարտական զգոնությունն արթուն պահելու

համար: Եվ երբ նրանք Բաղրասի կիրճն էին մտել մի նեղ կածանով, որ նայում էր հովտին, ուղտերից մեկը վայր է ընկնում՝ վրան նստած կնոջ հետ միասին: Մասլաման հրամայում է կանանց շարունակել քայլել: [Այդ օրվանից] կիրճը կոչվում է «Կանանց կիրճ»: Ալ-Մու-թասիմ [խալիֆան] ճանապարհի եզրով կարճ պատ էր կառուցել տվել: [Ալ-Բալազուրին] ասում է, որ այդ ճանապարհին առյուծներ կային, և ոչ ոք [չէր համարձակվում] քայլել այդ [ճանապարհով]: Այս մասին բողոքեցին ալ-Վալիդ [ի]բն Աբդ ալ-Մալիքին, ով չորս հազար կատաղի գոմշացու ուղարկեց [այնտեղ], և առյուծները վերացան⁷⁶:

Դրանից հետո նա կառուցեց այն (իմա՝ Բաղրասի բերդը-Գ.Դ.) և ամրացրեց: Ամրակայման աշխատանքները լրման հասցրեց ալ-Մալիք Թակֆուր (sic, այսպես սխալով է բնագրում, պետք է լինի՝ Նիկֆուր, որ Նիկեֆորն է)՝ Ռումի արքան, ով [հիջրայի] 358 թ. վերջերին (969 թ.) դուրս էր եկել իսլամի երկրների դեմ: Սպանեց և գերեվարեց, մինչև որ հասավ Ասորիք: Նա գրավեց Մաարրաթ Նասրինը (sic, պետք է լինի՝ Մասրին) և Մաարրաթ ալ-Նումանը, Համան և Հոմար: Հոմսից նա վերցրեց սուրբ Մար Յուհաննա ալ-Անդուլմիսի գլուխը և սրով նվաճեց Արական: Նա էր, որ գրավեց Անտարսուսը, Մարակիյյան և Ջաբալան: Երբ նա կառուցեց այս բերդը՝ Բաղրասը, նրա կառավարիչ նշանակեց մեկին՝ ալ-Բուրջի անուհու՝ նրա մոտ թողնելով հազար մարտիկներ: Նա Բաղրասն այնպես ամրացրեց, որ այն գրեթե անմատչելի դարձավ:

Հետագայում նրան տիրեցին ֆրանկները՝ ժամանակի ընթացքում անընդհատ ամրացնելով այն և ամրակառուցելով: Բայց հետո Ալլահը թուլացրեց նրանց և խլեց նրանցից առանց որևէ հնարքի և կամ ջանքի: [Իրավ], փառք Ամենակարողին: [Բանն այն է, որ] նահատակ սուլթան Սալահ ալ-Դինը, Ալլահն օրհնի նրան, պաշարեց այն և գրավեց ապահովության եռաշխիֆով [հիջրայի] 584 թվականի Շաաբան ամսի 2-ին (1188 թ. սեպտեմբերի 26) և Դարպասակի հետ միասին հանձնեց Ալամ ալ-Դին Սանջար իբն Ջանդարին:

**Սսի տեր Թաֆֆուր Հեթումի հետ հաշտության, նրա որդու
ազատության և Էմիր Շամս ալ-Դին Սունկուր ալ-Աշկարի
վերադարձի մասին**

[Արդեն] հիշատակել ենք, թե ինչպես էին [մուսուլմանական] զորքերը Սիս արշավել, նրա (նկատի ունի Հեթումին) որդի Լևոնի գեղեվարման մասին, և թե ինչպես էին նրա հոր ղեսպանները պարբերաբար գալիս և գնում՝ սուլթանին առաջարկելով, ինչ կարող էր՝ դրամ և բերդեր: Բարեպաշտութունը նրանից պահանջել էր, որ [փոխարենը] պահանջի էմիր Շամս ալ-Դին Սունկուր ալ-Աշկարին, ում թաթարները գերի էին վերցրել Հալեպից, երբ գրավել էին այն ալ-Մալիք ալ-Նասիրից⁷⁷: Նրան տեղափոխել էին երկրի խորքերը և դրել թաթարների հրամանատարներից Սուլթան Զուլի ծառայության տակ: Սուլթանն առաջարկեց Սսի տիրոջն իր որդու փոխարեն հետ բերել նրան և վերադարձնել այն [բոլոր] բերդերը, որ խլել էր Հալեպի շրջանից: [Հեթումը] մեկ տարի ժամանակ խնդրեց՝ [մոնղոլական] արքունիք (al-Urdū) գնալու և նրա հարցով հետաքրքրվելու համար⁷⁸: Նա [նամակ] ուղարկեց՝ հաղորդելու, որ ինքն ընդունել է նրան ազատ արձակելու սուլթանի առաջարկը: [Այդ ժամ] սուլթանը հավաքեց էմիրներին և ասաց. «Օ՛, Էմիրներ: Եթե ես գերի ընկնեմ, դուք ինչպե՞ս կվարվեք: Ասացին. «Մենք մեր փողերը կտանք և հոգիները սուլթանին ատելությունից պաշտպանելու համար»: Ձեզանից մեկը [վաղուց] գերի է ընկել, և նրա խուշղաշներն (hušdāšīyya) արդեն մոռացել են նրան: Բայց ես չեմ մոռացել. նա Շամս ալ-Դին Սունկուրն ալ-Աշկարն է: Սսի տերն ինձ փողեր և բերդեր է առաջարկել իր որդու դիմաց, բայց ես նրանից ոչինչ չեմ ուզել՝ բացի նրանից: [Արդեն] Սսի տիրոջ նամակն է եկել առ այն, որ գտել է նրան»⁷⁹: Էմիրներն օրհնեցին նրան, և իրավիճակն այդպես լուծվեց:

Սուլթանը Սսի տիրոջն ի պատասխան գրեց, որ հաստատում է, որ ուզում է վերադարձնել նրան: Հետո եկան Սսի ղեսպանները՝ բերելով Սունկուր ալ-Աշկարի նամակը՝ վերջինիս գաղտնագրերով և «նույնականացման նշաններով» (բնագրում՝ 'alā'im wa-amā'ir): Նրանք [փորձեցին] փոխել հանձնվելիք բերդերից մի քանիսի վերաբերյալ պայմա-

նաւորվածութիւնը: Սուլթանը նրանց պատասխանեց. «Եթէ դու այս կերպ դաժան ես վարվում քո որդու և զանիդ ժառանգորդի նկատմամբ, ես նույնքան դաժան կարող եմ գտնվել ընկերոջ նկատմամբ, որի հետ ոչ մի ազգակցական կապ էլ չունեմ: Ուստի դու ես քո տված խոսքից հետ կանգնել, ոչ ես: Մինչդեռ մենք հավատարիմ ենք մնացել մեր գրածին: Այնպես որ, վարվի՛ր Սունկուր ալ-Աշկարի հետ, ինչպես ուզում ես»⁸⁰: Երբ նրա ղեսպաններն այս նամակը տարան, սուլթանն արդեն Անտիոքում էր, ուստի նա (Հեթումը) վախեցավ և համաձայնեց սուլթանի բոլոր պահանջներին⁸¹: Հաշտութիւն կայացավ Բեհեսնա, Դարպսակ, Մարզուբան, Ռաբան, ալ-Ջարբ և Շիհ ալ-Հադիդ բերդերի հանձնման դիմաց, որոնք պետք է վերադարձվեին իրենց ամբարներով, ինչպես որ [մի ժամանակ] վերցվել էին: Համաձայնեցվեց, որ ազատ արձակվի Սունկուր ալ-Աշկարը, իսկ սուլթանն ազատ արձակի նրա որդուն, եղբոր-որդուն և [մյուս] ենթականերին: Նախքան բերդերի հանձնումը, պատանդ պիտի մնային Վասակը՝ արքայի եղբայրը, ինչպես նաև Ռայմունը (Ռայմոնդը)՝ Լևոնի կնոջ եղբայրը, իսկ գերիներէից Վասիլը՝ Գունդստաբլի որդին, նույնպես պիտի նրանց հետ պատանդ մնար⁸²: Հաշտության պայմանագիրը ստորագրվեց Ռամադան ամսին Անտիոքում: Սուլթանն էմիր Սայֆ ալ-Դին Բալաբան ալ-Ռումի ալ-Դավադարին, ալ-Սադր Ֆաթհ ալ-Դին իբն ալ-Կայսարանին՝ արքունական գրագրին, հրամայեց գնալ և ներկա գտնվել արքայի երդմնակալությանը, և հենց այդ օրվա առավոտյան էլ նրանք ճանապարհ ընկան: Իսկ էմիր Բադր ալ-Դին Բաջբա ալ-Ռումիին Ռամադան ամսի 13-ին՝ կիրակի օրը, ուղարկվեց Եգիպտոսից արքա Լևոնին փոստաձիերով բերելու: Լևոնն էմիր Բադր ալ-Դին Բուջբա ալ-Ռումիի ուղեկցութեամբ Դամասկոս հասավ Ռամադան ամսի 26-ին (1268 թ. հունիսի 9)՝ երկուշաբթի օրվա⁸³ գիշերը, և լույսը բացվելուն պես, դուրս եկավ՝ սուլթանին հանդիպելու: Բադր ալ-Դին Բաջբային՝ Անտիոքից ճանապարհ ընկնելու և Դամասկոս հասնելու համար 13 օր պահանջվեց: Թաքֆուրը՝ Սսի տերը, [պայմանագրի վրա] երդվեց Ռամադան ամսի 17-ին (1268 թ. մայիսի 31), և հաշտութիւնը կայացավ:

Սսի ժողովուրդը, էմիր Սայֆ ալ-Դին ալ-Դավադարին տեսնելով, կարծեց, թե նա [մուսուլմանական] զորքի առաջապահ գնդերի հրա-

նատարն է, և նրանցից մի խումբ փախչելիս խեղդվեց գետում: Երբ սուլթանը Դամասկոս եկավ, նա լավ վերաբերվեց Սսի տիրոջ որդուն և նրան ամեն ինչով ապահովեց: Շավվալ ամսի 3-ին (Հունիսի 16) վերջինս՝ Հոտնկայա և գլխաբաց, երգվեց պայմանագրի այն օրինակի վրա, որի վրա նաև իր հայրն էր երգվել⁸⁴: Շավվալ ամսի 11-ին (Հունիսի 24) նա՝ Բադր ալ-Դին Բաջբայի ուղեկցությամբ փոստաձիերով ճամփա ընկավ և իր հոր թագավորությունը մտավ: Այնուհետև, էմիր Սալֆ ալ-Դին ալ-Դավադարն ուղղվեց Սիս՝ իրեն տրված հրամանները կատարելու: Երբ հասան հիշյալ պատանդները, նրանց համար պատրաստություն տեսան և պատվելի վերաբերմունքի արժանացրին: Այնուհետև, սուլթանի կառավարիչներն ընդունեցին բերդերը, և պատանդները վերադարձան՝ գոհ սուլթանի բարեհոգությունից:

Էմիր Շամս ալ-Դին Սունկուր ալ-Աշկարի վերադարձի մասին

Երբ Սսի տիրոջ որդին ճանապարհ ընկավ⁸⁵ նրա մոտ, ազատ արձակվեց նաև Շամս ալ-Դին Սունկուր ալ-Աշկարը: Սուլթանն այդ ժամանակ որսով էր զբաղված Զարուգում՝ մերձ Հոմսին: Երբ սուլթանը տեղեկացավ, որ նա մոտենում է, ծպտված ձի հեծնեց և դիմավորեց նրան, ապա նրա հետ արքունական վրան (al-dihlīz) մտավ և գիշերը նրա մոտ անցկացրեց: Երբ լույսը բացվեց, ենթակա մամլուքները հավաքվեցին, և սուլթանը դուրս եկավ՝ իր հետ բերելով Շամս ալ-Դին Սունկուր ալ-Աշկարին: Նրան տեսնելով՝ մամլուքներն ապչեցին: Սուլթանը նրա համար փող, պատվո հանդերձներ, գոտիներ, նժույգներ, եզներ, ուղտեր և մամլուքներ նվիրաբերեց և ամեն ինչ, ինչի կարիքն ուներ: Էմիրները նույնպես ընծաներ մատուցեցին: Սուլթանը շատ բարեհոգի էր նրա նկատմամբ, առավել քան որևէ մեկն իր զավակի հանդեպ: Նա շարունակեց ծառայել նրան: Նրա համար [նույն-իսկ] տուն կառուցվեց Կահիրեի միջնաբերդում: Երբ Եգիպտոս հասավ, նա նրան էմիրություն աստիճան շնորհեց, և նա շարունակեց մնալ նրա մերձավորագույն [մամլուքներից] մեկը⁸⁶:

Երբ գրավվեց Կաթողիկոսը⁸⁷, Աբրահամ ժողովուրդը կամեցավ, որ իրեն մի արքա իշխի, որը կբարեկամեր իր զորութիւնը: [Այդ ժամանակ] Կիպրոսում մանկահասակ թագավոր էր⁸⁸, ով խնամակալ ուներ և զորքերի հրամանատար՝ Առաք իբն Հինրի (Հենրիի որդի Հյու)⁸⁹ անունով, ով դեռ 30 տարեկան էլ չկար: Նա Տրիպոլիի տիրոջ հորեղբորորդին էր, ով իր հերթին քեռորդին էր Կիպրոսի տիրոջ՝ [այսինքն] մեր հիշած պատանու հոր: Այնպես պատահեց, որ պատանի [արքան] մահացավ: Այս պայլը խնամիական կապեր ուներ Արսուֆի տերերի հետ: Թագավորութիւնը ժառանգելու իրավունքն այս երիտասարդին էր պատկանում, ինչպես նաև նրա մորեղբորորդուն: Ընդ որում մորեղբորորդին գահաժառանգութեան ավելի մեծ իրավունք ուներ, քանի որ նրա մայրն ավագն էր: Ֆրանկների օրենքով գահը տրվում էր ավագագույն դստեր որդուն: Բայց քանի որ նա բացակա էր և գտնվում էր Սսի երկրում, Աբրահամ Կիպրոսի գահին նստեց այս երիտասարդը, և ֆրանկները նրան հրավիրեցին նաև Աբրահամ: Աբրահամ թագավորութիւնը կցվեց Կիպրոսյան թագավորութեանը: Նա ժամանեց այնտեղ, և Աբրահամ ժողովուրդն իր հավատարմութիւնը հայտնեց նրան⁹⁰:

Սուլթանի մեկնումն Անտիոքից

Երբ [սուլթանն] ավարտին հասցրեց գրավումը և բաշխեց ավարը, նա մեկնեց Անտիոքից դեպի Շայգար⁹¹, որտեղից էլ անապատով առանց Համայի տիրոջ տեղեկացնելու դեպի Հոմա՝ [այնտեղ] որսով զբաղվելու: Իսկ զորքերը հանգրվան առան Համայում, իսկ սուլթանը՝ [ընդամենը] երեք հոգու՝ էմիրներ Բադր ալ-Դին Բայասարի, Բադր ալ-Դին ալ-Խազինդարի և Հուսամ ալ-Դին ալ-Դավադարի ուղեկցութեամբ, գնաց Հոմսի փոխարքայի տուն: Նա Դամասկոս մտավ [հիշրայի 666 թ.] Ռամադան ամսի 26-ին (1268 թ. հունիսի 9)՝ իր հետ տանելով գերիներին և իր ծառայութեան տակ ունենալով նաև Սսի տիրոջը: Նա Դամասկոսից դուրս եկավ սուլթան տարվա Զու ալ-Կադա ամսի 18-ին (1268 թ. հուլիսի 30), նշեց Իմ-ն Ումմ ալ-Բարիդայում,

որտեղ ալ-Մալիք ալ-Սաիդն էր նրան ընդառաջ դուրս եկել՝ դիմավորելու: Նրանք տոնը միասին նշեցին, որից հետո նա [Կահիրեի] միջնաբերդ մտավ Զու ալ-Հիջլա ամսի 11-ին (1268 թ. օգոստոսի 22) և փոխհատուցեց [իր գալստյան առթիվ] բերդի զարդարման համար [կատարված] ծախսերի արժեքը:

էջ 339

Աբաղայի որդի Հուլաղուի դեսպանի ժամանման մասին

Սաի տերը գրել էր սուլթանին՝ միջնորդ հանդես գալու սուլթանի և Հուլաղույան տան միջև հաշտության կայացման գործում⁹²: Նա նկատի ունեւր Սունկուր ալ-Աշկարի երեխաների [վերադարձի] հարցը, և սուլթանին համոզում էր անձամբ նամակ գրել նրան (Աբաղային)՝ նրանց [վերադարձի] հարցով նրա հետ բանակցելու համար: Սուլթանն այս առնչությամբ էր գրել Թաքֆուրին, և ոչ թե այլ հարցով: [Այդժամ] Աբաղան իր կողմից դեսպան ուղարկեց, նրա հետ՝ յաուլիս և ոսկե փայլա: Դեսպանը Թաքֆուրի հետ Սիս եկավ, և Թաքֆուրը [սուլթանից] խնդրեց մեկին, ով կդիմավորեր դեսպանին: [Այդ նպատակով] ուղարկվեց էմիր Նասիր ալ-Դին իբն Սայրամը՝ Հալեպի վերատեսուչը (mušidd Ḥalab), ով դիմավորեց նրան և հսկեց, որ նա [ճանապարհին] ոչ մեկի հետ չխոսի: Երբ սուլթանն իմացավ դեսպանի գալստյան մասին, ձի հեծնեց և էմիրների ուղեկցությամբ շարժվեց դեպի Դամասկոս՝ բեռներն Արսուֆում թողնելով: Դեսպանն արդեն ժամանել էր, բայց նրա համար [հանդիսավոր] ընդունելություն չկազմակերպվեց: Երբ դեսպանը սուլթանին հանդիպեց, ներողություն խնդրեց, որ [արդեն] իջել է ձիուց, հետո առանց կնիքի մի նամակ տվեց, որի բովանդակությունն այս էր. «Բարձրյալ Աստծո գործությամբ, Խանի նախախնամությամբ՝ Աբաղայի ֆերմանը՝ Քանի որ Թաքֆուրի միջոցով ուղարկված նամակները մեզ են ներկայացվել, սուլթան Ռուքն ալ-Դինը թող գիտենա, որ միայն Կուտուզն է, որ սպանել է իլխանի կողմից ուղարկված դեսպաններին, ինչպես նաև այն, որ արքաներ (իշխաններ) կան, որ միջնորդություն են խնդրում [Թաքֆուրից] մեր ենթակայության տակ անցնելու համար⁹³, և այժմ,

եթե իլիսանն ինձ պատիվ շնորհի, ես նրա ստորական կլինեմ: Լսել ենք [նաև], որ խնդրել ես մեզ մոտ գտնվող զփչաղներին: Նրանք են Սայֆ ալ-Դին Բալաբանը, Բադր ալ-Դին Բաքմաշը և Սայֆ ալ-Դին Սաքիզի որդիները: Կասկած չկա, թե ինչեր են եղել մեր միջև տարիներ շարունակ: Զջմարիտ է, որ մեր մեծ և փոքր եղբայրների միջև գոտուլթյուն է եղել: Բայց դրա պատճառով, մենք չենք կարող ձիավարել քո դեմ: Այժմ մենք մեր բոլոր եղբայրներով՝ ավագ և կրտսեր, կուռուլտայ ենք գումարել, և համաձայնություն եկել, որ չենք փոխի իմանի ֆիրմանն ու յասան: Դուք նույնպես ներկայացել եք և առաջարկել՝ կհպատակվեմք ձեզ և կտանք մեր ուժը: Մեզ համար հաճելի է Ձեր այդ [արարքը]: Ամբողջ աշխարհում՝ Արևելքից մինչև Արևմուտք, ով ընդունեց, հպատակվեց և մեր ծառայություն տակ մտավ, այդուհետ Ձինգիզ խանի ֆիրմանի և յասայի ենթակայություն տակ է լինում: Նա այժմ նույնպե՞ս իմանի ֆիրմանի և յասայի ենթակայություն տակ է: Եթե հայրը մեղք է գործում, դրա համար մեղավոր չէ որդին, իսկ եթե մեղանշում է եղբայրը, ապա նրան նրա կրտսեր եղբոր գործած մեղքի համար չեն բռնում: Եվ եթե մեղքը գործել է սուլթան Կուտուզը, ապա հենց ինքն է իր մեղքի պատասխանատուն: Դու պարտականություն ես վերցրել քեզ վրա, և եթե հավատարիմ ես մնացել քո տված խոսքին, այստեղ՝ մեզ մոտ, ուղարկի՛ր քո եղբայրներից կամ որդիներից կամ քո ամենաընտիր էմիրներից, որ լսել տանք նրանց և հասկացնենք իմանի յադլիղն ու յասան: Նրանք քեզ մոտ կվերադառնան, և եթե համաձայնության գանք, մենք թույլ կտանք այն մարդկանց, որոնց դու մեզանից խնդրել ես, գալ: Բայց եթե չհետևես քո [տված] խոսքին, անհնազանդ լինես և սխալ մտածես, մենք էլ չգիտենք՝ ինչ կլինի: Միայն Ալլահը գիտի և իմանի նախախնամությունը:

Արդ, այսպես ենք հրամայել և ձեզ մոտ փոստաձիերով ուղարկել այս երկու դեսպաններին՝ Բեք-Տութին և Աբու ալ-Ղարիբին»:

Նամակը գրված էր 667 թվականի Ռաբի երկրորդ ամսի քսանին (27 դեկտեմբերի 1268 թ.)՝ Բաղդադում, և այն չորս կարմիր կնիք ունի թերթակարերին:

Սրան պատասխան գրվեց սուլթանից, որի բովանդակությունն այս էր.

«Հանուն ողորմած և բարեգութ Աստծո,

Բարձրյալ Աստծո օգնությամբ և զորությամբ, մեծագույն սուլթան Բայբարս ալ-Սալիհի նախախնամությամբ: Թող արքա Աբաղան հասկանա, որ մենք Թաքֆուրին սոսկ կարգադրել ենք արքայի պատասխանն իմանալ Շամս ալ-Դին Սուլեյկուր ալ-Աշկարի հարցի առնչությամբ: Ինչ վերաբերում է ալ-Մալիք ալ-Մուզաֆֆարի (Ալլահը ողորմի նրան) կողմից դեսպանի սպանությունը, ապա քո դեսպաններին քեզ ենք վերադարձնում այնպես ողջ-առողջ, ինչպես որ եկել են: Այն բանի հիման վրա, ինչը որ էմիր Շամս ալ-Դին Սուլեյկուր ալ-Աշկարը հասկացրել է մեզ, մենք կարգադրել ենք Թաքֆուրին, որ միջնորդ հանդես գա մեր և նրանց միջև, ում համար, որ մենք խնդրում ենք: Բայց մենք [այդ մասին] ոչինչ չտեսանք: Իսկ ինչպե՞ս համաձայնություն լինի, եթե այն յաւաճ, որ մենք այսօր ունենք, ավելի զորավոր է Ջինգիս խանի յասայից: Ալլահը մեզ իշխանություն է տվել 40 արքաների վրա: Իսկ ինչ վերաբերում է նրա (իմա՝ Աբաղայի) այն պնդմանը, թե Արևելքից մինչև Արևմուտք հնազանդվում են նրան, ապա ի՞նչ պատահեց Քիթբուղա նոյիներն, և ինչպես ոչնչացվեց նա: Իսկ դու, եթե հաստատ լինես քո խոսքում, որ տվել ես Սուլեյկուր ալ-Աշկարին, և եթե քո եղբայրներից կամ որդիներից կամ քո ավագագույն էմիրներից մեկին մեզ մոտ ուղարկես, մենք էլ նույնը կանենք, ինչպես որ ասել ես»: Նամակի վրա կնիքներ արվեցին՝ սուլթանի ինքնագրով, և դեսպաններին հետ ուղարկեցին:

էջ 350

Սսի երկրում տեղի ունեցած երկրաշարժի մասին

[Հիժրայի] 667 թ. Շաաբան ամսի 21-ին (1269 թ. ապրիլի 25) լուրեր հասան Սսի երկրում տեղի ունեցած երկրաշարժի և նրա բերքերի ավերման մասին, ինչպես օրինակ՝ Սարվանդիքարի և Հաջար Շաալանի: Այնքան շատ մարդ էր զոհվել, որ գետն արյունով էր հոսում, և քարուքանդ էին եղել մի շարք շրջաններ: [Այնուհետև] եկան Սսի դեսպանները և նույն կերպով հաղորդեցին [եղածի մասին]⁹⁴:

Աֆրայի վրա արշավանքի մասին

Այս տարում (Հիջրայի 668 թ.) արևմուտքի ֆրանկների մի խումբ Աքրա եկավ, որից ֆրանկները հրճվեցին: [Ապա] նավեր ժամանեցին՝ հայտնելով, որ Ռայդարքունն է (իմա՝ Արագոնի արքան, *Roi d'Aragon*, - Գ.Դ.)՝ Արևմուտքի արքաներից մեկն է գալիս իրենց մոտ իր զորախմբով: Այդ նավերով ժամանել էին նրա ուղեկիցներն ու մերձավորները: Նրա ղեսպանները ճանապարհվեցին Հուլավուի որդի Աբադայի մոտ՝ [հայտնելու], որ գալիս է նրա հետ դաշինք կնքելու: Նրանց ճանապարհներն անցնում էին Սսի [երկրի] կողմով: Սակայն Ալլահը փոթորկոտ քամիներ ուղարկեց և կործանեց նրա նավերի մի մասը, որից հետո նրա մասին այլևս նորոթյուն չլսվեց⁹⁵:

Սսի տիրոջ մահվան մասին

Նրա անունը *al-Malik al-muğīr*.⁹⁶ Հայթում իբն Կոստանդին էր: Նրա մահը⁹⁷ [Հիջրայի 669 թ.] Ռաբի առաջին ամսի 21-ին էր (1270 թ. նոյեմբերի 7)⁹⁸:

[Հիջրայի 670 թ. Ռաբի երկրորդ ամսին] (1271 թ. նոյեմբեր) սուլթանն իր զորքերով Հալեպ ուղղվեց: Նա Շամա ալ-Դին Ուսթադ-Դարին⁹⁹ և մի խումբ բեդվինների ուղարկեց Մարաշի դեմ, իսկ ալ-Հաջջ Տալբարս ալ-Վազիրին¹⁰⁰ և Իսա իբն Մուհաննային¹⁰¹՝ Հարրան (Խառան) և ալ-Ռուհա (իմա՝ Ուռհա, Եդեսիա): Նա ողջ գիշերը ճիւղվրա մնաց՝ մինչև որ պատրաստեց նրանց՝ հրահանգելով կրակակիրներին¹⁰² և հետախույզներին: Ալ-Հաջջ Տալբարսը Հարրան հասավ և սպանեց այնտեղ եղած թաթարներին¹⁰³:

Քայնութի¹⁰⁴ գրավման մասին

Շատացել էին Քայնուք բերդի բնակչության չարագործություններն ու թշնամանքը վաճառականների և հետախույզների նկատմամբ: Այդ մասին գրեցին Սսի տիրոջը, բայց նամակագրությունն օգուտ չբերեց: Հայերը սարակույզներ էին հագնում և քարավաններ կտրում: [Սուլթանն] էմիր Հուսամ ալ-Դին ալ-Այնթաբեին՝ Հալեպի գորապետին, ուղարկեց Քայնուքի վրա: Վերջինս [այնտեղ] հասավ [հիջրայի 672 թ.] Մուհարրամ ամսի 3-ին (1273 թ. հուլիսի 20) և գրավեց բերդի մերձակայքը: Հայերը մտան միջնաբերդը, և մուսուլմանները նրանց դեմ կռիվ տվեցին: Նրանք գրավեցին միջնաբերդը, սպանեցին տղամարդկանց, կանանց գերի վերցրեցին: Զորքը հարձակումներ գործեց Տարսուսի (sic)¹⁰⁵ կողմերի վրա՝ կողոպտելով և գերեվարելով¹⁰⁶:

Վարքագրության հեղինակն ասում է (Իբն Աբդ ալ-Չահիրը նկատի ունի ինքն իրեն). «Այս Քայնութը նույն al-Ḥadaṭ al-ḥamrā-ն է, որ կառուցել է Սայֆ ալ-Դաուլա իբն Համդանը¹⁰⁷: Նրա Քայնուք անվանումը «հրկիզված» է նշանակում: Սուլթան իշխող պալը՝ Կոստանդին¹⁰⁸ անունով, ով Սսի այժման տիրոջ պապն էր, գրավել էր այն սելջուկյան Ռումից և կրակի տվել: Հենց նրա կառուցման մասին է, որ ալ-Մութանաբբին ասել է իր մի կասիդայում՝ գովերգելով Սայֆ ալ-Դաուլա իբն Համդանին: Այն [այսպես] է սկսվում.

«Լուրջ վեճերը կարևոր մարդկանց ունակությունն են:

Արդյո՞ք al-Ḥadaṭ al-ḥamrā-ն գիտի, թե ինչ գույն ունի,

Կամ միթե՞ գիտի, թե ինչ [հեղուկ] են ցողում ամպերը.

Մինչ նրա գալը նեփ ամպերն էին [անձրև] տեղացել,

Իսկ երբ մոտ եկավ, ծածկվեց [անթիվ] գանգերի [արյամբ]:

Նա շինեց այն վեճ, այնինչ նիզակն էր նիզակի բախվում,

Իսկ շուրջը մահվան կոհակներն էին զարնվում իրար:

Այնտեղ առկա էր մի ինչ-որ [զգացում] խեղագրության,

Շուրջը հմայիլներ՝ [անհարկու] սպանդից ընկած դիերից:

Քշված էր այն ինչպես վտարանդին դարի, բայց բո նիզակով

Հետ բերեցիր այն հանուն կրոնի՝ հակառակ դարի»¹⁰⁹:

Նրա մասին հայտնի է, որ Սայֆ ալ-Դաուլա իբն Համդանն է սկսել կառուցել այն: [Հիջրայի] 337 թվականին (948 / 949 թ.) բերդի բնակիչներն անվտանգության երաշխիքով այն հանձնել էին ալ-Դոմեստիկին՝ հռոմ քրիստոնյաների արքային: Սակայն [Հիջրայի] 343 թվականի Զումադա ալ-ախիրա [ամսի] 12-ին՝ չորեքշաբթի օրը (954 թ. հոկտեմբերի 3), Սայֆ ալ-Դաուլան պաշարել է այն և նրա հիմքը գցել մեկ օրվա ընթացքում՝ առաջինը հենց իր ձեռքով փորելով հիմքը: Նա այնտեղ մնաց այնքան ժամանակ, մինչև նրա շինարարությունն ավարտին չհասցրեց՝ Ռաջաբ ամսի 13-ին՝ երեքշաբթի օրը (954 թ. նոյեմբերի 12)¹¹⁰:

էջ 418

Թե ինչ գործերով զբաղվեց սուլթանն այս ընթացքում

Դրանցից էր Զալալ ալ-Դին ինրեզմաշահի¹¹¹ amīr-ṭast (բառացի՝ «սափոր բռնող») ալ-Մալիք ալ-Ֆարրիհի որդի ալ-Մալիք Շամս ալ-Դին Բահադուրի հարցը:

Հիշյալ Շամս ալ-Դին Բահադուրը Շումայսատի (իմա՝ Սամոսատ) արքան էր: Նրա հայրը Զալալ ալ-Դին ինրեզմաշահի amīr-ṭast ալ-Մալիք ալ-Ֆարրիհն էր, ով Զալալ ալ-Դինից հետո տիրում էր Քիրանին և ևս վեց բերդերի՝ Նակջավանի (Նախճավանի) կողմերում: Նրա հայրը Ռում էր եկել և որպես ռազմավատ (iqṭāʿ) ստացել Ակսարան: [Մի օր] այնպես պատահեց, որ այս Շամս ալ-Դին Բահադուրը, երբ Շումայսատում էր, գրեց սուլթանին և նամակագրություն հաստատեց նրա հետ: Նա մտերմացավ նրա հետ՝ ատելի թշնամու¹¹² մասին ստույգ հաղորդումներ տալով: Սա տեղի ունեցավ [Հիջրայի] 671 թ. (1272/1273 թ.): Նա իր կողմից սուլթանի մոտ մի մամլուքի ուղարկեց՝ նրանից հավաստիացումներ ստանալու համար: Սուլթանը համաձայնեց նրա հետ մի յուրահատուկ հնարք բանեցնել քրիստոնյա կաթողիկոսի նկատմամբ, ով նեղացրել էր Բաղդադի մուսուլմաններին, բնակություն հաստատել խալիֆաների կացարաններում (իմա՝ դղյակներում), փչացրել մուսուլմանների գործերը: Նրա վատահամբավ արարքներն այնքան շատ են հիշատակելու համար:

Ուստի սուլթանն այս կաթողիկոսին մի նամակ գրեց, որի բովանդակությունը սա էր. «Մենք ընդունում ենք քո հոգածությունն ու առաջարկություններն այն քրիստոնյաների վերաբերյալ, որ մեր երկրում են: Եվ հանուն քեզ է, որ հարգանքով ենք վերաբերվում նրանց: Մենք ընդունում ենք [նաև] մոնղոլների վերաբերյալ այն գաղտնի տեղեկությունները, որ տրամադրել ես մեզ»: Նամակում հիշվում էին որոշ հորինածին և իրականություն չհետ կապ չունեցող պարագաներ, ինչպես օրինակ. «Մենք համաձայն ենք այն մեկի [թեկնածուությանը], ում համար դու միջնորդել էիր՝ [նրա անունը] մատնանշելով, երգվում ենք հանձնել քո նշած վայրերի շինություններն այն մեկին, ում ինքդ ես առաջարկել: [Ստացել ենք նաև] այն դեղամիջոցը, որի օգտագործման նպատակի շուրջ և թե ում համար այն պետք է ջանանք օգտագործել, [արդեն] պայմանավորվել ենք: Թող Ալլահը հնարավոր դարձնի այդ: Ուղարկում ենք նաև քո խնդրած բալասանի յուղը և [ջուր] քրիստոնեական ջրհորներից, ինչպես նաև մի կտոր խաչելուծյան խաչից: Այս ամբողջը մենք ուղարկել ենք ալ-Ռահբա և այնտեղի կառավարչին տվել նաև այն գաղտնաբառը, որը որոշել ենք: Ուստի քեզ համար վստահելի մեկին ուղարկիր գաղտնաբառով՝ այն ստանալու»: [Այնուհետև] սուլթանն այս «գաղտնի նամակը» (mullaṭṭaf) ուղարկեց ալ-Բիրայի կառավարչին՝ ասելով. «Մի հայի ուղարկիր՝ սա կաթողիկոսին հասցնելու: Հենց որ ուղարկես, այդ մասին տեղեկացրու Բահադուր աբային»: Երբ գործը գլուխ եկավ, Բահադուրն ուղարկեց մեկին, որ կանգնի [հայ] բանագնացի (բնագրում qāṣid է, իմա՝ հետախույզ)¹¹³ ճանապարհին: Նա բռնեց նրան և գաղտնի նամակի հետ տարավ Հուլաղուի որդի Աբաղայի մոտ՝ ասելով. «Այս կաթողիկոսը, ում [այդքան] վստահում էիր, այս կերպ է պատասխանում քո վստահությանը»: Երբ գաղտնի նամակը [Աբաղային] հասավ, այն պատճառ դարձավ կաթողիկոսի մահվան¹¹⁴:

Շումայաստի տերը մտերմացավ սուլթանի հետ՝ բազմաթիվ այսպիսի գործեր կատարելով: Սակայն թշնամին հասկացավ, բայց միայն այն բանից հետո, երբ արդեն իրականացրել էր իր անելիքը և իր նպատակին հասցրել: Նրան բռնեցին և Ուրդու տարան: Նա ենթակաների և մամուլքների հետ փախուստի դիմեց և ապաստան գտավ սուլթանի մոտ: Նրա մամուլքների և ռազմիկների թիվն անցնում էր

երկու հազարից, որոնց սուլթանը հարգանքի արժանացրեց և կոչումներ շնորհեց: Ինչ վերաբերում է Շամս ալ-Դին Բահադուրին, ապա վերջինս նույնպես [հաջողացրեց] ճողոպրել թշնամուց և փրկվել: Նա ալ-Բիրա հասավ, որի կայազորը դիմավորեց նրան և ուղարկեց սուլթանի մոտ: Ասում էին, որ նա յոթ օր առանց մի բան ուտելու էր մնացել: Երբ ժամանեց, սուլթանը դիմավորեց նրան և Եգիպտոսում ռազմավատներ շնորհեց՝ լավ վերաբերմունքի արժանացնելով¹¹⁵:

էջ 431

[Մուսուլմանական գործերի] հառձակումը Մարաշի վրա

Այս տարում Հալեպի գործը՝ էմիր Հուսամ ալ-Դին ալ-Այնթաբիի գլխավորությամբ, շարժվեց Մարաշի կողմը և հարձակվեց Սսի երկրի վրա: Նրանք մեծ քանակությամբ ավար վերցրին, քանդելով հանեցին Մարաշի արվարձանի դարպասները: Ռաբիա իբն ալ-Տահիր իբն Ղաննամը խեղդվեց այնտեղ գետանցման ժամանակ¹¹⁶:

էջ 432

Սսի արշավանքը (1275 թ.)¹¹⁷

Սսի տերը դադարել էր ուղարկել իր վրա դրված նվերները, ինչպես նաև խախտել էր գինադագարի այն պահանջը, ըստ որի նա չէր կարող վերակառուցել ոչ մի շինություն և ոչ էլ բերդ ամրացնել¹¹⁸: Նա դադարել էր նաև հավաստի տեղեկություններ հաղորդել, որի պարտավորությունը ստանձնել էր համաձայն իր երդման: Բանն այն է, որ հայերը սարակուջ էին հագնում և դրանցով վախեցնում քարավաններին՝ հայտարարելով, թե իրենք [մոնղոլ] խանի զորքերն են: Վաճառականները հատկապես մեծ չարչարանքներ էին կրել Քայնուքի կողմից, ուստի սուլթանն ուղարկել էր Քայնուքն ավերելու, ինչպես որ արդեն հիշատակել ենք: Սրանից Սսի տերը [չատ] նեղսրտեց, ուստի նրան ասվեց. «Դա քո ձեռքի գործի հետևանքն էր, ակն ընդ ական (բնագրում՝ wāhida bi-wāhīdat ġazāʾ, իմա՝ «մեկը մեկի է բաժանվում»)»: Սուլթանը [գեսպան] ուղարկեց՝ հայտնելու նրան, որ շարժ-

վում է Սսի դեմ: Սսի տերը [նաև] մտերմացնում էր ֆրանկներին թաթարների հետ¹¹⁹ և նվաստացնում մուսուլմաններին նրանց աչքերում: [Օրինակ, մի օր] այնպես պատահեց, որ Ռուսից թուրքմեն առևտրականներ էին գալիս՝ ձիերով և գոմեշներով, և Քայնուքի բնակիչները նրանց վրա հարձակվեցին: [Թուրքմեններն] ասել էին, որ այդ ձիերը սուլթանի համար են տանում, բայց [հայերը] նրանց սպանել էին¹²⁰:

Երբ շատացան երկրին և նրա հպատակներին [Սսի տիրոջ] հակագործունեության դեպքերն ու հասցրած վնասները, սովորական դարձան [սուլթանության] տարածքներում նրա արատավոր արարքները, իսկ Ալլահը չի սիրում արատավորությունը¹²¹ , սուլթանին տիրեց իր ժողովորդին պաշտպանելու արժանապատվության [զգացումը], նրա նկատմամբ սուլթանի սրտում եղած խղճահարույթյունը վրեժխնդրության վերածվեց, հաշտությանը պայքար դարձավ, խաղաղությանը՝ հակամարտությանը, զինադադարը՝ պատերազմ¹²²: Սակայն նա ծածուկ պահեց իր նպատակը և ոչ ոքի չհայտնեց¹²³: Միայն ցույց տվեց, թե շարժը դեպի Ասորիք էր ուղղված: Նա որոշեց ստուգատեսի ենթարկել իր ամբողջ այրուձին իր միջնաբերդի մատուցյներում մեկ օրվա ընթացքում: Սուլթանը, ինչպես և նրա մամլուքները հագան [իրենց ասպազներն]՝ զրահներն ու ոսկյա սաղավարտները, և սուլթանն անձանաչելի դարձավ նրանց շարքերում: Նա սկսեց գունդ առ գունդ անցնել նրանց միջով և ստուգել: Նրանք ճամփա բռնեցին և ճամբար խփեցին Bāb al-naṣr-ի¹²⁴ մոտ: Սուլթանը պահանջեց [պարզել], թե արդյոք նրանց թվում կան [ռազմիկներ], որոնց սպառազինությունը թերի էր, այն է՝ օղազրահները չունեին կոնքակալներ և բազկակալներ, և տվեց նրանց այն ամենն, ինչ անհրաժեշտ էր զրահն ամբողջացնելու համար:

Նա դուրս եկավ սուլյն տարվա (իմա՝ հիջրայի 673 թ.) Շաբան ամսի 3-ին (1275 թ. փետրվարի 1) և Դամասկոս հասավ Շաբանի վերջերին (փետրվարի վերջեր)՝ մի օր, երբ գետինը ձյան զգեստ էր հագել¹²⁵: «Բացվեց երկինքը և դարպասներ դարձավ», և Ասորիքի զորքը [նույնպես] դուրս եկավ՝ [իր զենքուզրահը] հագած-կապած: Սուլթանն [այնտեղից] դուրս եկավ Ռամադանի 7-ին (մարտի 6), և երբ Համա հասավ, դուրս եկավ ալ-Մալիք ալ-Մանսուրը՝ Համայի տերը,

իր զորքերով նրան միանալու¹²⁶: Սուլթանը ծպտված էր, և Համայի տերը չնկատեց, որ նա ձիավարում էր իրեն ենթակա շքազնդում, որպես իր տարածքում նրա կողմից ցուցաբերված հարգանքի նշան: [Այա] սուլթանն առաջ ընթացավ՝ իր տրամադրություն տակ ունենալով ամբողջ զորքը և բոլոր բեդվիդներին: Նա [կրկին] ստուգեց նրան, և նրանցից Իբն Իսային (իմա՝ Իսա իբն Մուհամմադին) և Հուսամ ալ-Դին ալ-Այնթաբիին ուղարկեց ալ-Բիրայի կողմը՝ որպես հաղթական զորքի առաջապահ գնդեր: Նրանք այնտեղ հասան: Իսկ սուլթանը, երբ Նայրաբ Սարմին հասավ, բեռներն ու զորքի մի մասն այնտեղ թողեց՝ էմիր Շամս ալ-Դին Սուլեյլու-Ջահ ալ-Ջահիրի¹²⁷ ուղեկցությամբ, իսկ ինքը չըջվեց Դարպասի կողմը: Էմիր Իզզ ալ-Դին ալ-Աֆրամ ամիրջանդարին¹²⁸ և Մուբարիզ ալ-Դին ալ-Տուրիին ուղարկեց al-Nahr al-aswad-ի («Սև գետ», այժմ՝ Կարա-սու) փերը հարթեցնելու: Զորքը մեծ դժվարությամբ կտրեց-անցավ այն: Սուլթանն այնքան ժամանակ կանգնած մնաց, մինչև զորքի մեծամասնությունն անցավ գետը: Նա ճամբար խփեց Դարպասի և Բաղրասի միջև՝ հրամայելով մի խումբ հազարապետ [էմիրներ], որ յուրաքանչյուրը մի ուղղությամբ առաջ ընթանա: Նրանք մագլցեցին լեռները: Սուլթանը հրամայեց մոմեր վառել, և մարդիկ մղվեցին դեպի լեռները: Ոչ ոք անգամ ճանապարհը չհարցրեց՝ ուշադրություն չդարձնելով նրա նեղությանը: Այլ առաջ ընթացան՝ իրենց վրա տանելով երկաթյա պսպղուն ապառաժներ, լեռների վրա նժույգների սմբակների օձագալար [հետագծով]:

☉ Երբ կգա ժամն Իրադարձության,
Նրա գալուստը հերժող չի լինի,
Կիջեցնի [ոմանց], վեր կհանի [այլոց]:
Եվ կսասանվի հողը ցնցումով,
Ու կտապալվեն ապառաժները
Փլատակների, փռչի կղաղման¹²⁹: ☉

Իսկ հաղթական զորագնդերը նման էին ալ-Բուհարիի նկարագրածին (բնագրում՝ «Ինչպես ալ-Բուհարին է ասել»).

«Մեր [ունեին], որ բոլոր ոստիների կյանքի վախճանն են,
Եվ ձիեր, որոնք կողոպուտն էին տների նրանց:
Երբ մագլցեցին Բաղրասի վրա, լցվեցին նրանց

Սրտերը թափում [մի զգացումով], երբ կիրճը մտան.

Իսկ ժողովուրդը, որ լուցանել էր կրակն ընդվզման, չէր էլ կասկածում,
Որ դու կզնաս և կհանգցնես կրակն իր [վառած]»¹³⁰:

Սուլթանն իր հետ 30 նավակ էր վերցրել գետանցման նպատակով: Սուլթանը ճամբար խփեց Իսֆանդառունի կապանում՝ այն պարսպի տակ, որ պայլ Հեթումը՝ Սսի տեր Լևոնի հայրն էր կառուցել: Այնուհետև հեռացավ դեպի ալ-Մուսակկաբ, և զորքը գրավեց Մսիսի կամուրջը¹³¹ և հենց Մսիսը՝ տիրանալով ամեն ինչին, ինչ գտավ, և սպանելով բոլոր նրանց, ում գտավ այնտեղ: Մամլուքներն անչափելի քանակությամբ գոմշացուղիներ, կովեր ու ոչխարներ ավար վերցրին: Նրան իրենց հնազանդությունը հայտնելու եկան մեծ թիվով թուրքմեններ, բեդվիդներ՝ իրենց անասունների հոտերով և ձիերով, որոնք բոլորը պատրաստել տվեց, որ երկիր (իմա՝ Սուլթանություն) ուղարկվեն¹³²:

Նա զորակարգով առաջ ընթացավ Ռամադանի 29-ին (մարտի 28) և Սիս հասավ¹³³, բայց չըջանցեց այն, թուլացրեց [նժույգների] սանձերը՝ հետազոտելու, թե բարձրագույն վայրերում, ովքեր կան [թաքնված]: Նա հասավ մինչև Darband Rūm (իմա՝ «Դրանմ Կիրիկի»), որտեղ գտան և գերեվարեցին թաթարների երեխաների և նրանց կանանց մի մասին: Սուլթանը վերադարձավ և գիշերեց այդ բարձր լեռներում՝ ձայն տալով նրանց իր ձիերի սմբակներով, որ լսում էին՝ չնայած խուլ լինելուն: Նա Դժ-ն անցկացրեց Սիս քաղաքում, որ Հայոց թագավորության աթոռն էր՝ անախորժ գործերի ակունքը: Այնտեղ էին գտնվում նրա իշխողի այգեստանն ու [ապարանքների] գիտանոցները, որ ապշեցնում էին նայողին և [մոսուլման] հավատացյալին վստահեցնում, թե անհավատի եղբան են: Սուլթանն իջևանեց նրա կացարանում, որն առավոտյան խաթարվեց, որտեղ որ այգի էր, ամառի հող դարձավ, իսկ թուզունները, որ [սովոր էին] ճովողել այնտեղ, սկսեցին սգալ, նրա առվակները (բառացի՝ «հոսող ջրեր») ասես նրա թափած արցունքը դարձան, եկեղեցիները սրբվեցին [գետնի երեսից], տեսարժան շինությունները ջնջվեցին: Սիս քաղաքը կողոպտվեց, ավերվեց և հրկիզվեց: Նրա բնակչությունն ամրացավ միջնաբերդում¹³⁴: Այս ամբողջ ընթացքում անընդհատ փոստային նամակներ էին գալիս [հայտնելու], թե ինչ վայրերում է եղել սուլթանը:

Երբ սուլթանն ազատվեց Սիս քաղաքի հրկիզումից, Թաքֆուրի դղյակները քանդելուց, նրա դիտանոցների համայնապատկերը խաթարելուց և նրան հեղինակազրկելուց (բառացի՝ «նրա վարագույրները պատռելուց»), վերադարձան առաջապահ գնդերն իրենց վերցրած ավարով՝ մոնղոլ կանանց և երեխաների հետ մեկտեղ՝ մթին գիշերվա քողով պարտակված (բառացի՝ «ինչպես մթին գիշերվա մասնիկներ»):

Երբ զինվորներն սկսեցին արածեցնել [իրենց ձիերին] հանդերուժ, Տարսոն (բնագրում՝ սխալմամբ Տարսուս է) հասան էմիրներ Զամալ ալ-Դին ալ-Մուհամմադին և Իզզ ալ-Դին ալ-Դամյատին և այնտեղ մոտ 300 գլուխ ձիեր և գոմեշներ գտան և իրենց հետ քշելով տարան¹³⁵: Իսկ Մուբարիզ ալ-Դին ալ-Տուրին և Իզզ ալ-Դին Քուրջին ուղղվեցին դեպի ծովափնյա շրջաններ՝ ճանապարհին սպանելով մի խումբ թշնամիների: Նրանք նավեր գտան ծովում, տախտակամած ելան և զրավեցին՝ սրախողխող անելով նրանցում եղած մարդկանց: Իսկ էմիր Սայֆ ալ-Դին ալ-Զինին հասավ մինչև ալ-Բարգին բերդ (Բարձրաբե՞րդ), էմիր Բադր ալ-Դին ալ-Ալդամուրին՝ Ադանա՝ գերեզմանավայրի կանանց և մանուկներին: Զորքերն ասպատակ սփռեցին նաև այդ լեռներում՝ բազմաթիվ հետևակայիների սրի քաշելով¹³⁶: Ասորիքյան զորքերը մի խումբ ֆրանկների և հայերի գտան և մեռցրին բոլորին: Էմիրներ Բադր ալ-Դին Բայասրին և Սայֆ ալ-Դին Ալթամուշ ալ-Սաադին հասան Այաս, բայց նրանք ֆրանկների միջոցով արդեն ստացել էին [մուսուլմանական] զորքերի գալստյան լուրը և իրենց հարստությունները նավերի վրա էին տեղափոխել: Զորքերը հրդեհեցին և սրածեցին շատերին ինչպես ցամաքում, այնպես էլ ծովում: Այս բանից հետո ստացվեց Իսթանդարունայի կառավարչի նամակն այն բովանդակությամբ, որ [մուսուլմանական] զորքերի՝ Այասի վրա արշավելուց հետո մի խումբ ֆրանկներ և հայեր՝ թվով մոտ 2000 հոգի, նավ են նստել՝ փախուստի դիմելու նպատակով, բայց բոլորն էլ խեղդվել են [ծովում]¹³⁷: Ուստի նայի՛ր այս սուլթանի երջանկությանը, թե ինչպես [նույնիսկ] ծովերը չեն փրկում նրա թշնամուն, և ոչ էլ անապատներն են սքողում նրանց երթևեկը:

«Նա, ով չի ընկել սրի [հարվածից], կմեռնի այլ կերպ»:

Էմիր Բադր ալ-Դին ամիր-սիլահը բռնագրավեց անիծյալների արածող ձիերը: Սա է, ինչ վերաբերում է Սսի արշավանքին: Ինչ վերաբերում էր ալ-Բիրա ուղևորված զորքերին և բեդվիններին, ապա նրան Ռաս ալ-Այն հասան և հարուստ ավար վերցրին: Սարսափը թաթարների մեջ մտավ, ովքեր պարտված նահանջեցին: Սուլթանը սրանով նպատակ ուներ [տպավորություն] ստեղծել, թե այդ ուղղութիւնում է պատրաստվում գործել: Զորքը վերադարձավ ողջ-առողջ և հաղթանակած:

Սուլթանը Մսիս հասավ և այն երկու կողմից կրակի տվեց: Եվ երբ դարձան էմիրները [իրենց վերցրած] ավարով և [սուլթանին] իրենց հավատարմությունը հայտնած թուրքմեններն ու բեդվինները դուրս եկան կապաններից, սուլթանը ճանապարհ ընկավ: Նա անցավ մի լճի կողքով, որում աճող ծառեր կային՝ այն անտառի նմանեցնելով: Այն կղզյակներ ուներ, որոնց վրա ամրացել էին մի խումբ տեղացիներ՝ իրենց հետ վերցնելով իրենց կանանց և կարողությունը: Զինվորներն իրենց նետեցին [լիճը]՝ լողալով ձիերի վրա և նրանցից շատերին սպանեցին և գերեվարեցին: Այնուհետև անցան թեղ Համդուն և ալ-Նուկեյրա (իմա՝ Նդիր) բերդ, որտեղ զորքերը համատարած ավեր սփռեցին: [Ապա] դուրս եկավ կապաններից և տեսավ, որ մարգագետինները ծայրեծայր լցվել են ավարով: Նա անձամբ կանգ առավ՝ ավարը բաշխելու, որ հազարներով չէիր հաշվի: Չմոռացավ նրանցից և ոչ մեկին՝ [անգամ] ոչ մի դրոշակակրի և ոչ մի գրագրի, իսկ իր համար այդ [ամբողջ] ավարից ոչ մի բան չվերցրեց: Բաշխելուց հետո օթևան առավ Հարիմի մոտ խփված [սուլթանական] վրանում (բնագրում՝ dihliz): Վարքագրության հեղինակն այդ մասին [այս տողերն] է հյուսել:

«Օ՛, տեղ [այս] երկրի, բո որոշումը պատճառը դարձավ

Անհավատների Բանի՞ շինության ավերածության.

Գլխիվայր շրջվեց Սիսը, տակնուվրա եղավ,

Թեկուզև մարդիկ ասում էին՝ անշրջելի է»:

Ասել է նաև.

«Ի՞նչ օր էր, որ մեզ նվիրեց իր հաղթանակը,

Ալլահն այդ [պարգևով] մեր աչքը գոհացրեց:

Այն օրը, երբ անցանք Սսի երկիր, ասացինք՝
 Ի՞նչ հաղթանակ է մեզ Տերը շնորհել:
 Հայտնվեց սուրբանն աստղաբույլի մեջ
 Թյուրքերի զարմի, որ մահն են սիրում:
 Զիավարում են հաղթության վարճով
 Ազնվատոհմիկ այդ վագորդներին¹³⁸,
 Որն աշխետ՝ նման պատվական գինու,
 Որը դեղնագույն՝ ոսկու պես [իրեն] նայողին թովող:
 Երիվարներ՝ սև և [կամ] մոխրագույն՝
 Հանց գիշեր [մթար] կամ պարզ վաղորդայն:
 Աշխետներ, որոնց վազից [սրընթաց]
 Մեռած են թվում ձիավորները:
 Իրենց [քամբերին] տանում են ուզմի որդիներին [ֆաջ],
 Որ գոհունակ են եղել մշտապես իրենց Տիրոջը:
 Քանի՜ հերոսի ստորագրին նրանք ալան-թալանով, գերեվարությամբ
 Եվ հաղթանակով, նրանց հավասար ֆանի՛-ֆանիսի՛ն հզորացրին:
 Առան ֆաղաֆներն ու բերդամրոցները, վանեցին տեղի
 Անհավատներին՝ հանձնելով [դրանք] մուսուլմաններին՝
 Ուժով վեհապետներից վսեմագույնի, ով բերդ է
 Դարձել մուսուլմանների համար ամրակոտ:
 Բայբասը՝ Աստծո կրոնի սյունը, ալ-Զահիրը, որ
 Լավագույն է աշխարհի և [թե] կրոնի արֆաների մեջ:
 Իրական առյուծն Ալլահի, ում պարզեց է
 Այն զորությունը, որից անպաշտպան են բռնապետները:
 Լևոնը հոգնած փախավ նրանից՝
 Վհատ, ահաբեկ, անիծված, նվաստ:
 Նույնպես և թաթարները վախից-սարսափից
 Նրա զորության փախուստ տվեցին:
 Ա՛խ, թե մնային և հարցնեին,
 Թե այդ որ օրվա [դժխետ] չարիքին մենք արժանացանք:
 Զորերի մասին զգուշացրեցին Աբաղային, ով
 Փախուստ տվեց՝ լրաբերների լուրը չստուգած:
 Երկրներն իրար վրա նետվեցին՝ ասելով.

Եթե լինենիմ մենմ Սսի նման, կասպատակվեիմ,
 Թե մեզ [էլ] հասներ գորհը սուլթանի,
 Ես էլ ոտնատակ պիտի լինեի ձիերից նրա:
 Թե ես լինեի նրա իշխանության տակ և փրկագինը
 Ողջ կարողությունն [իմ] ժողովրդի մեզ հետ կկորեր:
 Եթե սուլթանը զար մեզ մոտ՝ տեսնելու,
 Թե հնազանդ ենմ մենմ եղել նրան:
 Երենկ թե [հենց] մենմ կարողանայիմ գնալ նրա մոտ,
 Սակայն մենմ մեկն ենմ ժամանողներից:
 Թող որ Ալլահը երկարացնի նրա կյանքը
 Եվ բոլոր արարածներին փրկագին դարձնի»:

Ասեւ է նաև.

«Օ՛, դժբախտություն Սսի, որ կողոպտվեցիր,
 Այդ ֆանի՛ անգամ խաթարվեց հոսքը [ֆո] առվակների,
 Այնքան նեղացան ճանապարհներդ, որ խանգարում է
 Անասնահոտին [նույնիսկ] հետիոտները»:

Իսկ նախկինում՝ Թաքֆուրի հետ զինադադար կնքելիս, սա էր հորինել.

«Մեր սուլթանը սոսկ զինադադար է տվել հայերին՝
 Նվաստացնելու նկատառումով.
 Մինչև շատանա հարստությունը նրանց իր համար,
 Մրաշեղբերի համար բազմաման գավակները նրանց»¹³⁹:

Թե ինչ է հայտնի պատմությունից Սսի երկրի մասին Ալ-Մասիսա (Մսիս).

*Ըստ Իբն Ասաքիրի իր «Մեծ պատմության» մեջ եղած վկայություն՝
 այն կառուցել է Աբդ ալ-Մալիք իբն Մրվանն իր հոր կառավարման
 օրոք՝ մարգարեական հիշրայի 84 թվականին (703 / 704 թ.): Նա Հո-
 ռոմների երկիր է արչավել 83 և 84 թվականներին, իսկ կառուցմանը
 ձեռնամուխ է եղել [8]4 թվականին:*

Ինչ վերաբերում է Տարսուին (Տարսունին).

Հնագույն քաղաքներից մեկն է, որի դարպասին, ինչպես ինձ են ասել, այժմ [դեռ] գրված է այն կառուցողի անունը: Այդ մասին ալ-Տաբարին է հիշատակել: Այնտեղ է գտնվում ալ-Մամուն Աբդալլահ իբն Հարուն ալ-Ռաշիդ խալիֆայի գերեզմանը, որովհետև նա բազմիցս՝ մեկը մյուսի հետևից արչավանքներ է ձեռնարկել նրա վրա և մահացել Տարսոնին մերձ մի վայրում՝ ալ-Բադանդուն (Պոտանդոն) անունով, [հիջրայի] 218 թվականին (833/834 թ.): Նա թաղվել է Տարսոնում՝ Խաքան Սպասավորի տանը: Նրա գերեզմանն այժմ հայտնի է այնտեղ: Մսիսը հայտնի է նաև Այն Ջարբա անունով (sic), Տարսոնն ու Ադանան՝ իրենց հարակից շրջաններով, Կիլիկիա են անվանվում: Մսիսը [Ա]բկարատ (իմա՝ Հիպոկրատ) [անունով] բժշկի ծննդավայրն էր (ակնհայտ սխալ է-Գ.Դ.), իսկ ոմանք ասում են, թե Հոման էր:

Ինչ վերաբերում է Ջահան գետին, որը նույնն է, թե Ջայհանը, քանի որ հայերը իճա հնչյունը իճ են արտասանում: Սա մեկն է երեք խոշոր գետերից, որոնք են Սայհանը (Սարոս), Ջայհանն (Պիրամոս) ու Բուդանը (Կյուդնոս), որոնք [համապատասխանաբար] գետեր են Տարսուսի, Մսիսի և Ադանայի մոտ: Այն սկիզբ է առնում Ռումի երկրից և թափվում աղի ծովը: Ինչ վերաբերում է Ջայհունին (իմա՝ Ամուր Դարյա), ապա այն գետ է, որ իջնում է՝ խորանալով դեպի Խորեզմ: Ջայհան գետը, որի ակունքը 60 ցւ՝ հեռավորության վրա էր, իջնում է դեպի հարավ, մինչև որ անցնում է Ռումի երկրի Սիսմա քաղաքի մոտով, ապա երկրաբերձ լեռների միջով գալարվում դեպի արևմուտք, մինչև որ հասնում է երկու քաղաքի, որ [մի ժամանակ] հռոմեոսներին էին պատկանում՝ Բարսա (Թարսա) և Ջաբատրա (իմա՝ Ջապետրա կամ Սոգոպետրա), և հոսում նրանց մեջտեղով: Հետո [կրկին] լեռների միջով է անցնում և վերադառնում իր նախկին ուղղությանը՝ դեպի հարավ, մինչև հասնում է Մսիսի սահմանային ամրությունը և հոսում նրա և Լուքքամի լեռների (իմա՝ Սև լեռներ) միջով և թափվում Ասորիքյան (իմա՝ Միջերկրական) ծովը: Այս գետի երկարությունն իր սկզբնակունքից մինչև գետաբերան յոթ հարյուր երեսուն և ավելի մղոն էր: Սիսն ու [Սսի] երկիրը շրջապատող լեռնաշղթան ալ-Լոֆֆաֆի լեռներ են անվանվում: Նրանց երկարությունը 100 մղոն է: [Ընդ որում] մղոնն աչքով տեսանելի հեռավորության չափն է, իսկ [մեկ] փարսախը հավասար է երեք մղոնի:

Լևոնի տան կողմից Սսի երկրի նվաճման մասին¹⁴⁰

Այս տունը Լևոնի (իմա՝ դինաստիան, հարստությունը) տունն է այս թաքֆուրի: Այս երկիրը [մի ժամանակ] գտնվում էր Հոռոմների իշխողի պաշտպանության տակ, ով իր բանակով պաշտպանում էր այն: [Սակայն հետո] այն գրավվեց Մալիհ իբն Լավունի (Լևոնի որդի Մլեհի) կողմից: Այդպես [պատահեց], որովհետև նահատակ սուլթան Նուր ալ-Դին Մահմուդ իբն Զանգին, Ալլահն օրհնի նրան, հենվում էր նրա վրա և [ինքն էլ իր հերթին] աջակցում նրան: Նա դրանով նկատառում ուներ՝ անհավատներին իշխանություն տալով [պայքարել այլ] անօրինաց դեմ: Մալիհը հզորացավ երկրում, ինչը զայրացրեց Հոռոմների իշխողին, ով Հոռոմների գործով [նրա դեմ] ուղարկեց իր ազգական Անդրոնիկոսին¹⁴¹: Մալիհը ջարդեց նրան և գերի վերցրեց նրա գորապետերից 30 հոգու: Այս բախումը տեղի է ունեցել [հիջրայի] 568 թվականի Ռաբի ալ-ախար ամսի վերջին՝ կիրակի օրը (1172 թ. դեկտեմբերի 17): Երբ այս նորությունը նահատակ Նուր ալ-Դինին հասավ, նա լավ վերաբերմունքի արժանացրեց նրան և պատվո հանդերձներ ընծայեց: Ապա նամակ գրեց Բաղդադ՝ նրան [խալիֆայի մոտ] գովասանքի արժանացնելով և չեղտելով, որ այդ Մլեհ Հայը, որ իր վասալներից (բնագրում՝ min ġumlat ġilmānihi) է, ջարդել է Հոռոմներին՝ այդ կերպ ցանկանալով հաճոյանալ Բաղդադի ժողովրդին¹⁴²: Այդ ժամանակ[ներ]ից ի վեր Թաֆֆուրի տան ոտքն ամրապնդվեց այս երկրում՝ միայն թե որպես [Նուր ալ-Դին] ալ-Շահիդի կառավարիչներ, բայց [հետագայում էլ] շարունակեցին [իշխել]:

Վարքագրության հեղինակն ասաց.

«Այս Սսի երկիրը [վաղուց ի վեր] Դուրուբ («Կապաններ») և ալ-Ավասիմ («սահմանային բերդամրոցներ») են կոչում: Այստեղով են անցել արշավանքները, այնտեղ՝ սահմանային գոտում է, որ արյունալի մարտեր և պատերազմներ են եղել: Տեղի բնակիչները սահմանակալներ, արշավանքի, սրբազան կռվի մարտիկներ ու սահմանապահներ էին: [Մի ժամանակ] այն պատկանում էր Եգիպտական թագավորությանը: Ահմադ իբն Տուլունը՝ Եգիպտոսի էմիրը¹⁴³, [հիջրայի] 265 թվականի Մուհարրամ ամսում (878 թ. սեպտեմբերի 3 - հոկտեմբերի 2) եկել ու գրավել էր Անտիոքը Սիմա ալ-Տավիլից: Ահմադը Տարսոն էր

անցել և այնտեղ մտել հիշյալ տարվա Ռաբրի առաջին ամսում (878 թ. նոյեմբերի 1-30): Վերջինս այդ ժամանակ իսլամի երկրների մաս էր կազմում: Նա օթևան առավ այնտեղ և [քաղաքն] այնքան լցվեց նրա զորքերով, որ գները բարձրացան և բարդություններ ստեղծեցին բնակչության համար: [Նրանք] ասացին. «Մենք սահմանային գոտում ենք, իսկ դու մեզ տանջեցիր և օգտվեցիր մեզ մոտ եղած պարենի [պաշարից]: Եթե ոստիը մեզ շրջափակման մեջ առնած լինեք, մեզ ավելի շատ ներդրյուն չէր տա, ինչքան որ դու պատճառեցիր մեր տներին ու պարենին»: Ժողովուրդը գեներ բարձրացրեց և կռվեց [նրա դեմ]: Նա իր զինակիցներին հրամայեց հանձնվել նրանց, և հանձնվեցին: Սահմանային բնակչությունը խլեց նրանց փողերն ու մետաքսը: Ահմադ իբն Տուլունի նպատակն էր թշնամուն հասկացնել Տարսուսի ժողովրդի գործությունը, թե [ի՛նչ] ամբողջուն և ուժ ունեն. եթե էմիր Ահմադ Իբն Տուլունի պես մեկն է տեղի տվել նրանց առաջ, ում զորքերը երկիր են լցնում, թշնամին կհրաժարվի նրա նկատմամբ ունեցած իր նկրտումներից: Ապա [Ահմադը] մարդ ուղարկեց նրա ժողովրդի մոտ՝ նրանց բացատրելու իրավիճակը: Նա իր կողմից կառավարիչ նշանակեց [այնտեղ] Տախշի իբն Բալիրդ (°) անունով:

[Իբն Տուլունը] մտադիր էր մնալ սահմանային գոտում, բայց նա լուր ստացավ, որ իր որդին Եգիպտոսում դուրս է եկել իր հնազանդությունից: Նա [հարկադրված էր] վերադառնալ Եգիպտոս: Բայց հետո Ահմադը [կրկին] վերադարձավ Տարսոն: Երբ Մսիս հասավ, Բագման (sic, պետք է լինի Յագման-Գ.Դ.) ալ-Նադիրը (բառացի՝ «ներքին») ¹⁴⁴ ապստամբեց նրա դեմ: Ահմադն իր հզորագույն զինակիցներին զորքով ուղարկեց՝ նրան հպատակություն կոչելու՝ խոստանալով ապահովել նրա անվտանգությունը և չպատժել գործած արարքի համար: [Սակայն վերջինս] չհամաձայնեց և պարզվեց, որ ամրացել է իր բերդում և նրա պարիսպների վրա քարանետ մեքենաներ տեղադրել: Ահմադը եկավ իր զորքով և պաշարեց այն: Սառնամանիք էր, և անդադար անձրևում էր, առատ ձյուն տեղում: Բագման ալ-Նադիրը հնարամտություն բանեցրեց և սկսեց ջուր լցնել [բերդի պատերի տակ] բանակած զորքի վրա: Կարծեցին, թե անձրև է գալիս և չհասկանալով այդ՝ խեղդվեցին, և նրանց պատկանող ամեն ինչ կորավ:

Ահմադը պարտված Ադանա վերադարձավ, [առժամանակ] այնտեղ մնաց, հետո մեկնեց Մսիս, որտեղ հիվանդացավ և հետ դարձավ Եգիպտոս ու [այնտեղ] մահացավ:

Իսկ Քաֆուրը ալ-Իսլիդի¹⁴⁵ օրոք, ով Եգիպտոսի սուլթանն էր, անուշադրություն ցուցաբերվեց սահմանային ամրությունների հարցում, և հռոմեացիների արքա ալ-Նիկիթուրը հարձակվեց դրանց վրա: Պաշտպանություն կազմակերպեցին, ուստի նա կրակի տվեց մերձակա գյուղերը, կտրեց ծառերը և ավերի ենթարկեց շրջակա բնակավայրերը: Քաֆուրն իմացավ այդ մասին, բայց [անուշադրության] տվեց: Նա մի օր երազում տեսավ, թե իբր երկինք է բարձրացել՝ ձեռքին մուրճ, որով փորձում էր քանդել երկինքը: Երբ լուսացավ, երազամեկնիչ կանչեց և պատմեց նրան երազում տեսածը: [Վերջինս] ասաց. «Ռու մարդ ես, որ կրոնն է ֆանդու և ոչինչ չի անում [հանում] սրբազան պատերազմի»: Սրանից Քաֆուրը սթափվեց և Իբն Ջաաֆարանի անունով մի հրամանատարի գլխավորությամբ զորք պատրաստեց՝ ասելով. «Յո՛ւյց տվե՛մ մի մեծ բնակավայր, որ այն եկամուտն ունի, ինչ Տարսունը, որ ավերվեց, և որ այդ բնակավայրը շուկա և բաղնիքներ ունենա: Ասացին՝ Բուսիր ալ-Մադասին (°)»:

էջ 468

Սուլթանը շարժվեց և էմիր Ալա ալ-Դին Տալբարս ալ-Վազիրիին ուղարկեց Ռումմանա գյուղի¹⁴⁶ մոտ՝ հրո ճարակ դարձնելով այն: Այնտեղ եղած հայերը սպանվեցին, նրանց կանայք գերեվարվեցին, որովհետև նրանք թաքցրել էին մի խումբ մոնղոլների և սրածել մի խումբ մուսուլմանների¹⁴⁷:

3.2 TAŠRĪF AL-AYYĀM
WA-L-‘UṢŪR FĪ SĪRAT AL-MALIK AL-MANŠŪR
«[ԳԻՐԲ] ԱԼ-ՄԱԼԻԲ ԱԼ-ՄԱՆՍՈՒՐԻ ԿՅԱՆՔԻ
ՓԱՌԱՎՈՐ ՕՐԵՐԻ ԵՎ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԻ ՄԱՍԻՆ»

էջ 1

Այս տարում (հիջրայի 680 / 1281/1282 թ.) նորություններ հասան Հալեպից, որ [մի խումբ] ասպատակիչներ՝ թվով մոտ 600-700 հեծյալներ, ուղղվել են դեպի Ռում: [Ճանապարհին] նրանք պատահաբար հանդիպել են և կողոպտել մի քարավանի՝ բաղկացած 200 ուղտից, որ Սսի երկրից Ռումի երկիր էր դուրս գալիս: Այն բեռնավորված էր շաքարով, օճառով, պիստակով, արճճով, բամբակով¹⁴⁸: Նրանց առաջ է շարժվել Ռումի մեծագույն էմիրներից մեկը՝ Իբն ալ-Կուտնա անունով (գուցե՞ Quṭnī, այն է՝ «բամբակագործի որդի»)՝ երեք հարյուր ձիավորների հետ մեկտեղ: Նրանք (իմա՝ «ասպատակիչներ») սպանել են նրան և նրա զինակիցներից մոտ երկու հարյուր հեծյալների, շատերին վիրավորել և հասել Արաբլիկնա (գրչական սխալ է. պետք է լինի Արաբլիյյա, որ Հերակլեան է-Գ.Դ.), որի կառավարիչը փախուստի է դիմել: Նրանց են միացել նաև Շուջա ալ-Դին Հուխդին և Մուբարիզ ալ-Դին Սարվան, որ Իբն Կարամանի զինակիցներից էին: Համախմբվեցին և ձիավարեցին [ընդհուպ մինչև] դեպի Բուլղար լեռ՝ Մունդասի վերևում, [ապա] ողջ-առողջ հետ դարձան Սսի ճանապարհի և Ռումի երկրի միջև ընկած լեռների արանքով:

էջ 24

Այս թվականին (իմա՝ հիջրայի՝ 681 / 1282/1283 թ.) ժամանեցին [Իսմաիլյան] կարգի կառավարիչների կողմից Սսի տիրոջ մոտ ուղարկված [Իսմաիլյան] կարգի դեսպանները (բնագրում՝ rusul al-da‘wa)՝ իրենց

Հետ բերելով երկու տարվա համար նրա վրա դրված [հարկագումարը]:
Նրանք նրա կողմից բերեցին 11600 դիրհամ, որ նրա վրա դրել էր
[Իսմաիլական] կարգը, և հանձնվեց սուլթանական գանձարան¹⁴⁹:

էջ 27

Կատիմա (Կատիբա) բերդի գրավումը ճգնամու ձեռքից

Այս բերդը մի հզոր սահմանային ամրություն էր (tağr ‘azīm) և անառիկ ամրոց: Նախկինում այն համարվում էր Ամիդի բերդերից մեկը, հետո ընկել է Ռումի արքաների ձեռքը, այնուհետև անցել նզովյալ թշնամուն (իմա՝ մոնղոլներին), որն այնտեղ կառավարիչներ ուներ, և նրա պայքարի ամրակետերից էր: Այն երբեք պաշարմամբ չէր վերցվել, բայց Քարքար բերդի համար նրանից ավելի վնասակար և վտանգավոր բերդ չկար: Մեր տեղ սուլթանը, իշխանություն անցնելուց ի վեր, շարունակ մտադրում էր այս սահմանային ամրությունների, դրանք թուլացնելու կամ ճնշելու կամ էլ նրանց բնակչությունն իր կողմը գրավելու մասին: Կառավարիչներն սկսեցին մերթ սիրաշահել նրանց, մերթ լավ վերաբերմունքի արժանացնել, մերթ կոպիտ վերաբերվել, մերթ ահաբեկել, մինչև որ մի օր նրա պարենն ավարտվեց: [Հարմար առիթից օգտվելով՝ սուլթանը] Քարքարի կայազորից մոտ հարյուր հոգու [փութով] այնտեղ ուղարկեց: Պաշարեցին այն, բայց [նաև] զգուշացան նրանից, քանի որ այն [չատ] մոտ էր իրենց: Այն գտնվում էր Եփրատի կողմում՝ արևելյան ափին: [Բերդի] բնակիչներն ականատես եղան [մամլուքյան զորքերի] ճնշմանը, ինչպես նաև [հասկացան.] որ թշնամին (իմա՝ «մոնղոլները»- Գ.Դ.) իրենց թողել է [բախտի քմահաճությամբ] և չի մնացել մեկը, որ օգնություն կհասնի իրենց: Ամրոցում պարենի բացակայության պատճառով սկսեցին որոշ ժամանակ կաշի ուտել: Բայց հետո այլ հնար չգտան՝ բացի սուլթանական ողորմածությունը հայցելուց, և դրական պատասխան ստացան: Մեր տեղ սուլթանի կառավարիչները սահմանային ամրությունը նրանցից վերցրեցին 683 թվականի Ռաբի երկրորդ ամսի 19-ին՝ հինգշաբթի օրը (1284 թ. հուլիսի 5): Ապա Քարքարից մի խումբ ռազմիկների ուղարկեցին այնտեղ: Այնտեղ մարտիկներ ուղար-

կելու պահանջ ներկայացվեց շրջակայքի մյուս սահմանային բերդերին [նույնպես]՝ օրինակ ալ-Բիրային, Այնթաբին, ալ-Ռավանդանին, որպեսզի հաստատվեն այնտեղ: Այս սահմանային բերդին մատակարարվեցին ամենն, ինչի կարիքը որ ունեն՝ սարքավորումներ, հացահատիկ, ձեթ, աղեղներ, tawānit¹⁵⁰, նետեր և այլ ռազմամթերք և սարքավորումներ: Այս սահմանային բերդի պահապան նշանակելով իրեն հավատարիմ, վստահելի և հնարամիտ ռազմիկներին՝ նա սկսեց այն օգտագործել Ամիդ, Սուլվեյդա և այլուր ուղղված արշավների համար: Նրանցից գլխավորներին [սուլթանական բարձր] պատիվներ և շատ դրամ ուղարկեցին՝ գոհացնելու նպատակով, և այդ ամենը վավերացվեց (i'tamada ġamī dalika): Այս բերդում շատ հացահատիկ հավաքվեց, կայազորն ուղարկվեց և որպես կանխավճար երկու ամսվա ոռճիկ (ġamakiyya) և օրապահիկ (բնագրում՝ ġirāya, այն է՝ բնամթերքով վճարում-Գ.Դ.) ստացավ: Նրանց Դամասկոսից ռազմամթերք ուղարկեցին Դամասկոսից և զինատեսակներ (բնագրում՝ al-zardhāt, պետք է լինի՝ al-zardhānāt-Գ.Դ.)՝ Զենովայից (°, բնագրում՝ ġanawiyyāt), աղեղներ, սրեր, նետեր, պարաններ, քարանետ մեքենաների սարքավորումներ, բաբաններ, sirbāqāt¹⁵¹ և այլն՝ ամեն տեսակից: Այն դարձավ իսլամի առաջին բերդերից մեկը, որոնց պաշարներն օգտակար էին, իսկ պաշարի մարտադաշտերը՝ համընդհանուր¹⁵²:

էջ 30

Այն (նկատի է առնված ալ-Քախթա բերդը-Գ.Դ.) շարունակեց պատառ լինել անհավատների կրծքում և ոսկոր նրանց կոկորդոմ: Այս բերդերը՝ այսինքն Քարքարը, Կատինան և ալ-Քախթան, [գործով] միաբան և [խոսքով] համերաշխ դարձան մեկը մյուսին՝ իրար փոխադարձաբար օգնելով արշավանքներում: Այս բերդերի ճնշումը եռապատկվեց Բահասնայի (Բեհսնայի), Սաի տիրոջ, Ռումի, ինչպես նաև այլ կողմերի վրա:

Հալեպի փոխարքայության հարձակումը Սսի երկրի վրա, և թե ինչ տեղի ունեցավ դրա ընթացքում¹⁵³

Մեր տեր սուլթանը հրամայել էր Հալեպի փոխարքային, որ արշավներ կազմակերպի Սսի երկրի վրա՝ պատժելու նրա տեր Լեոնին այն բանի համար, որ Հալեպում էր գործել, ինչի մասին արդեն հիշատակել ենք. այն է՝ մզկիթի վրա հարձակվելով այն կրակի տալու և այլնի մասին¹⁵⁴: Հաղթական զորքերը նրա դեմ ուղղվեցին Հալեպից¹⁵⁵: Այս տարվա (իմա՝ հիջրայի 682 թ.) Սաֆարի 23-ին (1283 թ. մայիսի 23) հասավ Հալեպի փոխարքայի նամակը, որում ասվում էր, թե որ մեծագույն էմիրներն են Սիս ուղարկվել: Եվ որ նրանք ճամփա են ընկել Սսի երկիր, ներխուժել այնտեղ սրով թիրախելով Այաս քաղաքը: [Տեղ հասնելով տեսել են], որ նրա բնակչությունն ամրացել է այնտեղ: Սա տեղի է ունեցել Սաֆարի 10-ի (1283 թ. մայիսի 10)՝ կիրակի օրվա գիշերը: Նրանց հետևակայիները և ռազմիկները քաղաքի շրջակայքում էին մնացել՝ թույլ չտալու մուտքն այնտեղ և պաշտպանելու: Բայց հաղթական զորքերը հարձակվեցին նրանց վրա, ջարդեցին և հավաքեցին նավահանգստի մոտ: Ապա մի մեծ խմբի սրի քաշեցին դարպասի մատույցներում՝ նրանց շրջափակման մեջ առնելով այնտեղ: Զորքն ուղղակի փոթորկեց քաղաքում՝ այն համատարած ավարառություն և ավերածություն ենթարկելով: Գիշերեցին այնտեղ մերձակայքում՝ արթնանալով դուրս գալու մասին մտադրություն: Երկուշաբթի օրն արդեն նրանք մոտեցան լեռնային ճանապարհին: Մինչ այդ նրանք հետախույզներ էին ուղարկել, և երբ վերջիններս հետ եկան, ասացին, որ իրենք մեծ բազմություն են տեսել թեև Համդունի կողմից: Այդժամ զորքերը հասել էին Բար ալ-Իսֆանդարունայի (Ալեքսանդրետի) մոտ: Նրանց առաջնորդում էին էմիր Ջամալ ալ-Դին ալ-Սարվան, էմիր Շիհաբ ալ-Դին Մարվանը, էմիր Սայֆ ալ-Դին Բալաբան ալ-Սարուրին և այլք: Մի պահ կանգ առան՝ իրավիճակը քննելու նպատակով: Երբ Սսի զորքն սկսեց հետապնդել [մուսուլմանական] զորքին, նրանք անվտանգությունից ելնելով կանգ առան Դումն և Ասուրվոցի մոտ՝ մարտի բռնկելով: Մուսուլմանները ջար-

դեցին նրանց Բարձրյալ Ալլահի ուժով, ոմանց գցեցին իրենց ձիերից և իրենց առջևից քշեցին al-Bi'āt-ից¹⁵⁶ գեպի Թիլ Համդուն: Երեկոյան զորքը կանգ առավ, բայց մի զորագունդ սկսեց հետապնդել հայկական մի զորավարի: Նրանք պատահեցին մոտ 500 ռազմիկից բաղկացած մի հայկական գնդի: Երբ վերջիններս տեսան իրենց պարտված զինակիցներին, իրենք ևս նահանջեցին: Սա տեղի ունեցավ գիշերային աղոթքից հետո: Զորքը գիշերեց Բաբ ալ-Իսքանդարունայում, իսկ կիրակի օրն առավոտյան սկսեցին փնտրել նրանց, ովքեր հետ էին մնացել: Հայերը տասն օր էր, ինչ գիտեին հաղթական զորքերի շարժի մասին: Լեոնը՝ Սաի տերը, [զորք էր] հավաքել, մեծ բազմություն [խմբել], օգնական ուժեր կանչել և իր ծառայություն տակ առել: Այդ բախման ժամանակ բռնվածների թվում էր Սաի տիրոջ մարդկանցից մի մեծ հրամանատար, ով ասաց, որ իրենց թիվը տասը հազար ռազմիկ էր եղել: Այս գերու վիզը կտրեցին: Մեկ ուրիշ անձի վիզն էլ կտրեցին, ով ասաց. «Ես մեծ իշխան եմ, խնայե՛ք ինձ»: Բայց նրա խոսքին չանսացին:

Ասպատակիչները հասան Զահան գետին և երբ դուրս եկան՝ պատահեցին հայկական զորքի մի մասին և մարտ տվեցին՝ առգրավելով նրանց նժուլգները: Մոտ կես օրվա ճանապարհ հետապնդեցին նրանց: Հաղթական զորքերը վերադարձան հարստություններով և ավարով, և նրանցից ոչ մեկը չվնասվեց¹⁵⁷:

էջ 43

Հետո մեր տեր սուլթանը, թող Ալլահը հավերժացնի նրա սուլթանությունը, իր էմիրներին և զորքերին հրամայեց [պատրաստվել] աստվածապահ Ասորիք (al-šām al-mahrūsa) շարժվելու՝ ի շահ երկրի և ենթակաների: Բանն այն է, որ նա օրհնություն էր բերում ամենուր, ուր գնում էր: Եվ [որովհետև] դա հավանաբար լռեցնելու էր մահաբեր թշնամուն և [փոխարենը] հանդարտություն էր բերելու: [Հիջրայի 682 թ.] Զումադա I ամսի կեսին (1283 թ. օգոստոսի 11) մեր տեր սուլթանը, թող Ալլահը հավերժացնի նրա հաղթանակը, ձի հեծնեց իր միջնաբերդից և ճամբարեց հաղթության դարպասից դուրս: Նա մեկ-

նեց [Ջուժմադա I] ամսի 18-ին (օգոստոսի 14): Շարժվեց և Ղազայում իջեանեց Ջուժմադա II ամսի 7-ին (1283 թ. սեպտեմբերի 2): Այնտեղից մեկնեց նույն ամսի 28-ին (սեպտեմբերի 23)՝ երեքշաբթի օրը¹⁵⁸, և Դամասկոս մտավ Ռաջաբ ամսի 8-ին (հոկտեմբերի 2)՝ ուրբաթ օրը¹⁵⁹, և կանգ առավ այնտեղ՝ իր զորքի վիճակը բարեկարգելու և բոլոր կողմերի հեռու և մոտիկ թշնամական երկրներին տազնապ ներշնչելու համար: Նրա աչքը մերթ ուղղված էր Պարսկաստանի, մերթ Իրաքի և Արևելքի, մերթ Ռումի և Սսի [երկրի], երբեմն էլ Արևմուտքի՝ Եմենի և Հնդկաստանի ուղղությամբ¹⁶⁰:

էջ 67

Հալեայյան զորքերի շարժը դեպի ալ-Թինի, և թե ինչ հաղթանակի արժանացրեց նրանց Ալլահը (1284 թ.)

Այս ամբողջ ընթացքում մեր տեր սուլթանին լուրերը էին հասնում բանազնացներից (al-quṣṣād), տեղեկատուներից (al-munāṣiḥīn)¹⁶¹ և անցորդներից, որ ալ-Թինի բերդի բնակիչ մի խումբ հայեր ճանապարհներ են կտրում, ահի մատնում ճամփորդներին, հարձակվում բանազնացների վրա: Դժգոհությունները նրանցից հաճախացան, և մեր տեր սուլթանը մարդ ուղարկեց աստվածապահ Հալեպի փոխարքայի մոտ՝ հրամայելով այս վայրը գրավելու հնարավորություն ունել: Հալեպի փոխարքան զբաղվեց այս գործով. նա [զորքերի] բազմությունից մի զորախումբ ուղարկեց էմիր Սայֆ ալ-Դին Բալաբան ալ-Շամսիի հրամանատարությամբ: Զորախումբն ուղղություն վերցրեց դեպի այն, պաշարեց և փորձեց գրավել: Բաբաններով հարվածեցին նրան և քանդեցին նրա աշտարակներից մեկը, ինչպես նաև պարսպապատը: Նրա բնակիչները բղավեցին՝ ամān (այսինքն՝ ապահովության երաշխիք խնդրեցին-Գ.Դ.): Նրանք փրկություն խնդրեցին նրանցից, որ իրենց մոտ էին եկել: Նրանց մոտ էին ուղարկվել Հալեպի զորախմբի (ḥalqa)¹⁶² երկու ռազմիկներ: Վերջիններս խոսեցին նրանց հետ՝ առաջարկելով կամ իջնել բերդից կամ նրանց վրա հարկ պիտի դրվե՝ [մամուլեյան] հաղթական բանակի նժույգների համար պալտերի¹⁶³ տեսքով: Նրանք համաձայնեցին իրենց փրկության հա-

մար վճարել 17 հազար դիրհամ, որից երկու հազարն անմիջապես վճարեցին, իսկ մնացած գումարի համար [որպես երաշխիք] մի քրիստոնյայի պատանդ տվեցին: Այս ընթացքում, երբ բանակցություններ էին վարվում բերդի բնակչության հետ՝ նրանց մոլորեցնելու նպատակով, մինչև որ կկարողանային [ընկճել նրանց], ժամանեց Իբն ալ-Բաբան¹⁶⁴ և կանգ առավ նրանցից ոչ հեռու գտնվող Լիսուն (կամ Լայսուն)¹⁶⁵ լեռան վրա՝ նպատակ ունենալով օգտվել իրավիճակից: Նա մի խումբ կառաղով (սահմանապահ) մոնղոլների ուղարկեց, որոնց դեմ հանդիման դուրս եկան հաղթական առաջապահ գնդերը (բնագրում՝ al-yazak al-mansūr), մարտ տվեցին և կոտորեցին թաթարներից շատերին, վեց հոգու գերի վերցրին, կարաղուլներից շատերի նժուլգները խլեցին: Հաղթանակը մոսուլմանների կողմն էր: Նախքան այդ [մարտում] նետից մարտիրոսվեց էմիր Շիհաբ ալ-Դին Հայդարը: [Այնուհետև] զորքը խաղաղություն ձգտումով հետ դարձավ և այդ տարվա (հիջրայի 683 թ.) Ռաբի ալ-ախար ամսի 8-ին (1284 թ. հունիսի 24)՝ չաբաթ օրվա վաղ առավոտյան, հասավ ալ-Բիրա: Ալ-Թինի բերդը քանդվեց, և այդուհետ այլևս ոչ մեկը չմնաց, որ կարող էր այնտեղ ապրել¹⁶⁶:

էջ 92

Հաշտությունը Սսի տեր Թաֆֆուրի հետ (1285 թ.)

Երբ մեր տեր սուլթանը պաշարել էր Հիսն ալ-Մարկաբը, ժամանեց Հայոց երկրի տաճարականների ֆամանդուր՝ Սսի տիրոջ գրավոր դիմումով: Նա Թաֆֆուրի կողմից ընծա և գրություն էր բերել, ինչպես նաև մեկ այլ գրություն տաճարականների հրամանատարից (իմա՝ մագիստրից)¹⁶⁷: Այն բովանդակում էր Սսի տիրոջ վերաբերյալ խնդրանք ու նրա հանդեպ ներողամտության և նրա ներողությունն ընդունելու հայցում: Տաճարականների մագիստրի խնդրանքի պատճառն այն էր, որ նրա (իմա՝ Լևոնի) դեսպանները պիտի ներկայանային սուլթանական արքունիք, բայց ամեն անգամ երբ Սսի տիրոջ դեսպանները ներկայանում էին, նրանց բռնում և կալանավորում էին՝ առանց նրան որևէ պատասխան հետ ուղարկելու: Ուստի նա հնարա-

մտուլթյուն դրսևորեց՝ տաճարականների մագիստրի օգնությանը դիմելով, որպեսզի Քամանդուրն այս միջնորդությամբ Հանդես գա և շտկի իրավիճակը: Տաճարականների մագիստրը ծառայություն ուներ մատուցած մեր տեր սուլթանին, ինչը պահանջում էր, որ նա դրական պատասխան տա նրա խնդրանքին՝ պահի նրա հարգանքը և ընդունի նրա միջնորդությունը: Քամանդուրը ներկայացավ մեր տեր սուլթանին և մատուցեց նվերը՝ մի փառահեղ ընծա՝ արծաթեղեն, կտորեղեն և այլն: Նա (իմա՝ Լևոնը) խնդրում էր, որ իր վրա տարեկան հարկ սահմանվի: Բահասնան (Բեհեսնի) հանձնելու մշտական պահանջ կար նրանից, բայց նա սակարկում էր և շարունակ ներողություն խնդրում: [Ի վերջո] որոշվեց, որ նա յուրաքանչյուր տարի մեկ միլիոն դիրհամ հարկ վճարի՝ դրամով և ապրանքատեսակներով՝ մասնավորապես 500 հզ. արծաթե դիրհամ (ըստ կշռի), որ հաշվով հավասար էր 700 հզ. դիրհամի, ազնվական ձիեր և ընտիր ջորիներ՝ 50 գլուխ, երկաթե պայտեր՝ 10 հազար հատ՝ իրենց մեխերով¹⁶⁸, որ պետք է բերվեին այն տեղը, որտեղ նրան կհրամայվեր: Ի լրումն այս ամբողջի՝ նվերներ, գործվածքեղեն և այլն: Որոշվեց, որ նա պետք է ազատ արձակի իր մոտ կալանքի տակ գտնվող բոլոր առևտրականներին՝ իրենց ինչքով և ապրանքներով, իսկ ով, որ մահացել էր նրանցից, փոխարենը նման մի գերու արձակի՝ ուղարկելով հանգուցյալի ունեցվածքը, ազատ արձակի իր երկրում բանտարկված բոլոր մուսուլմաններին: Սրանով հաշտության պայմանագիրը կազմվեց և համապատասխանեցվեց: Մեր տեր սուլթանը երգվեց նրա վրա [հիջրայի 684 թ.] Ռաբի ալ-ախսար ամսի 2-ին (1285 թ. հունիսի 7)՝ հինգշաբթի օրը: Իսկ էմիր Ֆախր ալ-Դին ալ-Մուհրին¹⁶⁹ ճամփա ընկավ Սսի տիրոջ երգման համար և նախօրոք մեկ տարվա հարկը, ինչպես նաև գերության մեջ գտնվող վաճառականներին և այլոց բերելու: Սսի հաշտությունն այս կերպ հաստատվեց, և գործը բարով ավարտվեց: Գանձարաններին մեծ օգուտ եղավ այս հսկայական գումարից, որ պետք է ամեն տարի վճարվեր: Եվ եթե Սիսը գրավվեր և վերաբնակեցվեր, դա էլք արդարացնի կատարվելիք ծախսերը:

Հաշտության պայմանագրի տեխտը և երդումը

Հանուն բարեգութի և ողորմած Աստծո.

Ասում եմ՝

ես Կոստանդինի որդի Հայթումի որդի Լիֆունեն եմ,

Աստծով եմ երգվում, Աստծով եմ երգվում, Աստծով եմ երգվում,

Աստծով եմ երգվում, Աստծով եմ երգվում, Աստծով եմ երգվում,

Աստծով եմ երգվում, Աստծով եմ երգվում, Աստծով եմ երգվում,

Երգվում եմ Քրիստոսի ճշմարտությամբ,

Երգվում եմ Քրիստոսի ճշմարտությամբ,

Երգվում եմ Քրիստոսի ճշմարտությամբ,

[Երգվում եմ] խաչի ճշմարտությամբ, խաչի ճշմարտությամբ,

խաչի ճշմարտությամբ,

[Երգվում եմ] Ավետարանի ճշմարտությամբ, Ավետարանի ճշմարտությամբ, Ավետարանի ճշմարտությամբ,

[Երգվում եմ] Հոր, Որդու և Սուրբ Հոգու ճշմարտությամբ,

Ամենագորեղ խաչի ճշմարտությամբ, որ [իր վրա] տարել է վսեմափառ Մարգեղությունը,

Մեկ էություն երեք Անձերի ճշմարտությամբ,

Չորս ավետարանների ճշմարտությամբ՝ գրված Մատթեոսի, Ղուկասի, Մարկոսի և Հովհաննեսի կողմից,

Եվ նրանց աղոթքների և օրհնության ճշմարտությամբ,

Տասներկու աշակերտների և եկեղեցու շուրջը ժողովված 318 [եպիսկոպոսների] ճշմարտությամբ¹⁷⁰,

Այն ձայնի ճշմարտությամբ, որ Հորդանանի վրա իջավ և իր ճիշով հետ քշեց նրան¹⁷¹,

Աստծո ճշմարտությամբ, ով Ավետարանն իջեցրեց Հիսուսի՝ Մարիամի և Սուրբ Հոգու ու նրա Խոսքի որդու վրա,

Լույսի օրհնյալ մայր Սուրբ Մարիամի, Հովհաննես Մկրտչի, Սուրբ Թովմասի և Սուրբ Մատթեոսի ճշմարտությամբ,

Մեծ Պաշտոնի ճշմարտությամբ,

Իմ քրիստոնեական կրոնի և Հավատի ճշմարտությամբ,

Եվ այն մկրտության, որ ստացել եմ քրիստոնյա քահանաներից և Հայրերից,

[Սուրբ] Հաղորդություն տվող բոլոր Հայրերի ճշմարտությամբ:

Արդ, ես այս պահից և այս ժամից ազնիվ մտադրությամբ և մաքուր խղճով հնազանդություն և հավատարմություն եմ հայտնում մեր տեր սուլթան ալ-Մալիք ալ-Մանսուրին՝ աշխարհի և կրոնի սուր, խաւամի և մուսուլմանների սուլթան, սուլթանների և արքաների գերակա, եգիպտական, ասորիքյան, հալեպյան, եփրատյան տարածքների, Ռումի բերդերի և երկրի, արեւելքի երկրների սուլթան, հողազնդի արքա Աբու ալ-Ֆաթհ Կալավուն ալ-Սալիհին՝ հավատացյալների վեհապետի (իմա՝ խալիֆայի-Գ.Դ.) գործակից, և նրա որդուն՝ տեր սուլթան ալ-Մալիք ալ-Սալիհ Ալա ալ-Դուռնյա վալ-Դին Աբու ալ-Հասան Ալիին՝ հավատացյալների վեհապետի ընկեր, և նրա որդուն՝ ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆ Սալահ ալ-Դուռնյա վալ-Դին ինալիին՝ հավատացյալների վեհապետի ջատագով:

[Հավատարմություն եմ հայտնում] այս զինադադարի [պայմանագրին] ամբողջությամբ՝ շարադրված հիշյալ երգման ներքո, որի ժամկետը 10 ամբողջ, հաջորդական և շարունակական տարի է և 10 ժամ: Նրա սկիզբը մարգարեի [Ալլահի աղոթքներն ու խաղաղությունը նրան] հիջրայի 684 թվականի Ռաբի ալ-ախար ամսի 1-ն է՝ օրհնյալ հինգշաբթի օրը (1285 թ. հունիսի 6), որը համապատասխանում է հուլյն Ֆիլիպի որդի Ալեքսանդրի 1596 թվականի Հազիրան ամսի 7-ին:

Ես կհետեւեմ նրան մինչև նրա ժամկետի ավարտը, կկատարեմ նրա պայմանները մեկ առ մեկ՝ պարտավորվելով հավատարիմ լինել նրան և նրա բովանդակությանը, չհակառակվել ո՛չ խոսքով, ո՛չ արարքով, ո՛չ ակնարկով և ո՛չ էլ նշանով: Չեմ փորձի [այլ կերպ] մեկնաբանել իմ այս երդումն ու ոչ էլ այս պայմանագիրը: Խորամանկություն չեմ ցուցաբերի՝ խախտելու այն կամ որեւէ բան նրանից, նրա կամ նրա որեւէ դրույթի կամ հիշյալ պայմանագրի պայմաններից որեւէ մեկի հետ կապված որոշում չեմ հայցի:

Եվ եթե խախտեմ այն կամ նրանից որեւէ բան, կամ եթե նոր որոշում պահանջեմ կամ բացառություն դնեմ նրա կամ նրա որեւէ դրույթի համար, ապա ինչ որ ունեմ՝ կենդանի թե անշունչ, պիտի նվիրաբերեմ քրիստոնյա աղքատներին և ընչազուրկներին, պարտավոր կլինեմ երեսուն անգամ ոտքով՝ բոկոտն և մերկազուլիս, քայլել մինչև Սուրբ Երուսաղեմ, անժամկետ ծոմ պահել, և եթե հակառակվեմ սուլյն

պայմանագրի պայմաններին կամ նրանից որևէ բանի, կամ այնպես վարվեմ, որ դրժեմ հավատարմությունը նրան կամ նրանից որևէ բանի՝ սուլյն երգման մեջ սահմանված ժամկետի սկզբից մինչև ավարտը: Այն է՝

♦ Այս օրհնյալ պայմանագիրը կնքվեց [մի կողմից] մեր տեր սուլթան ալ-Մալիք ալ-Մանսուրի՝ ամենապատվելի տեր, իմաստուն, արդարամիտ, հաղթական, աշխարհի և կրոնի սուր, իսլամի և մուսուլմանների սուլթան, Աբու ալ-Ֆաթհ Կալավուն ալ-Սալիհիի՝ հավատացյալների վեհապետի գործակից, նրա զահաժառանգ որդու՝ տեր ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆի՝ աշխարհի և կրոնի բարօրություն, հավատացյալների վեհապետի օգնական ընկեր, Ալլահը թո՛ղ հավերժացնի նրանց սուլթանությունը, և [մյուս կողմից] Կոստանդինի որդի արքա Հալթունի որդի պատվելի արքա (al-malik al-ğalīl) Լալֆունի՝ հայոց արքայի միջև՝ 10 ամբողջական, հաջորդական և շարունակական տարի, տասն ամիս, 10 օր, տասը ժամ ժամկետով, որի սկիզբը [հիջրայի] 684 թ. Ռաբի երկրորդ ամսի 1-ն է՝ հինգշաբթի օրը, որը համապատասխանում է հուլյն Ֆիլիպի որդի Ալեքսանդրի 1596 թվականի Հազիրան ամսի 7-ին և տարածվում է մեր տեր սուլթան ալ-Մալիք ալ-Մանսուրի տիրույթների վրա՝ նրա բերդերի և ամրոցների, թագավորության, քաղաքների, շրջանների և նրա երկրի հպատակների՝ զորականների, զորքերի, բանակների, աշխարհագորի (hušūd), թուրքմենների, քրդերի, արաբների, մուսուլմանների, քրիստոնյաների, մնացած բոլոր համայնքների մարդկանց՝ անկախ նրանց կրոնից և ով լինելուց, նրանց ունեցվածքից՝ լինի ինչք թե անասունների հոտ, կենդանի թե անշունչ, գիշերով ճամփորդող լինի թե արածեցնող լինի, [տեղից տեղ] շարժվող լինի թե նստակյաց լինի, նրա ցամաքի և ծովի, նրա նավահանգիստների և թե առափնյա շրջանների, դաշտավայրերի և թե լեռների, բնակելի թե ամառի [տարածքների] վրա: Այն է՝ Եգիպտոսի փոխարքայությունը՝ նրա սահմանային ամրությունները և շրջանները, նավահանգիստները և առափնյա շրջանները, ցամաքային տարածքը, Ծովափնյա փոխարքայությունը, վերջինիս առափնյա շրջանները, նավահանգիստները և ցամաքային տարածքները, ալ-Քարաքի շրջանը, ալ-Շաուբաքի շրջանը, ալ-Սալթի և ալ-Բալկա՛ի

չրջանը, Աջլուռնի չրջանը, Սարխաղի չրջանը, ալ-Սաբիբի չրջանը, ալ-Սաֆաղի և ալ-Շափիֆի չրջանը, Դամասկոսի չրջանը, ալ-Բաալբաքի չրջանը և Ասորիքի մյուս բոլոր չրջանները և իսլամական բերդերը, ալ-Հոմսի չրջանը, ալ-Ռահբայի չրջանը և գրավյալ ամրոցները՝ Հիսն ալ-Աքքարը և նրա գրավյալ տարածքները, Հիսն ալ-Աքքարը և նրա գրավյալ տարածքները, Հիսն ալ-Մարկաբը և նրա գրավյալ տարածքներն ու նավահանգիստները, Բուլուռնյասը և ինչը, որ նրա հետ է գրավվել, Բալդան, Ջաբալան, Լաթաքիան, Բալադ ալ-Սիթթը (բառացի՝ «Տիկնոջ երկիր»), Բալատունիսի չրջանը և նրա տարածքը, Սահյունի չրջանը և տարածքը, Շալգարի չրջանը և տարածքը, Համայի չրջանը, Հալեպի չրջանը, Բադրասի չրջանը, Դարպասակի չրջանը, Այնթաբի, Բուրջ ալ-Ռասասի, ալ-Ռավանդանի, Թեյ Բաշիրի, Մանբիջի և Կալ'աթ Ջա'բարի չրջանը, ալ-Բիրայի չրջանը, ալ-Բարքարի չրջանը, ալ-Քախթայի, Կատինայի և Բաբելուռի չրջանը՝ ընդհուպ մինչև սուլթանական տիրույթների սահմանագիծն Արևելքի թագավորությունների և Ռումի [երկրի] հետ: Այն ամենի վրա, որ մինչև սուլյն պայմանագրի [ստորագրման] օրը գտնվում է մեր տեր սուլթան ալ-Մալիք ալ-Մանսուրի կառավարիչների ձեռքին՝ լինեն գրավյալ երկրներ, սահմաններ, հողեր, բերդեր և այն ամենը, ինչ կգրավի Բարձրյալ Աստված մեր տեր սուլթանի և նրա զորքերի, բանակների և ռազմարշավային գնդերի ձեռքով՝ տարածքներ, երկրամասեր, սահմանային ամրություններ, գյուղեր, ավաններ, ամառանոցներ, ձմեռանոցներ՝ արևելքում թե արևմուտքում, հեռու թե մոտիկ, [պայմանագրում] հիշատակված սուլթանական տիրույթները և չհիշատակվածները, նրանում եղած ամեն ոքի և ամեն ինչի վրա:

♦ Մինչև սուլյն պայմանագրի կնքումը Հեթում արքայի որդի Լևոն արքայի ձեռքին գտնվող տարածքները ճանաչվում են որպես նրա տարածքներ¹⁷²:

♦ Մեր տեր սուլթան ալ-Մալիք ալ-Մանսուրի տարածքը՝ մասնավորեցված կամ ոչ մասնավորեցված, ինչպես նաև արքա Լևոնի ձեռքին գտնվող տարածքը, պիտի անվտանգ և ապահով լինեն հաշտության և զինադադարի հիմքերով: Այն է՝ դրանք և նրանցում եղած բնակչությունը, հրամանատարները, զորքերը և բոլոր նրանք, ովքեր

ինչ-որ առնչություն կամ կապ ունեն իրենց հետ, իրենց տարածքներում եղած ինչքը, անասունների հոտերը, գյուղերը, ցանքերը և ավանները գիշերուզօր, գնալիս և հետ դառնալիս, առավոտյան թե երեկոյան պահպանվում են երկու կողմից, ճանապարհները, բոլոր սահմանագրերը և կողմերը պահպանվում են և պաշտպանվում են՝ ինչպես ցամաքից, այնպես էլ ծովից, վնասակար ներխուժողներից, թշնամության ձեռքերով խաղացողներից, գողացողներից՝ ավազակներից և ելուզակներից, խառնակիչներից: Կողմերից ոչ մեկը որևէ իրավիճակում չի միջամտում մյուսի գործին, եթե դա կարող է հակասել զինադադարի պայմաններին, և դրանով չի խախտում հաշտության սահմանված իրադրությունը և բոլորին քաջ հայտնի իրողությունը:

♦ Երկու կողմերի վաճառականները՝ թե՛ գնացողները և թե՛ եկողները, ազատ ելումուտ են անում իրենց ինչքով, ապրանքներով և վաճառանյութով: Թող որ նրանք ուղեկցվեն մինչև [իրենց] երկրի սահմանը, նրանց ելումուտը չարգելվի, և որևէ պատճառով չվնասվեն:

♦ Պայման է, որ արքա Հեթումի որդի արքա Լևոնը պարտավորվում է մեր տեր սուլթան ալ-Մալիք ալ-Մանսուրին և նրա գահաժառանգ որդուն՝ սուլթան ալ-Մալիք ալ-Սալիհին՝ աշխարհի և կրոնի սուր, և [մյուս] որդուն՝ սուլթան ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆին, այս պայմանագրի կնքման օրվանից սկսած և մինչև դրա ժամկետի ավարտը՝ յուրաքանչյուր տարի վճարել իր, իր հպատակների, իր տարածքների համար, որ կհիշատակվեն, սահմանված հարկը՝ տարվա կանխիկ գումարի նախօրոք վճարումով, որը կազմում է՝ 500.000 դիրհամ՝ [մոծեկի] արծաթաձույլ թաֆֆուրիյյա (իմա՝ «թագավորական», «թագվորին») դահեկաններով (al-ṭalağam al-takfūriyya)՝ հաշվված ըստ կշռի, որի կեսը 250.000 դիրհամ է, ինչպես նաև ընտիր նժույգներ ու ընտիր ջորիներ՝ 50 գլուխ՝ ի մասնավորի 25 գլուխ ընտիր աֆադի¹⁷³, 25 գլուխ ընտիր ջորիներ¹⁷⁴, 10 հազար երկաթյա պայտ՝ իրենց մեխերով, որոնք պետք է սուլթանական երկրից ստացված հրամանով տեղափոխվեն այնտեղ, որտեղ որ կպահանջվի¹⁷⁵: Թող որ այդ ամենը յուրաքանչյուր տարի տեղափոխվի նրա թագավորությունից և թող որ առաջին տարում նախօրոք տեղափոխվի և այս սահմանված գումարի մոծոմը յուրաքանչյուր տարի շարունակվի, մինչև այս օրհնված պայմանագրի [ժամկետի] ավարտը:

♦ Պայման է, որ արքա Լևոնը պարտավորվում է ազատել կալանքի տակ գտնվող մուսուլման վաճառականներին՝ անկախ նրանց համայնքային և ազգային պատկանելությունից, ունեցվածքից, ապրանքներից, [ունեցած] ստրուկներից, հարճերից, ձիերից և ջորիներից, ազատել գերեվարված և իր բերդերում ու իր տարածքում բանտարկության մեջ գտնվող բոլոր մուսուլմաններին՝ անկախ նրանց ազգությունից, ով լինելուց, և պատրաստվեն ուղարկվելու Բարձր Դուռ, նրանցից ոչ մեկին չուշացնի, ուղարկի բոլորին Բարձր Դուռ: Ինչ վերաբերում է բոլոր այն մուսուլման վաճառականներին, որ մահացել են Լևոն արքայի մոտ բանտարկության մեջ, Լևոն արքան պարտավորվում է մեր տեր սուլթան ալ-Մալիք ալ-Մանսուրին փոխանցել իր մոտ բանտարկության մեջ մահացած վաճառականների ունեցվածքը, նրանց ստրուկներին, հարճերին, ապրանքները՝ ոչինչ չթաքցնելով դրանցից և [յուրաքանչյուր] մահացած առևտրականի փոխարեն նույն կարգի մեկ այլ բանտարկյալի ազատ արձակելով: Իսկ ինչքան վատնել է նրա ապրանքներից, ինչքից և ստրուկներից, պիտի դրանց գինը հատուցի մեր տեր սուլթան ալ-Մալիք ալ-Մանսուրին, Ալլահը հավերժացնի նրա իշխանությունը, և այդ [ամբողջ] ուղարկի մեր տեր սուլթան ալ-Մալիք ալ-Մանսուրին՝ առանց ներողություն հայցման:

♦ Պայման է, որ մեր տեր սուլթան ալ-Մալիք ալ-Մանսուրն ազատ արձակի և Լևոն արքային ուղարկի Եգիպտոսում և Ասորիքում կալանքի մեջ գտնվող նրա դեսպաններին, նրանց սպասավորներին և ուղեկիցներին, իսկ եթե կալանքի մեջ լինի մեկը հայ վաճառականներից, ապա նույնպես ազատ կարձակվի իր ունեցած ինչքով:

♦ Պայման է, որ երկու կողմերից ելումուտ անող վաճառականների հետ միջադեպեր չպատահեն, նրանց վրա նոր ճնշող [պարտավորություններ] չդրվեն, և ոչ էլ որևէ կողմում պահնորդական ուղեկցման վճարներն ավելացվեն՝ արդարության և անաչառության վերաբերմունք ցուցաբերելով նրանց նկատմամբ:

♦ Պայման է, որ եթե մեկը Ռումի երկրից, Արևելքի և Արևմուտքի երկրներից, Իրաքից, Բաղդադից, Պարսկաստանից և մյուս բոլոր երկրներից որևէ մեկը մտնի Հայոց երկիր՝ սուլթանական տարածք ուղևորվելու նպատակով՝ լինի առևտրական, հպատակ, դեսպան կամ այլոք,

պիտի թույլ տրվի նրանց ժամանումը սուլթանական տարածք՝ առանց խոչընդոտելու և արգելելու: Նա չպետք է պնդի, թե իբր նրանք թաթարների (իմա՝ մոնղոլների) հպատակներ են, նրանց զարմից են կամ նրանց հետ առնչություն ունեցողներ են:

♦ Պայման է, որ եթե մուսուլման վաճառականներից որևէ մեկը մահանա արքա Լևոնի տարածքում, պահպանվի նրա ունեցվածքը և հանձնվի մեր տեր սուլթան ալ-Մալիք ալ-Մանսուրի ներկայացուցիչներին, որպեսզի վարվեն դրա հետ սրբազան օրենսդրությամբ (բնագրում՝ al-šar‘ al-šarīf) համապատասխան: Նույնը վերաբերում է նաև արքա Լևոնին, երբ հայոց երկրի վաճառականներից մեկը մահանա սուլթանական տարածքում:

♦ Պայման է, որ եթե կողմերից մեկի նավը վթարվի մյուս կողմում, ապա դրանում եղած ամեն ինչ պետք է պահպանվի և հանձնվի այն կողմի ներկայացուցիչներին (կառավարիչներին), որտեղից որ մահացած վաճառականը գալիս էր: Իսկ եթե այդ վաճառականը մեր տեր սուլթան ալ-Մալիք ալ-Մանսուրի հպատակներից լինի կամ նրա սպասավորներից, ապա պետք է հանձնվի մեր տեր սուլթան ալ-Մալիք ալ-Մանսուրի ներկայացուցիչներին: Իսկ եթե արքա Լևոնի հպատակներից լինի, պետք է նրան հանձնվի՝ արդարությամբ և անաչառությամբ համապատասխան տնօրինելու դրանք¹⁷⁶:

♦ Պայման է, որ եթե մեկը փախչի մեր տեր սուլթանի տարածքից՝ ով էլ որ լինի, հրամանատար թե հրաման կատարող, ստրուկ լինի թե ազատ՝ անկախ համայնքային, ազգային և կրոնական պատկանելությունից, և մտնի հայոց երկիր, Լևոնն ու նրա ներկայացուցիչները պարտավոր են բռնել նրան և նրա հետ փախուստի դիմածները՝ նրա հետ եղած ուղեկիցների, սպասավորների, ձիերի, ջորիների, կտորեղենի, գումարի և այլնի հետ մեկտեղ թիկնազորով ուղարկել Սուլթանական Դուռ: Իսկ եթե փախչողը քրիստոնեություն է ընդունում և ուրանում իր կրոնը, ապա արքա Լևոնը պարտավորվում է նրան վերադարձնել մեր տեր սուլթան ալ-Մալիք ալ-Մանսուրին՝ առանց նրա համար ներում հայցելու և կամ նրա հարցով որևէ բան փաստարկելու: Իսկ եթե արքա Լևոնի հպատակներից, սպասավորներից, զորականներից որևէ մեկը փախչի և իր հավատին մնա, ապա սուլթանի ներ-

կայացուցիչները պարտավորվում են նրան վերադարձնել: Իսկ եթե իսլամական կրոնն ընդունի, վերադարձվում է միայն նրա մոտ եղած ունեցվածքը¹⁷⁷:

♦ Պայման է, որ այն ամենն, ինչ արգելված է սուլթանական տարածքից՝ լինի զենք թե ռազմական սպառազինություն, սովորականի պես կշարունակի արգելված լինել:

♦ Պայման է, որ արքա Լևոնը չի արգելի որևէ վաճառականի կամ ոչ վաճառականի ձեռք բերել ստրուկներ, հարճեր, ձիեր, ջորիներ և մյուս բոլոր ապրանքատեսակները և իրենց հետ ներմուծել սուլթանական տարածք, չի կալանավորի նրանց և ոչ էլ որևէ մեկին թույլ կտա կալանավորել նրանց: [Ընդհակառակը], նա նրանց համար ճանապարհ կբացի, որ ներմուծեն ստրուկներ, հարճեր, ապրանքներ, ձիեր, ջորիներ և մյուս բոլոր [ապրանք]ատեսակները, այլևայլ ազդություն ստրուկներ և հարճեր՝ չնայած նրանց տարբերությունը, և չի կալանավորի նրանցից և ոչ մեկին¹⁷⁸:

♦ Պայման է, որ երբ ավար վերցվի (հափշտակություն կատարվի) կամ երկու կողմերից մեկը սպանվի, ապա սպանողը պետք է հանձնվի հատուցման նպատակով և վերադարձնի հենց ավարը, եթե այն գտնված լինի, կամ էլ նրա արժեքը, եթե կորսված է: Սպանվածի համար նրա ունեցվածքի վերադարձից հետո նրա պես մեկը պետք է գերի մնա՝ հեծյալի դեպքում հեծյալ, աղեղնավոր հեծյալի դեպքում աղեղնավոր հեծյալ, վաճառականի դեպքում վաճառական, հետևակայինի դեպքում հետևակային, գյուղացու դեպքում գյուղացի: Իսկ եթե սպանվողի կամ հափշտակության գործը չբացահայտվի, ապա 40-օրյա ժամանակամիջոց պիտի տրվի հետաքննության համար: Իսկ եթե դեպքը չբացահայտվի, ապա տվյալ կողմի կառավարիչը և մյուս կողմից ընտրված երեք անձ պետք է երգվեն: Եվ եթե ավարի կամ սպանվածի գործը պարզվի երդումից հետո, ապա այդ հարցով ճշմարտության բացահայտման գործընթացը պետք է վերսկսվի:

♦ Արդ, Հռոմկլան՝ իր և այնտեղ նստող հայոց խալիֆան՝ Բաթաղիբուն (իմա՝ կաթողիկոսը), նրա կղերականները և այս կողմում նրանց առնչակից անձինք, նրա ունեցվածքը, թե՛ քաղաքացիները և թե՛

գյուղացիները, նույնպես մտնում են այս զինադադարի գործողութ-
յան տակ, ինչպես որ սահմանվել է նրանց համար [ալ-Մալիք] ալ-
Ջահիրի կնքած զինադադարի [պայմանագրում]¹⁷⁹:

♦ Պայման է, որ արքա Լեոնը չպետք է զբաղվի որևէ բերդի
վերաշինությամբ և ոչ էլ ամրացմամբ¹⁸⁰:

♦ Պայման է, որ Ռումի երկրից¹⁸¹ և սուլթանական տարածքներից
Լեոնի երկրում գտնվող գյուղացիները վերադարձվեն սուլթանական
տարածք: Նույնպես և [սուլթանը] պետք է ազատի նրանց եկեղեցա-
կաններից նրանց, ովքեր որ բանտարկության մեջ կլինեն: Եվ եթե
սուլթանական տարածքում Հայոց երկրի որևէ գյուղացի լինի, պետք
է վերադարձնի:

♦ Սուլյն զինադադարը՝ իր պայմաններով և իր սահմանված
դրույթներով, գործում է մինչև իր ժամկետի ավարտը: Այն չի չեղարկ-
վում երկու կողմերից մեկի տիրակալի մահով, և ոչ էլ փոխարքայի
կամ կառավարչի պաշտոնանկությամբ կամ փոխարինմամբ, ոչ օտար
ոտքի ներխուժմամբ և կամ մոնղոլների կամ այլոց բռնի ձեռքով: Այս
զինադադարի դրույթները պետք է շարունակեն գործել: Եվ ես պար-
տավորվում եմ հավատարիմ մնալ նրա բոլոր պայմաններին և նրա
դրույթներից և ոչ մեկից հետ չկանգնել, լրտեսական տեղեկություն-
ներ չտալ մեր տեր սուլթան ալ-Մալիք ալ-Մանսուրի տարածքների և
ոչ էլ նրա գործերի մասին, ոչ էլ նրա հպատակների մասին նրանց,
ովքեր մտադրություն ունեն արշավանք ձեռնարկել նրանց դեմ՝ վնաս
պատճառելու կամ վնասելու նպատակով, չմտնել այնպիսի խորհրդակ-
ցության մեջ, որը չարիք կամ բռնություն կհարուցի, չեմ հաճոյանա
մեր տեր ալ-Մալիք ալ-Մանսուրի թշնամիներից որևէ մեկին, չեմ
աջակցի և չեմ օգնի նրանց, նշանացի ոչինչ չեմ հայտնի և ոչ էլ գրե-
լով, նամակագրությամբ, գրագրությամբ և ոչ էլ բանավոր: Այլ ապա-
վեն կլինեմ իմ անձին և իմ երկրին, ամեն ջանք կգործադրեմ մեր տեր
սուլթան ալ-Մալիք ալ-Մանսուրի տարածքները պաշտպանելու հա-
մար, կարգելեմ նրան վնասելու կամ թշնամության նկրտում ունեցող-
ների անցումն իմ երկրով:

Իսկ եթե կողմերից մեկը չեղարկի [պայմանագիրը], թող Ալլահը
թույլ չտա դա, վաճառականները, դեսպանները, ճամփորդները պետք

է ապահով և անվտանգ լինեն՝ իրենց անձով, ինչքով, ապրանքներով, ստրուկներով, հարճերով, ձիերով, ջորիներով: Այդժամ 40-օրյա ժամկետ պիտի տրվի, մինչև որ յուրաքանչյուր ոք անխոչընդոտ վերադառնա իր անվտանգ վայրը, հայրենիքը՝ իր ապրանքներով և ունեցվածքով, այս օրհնյալ պայմանագրի ժամկետներում, որի սկիզբը Մուհամմադ մարգարեի, Ալլահի աղոթքներն ու խաղաղությունը նրա վրա, հիջրայի 684 թվականի օրհնյալ Ռաբի ալ-ախար ամսի 1-ն է, որը համապատասխանում է հուլյն Ֆիլիպի որդի Ալեքսանդրի 1595 թվականի Հագիրան ամսի 7-ին: Երգվում եմ Աստծով, իմ կրոնի, դավանության և հավատքի ճշմարտությամբ: Պարտավորված եմ այս ամբողջ պայմանագրով, այս երգումն իմ երգումն է, և ես Հեթումի որդի Լեոնն եմ: Մտադրությունն իմ տեր սուլթան ալ-Մալիք ալ-Մանսուր Սայֆ ալ-Դուռյա վալ-Դին Կալավուն ալ-Սալիհի մտադրությունն է և նրա որդիների՝ տեր սուլթան ալ-Մալիք ալ-Սալիհ Ալա՝ ալ-Դուռյա վալ-Դինի և տեր սուլթան Աշրաֆ Սալահ ալ-Դուռյա վալ-Դինի մտադրությունը, ինչպես նաև իմ երգումը նրանց անունից վերցնողի մտադրությունը: Ես, բացի նրանց մտադրությունից, այլ մտադրություն չունեմ և բացի նրանց նպատակից այլ նպատակ չունեմ: Թո՛ղ Աստված վկա լինի ինձ դրա համար, Աստված է երաշխավորն այն բանի, ինչ ասում եմ, թող Քրիստոսը վկա լինի ինձ դրա համար: Պայմանը կայացավ, և համաձայնություն եղավ վերոհիշյալ ամսաթվի շուրջ¹⁸²:

Էմիր Ֆախր ալ-Դին ալ-Մուկրի ներքինին ղեսպանների հետ ճանապարհ ընկավ Սսի տիրոջ մոտ՝ ձեռքին պայմանագիրը, և վերադարձավ վերոհիշյալ սահմանված գումարով: Նա [իր հետ] գերությունից վաճառականներ, մուսուլմաններ բերեց՝ իրենց ունեցվածքով և ապրանքներով: Եկավ նրա ղեսպանը՝ պարոն Վահրամ¹⁸³, որ նրա պետության մեծամեծերից մեկն էր: Ներկա էր նաև Քամանդուրը, ով միջնորդել էր այս հաշտության համար:

Երբ սուլթանի մոտ ժամանեցին, վերջինս ազատ արձակեց Դամասկոսում գտնվող բոլոր կալանավորված ղեսպաններին և նրանց սպասավորներին: Հրամայեց նաև ազատել Եգիպտոսում գտնվող նրա բոլոր ղեսպաններին: Սակայն գերիների և գումարի մի չնչին մասն ուշացավ, և նա մարդ ուղարկեց, որ պահանջի այն: Պայմանագրով

նախատեսվում էր բոլոր գերիների ազատագրում, բայց Իբն Կարամանի որոշ առաջնորդներ և մի խումբ այլ գերիներ ուշացան: Կարամանյանների և ռումեցիների հարցով փաստարկում էր, որ նրանք իր մոտ գերի են և իր թշնամիները, իրենց միջև պատերազմներ կան: Եվ եթե ինքը պիտի նրանց գերիներին ազատի, ապա թող նրանք էլ ազատեն իր գերիներին: Ռումեցիների համար փաստարկում էր նաև, որ նրանք անհավատների հպատակություն տակ են: Մեր տեր սուլթանն [այս առիթով] ասաց. «Բոլոր մուսուլմանների գործն իմ պարտականությունն է: Նրանք ինձանից բացի [այլ] սուլթան չունեն, որ արձակի իրենց շղթաները և կովի իրենց թշնամիների դեմ: Անհրաժեշտ է, որ կարամանցի գերիներն արձակվեն, որովհետև նրանք իմ հպատակության տակ են և կարող են օգնություն խնդրել՝ միայն իմ դրոշը բարձրացնելով»: Դեսպանները պարտավորվեցին վերադարձնել նրանց: Բանը սրանով ավարտվեց, և ճանապարհեցին նրանց, ովքեր իրենց հետ պետք է բերեին [գերիներին] ¹⁸⁴:

**3.3 AL-ALṬĀF AL-ḤAFIYYA MIN AL-SĪRA
AL-ŠARĪFA AL-SULṬĀNIYYA AL-MALIKIYYA AL-AŠRAFIYYA
«[ԳԻՐԲ] ՍՈՒԼԹԱՆ ԱԼ-ՄԱԼԻԻԲ ԱԼ-ԱՇՐԱՖԻ ԱԶՆՎԱԶԱՐՄ ԿՅԱՆՔԻ
ԹԱՔՆՎԱԾ ԲԱՐԵՀԱՃՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ»**

էջ 48 [հիշրայի 691 թ. Սաֆար ամիս – 1292 թ. հունվար/փետրվար]

Սսի տիրոջ հետ կապված պարագաներ

Դրանցից է այն, որ նա մոնղոլների մոտ էր գնացել, և այդ ժամանակ ժամանեց իր երկիրը՝ իր հետ բերելով մուսուլման գերիների: Նա նրանց մի մասին ազատ արձակեց, մյուսներին բաշխեց իր բերդերում: Նա իր երկու դեսպաններին՝ Լիֆունին և Մինջալին¹⁸⁵, ուղարկեց սուլթանական արքունիք՝ Սսի կողմից ուղարկելով [սահմանված] հարկաչափից հարյուր հազար դիրհամ, իսկ ձիերից և ջորիներից՝ 58 գլուխ՝ այդ թվում 10-ը որպես նվեր:

فَتُوجُّ بِوَالِيٍّ آخِرًا بَعْدَ أَوَّلٍ كَمَا نَظُمْتُ دَرَّ الْخُورِ الْكُؤَاغِبُ
إِذَا أَنْفَضَ الْحَيْشَ الَّذِي هُوَ سَائِرٌ نَلْفَاهُ جِلْشَ بِالْغَنِمَةِ أَيُّبُ
❁ ذِكْرُ أُمُورٍ تَتَعَلَّقُ بِصَاحِبِ سَيْئِسٍ ❁

مِنْ ذَلِكَ أَنَّهُ كَانَ تَوَجَّهَ إِلَى جَهَةِ النَّارِ فَلَمَّا كَانَ
فِي هَذَا الْوَقْتِ حَضَرَ إِلَى بِلَادِهِ وَمَعَهُ أَسَدِي مِنَ الْمُسْلِمِينَ
أَطْلَقَ بَعْضُهُمْ وَفَرَّقَ جَمَاعَةً مِنْهُمْ فِي قِلَاعِهِ وَسَيَّرَ
رُسُولَهُ لِيَقُونُوا وَمِنْ جَمَالِ إِلَى الْأَبْوَابِ الشَّرِيفَةِ وَحَصَّدَ

Կանխիբե ժամանած հայկական դեսպանագնացության մասին
հաղորդումը *Al-Altāf al-ḥafīyya*-ի ձեռագրում
© Bayerische Staatsbibliothek, *Cod.arab.* 405, 68բ քերք

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Կիլիկիո Հայոց Հեթում Ա արքան (կառ. 1226-1269 թթ.)՝ Կոստանդին Գունդստարլի որդին:

2 Իրանի մոնղոլական իլխանության հիմնադիրն ու առաջին իլխանը 1256-1265 թթ.:

3 Ռուբեն ալ-Դին Կիլիչ Արսլանն Դ-ն է՝ Ռումի կամ Իկոնիայի սելջուկյան սուլթանության սուլթան 1248-1264/1265 թթ., ով հոր՝ Ղիյաս ալ-Դին Քայխուսրով Բ-ի (կառ. 1237-1246 թթ.) մահից հետո գահը կիսում էր եղբոր Իզզ ալ-Դին Քայկավուս Բ-ի (կառ. 1246-1259 թթ.) հետ:

4 Հին հունական Հերակլես Կրիստորան է (այժմ՝ Էրեզլի): Քաղաք է Փոքր Ասիայի հարավ-արևմտյան հատվածում: Պատկանում էր Կարամանների թուրքմենական պետությունը, որի մայրաքաղաքն է եղել 1250-1256 թթ.: Տե՛ս J.H. Mordtmann-[Fr. Taeschner], “Ereğli”, in *EF*, vol. 2, p. 705:

5 Հմմտ. Baybars al-Manṣūrī, Zubda, §. 88, *ինչպես նաև նույնի* Muḥtār al-aḥbār, §. 27; al-Nuwayrī, Nihāyat al-arab, §. 30, §. 165; al-ʿAynī, Iqd-MMA, §. 1, §. 384: Այս դեպքը հայ հեղինակներից արձանագրել են նաև Սմբատ Սպարապետն ու Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցին: «Եւ խանն Հոլայուն,- գրում է Սմբատը,- վասնզի յոյժ սիրել զթագաւորն, առաքեալ զկնի իւր իրաւադատ Մուղալի Արղուչիք, որք եկեալք զկնի թագաւորին մինչեւ յԱռակլի, եւ եկն անդ սուլտանն Հոռոմոց Բողոգնատինն, եւ եղեն անդ ատուս ինչ եւ եղին դաշինս սիրոյ երդմամբ, եւ արաբին խաղաղութիւն, եւ եղեն հայր եւ որդի՝ թագաւորն եւ սուլտանն, եւ դարձան իւրաքանչիւր ի տեղի իւր»: Տե՛ս Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 241: Հմմտ. Հեքում Պատմիչ, Ժամանակագրություն, էջ 53 և ՄԺ, հտ. 1, էջ 82:

6 Հնագույն արաբական ցեղերից է, որ նախախլամական ժամանակաշրջանում բնակվում էր Կենտրոնական Արաբիայում: Արաբական նվաճումների ժամանակ աստիճանաբար գաղթել է Հյուսիսային Ասորիք: Բանու Քիլաբը Մամլուքյան կենտրոնական իլխանությունը ճանաչել է միայն 1277 թ.:

7 Բերդաքաղաք Կիլիկիայի հարավ-արևելյան մասում՝ եփրատի վտակ Սաջուրի ափին: Մի կարճ ժամանակ՝ 1155-1157 և 1204-1206 թվականներին, եղել է Կիլիկյան Հայաստանի կազմում:

8 Այս միջադեպը վկայում է, որ ալ-Ջահիր Բայբարսի իլխանությունը նրա սուլթանության չորրորդ տարում անգամ միանշանակորեն չէր ընդունվում Ասորիքում: Տե՛ս նաև R. Amitai-Preiss, Mongols, p. 66:

9 Բերդ Դաշտային Կիլիկիայում՝ Թիլ Համդունի արևելյան կողմում՝ Անարզաբայից ոչ հեռու:

10 Վահրամ Համուսի իշխանն է, որի մասին հիշատակություն կա նաև Հայկական աղբյուրներում: Սմբատ Սպարապետի «Տարեգրքում» նա անվանվում է վերջինիս փեսա: Պարզվում է՝ Վահրամը 1259 թ. Մուսղաս բերդի համար տեղի ունեցած կռվում քիչ է մնացել, թե զոհվի, բայց շնորհիվ իր աներոջ փրկվել է մահից: Տե՛ս Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 276: Հայտնի է նաև, որ 1273 թ. սուլյն Վահրամը Մոլեոնի տեր Լևոն և Ապլղարիբ իշխանների հետ մեկտեղ ապստամբել է Լևոն Բ արքայի դեմ: Տե՛ս **ՀԶՀ, ԺԳ դար**, էջ 434, ինչպես նաև նույն տեղում, էջ 81:

11 Տե՛ս նաև **Baybars al-Manṣūrī**, Zubda, §. 88, ինչպես նաև **նույնի՝** Muḥtār al-aḥbār, §. 27-28; **al-Nuwayrī**, Nihāyat al-arab, §. 30, §. 165; **al-ʿAynī**, ʿIqd-MMA, §. 1, §. 384: Հմմտ. **Ibn Ḥaldūn**, Al-ʿIbar, §. 5, §. 480: Տե՛ս նաև **M. Canard**, “Le Royaume”, p. 226:

12 Բերդ Հյուսիսային Ասորիքում՝ Անտիոքից 39 կմ հեռավորության վրա՝ Հալեպից Անտիոք տանող ճանապարհի վրա:

13 Նկատի է առնված Կիլիկյան Հայաստանին հարավից հարող Անտիոքի իշխանապետությունը և Տրիպոլիի կոմսությունը, որի իշխանն այդ ժամանակ Բոհեմունդ Զ-ն (Անտիոքի իշխան՝ 1251-1268, Տրիպոլիի կոմս՝ 1251-1275 թթ.) էր:

14 Այսպես ձախողվեցին Հեթումի նաև Այնթաբ ուղղված ռազմարշավները, որոնց մասին Հայկական աղբյուրներից համառոտ կերպով խոսում է միայն Սմբատ Սպարապետը՝ Հայկական զորքերի պարտության հիմնական պատճառը համարելով ձմեռային անբարենպաստ պայմանները («զի ժամանակն ձմեռնային էր»): Տե՛ս Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 242-243: Մամլուքյան պատմիչներից Շաֆի իբն Ալին, խոսելով Այնթաբի արշավների մասին, հարկ է համարում ընդգծել, որ «Հայքում իբն Կուստամունը՝ Սսի տերը, հալեպյան հողերի վրա հարձակվեց Հուլազունի հրամանով» (ընդգծումը մերն է- Գ.Դ.): Տե՛ս **Šāfiʿ ibn ʿAlī**, Ḥusn al-manāqib, §. 154:

15 Մամլուքյան հետախուզության և մամլուք-մոնղոլական հակամարտության մեջ հետախուզական (լրտեսական) և հակահետախուզական միջոցների կիրառման մասին հետաքրքիր վերլուծություն է կատարել Ռ. Ամիտայը: Տե՛ս **R. Amitai-Preiss**, Mongols, pp. 139-156:

16 Քաղաք Արևելյան Գալիլեայում՝ Միջերկրական ծովի ափին: 1191-1229 և 1244-1291 թվականներին եղել է Երուսաղեմի խաչակրաց թագավորության մայրաքաղաքը: Գրավվել է մամլուքյան սուլթան ալ-Մալիբ ալ-Աշրաֆի կողմից 1291 թ.:

17 Նավահանգստային քաղաք Եգիպտոսում՝ Միջերկրական ծովի ավազանում՝ Նեղոսի Դելտայում:

18 **R. Amitai-Preiss**, Mongols, p. 153.

19 Բերդի հստակ տեղագրությունն անհայտ է: Ենթադրելի է միայն, որ գտնվում էր Մերզիման (Հայկական և ասորական աղբյուրներում՝ Փարզման) կամ Մարզաբան գետի վրա, որը Հռոմիլյայի մոտ թափվում է Եփրատը: Իրն ալ-Ադիմ պատմիչն այս

բերդի մասին գրում է. «Ալ-Մարգաբանի հիշատակությունը, որի հիշտ անունն ալ-Բարսաման է, որը փոխվել է, և այս անունն է գերիշխող դարձել: Այն միջնաբերդ ունի, որ փվվել է և ավերվել: Այն [նաև] մեծ շեն ունի, որի բնակչությունը հայեր են՝ զիմմիներ: Այն Կիլիջ Արսլան իբն Մաստուլ իբն Կիլիջ Արսլան սելջուկի ձեռնում էր, և [ապա] Նուր ալ-Դին Մահմուդ իբն Զանգին գրավեց այն և խլեց նրա ձեռքից: Մրա պատճառն այն էր, որ Կիլիջ Արսլանը ճնշել էր և գերիշխել Զու ալ-Նուն Դանիշմենդ անունով արաբյին, որի ձեռնում էին Մալաթիան, Սիվասը և այլն, և նրա տիրույթները խլել նրանից: Նուր ալ-Դին Մահմուդ իբն Զանգին նրա մոտ ուղղվեց և նրան միացավ: Նա (իմա՝ Զու ալ-Նունը) վերջինիս պատվի արժանացրեց. նա նրա (իմա՝ Զու ալ-Նունի) համար միջնորդեց Կիլիջ Արսլանի առաջ, բայց վերջինս չընդունեց նրա միջնորդությունը: Նա (իմա՝ Նուր ալ-Դինը) նրա երկիր մտավ և գրավեց ասորիքյան տիրույթները՝ ինչպես ալ-Մարգաբանը, Քեսունը, Մարաշը, Քենեսան: Կիլիջ Արսլանը թույլ էր նրան դիմադրելու համար: [Բայց երբ] ֆրանկները շարժվեցին Հոմսի կողմեր, Նուր ալ-Դինը նրանց պատճառով վերադարձավ»: *Տե՛ս Ibn al-ʿAdīm, Buḡyat al-talab*, §. 325: *Իզզ ալ-Դին Իբն Շադդադն իր Al-Aʿlāq al-ḥaṭīra երկում համառոտված ձևով փոխառել է Իբն ալ-Ադիմի հաղորդումը, միայն թե ալ-Բարսամանի փոխարեն բերդանունն ալ-Մարսբան ձևով է տվել: Իբն Շադդադից բերդի մասին հաղորդումը նույնությամբ փոխառել է Իբն ալ-Շիհնան: Հմմտ. ʿIzz al-Dīn ibn Šaddād, Al-Aʿlāq al-ḥaṭīra*, §. 1.2, §. 114; *Ibn al-Šihna, Al-Durr al-muntahab*, §. 171: Կարելի է ենթադրել, որ արաբ պատմիչների երկերում գրչագրական սխալների հետևանքով է Փարզման (al-Baršmān) բերդանունն ասորեական բառի վերածվել ալ-Մարգաբանի: Ամրոցի գրավման մասին տեղեկություններ հաղորդում նաև Գրիգոր Երեցի ու Սմբատ Սպարապետը: Տե՛ս Մաթեոս Ուռնայեցի, Ժամանակագրություն, գրաբար բնագիրը Մ. Մելիք-Աղամյանի, Ն. Տեր-Միքայելյանի, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1991, էջ 460-461; Սմբատ Սպարապետ, Տարեգրիք, Վենետիկ, էջ 183: Փարզման բերդի գրավման հանգամանքները ներկայացված են Միքայել Ասորու «Ժամանակագրություն» հայերեն տարբերակներում: Տե՛ս Միխայել Ասորի, Ժամանակագրություն, 1870, էջ 435-436 և նույնի՝ 1871, էջ 430-431: Երկի ասորերեն բնագրի համապատասխան հատվածը պարփակող մասը չի պահպանվել, բայց Բար Հեբրեոսն իր Ժամանակագրության մեջ պահպանել է իր սկզբնաղբյուրի հաղորդումը: Տե՛ս Bar Hebraeus, Chronography, p. 281: 20 Հմմտ. al-Nuwayrī, Nihāyat al-arab, §. 30, §. 166; Šāfiʿ ibn ʿAlī, Ḥusn al-manāqib, §. 157: Հեթում արքայի՝ 1264 թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին տեղի ունեցած այս արշավանքը վերջինն էր Ասորիքի բնակավայրերի դեմ ուղղված նրա ռազմական ձեռնարկումներից: Ինչպես նախորդ արշավանքների ժամանակ, այս դեպքում նույնպես Մամլուքյան իշխանությունները հապշտապ զորքեր կենտրոնացրին՝ կասեցնելու հայկական ուժերի առաջընթացը: Ահա այսպիսի անհաջող վախճան ունեցան 1262-1264 թթ. Հալեպի շրջակայքի վրա հայոց արքայի ձեռնարկած արշավանքները: Պարզ է, որ Հեթումը, մոնղոլների և Անտիոքի ֆրանկների սոսկ փոքրաքանակ ուժեր տրամադրություն տակ ունենալով, չէր կարողանալու որևէ կերպ առավելություն հասնել մամլուքների նկատմամբ: Ռ. Ամիրտայը գրում է, որ Հեթումի ռազմարշավներն, այնուա-

մենայնիվ, որոշ ազդեցություն ունեցան, գուցե ոչ այնպիսին, ինչպիսին որ «Հեթումը կակնկալեք»: Նախ դրանք մոնղոլներին համոզեցին, որ «եթե իրենք ուզում են Հյուսիսային Աստիք ներխուժել, ապա իրենք անձամբ պիտի անեն: Միևնույն ժամանակ հայկական արշավներն անկասկած արեցին Կիլիկյան Հայաստան ներխուժելու Բայբարսի ցանկությունը՝ վերծանողի լինելու նրա հակամոսուլմանական գործողությունների համար»: Տե՛ս **R. Amitai**, “In the Aftermath”, p. 12: Սա նույնն է, ինչ որ մամուլը պատմիչ Իբն Քասիրն է գրում Հայ-մամուլքյան հակամարտության ակունքների մասին. «Եվ որովհետև նրանք ամենավնասակարն էին մուսուլմանների համար մոնղոլների ժամանակներում: Երբ նրանք գրավել էին Հայեպն ու այլ հաղափներ, մեծաթիվ ու մեծամասնակ մուսուլման կանանց և երեխաների էին գերեվարել, իսկ դրանից հետո էլ Հուլադուի օրոք [պարբերաբար] ասպատակում էին մուսուլմանների երկրները (հողերը)»: Տե՛ս **Ibn Kaṭīr**, *Al-Bidāya*, ց. 17, ք. 466: Նման մի ձևակերպման էլ հանդիպում ենք Իբն Խալդունի «Պատմության» մեջ. «Երբ Հուլադուն գրավել էր Իսաֆը և Աստրիֆը, Հեթումը նրա հպատակության տակ էր մտել և [դրանով] իր իշխանության հաստատումը ստանալով՝ թաթարների հետ մասնակցել նրանց աստրիֆյան արշավանքներին»: Տե՛ս **Ibn Ḥaldūn**, *Al-ʿIbar*, ց. 5, ք. 480: Եգիպտոսի սուլթանի պատասխան գործողությունները երկար սպասեցնել չտվեցին: Սմբատ Սպարապետը գրում է, որ Բայբարը ցանկացել է Կիլիկիա ներխուժել դեռ 1264 թ., սակայն սուլթանի լրտեսները, իմանալով, որ Հեթումը մեծաքանակ ուժեր է կենտրոնացրել իր երկրի սահմանագլխին, խորհուրդ են տվել մամուլք ինքնակալին առժամանակ հրաժարվել իր մտքից: Տե՛ս Սմբատ Սպարապետ, *Տարեգիրք*, Վենետիկ, էջ 244-245:

Կանխազգալով իր երկրին սպառնացող վտանգը՝ Հեթումը փորձեց ինչ-որ կերպ շտկել հարաբերությունները Բայբարսի հետ՝ նրան տեղեկություններ հաղորդելով իշխանության գործերի մասին, բայց դա նրան չհաջողվեց: Արդեն 663 թվականի Ռամադան ամսի (1265 հունիս / հուլիս) ներքո Շաֆի իբն Ալին գրում է Հեթումից Բայբարսի մոտ ուղարկված մի ձախողված դիվանագիտական առաքելության մասին. «Այդ ամսում, երբ սուլթանը գտնվում էր Բահր ալ-Աշմումում, Գիմյատի կողմից ժամանեցին Հայթումի՝ Հայոց իշխողի ղեկավաններ հաշտության նպատակով՝ իրենց հետ բերելով բանկարժեք մվերներ: Նրանց խաղաղության առաջարկին համաձայնություն չտրվեց՝ չներելով այն, ինչ գործել էին: Այնպես պատահեց, որ պատվիրակության առաջնորդներից երկուսը վիճեցին, և նրանցից մեկը դանակով հարվածեց մյուսին և սպանեց, իսկ սուլթանն էլ հրամայեց կախադան բարձրացնել նրան: Գեսպանները նրա համար [ներում] խնդրեցին, բայց [սուլթանն] ընդառաջ չգնաց: Նրանք դիմեցին որոշ էմիրների միջնորդությանը՝ պարտավորվելով նրան արժանի պատմի արժանացնել իրենց երկրում, և համաձայնեց սրան»: Տե՛ս **Šāfiʿ ibn ʿAlī**, *Ḥusn al-manāqib*, ք. 208-209:

Սրանով Հեթումի փորձերը չեն ավարտվել: Ըստ ալ-Յունինիի՝ 663 թ. Շավվալ ամսին (1265 թ. հուլիս-օգոստոս) Կահիրե է եկել Հեթումի դեսպանն ու հայտնել Հուլադուի մահվան մասին: Տե՛ս **al-Yūnīnī**, *Dayl* (Ḥaydarābad), ց. 2, ք. 322, ինչպես նաև **al-Dahabī**, *Tārīḥ al-Islām*, ց. 49, ք. 19: Տե՛ս նաև **R. Amitai-Preiss**, *Mongols*, pp. 115-116: Ալ-Զահաբիի «Խալամի պատմությունը» երկում խիստ ուշադրավ հաղորդում է պահպան-

վել, որ չի հանդիպում ոչ մի այլ հեղինակի մոտ: Ըստ պատմիչի՝ Կահիրե գեսպան ուղարկելուց առաջ Հեթումը գաղտնի նամակագրական կապի մեջ է եղել ռազմավարական ալ-Բիրա (Պիր) բերդամրոցի կադիի հետ, ով փորձել է վաճառել բերդը Հայոց արքային: Այս մասին, սակայն, Հայտնի է դարձել, և կադին կախաղան է բարձրացվել: Տե՛ս **al-Dahabī**, Tārīḥ al-Islām, ց. 49, ք. 19:

21 Հմմտ. **al-Maqrīzī**, Al-Sulūk, ց. 1.2, ք. 513: Այս միջադեպն Իլխանությունը ենթակա տարածք ներխուժելու մամլուքների առաջին փորձն էր, և ուշագրավ է, որ նրա թիրախը հենց երկու տերությունների սահմանագլխին գտնվող Հայոց Հայրապետական նստոցն էր: Մյուս կողմից սա ընդամենը նախերգանքն էր այն պատժիչ գործողությունների ու փորձությունների, որ նախապատրաստել էր սուլթան Բայբարը Հայոց արքայի համար՝ հարմար ժամանակի սպասելով:

22 Խոսքն այստեղ ալ-Բիրա ռազմավարական բերդի վերաշինման մասին է:

23 Թել Բաշիրը (Հայկական աղբյուրներում՝ Թ[ը]լպաշար, Թիլ Ավետեաց, արաբ.՝ Tall Bāšīr, լատ.՝ Turbessel) բերդաքաղաք էր Հյուսիսային Ասորիքում՝ Սաջուր գետի վրա՝ Այնթաբից 25 կմ հարավ-արևելք: Տեղանունն առաջին անգամ հիշատակվում է գեռաստրեստանյան արձանագրություններում: Բերդը ռազմավարական մեծ նշանակություն էր ձեռք բերել Խաչակրաց արշավանքների ժամանակաշրջանում՝ կռվարինձոր դառնալով տարածաշրջանում գերակա քաղաքական ուժերի համար:

24 Այլա ալ-Դին Այդաքին ալ-Բուհդուկդար ալ-Սալիհին է՝ Բայբարսի ավագն էր՝ ռաթազը, ում անունով էլ նա ալ-Բուհդուկդարի էր կոչվում: Բայբարսի կառավարման առաջին տարիներին նրան են վստահվել մի շարք զինանազիտական և մարտական առաքելություններ: Տե՛ս **al-Şafadī**, Wāfi, ց. 9, ք. 275; **ibn al-Şuqāṭī**, Tāli, ք. 17-18:

25 Ճիշտ է՝ այլ մանրամասներ այս «Բամանդուրի» մասին չեն հաղորդվում, բայց խոսքն այստեղ ամենայն հավանականությամբ Տաճարական ասպետական օրդենի՝ Կիլիկյան Հայաստանի հրամանատարի մասին է: Հատկանշական է, որ ըստ մամլուքյան աղբյուրների 1285 թ. Հայ-մամլուքյան Հաշտության պայմանագիրը կնքվել է «Սսի Բամանդուրի» միջնորդությամբ: Այդ մասին Մուհի ալ-Դինի տեղեկությունները նրա Tašīf al-ayyām երկից կներկայացնենք ստորև:

26 Մեզ Հայտնի այլ սկզբնաղբյուրներում այս վայրի մասին տեղեկություններ չեն գտնվում:

27 Էմիր Բադր ալ-Դին Բայսարի ալ-Շամսի ալ-Սալիհին է: Բայբարսի մտերիմ էմիրներից էր ու զինակիցը: Ալ-Մանսուր Կալավունի կողմից ձերբակալվել է և ինը տարի անցկացրել բանտում: Ազատ է արձակվել ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆի կողմից: Կրկին բանտարկվել է ալ-Մանսուր Լաջինի կողմից և մահացել բանտում հիբրարի 698 թ. (1296 / 1297 թթ.): Տե՛ս **al-Şafadī**, Wāfi, ց. 10, ք. 225-226:

28 Ակնհայտ է, որ Սիս արշավելով ալ-Մալիք ալ-Ջահիրը նպատակ ուներ պատժել Հայոց թագավորությունը մոնղոլների հետ գործակցության, նրանց օգնությամբ 1260 թ. ձեռք բերած տարածքային նվաճումների և դրանից հետո էլ մուսուլմանական հողերի

վրա գործած պարբերական հարձակումների համար: Հետևապես, Եգիպտոսի սուլթանի արշավանքի հիմնական շարժառիթը նրա ներկայացրած տարածքային պահանջներն էին, ավելի կոնկրետ՝ «զբերդ»՝ զոր Տաթարին ուժովն առեալ եւ Հայոց թագաւորն Հեթում», ինչպես որ Վարդան Արեւելցին է գրում: Տե՛ս Վարդան Վարդապետ, Հաւաքումն, էջ 162: Իրադարձութիւնների ականատեսն և անմիջական մասնակից Հայոց սպարապետ Սմբատը հաստատում է սա («ամրոցս և այլ տեղիս որ էր սահմանակից աղխարնի խոդ»)՝ սուլթանի պահանջած բերդերից առանձնապես նշելով Շեհը (Շիհը կամ Շիհ ալ-Հադիզը), որ պիտի դառնար առևտրական հանգույց («վաճառանոց») երկու երկրների միջև: Տե՛ս Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 245-246: Բար Հերբենոսի մոտ ավելի կոնկրետ պնդումներ ենք գտնում սուլթանի՝ Հայոց թագավորութեան դեմ պատերազմ սանձագերծելու առևտրատնտեսական շարժառիթների մասին: Ըստ ասորի մատենագրի երկի արաբական խմբագրութեան՝ սուլթանն առաջինն է դիմել Հայոց արքային (Ḥātim malik al-arman) և հնազանդութիւն ու [գլխա]հարկ պարտադրելուց բացի պահանջել է թույլ տալ մուսուլմաններին հայերից ձիեր, ջորիներ, ցորեն, գարի և երկաթ գնել, ինչի փոխարեն ինքն էլ կթույլատրեր, որ հայերն ազատ առևտուր անեն Ասորիքում: Տե՛ս Ibn al-ʿIbrī, Muḥtaṣar, ք. 498, ինչպես նաև Թույնի՝ Chronography, p. 445 (հաղորդումները նույնական չեն): Հմմտ. Ibn al-Fuwaṭī, Al-Ḥawādīṭ al-ġāmiʿa, ք. 254: Ինչևէ, Բայբարսի առաջադրած բոլոր այս պայմանները Հայոց արքան անպատասխան էր թողել՝ վախենալով մոնղոլների արձագանքից: Բայբարսն արդեն առավել քան վճռական էր՝ ձեռնարկելու մամլուքների առաջին ներխուժումը Կիլիկիա, որ պիտի դժգոհակ հետևանքներ ունենար Հայոց թագավորութեան համար: Այդ հարվածին դիմակայելու համար Կիլիկյան Հայաստանը բավարար ուժեր չուներ, իսկ մոնղոլներից էական օգնություն ստանալու հույսերը նույնպես անհեռանկարային էին թվում: Այնուամենայնիվ, ըստ Բար Հերբենոսի (Իբն ալ-Իբրի)՝ Հեթումն իբր քաջակցութիւն է խնդրել Ռումի սուլթանութեան մոնղոլական զորքերի հրամանատար ոմն Naḥṣān-ից, սակայն վերջինս մերժել է՝ պատճառաբանելով, որ ինքն Աբաղայի համապատասխան հրամանը պետք է ստանա դրա համար: Այդ օգնությունն, ի վերջո, ժամանել է, բայց մամլուքներն արդեն հեռացել էին երկրից: Տե՛ս Ibn al-ʿIbrī, Muḥtaṣar, ք. 498-499 և Հմմտ. Թույնի՝ Chronography, p. 445-446: Սմբատը և Գրիգոր Ակներցին հաստատում են Բար Հերբենոսին՝ գրելով, որ Հեթումը զորքի մի մասն իր հետ վերցնելով՝ «գնացեալ եւ ի խնդր առ ազգն նետողաց՝ գալ յօգնակաւութիւն զօրաց խոց»: Տե՛ս Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 246 և Գրիգոր Ակներցի, Պատմութիւն թաթարաց, էջ 54 («ի մէջ Աբլստին և Կոկսոնոյ»), ինչպես նաև R.P. Blake, R.N. Frye, “History of the Nation”, p. 356; Վահրամայ Բաբունյաց Ուսանաւոր պատմութիւն Ռուբենեանց, ի լոյս ընծայեաց հանդերձ ծանօթութեամբք Կարապետ Վարդապետ Շահնազարեանց, Փարիզ, 1859, էջ 223, ով սխալմամբ այս արշավանքի մասին հիշում է Անտիոքի գրավումից (1268 թ.) հետո եղած դեպքերի նկարագրութեան մեջ:

29 Ակնարկում է Հեթումի «ասորիյան աշավաններ», որոնց համար եգիպտոսի սուլթանը շատ դաժան պատիժ էր պատրաստել Հայոց թագավորության համար: Մամլուք սուլթանի համբերությունը հավանաբար հատեց այն ժամանակ, երբ նույն 1264 թ. դեկտեմբեր - 1265 թ. փետրվար ամիսներին մոնղոլները (1 թուման, այն է՝ 1000 հոգի) Դուրբայ (Durbāy) գործարի գլխավորությամբ փորձեցին գրավել ռազմավարական խոշոր նշանակություն ունեցող ալ-Բիրա բերդամրոցը: Տե՛ս Ibn ‘Abd al-Zāhir, Al-Rawḍ al-zāhir, §. 221-225; Baybars al-Manṣūrī, Zubdat al-fikra, §. 95; al-Maqrīzī, Al-Sulūk, ց. 1.2, §. 523-525: Տե՛ս նաև R. Amitai-Preiss, Mongols, pp. 112-113: Սմբատ Սպարապետի հաղորդմամբ՝ մոնղոլ հրամանատարը բերդի պաշարմանը մասնակցելու կոչ արեց նաև հայոց արքային, ով այդ ժամանակ Հայտնության տոնն (հունվարի 6) էր տոնում թեև Համբուն բերդում: Վերջինս ընդառաջ զնաց նրա կոչին և իր գորաբանակի գլուխ անցած՝ չարժեց մոնղոլներին աջակցելու: Արաբ պատմիչները չեն խոսում ալ-Բիրան պաշարած մոնղոլներին օգնության շտապող հայկական ուժերի մասին: Դեպքերի հետագա ընթացքի մասին միակ հաղորդողը մնում է Սմբատը. «Եւ յայնժամ եհաս առ թագաւորն համբաւ դառնալոյն Տուրպային ի Պրէն, վասն պատճառի գալստեան սուլտանին եգիպտոսի ի վերայ նորա, եւ թագաւորն լուեալ զայս դարձաւ ի տուն իւր»: Տե՛ս Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, Վնենտիկ, էջ 244: Բացի սուլթանական զորքերի առաջխաղացումից՝ մոնղոլների անակնկալ նահանջի պատճառներից մեկն էլ հավանաբար եղել է Հուլաղուի մահվան (1265 թ. փետրվարի 8) մասին վրա հասած լուրը: Իլխանության գահին բազմեց վերջինիս որդին՝ Աբաղան (1265-1282 թթ.), ով Ոսկե Հորդայի հետ պատերազմով զբաղված լինելով՝ ստիպված եղավ առժամանակ սառեցնել մոնղոլ-մամլուքյան հակամարտությունը: Բայբարսը սա պատեհ միջոց համարեց հայոց թագավորի հետ հարաբերությունները պարզելու համար: Տե՛ս Տ.Ր. Խսգգա, Al-‘Ālāqāt, §. 198: Սմբատի հավաստմամբ՝ ալ-Ջահիր Բայբարսի զորքերն առաջին անգամ մտադրվել են Կիլիկիա ներխուժել արդեն 1265 թ., երբ գտնվում էին Անտիոքի մերձակայքում, սակայն տեսնելով հայոց բանակի բազմաքանակությունը՝ ընկրկել էին և նահանջել: Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, Վնենտիկ, էջ 244: Դեպքերի հետագա ընթացքի ֆոնին մամլուքյան բանակի նահանջին Սմբատի տված բացատրությունը («հայոց բանակի բազմամանակություն»), քիչ հավանական է թվում: Հմմտ. M. Canard, “Le Royaume”, p. 225; R. Amitai-Preiss, Mongols, p. 114:

Մամլուքյան սուլթանության հետ ընդհարման անխուսափելիությունը և իր երկրի գլխին կախված վտանգի անկանխատեսելի հետևանքները քաջ գիտակցում էր նաև Հեթումը, ով եգիպտոսի սուլթանի հետ խաղաղ միջոցներով համաձայնության գալու մի քանի հուսահատ փորձ արեց: Ծիշտ է՝ Իբն Աբդ ալ-Ջահիրն այդ մասին հիշատակություն չունի, բայց ալ-Յունինի պատմիչից տեղեկանում ենք, որ 1265 թ. ամռանը (663 թ. Շավվալ ամսին) Սսի տերը (ṣāhib Sīs) դեսպանություններ է հղել՝ տեղեկացնելու սուլթանին «Հոպաղուի մահվան, ինչպես նաև այն մասին, որ նրա զորքերը համախմբվել են նրա որդու՝ Աբաղայի շուրջ, և որ Բեթեն հարձակվել է նրա վրա և պարտության մատնել»:

Տե՛ս al-Yūnīnī, Dayl (Haydārabād), ց. 2, §. 322: 1266 թ. մայիս-հունիս ամիսներին, երբ

Բայբարան արդեն պաշարման օղակի մեջ էր առել Սաֆադը, կրկին նրան են ներկայանում «Սի տիրոջ» ղեսպանները նվերներով, որոնք նա մերժում է և հրաժարվում անգամ նրանց բերած նամակն ընդունել: Տե՛ս Անդ, §. 343, ինչպես նաև **Ibn Tağrī Birdī**, *Al-Nuḡūm al-zāhira*, ց. 7, §. 125: «Եւ բազում անգամ թագաւորն առաքեաց առ սուլտանն աւս պատուատուս գերագոյն պարգեւօք զի արասցեւ սէր, և սուլտանն ոչ առնոյր յանձն», - կարծես թե հաստատում է Սմբատը մամլուք պատմիչների վկայութիւնները: Ակնհայտ էր, որ խաչակիրների ծովափնյա տիրույթները (Կեսարիա, Հայֆա, Արսուֆ, Սաֆադ և այլն) գրավելու ծրագրերում՝ եգիպտոսի տիրակալն անխուսափելիորեն ներառել էր նաև Հայոց թագավորութիւնը հարվածելու օրահարցը: Հմմտ. Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 245:

30 Էմիր Իզդ ալ-Դին Ուղան Սամս ալ-Մաուք ալ-Ռուքնին է, ով 1241 թ. Հարբիյայի ճակատամարտում պարտութիւն է մատնել ֆրանկյան զորքին: 1271 թ. մեղադրվել է հակաիշխանական դավադրութիւն մեջ, կալանավորվել է սուլթան Բայբարսի կողմից և մի քանի տարի անց մահացել բանտարկութիւն մեջ: Տե՛ս **al-Ṣafadī**, *Wāfi*, ց. 10, §. 16: Մամլուքյան որոշ աղբյուրներում, ինչպես որ ալ-Մակրիզի մոտ՝ Ուղան, ոմանց մոտ՝ Իղան (*İğān*), ալլուր՝ Յուղան (*Yūğān*): Ավելի շատ հայտնի էր իր *Samm al-mawt* («Մահվան թոյն») մականվամբ: Ըստ հայկական աղբյուրների (անվանված է «Իգան», ալլուր՝ «Սմլմօթ»)՝ Հենց նա էր ղեկավարում մամլուքյան զորքերը, այլ ոչ թե Համայի տեր ալ-Մալիք ալ-Մանսուրը: Տե՛ս Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 246; Վարդան Վարդապետ, Հաւաքումն, էջ 162; Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ, Ժամանակագրութիւն, էջ 253: Ուշ չըջանի մամլուք հեղինակ Իբն Իյասը նույնպես գրում է, թե զորքի «գլխավորը» (*bāš al-ʿaskar*) Սամս ալ-Մաուքն է եղել: Տե՛ս **Ibn Iyās**, *Badāʾiʾ al-zuhūr*, ց. 1.1, §. 325: Նույնը տե՛ս նաև **Ibn Duqmaq**, *Al-Nafḥa al-miskiyya*, §. 59: Իբն ալ-Ֆուվատին էլ սխալմամբ գրում է, թե արշավանքն անձամբ սուլթանն է ղեկավարել: Տե՛ս **Ibn al-Fuwaṭī**, *Al-Ḥawādīṭ al-ğāmiʿa*, §. 254:

31 Ապագա սուլթան ալ-Մանսուր Կալավուեն է (Գ. Դ.):

32 Հմմտ. Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 246 («...եւ եկեալ հասին մինչեւ ի տեղին, որ կոչէր Նիկոպօլիս առ ստորոտով լեռինն, որ կոչի Սեաւ»):

33 Հեթումին տրված այս անունը հավելյալ մեկնաբանման կարիք ունի: Նույնն է նաև ալ-Նուվայրիի մոտ, ում սկզբնաղբյուրն անկասկած կրկին Բայբարսի կենսագրի երկն է: Տե՛ս **al-Nuwayrī**, *Nihāyat al-arab*, ց. 30, §. 185: Ալ-Այնիի *ʿIqd al-ğumān* երկի հրատարակութիւն մեջ *al-malik* և *Haytūm* բառերի միջև բառ է բաց թողնված, որը երկի հրատարակիչ Մուհամմադ Ամինին անընթեռնելի է եղել ձեռագրից: Ակնհայտ է, որ այդ բառը *al-muğūr*-ն է եղել: Տե՛ս **al-ʿAynī**, *ʿIqd-MMA*, ց. 1, §. 422: Այս *al-Malik al-Muğūr*-ը, որ առաջին իսկ հայացքից տիպոսի տպավորութիւն է թողնում, արաբերենից բառացի թարգմանած նշանակում է «հովանավոր աբա»: Բայց ինչու՞ պետք է մուսուլման մատենագիրը, որ մեկ այլ տեղում իսլամական հոգերի նկատմամբ Հայոց արքայի կատարած ոտնձգութիւնների պատճառով նրա արարքները *murāwāğā* (բնագրում՝

murāwagāt al-takfūr, այն է՝ «քաղալորի խորամանկությունը» կամ «նենգամտությունը») է անվանում, այսպիսի պատվանուն վերագրեր Հեթումին: Սա թույլ է տալիս մեզ պատվանվան հիմքում հայկական հետք որոնել: Շատ հավանական է, որ Հեթումի կողմից Բայբարսին ուղարկված դեսպաններն արքային այդպես ներկայացրած լինեն, իսկ սուլթանական դիվանատան գլխավոր քարտուղարը հարկ համարած լինի սա արձանագրել որպես նրա անվան բաղադրիչ կամ մականուն: Ձէ^օ որ, ինչպես Լևոն Տեր-Պետրոսյանն է ցույց տվել, միջնադարի հայկական աղբյուրները բազմաթիվ պատվանուններ են վերագրում իր սրբակենցաղությամբ հայտնի Հեթումին, և նրանց մեջ ամենատարածվածը «բարեպաշտն է»: Ջուր չէ, որ նրան «բարեպաշտ» կամ «հավատացյալ արքա» է անվանում նաև Բար Հեբրեոսը: Տե՛ս Լ. Տեր-Պետրոսյան, *Խնչակիրները*, հտ. Բ, էջ 290 և **Bar Hebraeus**, *Chronography*, p. 446 (երկի արաբական խմբագրություն մեջ հատվածը բացակայում է): Այն, որ Հեթումին վերագրված *muğīr*-ն իսկապես որպես մականուն է դիտվել մուսուլմանների կողմից, օգնում են հասկանալ հենց մուսուլման մատենագիրները: Մասնավորապես ալ-Ջահաբին իր «Իսլամի պատմություն» երկում «Կոստանդինի որդի Հեթումին» ներկայացնում է որպես *al-kalb*, *al-Malik al-Muğīr*, *Ṣāhib Sīs* («շունը՝ հովանավոր արքան՝ Սսի տերը»): Ակնհայտ է, որ վերավորական բառի կողքին *al-Malik al-Muğīr*-ն ընկալվում է բացառապես որպես մականուն, այլ ոչ թե պատվանուն: Տե՛ս **al-Dahabī**, *Tārīḥ al-Islām*, ց. 49, ք. 297-298:

34 Առաջինը, որ աչքի է զարնում Իբն Աբդ ալ-Ջահիրի այս վկայության մեջ, անախորհրդմն է, քանզի հայտնի է, որ Հեթումը վանք է քաշվել միայն 1270 թ.: Նա, թվում է, իրադարձությունների կենտրոնում լինելով, նման վրիպում չպետք է թույլ տար: Նույն այս սխալը հայտնաբերում ենք Մուհի ալ-Դինից անմիջականորեն և միջնորդաբար օգտված հեղինակների Բայբարս ալ-Մանսուրիի, ալ-Նուվայրիի, ալ-Այնիի մոտ: Տե՛ս **Baybars al-Manṣūrī**, *Zubdat al-fikra*, ք. 105, ինչպես նաև **նույնի՝** *Al-Tuḥfa al-mulūkiyya*, ք. 58 և **Muḥtār al-aḥbār**, ք. 32; **al-Nuwayrī**, *Nihāyat arab*, ց. 30, ք. 185; **Ibn Ḥaldūn**, *Al-ʿIbar*, ց. 5, ք. 480; **Al-Maqrīzī**, *Al-Sulūk*, ց. 1.2, ք. 551-552; **al-ʿAynī**, *ʿIqd-MMA*, ց. 1, ք. 422: Այսպիսով, հետագա մատենագիրների վրիպման ակունքն Իբն Աբդ ալ-Ջահիրն է: Մխալը, սակայն, համատարած չէ, քանի որ աղբյուրների մի խմբի (օրինակ, Աբու ալ-Ֆիդայի, Իբն ալ-Մուղայջլիի և զպտի Մուֆադդայի) մոտ Հեթումի վանք քաշվելու մասին հաղորդումը չենք գտնում: Նրանցից համացի պատմիչ Իբն ալ-Մուղայջլը (Իբն Վասիլի շարունակող) գրում է. «[Այդ ժամանակ] Սսի տերը Հայքումն էր, ով ամրացրել էր կիրճը (*darband*), այլուր կոչում է *darband Marri*, այն է՝ «Մարիի կապան» - Գ. Դ.) և դրանց վրա փարանետ մեքենաներ տեղակայել իր զորքերն ու որդի կոնին կանգնեցնելով կիրճի վրա ձգվող լեռան վրա»: Տե՛ս **Ibn al-Muğayzil**, *Ḍayl*, ք. 61: Հիմամ. **Mufaḍḍal ibn Abī al-Fadāʾil**, *Al-Nahḡ al-sadīd* (PO, t. 12), ք. 152 [p. 494], ինչպես նաև **Abū al-Fidāʾ**, *Al-Muḥtaṣar*, ց. 2, ք. 333, ով Վասսակի փոխարեն Կոստանդին պալլի հոր անունը Վասիլ (*Bāsīl*) է տալիս: Տե՛ս նաև **Ibn al-Wardī**, *Tatimmat al-Muḥtaṣar*, ց. 2, ք. 218, ինչպես նաև **Հ.Թ. Նալբանդյան**,

Արաբական աղբյուրները, էջ 272: Իզզ ալ-Դին իբն Շադդադի վկայությամբ՝ Հեթումը «կապանի (darb) վրա երկու աշտարակ էր կառուցել և այն խիստ ամրացրել, որպեսզի թույլ չտա ոչ ոքի կապան մտնել»։ Տե՛ս ‘Izz al-Dīn ibn Šaddād, *Al-A‘lāq al-ḥaṭīra*, ց. 1.2, ց. 342 :

35 Հայկական աղբյուրներից և Բար Հեբրեոսի երկի ասորական և արաբական խմբագրություններից տեղեկանում ենք, որ Լևոնի՝ արաբագիր մատենագիրների կողմից հիշատակված այս «եղբայրը» Հեթում արքայի մյուս որդի Թորոսն էր, *kandāstabl*-ը Հենց ինքը՝ Սմբատ Սպարապետն է, իսկ նրա գերեզմարված որդին Վասիլ Թաթարն է։ Տե՛ս Գրիգոր Ակնեցի, Պատմութիւն թաթարաց, էջ 54, ինչպես նաև R.P. Blake, R.N. Frye, “History of the Nation”, p. 356; Վարդան Վարդապետ, Հաւաքումն, էջ 163; Bar Hebraeus, *Chronography*, p. 446, ինչպես նաև նույնի՝ Muḥtaşar, ց. 498 և Հատկապես՝ Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 247, ըստ որի՝ գերեզմարվածների թվում էին նաև Ճիրարտ անունով ենթադրաբար Փրանկ իշխան, ինչպես նաև Ատոմ անունով մի հայ իշխան։ Վասիլ Թաթարը Սմբատի այն որդին էր, ով ծնվել էր այն մոնղոլ կնոջից, ում նրան Գույուկ խանն էր նվիրել Կարակորումում եղած ժամանակ։ Տե՛ս վերևում։ Վասիլ Թաթարը որոշ մամլուքյան աղբյուրներում, ինչպես օրինակ՝ Իզզ ալ-Դին իբն Շադդադի, ալ-Ջաֆարի և Իբն Թադրի Բիրզիի մոտ, թյուրիմացաբար կամ գուցե գրչագրական սխալով անվանված է «Սսի տիրոջ Բեռոդի» (*usira ibn sāhīb Sīs wa-ibn uḡtīhi*), այլուր՝ «եղբոր որդի» (*ibn aḡīhi*), ինչպես որ ալ-Յունինիի, Մուֆադդալի և Իբն ալ-Դավադարիի մոտ, որը ճիշտ է։ Տե՛ս ‘Izz al-Dīn ibn Šaddād, *Al-A‘lāq al-ḥaṭīra*, ց. 1.2, ց. 343, *al-Dahabī*, *Tārīḥ al-Islām*, ց. 49, ց. 25; *Ibn Tagrī Birdī*, *Ibn Tagrī Birdī*, *Al-Nuḡūm al-zāhira*, ց. 7, ց. 126: Հմմտ. *al-Yūnīnī*, *Ḍayl (Ḥaydārābad)*, ց. 2, ց. 344; *Ibn al-Dawādārī*, *Kanz al-durar*, ց. 8, ց. 118; *Mufaḍḍal ibn Abī al-Fadā’il*, *Al-Nahḡ al-sadīd* (PO, t. 12), ց. 152 [494] :

36 Հետաքրքիր է մամլուք պատմիչների վկայությունը մարտի դաշտից փախուստի գիծած իշխանների մասին։ Պատահական չէ, որ Հայկական աղբյուրները նույնպես ակնարկում են «առանց կովի և պատերազմի» մարտի դաշտը լքած իշխանների մասին։ Տե՛ս Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 247: Գրիգոր Ակնեցի, Պատմութիւն թաթարաց, էջ 54; Վահրամ Բաբունի, Ոտանաւոր պատմութիւն, էջ 223: Զորքի մի մասի դասավորության մասին ակնարկներից բացի՝ որոշ հայ հեղինակներ հայկական կողմի պարտության պատճառ են նշում թշնամու թվային գերազանցությունը, որը, դատելով մոնղոլական զորքեր բերելու Հեթումի գործադրած համառ ջանքերից, անտարակույս աղբյուր էր։ Մասնավորապես Հովհաննես Դարդեղը «Բաբելոնի սուլթանի» (նկատի ունի սուլթան Բաբարսին - Գ.Դ.) զորքերի թիվ է նշում 45 հզ., իսկ հայկական բանակին՝ 15 հզ.։ Տե՛ս Ch. Köhler, “Chronique d’Arménie par Jean Dardel”, *Recueil des historiens des croisades. Documents arméniens*, t. 2, Paris, 1906, p. 12, ինչպես նաև Յովհաննես Դարդեղի ժամանակագրությունը Հայոց, տպարան Ի.Ն. Սկորոխո-դովի, Ս. Պետերբուրգ, 1891, էջ 18: Ակնհայտ է, որ թվերն ուռճացված են և վստահու-թյան ոչ արժանի, չնայած որ ուժերի այս հարաբերակցությունը (1/3) մոտ է իրականությանը։ Հմմտ. Ա. Հովհաննիսյան, Կիլիկիա, էջ 61-62: Վերջինս սխալմամբ Հ. Նալ-

բանդյանի ծանոթագրության մեջ նշված 15 հզ. թիվն ընդունում է որպես Աբու ալ-Ֆիդայի վկայություն, ով նման տեղեկություն չի հաղորդում: Նալբանդյանի ենթադրությունն հիմքն ամենայն հավանականությամբ կրկին Դարդելի տեղեկությունն է: Տե՛ս Հ.Թ. Նալբանդյան, Արաբական աղբյուրները, էջ 272: Մամուլուբ Հեղինակներից լոկ Կիրտայ ալ-Նազիդարին, ով թեև հայկական զորքերի թիվը չի նշում, բայց տալիս է մամուլեյան հեծելազորի թվաքանակը՝ «երեմ հազար հեծյալ»: Տե՛ս Qirtāy al-Ḥazindārī, Mağmūʿ al-nawādir, ֆ. 140: Վերևում արդեն նշել ենք, որ Կիրտայն այնքան էլ ստուգապատում հեղինակ չէ, և նրա հաղորդումներին պետք է զգույշ մոտենալ, մանավանդ որ մեզ հայտնի ոչ մի այլ արաբագիր հեղինակ նման տեղեկությունն չի պահպանել: Հետևաբար պիտի արձանագրենք, որ կողմերի թվաքանակի մասին ճշտգրիտ տվյալները չենք տիրապետում:

37 Ըստ Սմբատի և Բար Հերբեռուսի՝ թշնամական զորքերի վճռական բախումը տեղի ունեցավ 1266 թ. օգոստոսի 23-24-ին Մառիի կապանում՝ Սարվանդեբարից (Haṣḡar Sarwand) ոչ հեռու: Տե՛ս Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 246; Bar Hebraeus, Chronography, p. 446: Հմմտ. նույնի՝ Al-Muḥtaṣar, ֆ. 498: Տե՛ս նաև M. Canard, “Le Royaume”, p. 230, n. 62: Արաբագիր պատմիչներից մամուլեյան զորքերի՝ Կիրճ (Darb) Հասնելու հստակ օր տալիս է Իզզ ալ-Դին իբն Շադդադը՝ «Զու ալ-կադա ամսի 20-ին՝ երեշաքի օրը», որն իսկապես համապատասխանում է 1266 թ. օգոստոսի 23-ին: Տե՛ս ʿIzz al-Dīn ibn Ṣaddād, Al-ʿIḥāq al-ḥaṭīra, ց. 1.2, ֆ. 342, ինչպես նաև Ibn Kaṭīr, Al-Bidāya, ց. 17, ֆ. 466: Ալ-Այնի պատմիչը մեջբերում է կատարում Աբու Շամայի երկից, որի մեջ հասած տարբերակում այդ հաղորդումը չի պահպանվել: «Սա տեղի ունեցավ 664 թ. Զու ալ-կադա ամսի 20-ին՝ երեշաքի օրը: Եվ որովհետև այս անիծյալը (նկատի ունի Հեթումին-Գ.Դ.) սպանում էր մուսուլմաններին և թշնամի թաթարներն էլ օգնում էին նրանց: Նա Հալեպում նողկալի արաբներ էր գործել և կանանց ու երեխաների մեծ մասին գերի տարել»: Տե՛ս al-ʿAynī, ʿIqd-MMA, ց. 1, ֆ. 424: Հմմտ. Abū Šāma, Tarāḡim, ֆ. 237-238: Իր Al-Tuḥfa al-mulūkiyya երկում արշավանքի մի յուրատեսակ նկարագրություն էլ տալիս է Բայբարս ալ-Մանսուրին, քանզի մեջբերում է արշավանքին մասնակցած մի ինֆորմանտի (al-rāwī՝ «տեղեկատու») խոսքերը. «Երբ մենք նրանց մոտեցանք այդ լեռների վրա, զորքը շարվեց՝ պատրաստվելով կռվի: Մենք նրանց վրա [ընդամենը] մեկ գրոն ձեռնարկեցինք, և նրանց հեծյալները շարվեցին»: Տե՛ս Baybars al-Manṣūrī, Al-Tuḥfa al-mulūkiyya, ֆ. 58:

38 Ծակատամարտից հետո մամուլեյները քանդեցին լեռների կատարներին կառուցված աշտարակները (տե՛ս Ibn al-Dawādārī, Kanz al-durar, ց. 8, ֆ. 118; Mufaḍḍal ibn Abī al-Fadāʾil, Al-Nahḡ al-sadīd (PO, t. 12), ֆ. 152 [494]) և իրենց առջևից փախչող հայկական զնդերին հետապնդելով՝ առանց խոչնդոտի շարժվեցին դեպի Կիլիկիայի խորքերը՝ «սպանելով, գերելարելով ու նախապահին հրկիզելով ամեն ինչ»: Տե՛ս al-Maqrīzī, Al-Sulūk, ց. 1.2, ֆ. 552:

39 Դժվարանում ենք նույնականացնել:

40 Qalʿat al-ʿAmudayn կամ al-ʿĀmūdāyn, բառացի՝ «երկու սյուների բերդ», որ նույն Ամուդան է կամ Ամուտաբերդը: Այս բերդն իրականում ԺԳ դարի սկզբներից պատ-

կանոս էր Տևոնյան ասպետական կարգին, այլ ոչ թե Տաճարականներին: Տե՛ս Cl. Cahen, *La Syrie*, p. 160; Г.Г. Микаелян, *История*, стр. 160; M. Canard, “Le Royaume”, p. 231, n. 64; J.S.C. Riley-Smith, “The Templars and the Teutonic knights in Cilician Armenia”, in *The Cilician Kingdom of Armenia*, ed. by Boase T. S. R., Scottish Academic Press, Edinburgh & London, 1978, p. 113; Մ. Ա. Շևալիե, *Կիլիկյան Հայաստան, էջ 28-29, ինչպես նաև նույնի՝ Les ordres religieux-militaires en Arménie cilicienne (Templiers, hospitaliers, teutoniques & Arméniens à l’époque des croisades)*, Paris, Geuthner, 2009, p. 472:

41 Հմմտ. Baybars al-Manṣūrī, *Zubdat al-fikra*, §. 105, *ինչպես նաև նույնի՝ Muhtār al-aḥbār*, §. 32-33; al-Nuwayrī, *Nihāyat al-arab*, ց. 30, §. 185; al-Maqrīzī, *Al-Sulūk*, ց. 1.2, §. 552; al-ʿAynī, *ʿIqd-MMA*, ց. 1, §. 423: Ամրոցի գրավման ամենահամապատասխան նկարագրությունը տալիս է Իբն Վասիլի շարունակողը: Տպավորություն է ստեղծվում, թե նա անձամբ է ականատես եղել Ամուգայի առմանը, որի նկարագրությունը նա ամենամեծ տեղն է հատկացրել Սսի արշավանքի իր նկարագրության մեջ: «Բերդի ժողովուրդն [արդեն] ենթադրում էր,- գրում է նա,- որ [ամրոց] երկիրը գրավված է, իրենց զորքերը ջարդված են, իսկ իրենց արձանձակված, գերեվարված է Ռասի նրանք նամակ ուղարկեցին և բերդից իջնելու դիմաց «անվտանգության երաշխիք» (*amān*) խնդրեցին, որը [Իզզ ալ-Դին] Ուլանը նրանց տվեց (*ammanahum*): Սակայն, երբ նրանք իջան, կոտորածի ենթարկեց, իսկ նրանց փողերն ու երեսմաներին, ապա փանդեց բերդը»: Տե՛ս Ibn al-Muḡayzil, *Ḍayl*, §. 61: 42 Շաֆիի Իբն Ալին գրում է, որ երբ մամլուք Տրամանատարները «Սսի երկրի» կենտրոնական մասերն էին հասել (*tawassatāhā*), նրանց ևս մի հայկական դեսպանություն է ընդառաջ գնացել, որի անդամներին, սակայն, չղթայել են ու բանտ նետել՝ հրաժարվելով լսել Սսի արքայի հնազանդության խոստումները: «Ալ-Մալիկ ալ-Մանսուր,- գրում է նա,- սկսեց ավելի խորանալ և ավերել Սսի [երկրի] հողերը (*al-bilād al-Sīsiyya*)՝ շրջան առ շրջան, բերդ առ բերդ, ամրոց առ ամրոց, կողոպտեց հարստությունները (*al-amwāl*), գերության բռնեց երեսմաներին (*al-ʿiyāl*), մինչև որ հասավ Սիս»: Տե՛ս Šāfiʿ ibn ʿAlī, *Ḥusn al-manāqib*, §. 237:

43 Ալ-Յունինի պատմիչի վկայությամբ՝ մամլուքյան զորքը քաղաք մտավ Զուլ ալ-կադա ամսի 22-ին (օգոստոսի 25): Տե՛ս Al-Yūnīnī, *Ḍayl* (Haydārābad), ց. 2, §. 344: Հմմտ. ʿIzz al-Dīn ibn Šaddād, *Al-Aʿlāq al-ḥaṭīra*, ց. 1.2, §. 343 և Ibn Taḡrī Birdī, *Al-Nuḡūm al-zāhira*, ց. 7, §. 126:

44 Հմմտ. Al-Maqrīzī, *Al-Sulūk*, ց. 1.2, §. 552: Հայկական աղբյուրները սարսափով են խոսում Սուլամ մամլուքների գործած արարքների մասին: Հրկիզվեցին մայրաքաղաքի եկեղեցիները, թալանվեցին արքունի գանձարանները, պղծվեցին արքայական դամբարանները:

45 Լեոնային Կիլիկիա արշաված մամլուքյան զորքերը հասան ընդհուպ մինչև Բարձրբերդ: Տե՛ս ՄԺ, Հտ. Ա., էջ 83, նույնի՝ Հտ. Բ, էջ 73: Հմմտ. ՀԶՀ, ԺԳ դար, էջ 242-243: Բար Հերբեռոն իր ասորերեն ժամանակագրության մեջ գրում է Սուլամ, Մսիսում, Այասում, Աղանայում և այլուր հրկիզված հայկական և ասորական եկեղեցիների և

գերեվարությունների մասին, բայց պնդում է, թե նվաճողները չեն մտել Տարսոն: Ըստ նրա երկրի ասպատակությունը 20 օր է տևել: Տե՛ս **Bar Hebraeus**, *Chronography*, p. 446: Արաբական խմբագրության մեջ էլ նշում է միայն Սիսն ու Այասը: Տե՛ս **նույնի՝** Muhiṭaşar, §. 498: Հմմտ. **Ա. Հովհաննիսյան**, *Կիլիկիա*, էջ 68:

46 Արաբական աղբյուրներում նաև ալ-Թինի (al-Tīnī) կամ Հիսն ալ-Թինաթ (Hiṣn al-Tīnāt/ Tīnāt) անուններով հայտնի այս բերդը լատին աղբյուրներում հիշատակված է *Կանամելլա* (Canamella) կամ *Կարամելլա* (Caramella, Caramela) անվանումներով: Արաբերենում տի բառը «թուզ» է նշանակում, ուստի բերդանունը պայմանականորեն կարելի է թարգմանել որպես «թզի բերդ» կամ «թզենիների բերդ»: Իսկ բերդի լատիներեն անվանումը հավանաբար առաջացել է լատիներեն *canna* («եղեգ») և *melle* («մեղր») բաղադրիչներից, ինչը գուցե վկայում է, որ բերդամրոցին հարակից վայրերում տարածված է եղել նաև շաքարեղեգի մշակությունը: Հմմտ. **Ղ. Ալիշան**, *Սիսուան*, էջ 396: Տե՛ս նաև **Զ. Փետրյան**, *Կիլիկիայի հայկական պետությունը միջերկրածովյան առևտրի համակարգում XIII-XIV դդ., Պատմության ինստիտուտ, Երևան, 2015*, էջ 73 (հղում է **Ղ. Ալիշանին**):

Կանամելլան փոքր նավահանգստային բերդ էր Կիլիկիո ձկեր գավառում՝ Հայկական կամ Ալեքսանդրետի (այժմ՝ Իսքենդերուն) ծոցի առափին՝ Ալեքսանդրետից և Բայասից հյուսիս: Նրա և արաբական աղբյուրների Հիսն ալ-Թինաթի նույնացման տեսակետը, որն առաջին անգամ արտահայտել է Կլոդ Կահենը, միակը չէ գիտական գրականության մեջ: Կլոդ Կահենը Հիսն ալ-Թինաթը միաժամանակ նույնացրել է այժմ Քինեթ Հյոյուֆ (Kinet Höyük) կոչվող հնավայրի հետ, ինչը կարծես թե չի հաստատվում այնտեղ կատարված վերջին պեղումների արդյունքներով: Տե՛ս **Cl. Cahen**, *La Syrie*, p. 149-150: Kinet Höyük-ում պեղումներ իրականացրած Ս. Ռեդֆորդը, հետևելով Կլ. Կահենին, այդ վայրը նույնպես համարել է Հիսն ալ-Թինաթի տեղադրության ամենահարմար թեկնածուն: Տե՛ս **S. Redford**, “Excavations at Medieval Kinet, Turkey: A Preliminary report”, *Ancient Near Eastern Studies*, ed. by A. Sagana, vol. 38, Peeters Press, Louvain, 2001, pp. 58-138: Մինչդեռ Kinet Höyük-ն ավելի հաճախ նույնացվում է հնագույն Խոս քաղաքի հետ, որի մատույցներում Ք.Ա. 333 թ. Ալեքսանդր Մակեդոնացին ջախջախել է պարսկության էմպիրիան և մատնել Աքեմենյան Պարսկաստանի արքա Դարեհ Գ-ին: Այս վայրերում կատարված վերջին պեղումների արդյունքներով Հիսն ալ-Թինաթը տեղադրվել է Քինեթից մոտ 1 կմ դեպի հյուսիս՝ Թուպրաշի դաշտում, որտեղ գտնվել են միջնադարյան բերդամրոցի մնացորդներ: Տե՛ս **A. Eger**, “Hiṣn al-Tīnāt on the Islamic-Byzantine Frontier: Synthesis and the 2005-2008 Survey and Excavation on the Cilician Plain (Turkey)”, *BASOR*, № 357 (February 2010), pp. 49-76, *ինչպես նաև J. Ramsay, A. Eger*, “Analysis of Archaeobotanical Material from the Tüpras Field Project of the Kinet Höyük Excavations, Turkey”, *JIA*, vol. 2, № 1, 2015, pp. 35-50: Իսկ Հ. Հելլենկեմպերը, ի տարբերություն Կլ. Կահենի, Կանամելլան սխալմամբ նույնացրել է Բայասի հետ, որը նույնպես ծովեզրյա բերդ էր՝ Ալեքսանդրետից հյուսիս: Հատկանշական է, որ Բայասն ու ալ-Թինին արաբական աղբյուրներում հիշատակվում են որպես

առանձին բերդեր, և դրանց նույնացման տեսակետը բուրբուլիյն գուրկ է փաստական հիմքից: Ռ. Էդվարդսին Հելլենիկեմպերի այդ կարծիքն անհաստատել է թվացել, թեև նա անձամբ դժվարացել է բերդի տեղորոշման հարցում: Տե՛ս R. Edwards, “Settlements and Toponymy in Armenian Cilicia”, *REA*, t. 24, 1993, pp. 224-225 (n. 204): Ամեն դեպքում նա այլուր հակված է եղել ենթադրելու, որ Կանամելլան Հնագույն Կաստաբալան էր՝ հելլենիստական Հիերապոլիսը (հուն.՝ Ἱεράπολις), ինչը նույնպես սխալ նույնացում է: Տե՛ս **Ասլանի**՝ The Fortifications, p. 44:

Բյուզանդա-արաբական հակամարտության ողջ ընթացքում ալ-Թինին եղել է Ասորիքյան բերդաշարքի (al-tuğūr al-šāmiyya) բաղկացուցիչ կարևորագույն սահմանային ամրություններից (‘awāšim) մեկը, որ մի կողմից հակում էին Ամանոսյան կամ Սև լեռների (արաբ.՝ Ġabal al-Lukkām) կապաններ տանող ճանապարհները, իսկ մյուս կողմից հարմար հենակետ էին Կիրիկիայի դաշտային շրջաններ խորանալու համար: Մշտական կռիվախնձոր լինելով բյուզանդացիների և արաբների համար՝ ալ-Թինին, ինչպես և Ասորիքյան բերդաշարքի մյուս բերդերը բազմիցս երկու կողմերից մեկի վերահսկողության տակ են անցել: Ալ-Թինիի պատմության մանրամասներին մենք առանձին հոդված ունենք նվիրված, որում ներկայացրել ենք բերդի մասին միջնադարյան սկզբնաղբյուրներում պահպանված տեղեկությունները՝ սկսած Թ դարից մինչև Կիրիկիան Հայաստանի կազմում գտնվելու ժամանակաշրջանը:

Մովսիսյա Կանամելլային մամլուքյան հրոսակների հասցրած վնասը, ինչպես երևում է, հետագա տարիներին հնարավոր է եղել ինչ-որ չափով վերականգնել, քանի որ նավահանգստի վերաբերյալ հաջորդ հիշատակությունը գտնում ենք մոտ ութ տարի անց Այասում գրված ջենովական նոտարական մի փաստաթղթում: Ֆեդերիկո դի Պիացցալունգա անունով ջենովացի մի նոտարի կողմից ձևակերպված և 1274 թ. ապրիլի 4-ով թվագրված այդ պայմանագրով վարձակալվում էր Այասում խարխիս գյած Sancta Fide («Սուրբ Հավատ») անունով նավը՝ Դամիետտա կամ Ալեքսանդրիա փայտանյութ տեղափոխելու նպատակով, որով նավը պետք է բեռնավորվեր Կանամելլայի ծոցում: Տե՛ս L. Balletto, Notai Genovesi in Oltremare: Atti Rogati a Laiazzo Da Federico di Piazzalunga (1274) e Pietro di Bargone (1277, 1279), Genova, 1989, p. 87-88: Հմտ. D. Jacoby, “The Economy of the Armenian Kingdom of Cilicia: Some Neglected and Overlooked Aspects”, in *La Méditerranée des Arméniens: XIIe-XVe siècle*, ed. Cl. Mutafian, Paul Geuthner, 2014, p. 269: Բերդը երկրորդ անգամ մամլուքների կողմից գրավվել է 1284 թ.: Բայց այդ անգամ արդեն բերդին հասցված վնասն այնքան մեծ է եղել, որ այն կորցրել է իր առևտրական նշանակությունը և աստիճանաբար վերածվել «ուրվական ֆաղափ»: Իբն Աբդ ալ-Ձահիրը նաև այդ առման մասին է վկայություններ պահպանել, որոնց ներքևում կանգրադառնանք:

47 Ինչպես տեսնում ենք, ըստ Իբն Աբդ ալ-Ձահիրի՝ ալ-Թինաթը մամլուքների 1266 թ. գրավման ժամանակ պատկանում էր Տաճարական հոգևոր-ասպետական միաբանությանը: Մինչդեռ գիտենք, որ Լևոն Թագավորի 1214 թ. շնորհագրով բերդը հանձնվել էր Հիվանդախնամ եղբայրությանը: Տե՛ս V. Langlois, *Le Trésor des Chartes d'Arménie*

ou cartulaire de la Chancellerie royale des Roupéniens, Typographie Armenienne de Saint-Lazare, Venise, 1863, p. 124-125; **Cl. Cahen**, *La Syrie*, p. 620; **K. Molin**, *Unknown Crusader Castles*, Hambledon and London Pub., London, 2001, p. 180: Ճիշտ է, հնարավոր է, որ հետագա 50 տարիների ընթացքում՝ Հեթումի օրոք, բերդի նոր տերեր դարձած լինեն Տաճարական օրդենի ներկայացուցիչները, բայց ավելի հավանական ենք համարում հաղորդման մեջ արաբ հեղինակների թույլ տված սխալը: Սրա օգտին է խոսում այն հանգամանքը, որ մամլուքյան մատենագիրներն արշավանքի ընթացքում գրավված կիլիկյան մեկ այլ բերդի՝ Ամուզայի կամ Ամուտաբերդի (արաբ․՝ Qal'at al-'Amūdayn, բառացի՝ «երկու պյունեի բերդ») մասին խոսելով՝ այն կրկին ներկայացնում են որպես Տաճարականներին պատկանող բերդ: Տե՛ս **Ibn 'Abd al-ẓāhir**, *Al-Rawḍ al-zāhir*, §. 270: Հմտ. **Baybars al-Manṣūrī**, *Zubdat al-fikra*, §. 105; **al-Nuwayrī**, *Nihāyat al-arab*, §. 30, §. 185; **al-'Aynī**, *ʿIqd-MMA*, §. 1, §. 423: Մինչդեռ անտարակույս է, որ ԺԳ դարի սկզբներից այն պատկանում էր Տևտոնյան օրդենին: Տե՛ս **Cl. Cahen**, *La Syrie*, p. 160; **Г.Г. Микаелян**, *История*, стр. 160; **M. Canard**, “Le Royaume”, p. 231, n. 64; **J.S.C. Riley-Smith**, “The Templars”, p. 113; **Մ.-Ա. Շևալիե**, *Կիլիկյան Հայաստան*, էջ 28-29, ինչպես նաև **ճուզֆի**՝ *Les ordres*, p. 472:

48 Իբն Աբդ ալ-Ջահիրից գրեթե բառացիորեն փոխառելով՝ հաղորդումը մամլուքյան հեղինակներից պահպանել են նաև ալ-Նուվալրին և Իբն ալ-Ֆուերաթը, միայն թե վերջինս բերդի մասին մի փոքրիկ հավելում է կատարում. «...քանզի մեկ ալ-Թինա (*al-Tīna*) անունով հայտնի տաճարական բերդը, որ մեկ ալ-Սանիյյաթ (*al-Tāniyyāt*) էր կոչվում»: Իբն ալ-Ֆուերաթի երկի՝ մեզ հետաքրքրող հատվածը պարփակող հատորը տակավին անտիպ է, բայց մեզ հասանելի է Ալփտրիական ազգային գրադարանի AF122 ձեռագրի լուսնապատճենը: Տե՛ս **al-Nuwayrī**, *Nihāyat al-arab*, §. 30, §. 186 և հմտ. **Ibn al-Furāt**, *Tārīḥ al-duwal*, MS A.F. 122, fol. 110a-110b, ինչպես նաև **al-Maqrīzī**, *Al-Sulūk*, §. 1.2, §. 552 (համառոտում է հաղորդումը՝ բաց թողնելով ալ-Թինայի մասին հիշատակությունը):

49 Սմբատը գրում է, որ Լևոնին ու մյուս գերիներին փակի տակ առան Սսի տաճարներում, մինչև որ իրենք ավարառության կենթարկվեն Սիւր: Տե՛ս Սմբատ Սպարապետ, *Տարեգիրք*, Վենետիկ, էջ 247:

50 Հմտ. **al-Nuwayrī**, *Nihāyat al-arab*, §. 30, §. 186; **al-Maqrīzī**, *Al-Sulūk*, §. 1.2, §. 552:

51 Ալ-Ջահիր Բայբարաի առաջին արշավանքը ծանր հետևանքներ ունեցավ հայոց պետություն համար: Այն պատճառ դարձավ երկրի հիմնահատակ ավերածություն, թալանի և մարդկային կորուստների: Սմբատը գրում է. «...կոտորեցին զայնքան բազմոքին, որ և ասին թե ք ըրսու (20.000) սպանաւ անդ յայնմ ատու: Եւ մնացեալսն ի սոյն գերի տարան զկնի իւրեանց և ոչ ելին ընդ որ մտին, այլ դուռն Անտիոքու գնացեալ ելին ամենայն աւարաւն»: Տե՛ս Սմբատ Սպարապետ, *Տարեգիրք*, Վենետիկ, էջ 247: Հայ պատմիչների պնդմամբ մամլուքները չուրջ 30-40 հզ. գերի տարան: Թվերը գուցե և չափազանցեցված են, այնուամենայնիվ, արտահայտում են երկրին պատուհասած աղետի դժնի հետևանքները: Տե՛ս նաև **Ա. Հովհաննիսյան**, *Կիլիկիա*, էջ 69:

52 Սուլթան Բայբարսի 1266 թ. «կիլիկյան» արշավանքով հաջողությամբ պսակվեց Մերձմիջերկրածովյան արևելքի խաչակրաց կազմավորումներից մաքրելու նրա ծրագրի առաջին փուլը: Զուր չէ, որ ի նշանավորումն 1265-1266 թթ. խաչակիրների և կիլիկյան Հայաստանի դեմ տոնած հաղթությունների՝ սուլթանը Հոմսից ոչ հեռու գտնվող Մուհամմադ մարզաբնի զինակից և զորավար իսլիդ իբն ալ-Վալիդի (մահ. 642 թ.) դամբարանի պատին փորագրել տվեց «ֆրանկների, հայերի և մոնղոլների ոչնչացնող» (mubīd al-franġ wa-l-arman wa-l-tatar) մակագրությունը՝ շեշտելու համար անհավատների դեմ «սրբազան պատերազմում» (ġihād) իր ունեցած ներդրումը: Հաջորդ խորտակիչ հարվածով ալ-Ջազիր Բայբարսը պատրաստվում էր հարվածել Անտիոքի իշխանապետությանը: Տե՛ս D. Aigle, “Les inscriptions de Baybars dans le Bilād al-Šām. Une expression de la légitimité du pouvoir”, *SI*, № 97, 2003, pp. 71-72; C. Hillenbrand, *The Crusades: Islamic Perspectives*, 2000, Routledge, New York, p. 230; Cl. Mutafian, *L’Arménie*, p. 158, ինչպես նաև R. Amitai, “Mamluks, Franks and Mongols: a necessary but impossible triangle”, in *Ferdowsi, the Mongols and the history of Iran (Art, literature and culture)*, ed. by Hillenbrand R., Peacock A.C.S., Abdullaeva F., I. B. Tauris, 2013, p. 140, 145 (n. 10): Հմմտ. al-Qalqašandī, *Šubḥ al-a‘šā*, ց. 10, §. 59 և նույնի՝ ց. 12, §. 276:

53 Աբու ալ-Ֆիդան հավելում է, որ Համայի տեր ալ-Մալիք ալ-Մանսուրը Լեոնին վստահել էր իր եղբայր ալ-Մալիք ալ-Աֆդալի հսկողությանն ու խնամքին, մինչև որ նրան սուլթանի ձեռքը կհանձնեին: Տե՛ս Abū al-Fidā, *Al-Muḥtaṣar*, ց. 2, §. 333, ինչպես նաև Հ.Թ. Նալբանդյան, Արաբական աղբյուրները, էջ 236-237: Իբն Աբդ ալ-Ջազիրի պես մի շարք աղբյուրներ ևս ընդգծում են այն հանգամանքը, որ սուլթանը շատ բարեհաճ գտնվեց Լեոնի և մյուս գերիների նկատմամբ (aḥsana ilā mutamallik Sīs wa-man ma‘ahu): Ամենագիպուկը Շաֆի իբն Ալին է. «Նա (սուլթանը) Սաի տիրոջ որդուն քանկազին շնորհների արժանացրեց և նրան հարգանքով վերաբերվեց, ինչպես որ հարկն էր» (bi-mā yağribu lahu min al-iğlāl): Տե՛ս Šāfi‘ ibn ‘Alī, *Ḥusn al-manāqib*, §. 238: Սա հաստատում է նաև Սմբատը, երբ գրում է. «Սուլթանն... լա համարեցալ զնոսա Բան զբիւս Բիւրոց ոսկոյ և արծաթոյ, և առեալ զնոսա զնաց յեգիպտոս... և յարածալ պատուէր և մեծաւր զնոսա»: Տե՛ս Սմբատ Սպարապետ, *Տարեգիրք*, Վենետիկ, էջ 248: Տե՛ս նաև A.A.Ġ.A. Āl Tānī, *Al-‘Ālāqāt*, §. 250-251:

54 Եգիպտացիների նահանջից հետո, հասկանալի է, որ «Հեթումի ուլֆնումիսը գամված պիտի լինե իր որդուն գերադասելից ազատելու վրա»: Տե՛ս Լ. Տեր-Պետրոսյան, *Խաչակիրները*, Հտ Բ, էջ 293: Հոռմի պապ Կլեմենտ Դ-ի (1265-1268 թթ.) և արևմտյան տերու-թյունների (օրինակ, Բյուզանդական կայսրության) օգնությամբ այդ նպատակին հասնելու Հեթումի մտահղացումն իրականություն դառնալու ոչ մի հնարավորու-թյուն չուներ: Տե՛ս Г.Г. Микаелян, *История*, стр. 344; A.A.Ġ.A. Āl Tānī, *Al-‘Ālāqāt*, §. 251: Նրան մնում էր միայն սեփական նախաձեռնությամբ բանակցություններ սկսել ալ-Ջազիրի Բայբարսի հետ՝ ճշտելու որդու ազատագրման դիմաց սուլթանի

Հնարավոր պահանջներն ու պայմանները: Մմբատն այդ մասին գրում է. «...և առա-
քեաց ի սպասատրաց իւրոց առ սուլտանն զի ծանիցեն զկամն նորա թէ զո՞յ հնար արձակման
պարոնին Հայոց Լետնի»: Տե՛ս Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 248:

55 Իրականում օրը երեքշաբթի է եղել:

56 Բառացի՝ «Փոսի լճակ»: Ֆաթիմյան խալիֆաների, Այյուբյան, Հետո նաև Մամլուք-
յան սուլթանների և Կահիրեում նստող խալիֆաների հանգստի, զվարճություն՝ մաս-
նավորապես մարտական խաղերի կազմակերպման ամենասիրելի վայրերից մեկն էր
ու որսատեղին: Գտնվում էր Կահիրեի Հյուսիսում, և ըստ ալ-Մալրիգիի կոչվում էր
նաև birkat al-hāḡḡ, որովհետև այնտեղ էին հավաքվում Հիջազ ուխտագնացության
մեկնող ուխտավորները նախքան ճանապարհ ընկնելը և վերադարձին՝ Կահիրե մտնե-
լուց առաջ: Տե՛ս al-Maqrīzī, Al-Ḥiṭaṭ, ց. 4, ք. 588-590:

57 Տե՛ս Šāfi‘ ibn ‘Alī, Ḥusn al-manāqib, ք. 238, հմտ. al-Maqrīzī, Al-Sulūk, ց. 1.2, ք. 552:
Տե՛ս նաև R. Amitai-Preiss, Mongols, p. 118:

58 Այս դեսպանագնացությունը տեղի է ունեցել Հիջրայի 665 թ. Ռաջաբ / Շաբան
ամիսներին (1267 թ. ապրիլ / մայիս):

59 Բադր ալ-Դին Բելիք իբն Աբդ Ալլահ ալ-Խազինդար ալ-Ջահիրի էմիրն է՝ Բայբարսի
մամլուքներից մեկը: Վերջինիս սուլթանության օրոք զբաղեցրել է խազինդարի՝ այլ
կերպ ասած՝ «զլխավոր գանձապետի» բարձր պաշտոնը, ով պատասխանատու էր սուլ-
թանի ունեցվածքի՝ գանձերի, կահ-կարասիի, թանկարժեք զգեստների համար: Որոշ
ժամանակ զբաղեցրել է նաև փոխարքայի (na‘ib al-saltāna) պաշտոն: Տե՛ս Ibn al-Ṣuqāṭī,
Ṭālī, ք. 52-53; al-Šafadī, Al-Wāfi, ց. 10, ք. 226-227:

60 Տե՛ս վերևում՝ ծնթգր. 30:

61 Ալ-Շուլդրն ու Բաքքասը Որոնտեսի ափամերձ գոտում գտնվող երկու բերդամրոցներ
էին՝ Անտիոքից Ապամեա տանող ճանապարհի միջնամասում:

62 Որոնտես գետի աջափնյակին գտնվող Հին Հունական Ապամեան է:

63 Ալ-Մալիք ալ-Ջահիր Բայբարսը քաղաքը գրավել է 1268 թ. մայիսի 18-ին, որից
երկու օր անց ընկել է նաև միջնաբերդը:

64 Անտիոքի գուռդատարը Սիմոն Մանսելն է, ով քաղաքի պաշարումը թույլ չտալու
նպատակով իր զինակիցների հետ նախահարձակ է եղել քաղաքի պարիսպների շուրջը
խռնվող մամլուքյան զորքերի վրա: Նրա այս գործողությունը, սակայն, հաջողու-
թյուն չի ունեցել, և ինքը՝ Սիմոն Մանսելը, գերեվարվել է մի մամլուք զինվորի
կողմից և տարվել սուլթանի մոտ: Նա սուլթանին առաջարկել է համոզել քաղաքի
պաշտպաններին անձնատուր լինել՝ բնակչությանն անվտանգության երաշխիք տա-
լու դիմաց: Անտիոքի պաշտպանները հրաժարվել են ընդունել Բայբարսի առաջարկը:
Սուլթանը հրահանգել է գրավել քաղաքը՝ դաժան հաշվհարդար տեսներով բնակչու-
թյան հետ: Նա, այնուամենայնիվ, ազատություն է շնորհել Սիմոնին և նրա մերձա-
վորներին՝ թույլատրելով Կրիկյան Հայաստան գնալ: Սա պատահական չէ, քանի որ
աղբյուրներից հայտնի է, որ Սիմոն Մանսելի կինը հայ էր՝ ըստ Ռուզու-Քուլլեբերգի՝
գուցե Կոստանդին Գուռդատարի մեղ անհայտ դստերից՝ ուստի և՛ Հեթում և՛ ար-

քայի և Սմբատ Սպարապետի խորթ քույրերից մեկը: Տե՛ս R.W.H. Collenberg, *The Rupenides, Hethumides and Lusignans. The Structure of the Armeno-Cilician Dynasties*, Librairie C. Klincksieck, Paris, 1963, p. 59, 65; Cl. Cahen, *La Syrie*, p. 703; Cl. Mutafian, *L'Arménie*, p. 350: Սմբատ Սպարապետն իր «Անտիոքի ասսիզներն» Հայերեն թարգմանության մեջ վկայում է, որ բնագիրը ձեռք է բերել «ի մեծագամ իշխանաց իշխանէն և յարեան մերձաւորէն մերոյ ի Սիր Սիմուն յԱնտաֆոյ Գունդուստապլէն»: Տե՛ս Assises d'Antioche, par. L. Alischan, Venise, 1876, p. 3:

65 Ֆաթիմյան խալիֆայության ազդեցությամբ բերբեր զորահրամանատար Զաֆար իբն Ֆալլահն է, ով 970 թվականի վերջին իր ստորակա Ֆուքուհի (Futūḥ) գլխավորած ուժերով փորձ է կատարել բյուզանդացիներից գրավել Անտիոքը, բայց ձախողել է: Բյուզանդական և Ֆաթիմյան ուժերի այս առաջին բախումը տեղի է ունեցել Ալեքսանդրեստայի մոտ, և Ֆուլթուհի առաջնորդած զորքը պարտություն է կրել: Ինքը՝ Իբն Ֆալլահը, սպանվել է 971 թ. կարմատների դեմ կռիվներում՝ Հյուսիսային Ասորիքում իրենց ազդեցությունը տարածելու Ֆաթիմյանների նպատակն իր հետ գերեզման տանելով: Այս մասին մանրամասն տե՛ս P.E. Walker, “A Byzantine victory over the Fatimids at Alexandretta (971)”, *Byzantion*, vol. 42, Brussels, 1972, pp. 431-440:

66 Անտիոքը մուսուլմանների ձեռքից 969 թ. գրավել է Նիկեֆորոս Բ Փոկաս կայսրը (963-969 թթ.), և մինչև 1084 թ. քաղաքը պատկանել է կայսրությանը: Տե՛ս Kl.-P. Todt, “Antioch in the Middle Byzantine period (969-1084): the reconstruction of the city as an administrative, economic, military and ecclesiastical center”, in *Topoi. Orient-Occident*, Suppl. 5 (*Antioche de Syrie: histoire, images et traces de la ville antique*, ed. B. Cabouret, P.-L. Gatie, C. Saliou, 2004), pp. 171-190:

67 Պատմիչը սխալվում է:

68 Խոսքը Բյուզանդիայի Բարսեղ Բ Բուղդարասպան (կառ. 976-1025 թթ.) կայսեր մասին է:

69 Մեծ Հայքի Տուրուբերան նահանգի Արճեշ քաղաքն է՝ Վանա լճի Հյուսիս-արևելյան կողմում: ԺԱ դարի սկզբին քաղաքին տիրում էին Մրվանյան ամիրաները, որոնք կախում ունեին Արծրունյաց թագավորներից: Պատմիչը սխալ է նշում բյուզանդացիների՝ քաղաքին տիրելու թվականը. պետք է լինի՝ 1021 թ., որը նաև Արծրունիների թագավորության վախճանի թվականն է:

70 Խոսքն այստեղ Անտիոքի 1097 թ. վերջերից սկսված պաշարման և 1098 թ. գրավման մասին է Առաջին խաչակրության առաջնորդներ Բոհեմունդ Տարանտացու և Ռայմոնդ Թուլուզցու գլխավորած զորքերի կողմից: 1088 թ. ի վեր քաղաքը գտնվում էր էմիր Յադի-Սիյանի ձեռքում: Սա, իմանալով ֆրանկների մոտալուրտ հարձակման մասին, իրեն հպատակ քրիստոնյա բնակչության մի մասին վտարում է քաղաքից, ինչպես նաև օգնության խնդրանքով դիմում Ասորիքի մուսուլմանական պետական միավորների առաջնորդներին՝ մասնավորապես Մուսուլի աթաբեկ Քերբուղային (1096-1102 թթ.), Դամասկոսի սելջուկյան կառավարիչ Դուկակ իբն Թութուշին, վերջինիս եղբայր՝ Հալեպի կառավարիչ Ֆախր ալ-Մուլք Ռազվանին, արթուկյան էմիր

Սուլեյմանին և այլոց: Քաղաքը նվաճվեց ու թ ամիս տևած պաշարումից հետո՝ 1098 թ. հունիսի 3-ին, քաղաքի աշտարակներից մեկը հսկող և Բոհեմունդի հետ գաղտնի կապի մեջ մտած մի հայ հրամանատարի մատնությամբ: Յադի Սիյանին օգնության եկած էմիրները՝ Հանձին Քերբուղայի, ի վիճակի չեղան քաղաքն ազատել Քրանկներից: Ինքը՝ Յադի Սիյանը, դարձավ քաղաքի քրիստոնյա բնակչության դաժան հաշվեհարկարի զոհը: Ըստ Մատթեոս Ուռհայեցու՝ գյուղացիները մանգաղով կտրում են նրա գլուխը: Տե՛ս Մաաթեոս, Ժամանակագրություն, էջ 282-283: Անտիոքի գրավման մասին տե՛ս S. Runciman, A History of the Crusades, vol. 1, Cambridge University Press, Cambridge, 1951, pp. 213-235:

71 Իբն Աբդ ալ-Ջահիրի կողմից Աբջարզ անունով ներկայացված այս հայի մասին արաբալեզու այլ աղբյուրներում էլ են տեղեկություններ գտնվում: Քաղաքի առման մասին խոսում է նաև Մատթեոս Ուռհայեցին, թեև քաղաքը Քրանկների ձեռքը մատնած այրի անունը չի հիշատակում՝ կոչելով պարզապես «մի ոմն իշխանավոր»։ «Արդ մինչդեռ ի բացեալ էին զօր Կալազգեացն, մի ոմն իշխանաց Բաղաֆին հանեալ ի գիշերի մարդ առ Պեմունդն և առ այլ իշխանսն Փռանգացն՝ և խնդրեաց իւր հայրենիք. և առեալ ի նոցանէ երդումն՝ և գաղտաբար ի գիշերի տայր զԱնտիոք Բաղաֆն ի ձեռն Պեմունդին. և բացեալ ի պարիսպն զկալեած դռնն, և ամենայն բանակն Փռանգաց մտին ի Բաղաֆն Անտիոք»։ Տե՛ս Մաաթեոս, Ժամանակագրություն, էջ 282-283: Ուռհայեցին լուծ է (հավանաբար միտումնավոր) նաև իշխանի հայ լինելու հանգամանքի մասին, և սա տարօրինակ չէ, քանի որ, ինչպես ժամանակի մյուս աղբյուրներից է պարզվում, սա իսլամ ընդունած և Յադի-Սիյանի վարչակարգում բարձր դիրքի հասած իշխանավոր էր Ֆեյրուզ (այլուր՝ Նայրուզ) անունով: Աղբյուրների վկայությամբ Բոհեմունդի հպատակությունն ընդունելուց հետո, կրկին վերադարձել է քրիստոնեական հավատին: Տե՛ս S. Runciman, History, vol. 1, pp. 231-232: Լատին մի անանուն աղբյուր հիշյալ անձին թուրք է անվանում՝ դուցե նկատի ունենալով նրա մուսուլման լինելը: Տե՛ս The Deeds of the Franks and Other Jerusalem-Bound Pilgrims, ed. and tr. by Nirmal Dass, Rowman & Littlefield Publishers, Lanham, 2011, pp. 66-69:

72 Գոդֆրուս Բուլոյնացին է, ով մեկ տարի անց պիտի դառնար Երուսաղեմի խաչակրաց թագավորության առաջին տիրակալը (1099-1100 թթ.): Նա հրաժարվել է «առֆա» կոչվել՝ նախընտրելով «Աստծո գերեզմանի պահապան» տիտղոսը: Գոդֆրուայի կյանքին և գործունեությանը նվիրված առանձին ուսումնասիրություն կա: Տե՛ս J. Simon, Godfrey of Bouillon Duke of Lower Lotharingia, Ruler of Latin Jerusalem, c. 1060-1100, Routledge, London-New York, 2018:

73 Ահմադ իբն Մրվանը Մոսուլի աթաբեկ Քերբուղայի հրամանատարներից էր, ով ղեկավարում էր Անտիոքի միջնաբերդի պաշտպանությունը: Տեսնելով, որ քաղաքը գրավված է, նա գաղտնի հաղորդակցել է Բոհեմունդին՝ առաջարկելով կայազորի «անվտանգության երաշխիք» դիմաց հանձնել միջնաբերդը: Աղբյուրների վկայությամբ նա, ինչպես որ Ֆեյրուզը, անգամ կրոնափոխ է եղել և խաչակիրների շարքերն անցել:

74 Էմիր Շամս ալ-Դին Ակսունկուր ալ-Ֆարականին է՝ Բայբարսի ամենամտերիմ մամլուքներից մեկը: Զբաղեցրել է սուլթանի անձնական անվտանգության համար պատասխանատու ուսթազարի, իսկ հետո նաև Եգիպտոսի փոխարքայի պաշտոնը: Տե՛ս Ibn al-Ṣuqāʿī, Tālī, §. 12-13:

75 Է դարի արաբ զորահրամանատար, ով հռչակվել է խազարների և Բյուզանդիայի դեմ կռիվներում: Որոշ ժամանակ զբաղեցրել է նաև Արմինիայի ոստիկանի պաշտոնը: Տե՛ս G. Rotter, “Maslama b. ‘Abd al-Malik b. Marwan”, in EI², vol. 6, p. 740:

76 Հմմտ. Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբ մատենագիրներ: Թ-Ժ դարեր, էջ 238-239:

77 Ահա այսպես, տեական դիվանագիտական խուսանավումներից հետո Բայբարսը վերջապես ընկրկեց: Սակայն բացի տարածքային զիջումներից՝ մասնավորապես Հուլադուլի ասորիքյան արշավանքի արդյունքում հայերի գրաված բերդերից (Բեհեհնա, Դարպակ, Մարգաբան, Ռաբան, Շիհ ալ-Հադիդ)՝ նա ևս մի պայման դրեց հայերի առջև՝ գտնել և իրեն վերադարձնել Շամս ալ-Դին Սունկուր ալ-Աշկար (հայկական աղբյուրներում՝ «Սնդուրաշխարհ», «Սնդուր») անունով իրեն շատ մոտերիմ մի մամլուքի (ḥuṣḍāš, հայկական աղբյուրներում՝ «խոշտաշ» կամ «խուշտաշ»): Այսպես էին անվանվում միևնույն տիրոջը (ustād) պատկանող մամլուք ստրուկները: Այդ մասին տես D. Ayalon, “Mamlūk”, in EI², vol. 6, p. 318: Սունկուր ալ-Աշկարին 1260 թ. Հալեպի գրավումից հետո մոնղոլները գերի էին տարել Իրան, իսկ Բայբարսին հաջողվել էր փրկվել: Տե՛ս al-Maqrīzī, Al-Sulūk, §. 1.2, §. 568: Հմմտ. Ibn ‘Abd al-Zāhir, Al-Rawḍ al-zāhir, §. 281; al-Nuwayrī, Nihāyat al-arab, §. 30, §. 188; Ibn Ḥaldūn, Al-‘Ibar, §. 5, §. 445: Հմմտ. Hayton, La flor, p. 177: Գրիգոր Ակներցին սխալվում է գրելով, թե Սունկուրը մոնղոլների կողմից գերվել է Բաղդադի գրավման ժամանակ: Տե՛ս Գրիգոր Ակներցի, Պատմութիւն թաթարաց, էջ 52, ինչպես նաև R.P. Blake, R.N. Frye, “History of the Nation”, p. 354:

78 Հմմտ. al-Maqrīzī, Al-Sulūk, §. 1.2, §. 569:

79 1267 թ. Հեթումը մեծ ընծաներով ներկայացավ Աբադա իլխանին և «խնդրեաց զխոշտաշն Պեկպարս սուլտանին... և ոչ գտանէին զնա: Եւ դարձաւ թագաւորն տրոմոսքեամբ և եկն յաշխարհն իւր, և առաքեաց առ սուլտանն եթէ, ոչ գտի. և սուլտանն մոմոնեալ ասէր, եթէ զնա ոչ բեցցէ՝ զորդի նորա ոչ ազատեցից»: Տե՛ս Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 249: Դեպքերի առնչությամբ մյուս մամլուքյան պատմիչների մոտ չհանդիպող պատմություն է տալիս ալ-Յուննիի պատմագիրը: Ըստ նրա՝ Հայոց արքան Աբադայի մոտ գնալիս իրեն ուղեկից է վերցրել ալ-Ջահիր Բայբարսի ուղարկած դեսպաններից մեկին՝ Բահիր Էմիր Ալամ ալ-Դինին, ում անձը չբացահայտելու համար հայկական հագուստներ (zayy al-arman) են հագցրել: Վերջինս իբր Աբադայի արքունիքում հանդիպել է Սունկուր ալ-Աշկարին և համոզել, որ ինքն իսկապես ուղարկվել է Բայբարսի կողմից: Սունկուրը համաձայնել է, հայկական հագուստներ հագնելով, փախել Աբադայի արքունիքից: Երբ Կիլիկիա են հասել, Ալամ ալ-Դինը վերադարձել է Կահիրե՝ սուլթանին հայտնելու նրա «խուշտաշին» գտնելու մասին լուրը, որպեսզի պտորաստվի Լևոնի հետ նրա փոխանակությունը: Տե՛ս al-Yūnīnī, Dayl (Haydārabād), §. 2, §. 385: Ըստ Բար Հեբրեոսի՝ Սունկուր ալ-Աշկարին գտել են Միջին Ասիայի խորքերում՝ Սամարղանդում: Տե՛ս Bar Hebraeus, Chronography, p. 447, ինչպես նաև նույնի՝ Muḥtaṣar, §. 500:

80 Հմմտ. **al-Maqrīzī**, *Al-Sulūk*, ց. 1.2, ց. 569:

81 **Տե՛ս S. Runciman**, *A History*, vol. 3, pp. 324-326: Հայոց արքայի փեսա **Բոհեմունդ Զ-ն** շարունակեց կառավարել միայն որպես **Տրիպոլիի** կոմս և այդուհետ միայն խորհրդանշորեն էր կրում **Անտիոքի** իշխանի տիտղոսը:

82 **Սմբատը** կարծես հաստատում է սա. «Եւ առաքեցին պանդաւն զՕշին քեռորդի արքային Հերմոյ, և զորդի եղբօր նորա Հերմոյ զԼեւոնունդ, և զորդի Կոստանդեայ թագաւորահօրն զՎասակ տէր Ճաննոյն»: **Տե՛ս Սմբատ Սպարապետ**, *Տարեգիրք*, *Վենետիկ*, էջ 250: Հմմտ. **Cl. Mutafian**, *L'Armenie*, p. 158-159:

83 **Օրն իրականում** շաքաթ է եղել:

84 **Յավոք**, **մուսուլման պատմիչները** չեն պահպանել Հայ-մամլուքյան առաջին պայ-մանագրի տեքստը, և նրանում ներառված մյուս դրույթներին մասին կարելի է միայն ենթադրություններ անել: Ինչևէ, նույն ամսի 11-ին (հունիսի 24) **Լևոնն** ուղարկվեց **Կիլիկիա**, իսկ մամլուք պաշտոնյաները ստացան խոստացված բերդերը: Հատկանշական է, որ դրանցից **Բեհսնան**, այնուամենայնիվ, մնաց հայերի ձեռքում: **Ալ-Յունինի** պատմիչի եզրակի վկայությամբ՝ դա հաջողվեց չնորհիվ **Սունկուր** ալ-Աշկարի, ում հայոց թագավորն ազատ արձակելուց առաջ խնդրել էր **Կահիրե** հասնելուն պես համոզել **Բայբարսին** չվերցնել բերդը, և նա էլ համաձայնել էր: **Տե՛ս al-Yūnīnī**, *Ḍayl* (*Ḥaydārābad*), ց. 2, ց. 386:

85 **Լևոնի և մյուս գերիների վերադարձի լուրը** մեծ ցնծությամբ ընդունվեց **Կիլիկիայում**: **Տե՛ս Սամուկ Անեցի** եւ **շարունակողներ**, **Ժամանակագրություն**, էջ 254: «Որդուն ազատագրելու նպատակով Հերոմի թափած անոթի շանֆերն ու զոհողությունները բացատրվում էին ոչ միայն նրա հայրական զգացումներով, - բացատրում է **Լևոն Տեր-Պետրոսյանը**, - այլև ունեին մի այլ, քերես, ոչ պակաս կարևոր դրապատեան: Դա **Լևոնի** զանաժառանգ լինելու հանգամանքն էր»: **Տե՛ս Լ. Տեր-Պետրոսյան**, *Խաչակիրները*, հտ. Բ, էջ 294: Սա քաջ հասկանում էին նաև մամլուքյան իշխանությունները, ովքեր սա հաջողությամբ օգտագործեցին հայերին տարածքային գիշումներ պարտադրելու համար: Պատահական չէ, որ արաբագիր պատմիչների մեծ մասը չեղտում է **Լևոնի** wālī al-'ahd («զանաժառանգ») լինելու հանգամանքը: 1266 թ. արշավանքին և գերիների փոխանակմանը հաջորդած բանակցություններին Իբն Վասիլի երկի համար իր գրած շարունակության մեջ՝ 1275 թ. մամլուքյան արշավանքի նկարագրության մեջ, համառոտ ակնարկ է կատարում Իբն ալ-Մուղայջիլը. «Հերոմը՝ հայոց արքան, Հուլալուից՝ թաթարների արքայից էր խնդրել [հողեր], և վերջինս նրան տվել էր դրանք, որ հալեայան թագավորության մաս էին: Եվ երբ գերեվարվել էր Լևոնն առաջին անգամ (նկատի ունի՝ նախորդ՝ 1266 թվականի արշավանքը-Գ.Գ.), ալ-Մալիխ ալ-Զանիլը նրանից խնդրել էր թաթարներից բերել Շամս ալ-Դին Սունկուր ալ-Աշկարին և [տալ] Դարպասի բերդը՝ չհաշված գուժարը, ձիերը և ռորիները: Այսպես շարունակեց, մինչև որ բերվեց Սունկուր ալ-Աշկարը, և տվեց նրան այն, ինչ ուզում էր: Նրա որդին իր երկիրը վերադարձավ և թագավորեց: Նրա հայրը մահացավ, և նա շարունակեց իշխել, մինչև որ հայրը մահացավ: Սուտ իշխանությունը մինչ օրս էլ նրա որդիների ձեռքում է»: **Տե՛ս Ibn al-Muğayzil**, *Ḍayl*, ց. 81:

86 Իր ընկերոջ ազատության համար Բայբարսի գործադրած ջանքերը Ռիկոլդո դա Մոնտեկրոչեն (մահ. 1320 թ.) իր «Գիտի նախապարհորդությունների» (*Liber Peregrinacionis*) երկում ներկայացնում է որպես մուսուլմանների՝ իրար նկատմամբ տածած «փոխներդաշնակության» զգացումի (*de concordia Sarracenorum*) արտահայտություն: «Մի սարակինոս կար Մոնկոր (բնագրում՝ *Monchor, sic*) անունով, - գրում է նա, - ով սարակինոսների և քրիստոնյաների միջև երկարատև պատերազմի բովում տեսել է, որ մեկ այլ սարակինոս՝ ավելի եռանդուն, քան իմը, վայր է ընկել ձիուց և սպանվելու կամ քրիստոնյաների կողմից գերեվարվելու վտանգի տակ է: Նա իջել է իր ձիուց և ասել. «Վերցրո՛ւ նմույսս և փախի՛ր, որովհետև ավելի մեծ վնաս կլինի, եթե դու սպանվես կամ գերի ընկնես, քան թե ես»: Այդ այրն այդպես էլ արեց և ճողոպրեց, իսկ Մոնկորը նրա փոխարեն ռազմագերի դարձավ: Այն մեկը, որը փախել էր ձիով, սուլթան դարձավ և ազատեց Մոնկորին բանտից՝ նրա փոխարեն քրիստոնյաներին վերադարձնելով Հայաստանի արևային, ում սարակինոսները բանտում էին պահում»: *Տե՛ս Ricoldus de Monte Crucis*, “*Liber peregrinacionis*”, *Peregrinatores medii aevi quattuor*: Burchardus de Monte Sion, Ricoldus de Monte Crucis, Odoricus de Foro Julii, Wilbrandus de Oldenborg, ed. by J. Chr. M. Laurent, J.C. Hinrichs, Leipzig, 1864, p. 135, *ինչպես նաև R. George-Tvrtković*, *A Christian Pilgrim in Medieval Iraq Riccoldo da Montecroce’s Encounter with Islam*, Brepols, Turnhout, 2012, p. 216:

87 Ալ-Շալիֆը (լատին աղբյուրներում՝ Beaufort կամ Belfort) խաչակիրներին պատկանող բերդ էր Լիբանանում, որ մամլուքները զբաղվել են 1268 թ.: *Տե՛ս K. Molin*, *Unknown Crusader Castles*, p. 18, p. 315, n. 27 (Ք. Մոլինի հղած գրականությունից տե՛ս Հատկապես “*Deschamps, La defense...*”):

88 Կիպրոսի արքա Հուգո Բ (կառ. 1253-1267 թթ.):

89 Հուգո Անտիոքացի՝ Կիպրոսի Հուգո Գ արքա (կառ. 1267-1284 թթ.):

90 Այս գեպքերի մասին մանրամասն տե՛ս **P.W. Edbury**, *The Kingdom of Cyprus and the Crusades 1191-1374*, Cambridge University Press, Cambridge, 1991, pp. 85-90:

91 Բերդաբաղաբ Հյուսիսային Ասորիքում՝ Որոնտես գետի աջ ափին՝ Համայից հյուսիս-արևմուտքում: Բերդը նախկինում 1081-1157 թթ., պատկանել էր Իբն Մունկիդ հայտնի տոհմին, այդուհետ՝ Հալեպի Զանգիներին: Բերդը մի քանի անգամ ավերվել է երկրաշարժերից: Մամլուքյան սուլթան Բայբարսը բերդը զբաղվել է 1260 թ. և վերականգնել: *Տե՛ս J.M. Mouton*, “*Shayzar*”, in *El²*, pp. 410-411:

92 1268-1269 թթ. Հեթումը կատարեց իր վերջին լուրջ զիվանագիտական առաքելությունը: 1266-1268 թթ. իրադարձությունները, իսկական փորձություն լինելով Կիլիկիո Հայոց թագավորության համար, Հեթումին կանգնեցրել էին այն գիտակցման առաջ, որ նման մի երկրորդ հարվածի իր երկիրը կարող է և չդիմանալ: Մինչդեռ Մամլուքյան սուլթանության և մոնղոլական իլխանության հարաբերությունների հետագա լարումը կարող էր նման մի վտանգ ստեղծել Կիլիկիայի համար: Ուստի նա նաժավ գրեց Բայբարսին՝ խնդրելով միջնորդել նրա և Աբադա իլխանի միջև Սուրենկուր ալ-Աշկարի Իրանում մնացած ընտանիքին (կնոջը և երեխաներին) վերադարձնելու, ինչպես նաև մամլուք-մոնղոլական խաղաղության բանակցություններ

սկսելու հարցում: Բայբարը պատասխան նամակում գրեց, որ հայոց արքան իրավունք ունի միջնորդել միայն Սուլթանների ընտանիքի հարցով: Չնայած որ Իբն Աբդ ալ-Ջահիրը և մի շարք այլ պատմիչներ հաղորդում են «Սսի իլխոդի» (mutamallik Sīs) միջոցով ալ-Ջահիր Բայբարի մոտ ուղարկված պաշտոնական դեսպանությունների և փոխանակված նամակների մասին, այնուամենայնիվ, երկու հզորագույն տերություններին հաշտեցնելու Հեթումի փորձը բարեհաջող հանգուցալուծում չունեցավ, և կողմերն այդպես էլ ընդհանուր հայտարարի չեկան: Ինչևիցե, հարկ չենք համարում լուսաբանել այս դեպքերի մանրամասնությունները, քանի որ դրանք արդեն իսկ հանգամանալից անդրադարձ են գտել Աբդ ալ-Ազիզ ալ-Խուվայտիրի և Ռ. Ամիտայի ուսումնասիրություններում: Տե՛ս **A.-A. Khowaiter**, *Baibars the First*, pp. 57-60; **R. Amitai-Preiss**, *Mongols*, pp. 120-122 և հատկապես **ճույնի**՝ “An exchange of letters in Arabic between Abaya İlkhan and sultan Baybars (A.H. 667 / A.D. 1268-1269)”, *CAJ*, vol. 38.1, 1994, pp. 11-33:

93 Բնագրում՝ *yaşırū il*, այսինքն «il դառնան»: Մոնղոլական աշխարհակալական գաղափարաբանության համաձայն՝ il էին անվանվում մոնղոլների գերիշխանությունն անվերապահ ընդունած և նրանց հետ խաղաղության մեջ գտնվողները:

94 Այս երկրաշարժի մասին արաբալեզու մատենագրության մեջ այլ հիշատակություններ էլ կան, որոնց մեծ մասի աղբյուրն անմիջականորեն կամ միջնորդավորված Իբն Աբդ ալ-Ջահիրի երկն է: Տե՛ս **Baybars al-Manṣūrī**, *Zubdat al-fikra*, §. 120, ինչպես նաև **ճույնի**՝ *Muhtār al-aḥbār*, §. 40; **al-Nuwayrī**, *Nihāyat al-arab*, §. 30, §. 106; **Ibn al-Furāt**, *Tārīḫ al-duwal*, MS AF122, fol. 157b; **al-Maqrīzī**, *Al-Sulūk*, §. 1.2, §. 578; **al-Aynī**, *ʿIqd-MMA*, §. 2, §. 49: Ինչ վերաբերում է Իբն Աբդ ալ-Ջահիրի հիշատակած «Հաջար Շալան»-ին (*Haḡgar Ṣaʿlān*), ապա այս բերդանունը վերոհիշյալ պատմիչներից մի քանիսի մոտ արձանագրված է *Haḡgar Ṣaḡlān ḡlan*ով, որն ավելի տարածված տարբերակ է մամլուքյան աղբյուրներում:

Ինչպես երևում է արաբագիր պատմիչների ներկայացրածից, երկրաշարժն իսկապես մեծ հզորության է եղել և սոսկալի մարդկային և նյութական վնասների պատճառ է դարձել: Սմբատ Սպարապետն այսպիսի սուր կսկիծով է գրել երկրին պատուհասած բնության տարերքի մասին. «Ի թույն ՁժԸ եղե շարժ սաստիկ և յաշխարհին Կիլիկիա ի տեղիս տեղիս բազում շեն յաւե դարձոյց, եւ առաւել առ լեւամբն ու Սեւա կոշի. և զանափի զդեակն Սարվանդաւ յաւե դարձոյց, և զբնակիչսն առ հասարակ մահացոյց և ի սուր ուխտն Արեւիկադնին բանամայսս և կրօնաւորսս վախճանեցան ի տանցն ընկղմելոց, և ընդ լեռնակողմն ընդ այն բազում շեն և զբերդն Դեղնմարն, և այլ բազում տեղիս խաբխալեալ հեռձեաց»: Տե՛ս **Սմբատ Սպարապետ**, *Տարեգիրք*, *Վեներտիկ*, էջ 251: Հեթում պատմիչի գրչին պատկանող երկու այլ աղբյուրներ վկայում են նաև Համուս բերդի ավերածություն մասին: *Նրանցից «Խոնիկոն»-ը վկայում է. իսկ «Փլան ի շարժ Սարվանտիբարն և Համուսն և Դեղնմարն և այլ վանորայի և ամրոցի և գեղորայի Ի Սեւ լեռն»:* Տե՛ս **ՄԺ**, հտ. Բ, էջ 74 և հմմտ. **Հեթում Պատմիչ**, *Ժամանակագրություն*, էջ 54 և **ՄԺ**, հտ. Ա, էջ 83 և հմմտ. **Լ. Տեր-Պետրոսյան**, *Խաչակիրները*, էջ 542 (**Հեթում Նդիրցու** պատմությունը):

Ավերիչ *երկրաշարժի ամենաընդարձակ նկարագրությունը տվել է 1269 թ. գաղափարված մի Ալեքսարանի հիշատակագիրը*. «Քայց գրեցաւ սա ի նշա[նա]տր ժամանակի, վասն զի անուպա գործամ մեր ի բարկութիւն շարժեցա՛մ մեզ զանբարկանալին բնութիւն, քանզի շարժեալ սասանեցաւ երկիրս մեր առ հասարակ, նաև բազում գաւառք այլազգեաց. և որ ոչ ի մի ժամանակս, մինչ զի անապատացան բազում շինանիստք, քանզի զղղեակն կոչեցեալ Սարաւանիքա՛ր՝ ընդ մեզ հերձեալ յերկիր կործանեցաւ՝ զամենայն բնակիչսն ծածկելով, բաց ի սակատաց, նաև Համուսն անուանեալ զմայր սիրելի որդւովք և որ մերձ էին՝ կորոյս տարածա՛մ վախճանա՛մ: Տաց (") բանիս և որ կարի վշտալին է, քանզի գերահռչակն ուխտ Արեւակաղինն անուանեալ և որ ընդ վիճակաւ նորա, բազում աղաւթանոցք և մենաստանք առ հասարակ ի վայր խաղաղացին: Եւ ան[ը] եր' տեսանել արժանի ողբոց պատանումն, և լսել ականջաց դառնութիւն, վասն զի ոմանք հեծին, և այլք հառաչ, կէտ ի նիշ, այլ[ք] յողբս, և ով ոք կարասցէ պատմել զանպատմելի վիշտն որ եհաս նախանգիս Կիպիկեայ, ատերումն եկելեցեաց, քանանայիցն կորուստ, ժողովրդոց սպառումն, և ամենայն հասակի սուգ անմխիթար: Եւ զայտոսիք մեք իսկ տեսա՛մ աշա՛մ մերովք, իսկ առաջակայն Տեսոն զքրոքեան և ողորմութեան յանձին, վասն զի յոյժ զարհուրեալ եմք»: *Տե՛ս ՀՁԷ, ԺԳ դար, էջ 379-380: Ոչ պակաս բովանդակալից է նաև ասորի Բար Հերբերուր՝ նոր մանրամասներ հաղորդելով*. «Հունաց 580 թ. (1269 թ.) նիսսան (ապրիլի) 17-ին՝ շաբաթվա շուրորդ օրվա ժամը մեկին, անեղ երկրաշարժ տեղի ունեցավ Կիլիկիայում: Այն ավերեց Սարվանդի բերդը, Համուսը, Հարութայի ժայռը (ԴեղնաԴճն է-Գ.Գ.), ինչպես նաև հայերի մեծ վանքը, այն է՝ Բալուտ արքայի վանքը: Մոտ 8 հազար հոգի մահացավ այս աղետի պատճառով»: *Տե՛ս Bar Hebraeus, Chronography, p. 448: Ուշագրավ է, որ ասորի մատենագիր երկի բնագրից թարգմանիչ է՝ Վ. Բաղժի կողմից* «Բալուտ արքայի վանք» թարգմանությունը սխալմունք է: «Բալլուտ» արաբերեն և ասորերեն նաև «կաղնի» է նշանակում, ինչից հետևում է, որ այստեղ պարզապես նկատի է առնված Արքակաղնի վանքը: Բար Հերբերուրը երկրաշարժի մասին հիշատակել է նաև իր արաբերեն ժամանակագրության մեջ՝ զոհերի գույցե և չափազանցված թիվ ներկայացնելով. «670 թ. Նիսսան ամսին հողը ցնցվեց Հայոց երկրում: Բազմաթիվ ամրոցներ քանդվեցին և 100 հզ. մարդ զոհվեց նրանցում՝ էլ չհաշված ընտանի կենդանիներին»: *Տե՛ս Ibn al-ʿIbrī, Muḥtaṣar, ʃ. 500: «Գործք կիպրացից» հին ֆրանսերեն երկի երրորդ մասի անանուն տաճարական հեղինակը գրում է, որ հզոր երկրաշարժը «հինգ ամրոց, երեք վանք և 12 գյուղ է զետնին հավասարեցնել»: Տե՛ս Les gestes des Chipriots, p. 191, ինչպես նաև Deeds of the Cypriots, p. 60:*

95 1266 թվականի վերջերից և 1267 թվականի սկզբներից սկսած իլխան Աբադան ակտիվ բանակցությունների մեջ էր եվրոպական քաղաքական ուժերի հետ՝ Հակամամուլքյան դաշինք ստեղծելու և Սուրբ Երկիրը նրանցից ազատագրելու նպատակով: Բարեկամության չուրջ ակտիվ նամակագրություն էր հաստատված Հատկապես Հռոմի պապ Կղեմեսոս Դ-ի և Արագոնի արքա Զեյմս Ա-ի միջև: Բանակցություններին չուղտով միանում է նաև Բյուզանդիայի կայսր Միքայել Պալեոլոգոսը: Համատեղ ուժերը պետք է ժամանեին Այաս կամ մի ուրիշ նավահանգիստ, որտեղից պետք է շարժվեին Աբրա: Ինքը՝ Զեյմսը, 1269 թվականի սեպտեմբերին իր տորմիդով ճանա-

պարհավում է Աքրա: Արագոնյան նավատորմը, սակայն, ճանապարհին ենթարկվում է սաստիկ փոթորկի և մեծ վնաս կրելով՝ ստիպված լինում վերադառնալ: Աքրա են հասնում միայն արքայի երկու որդիները՝ փոքրաքանակ ուժերով, բայց անկարող լինելով որևէ բան ձեռնարկել, նույնպես կարճ ժամանակ անց հարկադրված են լինում վերադառնալ: Հենց այս դեպքերի մասին է, որ խոսում են Իբն Աբդ ալ-Ջահիրը և մամլուքյան մյուս պատմիչները: Զեյմա Արագոնցու այս անփառունակ արշավանքի մասին տե՛ս R. Amitai-Preiss, *Mongols*, pp. 96-98 և նույնի՝ “Mamluk perceptions of the Mongol-Frankish rapprochement”, *Mediterranean Historical Review*, vol. 7.1, pp. 53-54: 1271 թ. իր տորմիդով Աքրա է ժամանում նաև Անգլիայի արքայազն Էդվարդը, բայց չնայած գործադրված որոշ ջանքերին՝ մոնղոլների հետ համատեղ և արդյունավետ արշավանք կազմակերպել այդպես էլ չի հաջողվում: Նա, մի հաշիշի մարդասպանի կողմից մահափորձի ենթարկվելով, որոշում է վերադառնալ Անգլիա, որտեղ կարճ ժամանակ անց զբաղեցնում է արքայական գահը:

96 Իբն Աբդ ալ-Ջահիրի, ալ-Նուվայրիի, ալ-Մակրիզիի և մյուս արաբ պատմիչների կողմից Հեթումին տրված այս մականվանը՝ al-Malik al-muǧīr-ին, որ արաբերենից թարգմանած «հովանավոր արքա» է նշանակում, մենք վերևում արդեն անդրադարձել ենք: Տե՛ս նաև Գ. Գաճիկյան, «Թագավոր / թագֆուր» տիտղոսը միջնադարյան մուսուլմանական մատենագրություն մեջ», ԿՀ (2016), էջ 175-177, ինչպես նաև նույնի՝ “The Title T’agavor / Takfūr in Medieval Muslim Historiography”, in CA (2019), pp. 163-164:

97 Հեթում արքայի մահով և Լևոն Բ-ի գահակալությունը ավարտվեց հայ-մամլուքյան հարաբերությունների առաջին կարևոր փուլը: Մոնղոլների չնորհիվ 1260-1262 թթ. ձեռք բերված տարածքային նվաճումների մեծ մասը ժամանակավոր դուրս եկան, և 1268 թ. կրկին վերադարձվեցին մամլուքներին: Հատկանշական է, որ այս գիջումներով հայոց կաթողիկոսների նստավայր Հռոմկյան կրկին հայտնվեց Կիլիկյան Հայաստանից մեկուսացված վիճակում: Ամենացավալին, իհարկե, Կիլիկիայի կրած մարդկային կորուստներն էին, իսկ առևտրատնտեսական «վերհեղ» բուժելու և ավերված քաղաքները վերականգնելու համար երկիրը դեռ ուժ կգտներ: Առաջին անգամ Կիլիկյան Հայաստանն իրապես զգաց իր գոյություն համար Մամլուքյան սուլթանության ներկայացրած լուրջ վտանգը, բայց և այնպես մոնղոլների և արևմտյան երկրների հետ շարունակվող գործակցությունը դեռ նոր զթախտությունների պատճառ պիտի դառնար:

98 Հայագիտության մեջ Հեթումի մահվան ընդունված թվականը 1270 թ. հոկտեմբերի 28-ն է: Այս թվականի վերաբերյալ հայկական աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունների քննարկումը տե՛ս ՄԺ, հտ. Բ, էջ 167 (ալ-Մակրիզիից կատարված մեջբերման մեջ հիշրայի տարեթվի փոխակերպման սխալ կա, տե՛ս ներքևում); ՀԶԶ, ԺԳ դար, էջ 409; Հմմտ. Սմբատ Սպարապետ, *Տարեգիրք*, Վենետիկ, էջ 252; Սամուել Անեցի եւ շառնակողներ, *Ժամանակագրություն*, էջ 254; Bar Hebraeus, *Chronography*, p. 449: Տե՛ս հատկապես Cl. Mutafian, *L’Armenie*, p. 160, n. 7: Ըստ ալ-Մակրիզիի՝ Հեթումը մահացել է 669 թ. Ռաբի առաջին ամսի 21-ին, որ համապատասխանում է 1270 թ.

նոյեմբերի 7-ին: Տե՛ս **al-Maqrīzī**, *Al-Sulūk*, ֆ. 1,2, ֆ. 590: Ալ-Նուվայրին մի կարևոր լրացում է կատարում՝ մահվան այլ ամսաթիվ տալով. «Այս թվականին մահացավ Կոստանդինի որդի Հեթումը՝ Սաի տերը, և Ռաբի առաջին ամսի 27-ին (նոյեմբերի 13) ստացվեց այդ մասին նրա որդի Լևոնի տեղեկացումը, որ Թիշրին ալ-ալվալ ամսի 25-ին (նոյեմբերի 25) իր հայրը կրոնավոր էր դարձել և վանքի ֆաշվել՝ թողնելով աշխարհիկ գործերը: Նա մահացել էր Ռաբի առաջին ամսի 21-ին՝ մայրամուտին: [Նամակի] բովանդակության մեջ նա սուլթանական ցավակցությունն էր հայցում նրա համար: Նա (սուլթանը) գրեց նրան՝ ցավակցելով հոր [մահվան] համար, ինչպես նաև շնորհավորելով արքա դառնալու կապակցությամբ՝ ֆաշառող ջություն մադրեց (*iṭābat qalbihi*)»: Տե՛ս **al-Nuwayrī**, *Nihāyat al-arab*, ֆ. 30, ֆ. 111:

Սուլթանի՝ ցավակցություններ հայտնելու հանգամանքից կարելի է ենթադրել, թե հայ-մամլուքյան հարաբերություններում որոշ ջերմություն էր մտել: Սակայն սա ընդամենը հարաբերական դադար էր նոր «փոթորկից» առաջ: Կիլիկյան Հայաստանին պատկանող որոշ սահմանային բերդերի շուրջ վեճերն ու բախումները շարունակվում էին: Խոսքը մասնավորապես Մարաշից ոչ հեռու գտնվող Քայնուք (*Kaynük* կամ *al-Ḥadaṭ al-ḥamrā'*) անունով մի բերդի մասին է (տե՛ս ներքևում): Ձեխն դադարում նաև հայոց թագավորության ակտիվ շփումները մոնղոլների և ֆրանկների հետ: Արագոնյան նավաբեկված տորմիդի վերաբերյալ Մուհի ալ-Դինի հաղորդումը սրա վառ ապացույցն է:

Սուլթանի հայտնած ցավակցության մասին իր չափածո երկում հիշում է նաև արքունի դիվանագետը՝ Վահրամ Բաբունին: Ըստ նրա Լևոնը երեք ամիս սուգ է պահել հոր մահվան համար և ի վերջո տրտմությունից հիվանդացել է.

«Բայց պարոնն՝ այնքան սուգ առեալ,

Մինչ մահու չափ՝ հիանդացեալ.

Որ յամենից՝ աղաչեցեալ,

Փոքով լինել՝ թագաւորեալ:

Սա առ ժամայն՝ ոչ հաւանեալ,

Եւ յումեմէ՝ ոչ սփոփեալ.

Ձերիս ամիսս՝ սուգ տաւեալ,

Տկար անձամբ՝ և վշտացեալ:

Ապա նոքա՝ որ բռնացեալ,

Եւ աշխարհի՝ էին տիրեալ.

Որ յեգիպտոս՝ սուլտան կացեալ,

Եւ այն որ Խանն՝ էր անուանեալ:

Եւ այլ դրացիք՝ որ մերձ եղեալ,

Եւ ի յազգաց՝ գլուխ նստեալ.

Սիրոյ պատգամ՝ առ նա յղեալ,

Ձի եղիցի՝ թագաւորեալ»:

Տե՛ս Վահրամ Բաբունի, *Ոտանաւոր պատմութիւն*, էջ 228:

99 *Տե՛ս վերևում:*

100 Մամլուք էմիր ալ-Հաջջ Ալա ալ-Դին Տայբարս ալ-Վազիրի ալ-Սալիհին է, ով, ինչպես ալ-Սաֆադին է գրում, Բայբարսի աներձագն էր: Վերջինիս կողմից 1260-ականների սկզբներին նշանակվել է Դամասկոսի կառավարիչ: Այնուհետև նույն Բայբարսի հրամանով ձերբակալվել է և որոշ ժամանակ անցկացրել բանտում իր հրահանգներին չենթարկվելու համար: Մահացել է 1290 թ.: Տե՛ս Ibn al-Ṣuqāṭī, Tāli, ք. 93 և al-Ṣafadī, Al-Wāfi, ք. 16, ք. 291-292:

101 Շարաֆ ալ-Դին Իսա Իբն Մուհաննա ալ-Տահին է՝ ասորիքյան տափաստաններում բնակվող Բանու Մուհաննա ցեղի առաջնորդը: Ալ-Ջահիր Բայբարս սուլթանն Իսա Իբն Մուհաննային 1260 թ. նշանակել էր բոլոր ասորիքյան բեդվինների էմիրը՝ amīr al-‘arab-ը: 1284 թ. նրա մահից հետո նրան այդ պաշտոնում փոխարինել է որդին: Ասորիքի արաբական ցեղերի կիսաինքնավար կազմավորումների մասին տե՛ս D. Ayalon, “The Auxiliary Forces of the Mamluk Sultanate”, *Der Islam*, vol. 65 (1), 1988, pp. 23, 27-31; M.A. Hiyari, “The origins and development of the amirate of the arabs during the seventh /thirteenth and eighth /fourteenth centuries” *BSOAS*, vol. 38 (3), 1975, pp. 509-524, ինչպես նաև R. Amitai-Preiss, *Mongols*, pp. 64-69:

102 Բնագրում՝ munawwirūn: Սրանք թշնամական տարածքները (մասնավորապես հա-ցահատկի դաշտերը) կրակի տվող զինվորներ էին: Տե՛ս նաև R. Amitai-Preiss, *Mongols*, pp. 125-116:

103 Այս դեպքերի հետ քիչ թե շատ զուգադրվում է Սմբատի այն հաղորդումը, որը Բայբարսը 1271 թ. որոշել է արշավել Կիլիկիա: Լևոնը, սակայն, իբր պատգամավոր է ուղարկել սուլթանին ընդառաջ և համոզել վերջինիս վերադառնալ: Տե՛ս Սմբատ Սպա-րապետ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 253: Նույնպես և վենետիկցի ճանապարհորդ Մարկո Պոլոն գրում է, որ 1271 թ. Այաս նորություններ են հասել, որ «Բաբելոնի սուլթան Բունդուկաթը մեծաքիվ մուսուլմաններով ներխուժել է Լեւմենիա (իմա՝ Կիլիկյան Հա-յաստան)՝ ասպատակելով երկիրը»: Տե՛ս *The Book of Ser Marco Polo the Venetian Concerning the Kingdoms and Marvels of the East*, vol. 1, trans. and ed. with notes, maps and other illustrations by H. Yule, London, 1875, p. 22:

104 «Քայնոմ» բերդի մասին հայալեզու սկզբնաղբյուրներում հիշատակութուններ չկան՝ մասնավորապես այն ժամանակաշրջանի համար, երբ բերդը Կիլիկյան Հայաս-տանի տարածքի մաս է կազմել: Տվյալ պարագայում ինֆորմացիայի միակ աղբյուրն օտարալեզու՝ մասնավորապես արաբական պատմագրության հուշարձաններն են: «Քայնոմ»-ը բերդի ավելի ուշ շրջանի անվանումն է, այդ թվում երբ գտնվել է Կիլի-կիո հայոց թագավորության վերահսկողության ներքո: Մինչդեռ արաբ-բյուզան-դական հակամարտության շրջանում է-ԺԱ-րդ դարերում, այն արաբներին հայտնի էր Հիսն ալ-Հադաս (Hiṣn al-Ḥadāt), կամ ավելի ճիշտ՝ ալ-Հադաս ալ-Համրա (al-Ḥadāt al-ḥamrā), իսկ հույներին՝ Adata (“Αδατα) անվանումներով: Այն մոտ չորս դար շարու-նակ եղել է արաբ-բյուզանդական սահմանային գոտու՝ Tuğūr-ի կարևորագույն ամ-բուրյուններից (‘awāṣim) մեկը՝ մշտապես կռվախնձոր լինելով երկու կողմերի համար:

Բերդը պատկանում էր ալ-Ջազիրայի (Հյուսիսային Միջագետքի) բերդաշարքին: Բերդի աշխարհագրական դիրքը ռազմավարական մեծ կարևորություն էր ապահովում նրա համար: Այն գտնվում էր Լեռնային Կիլիկիայի սահմանագլխին՝ Տավրոսյան լեռների ստորոտին՝ Մալաթիայի և Մարաշի միջև, և հսկում էր Ալբիստան տանող լեռնանցքը (Darb al-Hadath): Այս առումով այն կարևորագույն հենակետ էր արաբների համար Բյուզանդական կայսրության փոքրասիական տարածքներ ներխուժելու և ընդհակառակը՝ իսլամական հողերը բյուզանդական արշավանքներից պաշտպանելու համար: Ալ-Հադասի պատմության վերաբերյալ համառոտ հոգվածներ կան Իսլամի հանրագիտարանի առաջին և երկրորդ հրատարակություններում: Տե՛ս EI^I, vol. III, p. 187 և S. Ory, “Al-Hadath”, in EI², vol. III, pp. 19-20: Բերդի պատմության հատկապես վաղ շրջանի աղբյուրներն իր հայտնի աշխատության մեջ լավագույնս մատնանշել է Գ. Լը Սֆրենշը: Տե՛ս G. Le Strange, *Palestine under the Muslims. A Description of Syria and the Holy Land from A.D. 650 to 1500*, Alexander P. Watt, London, 1890, pp. 443-444 և ճուշդ՝ The Lands of the Eastern Caliphate (Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem conquest to the time of Timur), Cambridge University Press, Cambridge, 1905, pp. 121-122: Տե՛ս նաև F. Hild, *Das byzantinische Strassensystem in Kappadokien (Tabula Imperii Byzantini, Band 2)*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, 1977, p. 138-140; W.M. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor*, London, 1890, p. 301; Ղ. Ալիշան, *Սիսուան*, էջ 428; Բ. Կիպեւեւան, *Ծովք-Տլուք եւ Հռոմ-Կլայ (պատմական եւ տեղագրական ուսումնասիրություն)*, Վիեննա, Միլիթարեան տպարան, 1904, էջ 111-115 (սխալմամբ ալ-Հադասը նույնացնում է Այնթափի հետ); Գ.Ա. Սարաֆեան, *Պատմություն Անիթէպի Հայոց, հտ. Բ, Լոս Անճէլէս, Գալիֆորնիա, 1953, էջ 216; Հ.Թ. Նալբանդյան, Արարական աղբյուրները, էջ 155; Թ.Խ. Հակոբյան, Սա.Տ. Մելիք-Բախշյան, Հ.Խ. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հտ. 3 (Կ-Ն), Երևանի համալս. հրատ., Երևան, 1991, էջ 300; T.A. Sinclair, *Eastern Turkey: an Architectural and Archaeological Survey*, vol. IV, The Pindar Press, London, 1990, p. 77-79: Ամրոցի պատմությունը մենք առանձին հոգված ենք նվիրել: Տե՛ս Գագիկ Դանիելյան, «Կիլիկյան Հայաստանի բերդերն ու քաղաքներն ըստ մուսուլմանական աղբյուրների: Բ. Քայնուք», ՀՀՀ, Բեյրութ, 2021 (հանձնվել է հրատարակության):*

105 Ուշագրություն է արժանի մամուլեթյան գործի՝ «Տարսուսի կողմերի» վրա արշավելու վերաբերյալ Իբն Աբդ ալ-Ջահիրի հաղորդումը, որը ժամանակակից և հետագա սերնդի պատմիչները նույնությամբ փոխառել են: Սակայն, մուսուլմանական գործի Տարսոն հասնելը դուրյոն-ինչ անհավանական է աշխարհագրական տեսանկյունից: Մարիուս Կանարը հետևապես ենթադրել է, որ արաբ պատմիչը հավանաբար նկատի է ունեցել Եփրատի և Ակ սուրի միախառնման տեղում գտնվող «Թարսը», այլ ոչ թե «Տարսուսը»: Թ. Ամիտայը համաձայնել է Կանարի կարծիքին: Տե՛ս M. Canard, “Le Royaume”, p. 238; R. Amitai-Preiss, *Mongols*, p. 132:

106 Քայնուքի առանը հեղինակը ևս մի անդրադարձ է կատարում 1274/1275 թվականի անցքերի շարադրանքում, երբ բացատրում է Բայբարսի՝ Կիլիկիա ուղղված

արշավանքի շարժառիթները: Տե՛ս ներքևում: Իսկ Իզզ ալ-Դին Իբն Շադդադն այս արշավանքի մասին գրում է. «[Հիջրայի վեց հալոյու] յոթանասուներեք թվականին մեր տեր սուլթանը մտադրվեց արշավել Սսի երկիր: Դրա պատճառն այն էր, որ Հեքումը մահացել էր և նրանից հետո զաֆինն նստել էր որդին՝ Ատնը: Սա սկսեց փչացնել ամեն, ինչ եղել էր իր հոր և սուլթանի միջև, քանզի նամականագրում էր թաթարների հետ և կտրում Ռումից եկող ֆարավանները՝ յուրացնելով նրանց ապրանքները և տերերին կոտորելով»: Տե՛ս ‘Izz al-Dīn ibn Šaddād, Al-A‘lāq al-ḥaṭīra, ց. 1.2, §. 344: Մամլուքյան շրջանի մյուս պատմագիրները, ի տարբերություն Իբն Աբդ ալ-Ջահիթի, շատ անցողակի են անդրադառնում Քայնուքի առմանը: Բայբարս ալ-Մանսուրին, Շաֆի Իբն Ալին, Բադր ալ-Դին Բաքթաշ ալ-Փախրին, Կիրտայ ալ-Իզզի ալ-Խազինդարին ամրոցի գրավմանը մեկ-երկու նախադասություն են հատկացրել: Տե՛ս Baybars al-Manṣūrī, Zubdat al-Fikra, §. 139-140; Bektāš al-Fāḥirī, Tārīḥ al-Fāḥirī, §. 106; Qirtāy al-Ḥazindārī, Maḡmā‘ al-nawādir, §. 158: Նրանցից Շաֆի Իբն Ալին, ով Մուհի ալ-Դինի զարմիկն էր և նույնպես սուլթանական դիվանատան աշխատակից, իր Al-Manāqib al-sirriyya երկում, որը Al-Rawḍ al-zāhir երկի համառոտագրությունն է, գրում է. «Այս տարի սուլթանը հայեպայան զորքերից մի զորախումբ ուղարկեց Քայնուք, որ ալ-Հադաս ալ-Համրան է և որն ալ-Մուլթա-նաբեին հիշատակել է իր բեյթերում: [Պատճառն այն էր, որ] մեծացել էր նրա [իմա՝ հայոց արքայի] և հայերի ամբարտապանությունը, երբ թաթարների հագուստներ էին հագնում և կողոպտում վաճառականներին: Ասպատակեցին այն, կռվեցին այնտեղ եղածների հետ, գերեվարեցին, կոտորած ու թալան կազմակերպեցին հայոց երկրում»: Տե՛ս Šāfi‘ ibn ‘Alī, Ḥusn al-manāqib, §. 312: Ալ-Նուվայրին և Իբն ալ-Ջուսաֆն անմիջական աղբյուր են ունեցել Իբն Աբդ ալ-Ջահիթին և աննշան տարբերություններով ներկայացնում են նրա պատումը: Տե՛ս al-Nuwayrī, Nihāyat al-arab, ց. 30, §. 215; Ibn al-Furāt, Tārīḥ al-duwal, ց. 7, §. 1: Տե՛ս նաև al-‘Aynī, ‘Iqd-MMA, ց. 2, §. 118-119: Վերոնկարագրյալ իրադարձությունների հետ կարելի է գուգահեռել ասորի հակոբիկների մափրիան Բար Հեբրեոսի այն հաղորդումը, ըստ որի 1273 թ. ամռանն Այնթաբից և ալ-Բիրայից՝ լեռների կողմից, ավազակախմբեր են եկել Կլավդիա՝ մեծաքանակ գերիներ տանելով: Կլավդիայան Սամոսատի և Մալաթիայի միջև գտնվող հին բերդ էր, որտեղ հավանաբար մուսուլման ասպատակիչները որոշել են արշավել Քայնուքի գրավումից հետո՝ էլ ավելի շատ ավար և գերիներ ձեռք բերելու նպատակով: Ըստ պատմիչի՝ մուսուլմանները խուսափել են գիշերել այնտեղ և հապտապ հեռացել են, քանի որ վախենում էին մոնղոլական զորքերի կողմից բռնվելուց: Տե՛ս Bar Hebraeus, Chronography, p. 450: Բայբարսը չի սահմանափակվում Քայնուքով. հաջորդ տարում արդեն Հալեպի զորքը՝ էմիր Հուսամ ալ-Դին ալ-Այնթաբիի հրամանատարությամբ արշավում է Մարաշ: Տե՛ս ներքևում:

107 Հալեպի Համդանյան էմիր Սայֆ ալ-Դաուլան (կառ. 945-967 թթ.) է:

108 Հեթում Ա արքայի (կառ. 1226-1269 թթ.) և Սմբատ Սպարապետի հայրն է՝ Կոստանդին Գունդատարը (մահ. 1263 թ.):

109 Կասիդայի արարերեն բնագիրը տե՛ս **al-Mutanabbī**, Al-Dīwān, Dār Bayrūt, Bayrūt, 1983, թ. 378-392, իսկ մանրամասն վերլուծության և ուսումնասիրության համար տե՛ս **J. Derek Latham**, “Towards a Better Understanding of al-Mutanabbī’s Poem on the Battle of al-Hadath”, JAL, vol. 10 (1979), pp. 1-22; **A. Hamori**, *The Composition of Mutanabbī’s Panegyrics to Sayf Al-Dawla*, E.J. Brill, Leiden, 1992, pp. 10-11:

110 Պատմիչը վրիպում է. հիշյալ օրը կիրակի է եղել:

111 Խորեզմշահերի պետության վերջին տիրակալը (կառ. 1220-1231 թթ.):

112 Խոսքը մոնղոլական Իլխանության մասին է:

113 Քրիստոնյա հայ հետախույզի կամ սուրհանդակի օգտագործումը հնարք էր՝ թե՛ Աբաղայի և թե՛ «Բաղդադի կաթողիկոսի» մոտ կասկածները չհարուցելու համար:

114 Այս միջադեպն իր գրքում քննարկել է նաև Ռ. Ամիրտայը: Ըստ նրա ժամանակագրական առումով հիշյալ պատմության մեջ վկայաբերված պատրիարքը պետք է որ նեստորականների կաթողիկոս Մար Դենհան լինի: Վերջինս, սակայն, աթոռակալել է մինչև 1281 թ.: Հետևաբար ընտրությունը կանգնում է նրա նախորդի՝ Մար Մաքիբայի (մահ. 1265 թ.) վրա: Ժամանակի քրիստոնյա հեղինակները՝ Բար Հերբեոսն ու Իբն ալ-Ֆուլատին, վերջինիս դեմ հյուսված խարդավանքի մասին լռում են, ինչը կասկածի տակ է դնում հնարքի հանդուրժյունը: Տե՛ս **R. Amitai-Preiss**, *Mongols*, p. 149:

115 **Al-Nuwayrī**, *Nihāyat al-arab*, ց. 30, թ. 132-133; **Ibn al-Furāt**, *Tārīḥ al-duwal*, ց. 7, թ. 4-5; **al-Ṣafadī**, *Wafī*, ց. 10, թ. 185.

116 Հմմտ. **al-Nuwayrī**, *Nihayat al-arab*, ց. 30, թ. 216; **Baybars al-Manṣūrī**, *Zubdat al-fikra*, թ. 144; **Ibn al-Furāt**, *Tārīḥ al-duwal*, ց. 7, թ. 25; **al-Maqrīzī**, *Al-Sulūk*, ց. 1.2, թ. 616: Բար Հերբեոսի վկայությամբ 500 հեծյալներից բաղկացած մի զորախումբ մարտի է բռնվել հայկական զորքի հետ և ջարդվել, որից հետո մոտ 8000-անոց մուսուլմանական զորք է հատել երկրի սահմանները (խոսքը հաջորդած արշավանքի մասին է, որի վերաբերյալ տե՛ս ստորև): Տե՛ս **Bar Hebraeus**, *Chronography*, pp. 452-453: Հնարավոր է, որ խոսքն այստեղ Հուսամ ալ-Դին ալ-Այնթաբեի գլխավորած այս զորախմբերի մասին է:

117 Արշավանքի վերաբերյալ Իբն Աբդ ալ-Ջահիրի հաղորդումն անմիջականորեն թե միջնորդաբար սկզբնաղբյուր է եղել ալ-Նուվայրիի, Իբն ալ-Ֆուլատի և ալ-Մակրիզիի համար, և հետևաբար նրանց ներկայացրած պատմումները չնչին հավելյալ տվյալներ են պարունակում արշավանքի վերաբերյալ: Ուստի Բայբարսի կենսագրի պատումը քննելիս ստորև նրանց երկերին հղենք միայն նշանակալի տարբերությունն ունենալու դեպքում: Տե՛ս **al-Nuwayrī**, *Nihayat al-arab*, ց. 30, թ. 216-219; **Ibn al-Furāt**, *Tārīḥ al-duwal*, ց. 7, թ. 25-33; **al-Maqrīzī**, *Al-Sulūk*, ց. 1.2, թ. 616-618: Իբն ալ-Դավադարին իր շարադրանքը կառուցել է Իբն Աբդ ալ-Ջահիրի «Ծաղկուն պարտեզ» և Իբն Շադդադի «Ալ-Մալիֆ ալ-Ջանիֆի պատմություն» երկերի պատումների միաձուլմամբ, իսկ զպտի Մուֆադդալ իբն Ֆադալը հավանաբար ձեռքի տակ գերազանցապես ունեցել է հենց Իբն ալ-Դավադարիի երկը: Տե՛ս **Ibn al-Dawādārī**, *Kanz al-durar*, ց. 8, թ. 177-182 և

Համատ. Mufaḍḍal ibn Abī al-Fadā'il, Al-Nahj al-sadīd (PO, t. 14), §. 225-233 [p. 389-397]: Բայբարս ալ-Մանսուրին անձամբ մասնակցել է արշավանքին և իբն Աբդ ալ-Ջահիրի պատումը ձեռքի տակ ունենալուց զատ՝ որոշ դեպքերում շարագրանքը համեմել է նաև իր սեփական հիշողություններով: Նա արշավանքի նկարագրությունն անդրադարձել է իր երկու երկրերում: Տե՛ս Baybars al-Manṣūrī, Zubdat al-fikra, §. 144-145 և Համատ. Խոյսի՝ Al-Tuhfa al-mulūkiyya, §. 80-81: Ալ-Այնի պատմիչն իր հերթին հիմնական սկզբնաղբյուր է ունեցել Բայբարս ալ-Մանսուրիին: Տե՛ս al-'Aynī, 'Iqd-MMA, §. 2, §. 132-134: 118 Այս առնչությամբ հարկ է ուշադրություն դարձնել Սմբատի մի հաղորդման վրա՝ մի բերդի շինարարության մասին. «Ի սոյն ամի (1272 թ.) քազատոն Լետոն հրամայեաց շինել ամրոց առ լեռամբն Տաւրոսի, հանդէպ Բաշայաղք զօրավարին Անդրէի պահաւանիցն, կիսօրեայ ճանապարհաւ հետի, ի պահպանութիւն այնմ գաւառին և հոշակատոն ճանապարհին խոզ ձորոյ: Որ և ի նոյն ամի յոր սկսաւ, կատարեաց զնա, և ամուսնեաց զնա Կատարեաց»: Տե՛ս Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 254:

119 1274 թ. Լիոնում տեղի ունեցավ եկեղեցական ժողով, որի կազմակերպիչը Գրիգորիոս Ժ պապն էր:

120 Իզզ ալ-Դին իբն Շահդադն իր Al-A'lāq al-ḥaṭira երկում գրում է. «Երբ եկավ [հիջրայի] 673 թվականը մեր տեր սուլթանը մտադրվեց թիւախել Սիւք: Դրա պատճառն այն էր, որ Հեքումը մահացել էր և նրանից հետո գահին նստել էր նրա որդին՝ Լեոնը, ով սկսել էր փչացնել այն ամենն, ինչ եղել էր իր հոր և սուլթանի միջև՝ քաթարների հետ նամակագրությամբ, Ռումի երկրից դուրս եկող Բարսականները կտրելով, նրանց ապստամբները վերցնելով և տերերին ձերբակալելով»: Տե՛ս 'Izz al-Dīn ibn Ṣaddād, Al-A'lāq al-ḥaṭira, §. 1.2, §. 344: Արշավանքի ձեռնարկման հիշյալ պատրվականները հենց այնպես չէ, որ հիշատակվում են: Ժիշտ է՝ 1268 թ. Անտիոքում կնքված հայ-մամլուքյան պայմանագրի տեքստը մեզ չի հասել, բայց պարզ է, որ այստեղ ակնարկվում են հենց այդ պայմանագրի որոշ կետեր՝ այն է՝ բերդեր չկառուցելը և եղածները չամրացնելը, Կիլիկիայի տարածքով անցնող վաճառականների անվտանգությունն ապահովելը, հետախուզական տեղեկություններ հաղորդելը: Պատահական չէ, որ հիշյալ պարտավորությունների մեծ մասն ամրագրված է նաև 1285 թ. պայմանագրում, որի տեքստն իբն Աբդ ալ-Ջահիրը պահպանել է իր Taṣrīf al-ayyām երկում: Այն թարգմանաբար կներկայացնենք ստորև:

121 Al-Qurān, 2/205.

122 Բայբարսին նվիրված իր կենսագրական երկում իբն Շահդադն արշավանքի կազմակերպման մեկ ուրիշ պատճառ է բերում: Ըստ նրա՝ Բայբարսին Կիլիկիա արշավելու միտքը հուշել է Ռումի գեռատի սուլթան Ղիյաս ալ-Դին Քալխտարով Գ-ի վեդիր-խնամակալը՝ Մուհինն ալ-Դին ալ-Բարվանան (Փերվանե): 1270-ական թվականների սկզբներին Փերվանեն մի խումբ սելջուկյան էմիրներին հետ միասին երկակի և խճճված զինանագիտական խաղի մեջ մտավ սուլթան Բայբարսի և իլխան Աբադայի հետ: Գաղտնի նամակագրություն հաստատելով Բայբարսի հետ՝ նա նրան խնդրեց զորք ուղարկել Ռումը մոնղոլներից զրավելու համար, միայն թե վերջինս Ղիյաս ալ-Դինին չհեռացնի սուլթանությունից գահից, իսկ իրեն թողնի վերջինիս աթաբեկի պաշտոնում:

Բայբարսը ճիշտ է մեծ զգուշավորություն, բայց այնուամենայնիվ ընդունում է Փերվանեի առաջարկը, քանզի նրան չէր կարող չհետաքրքրել Ռումը մոնղոլների տիրապետությունից խլելու և այնտեղ մամլուքյան ազդեցություն հաստատելու այս ախորժելի առաջարկը: Սակայն հետո իր գործողությունների անկանխատեսելիությամբ աչքի ընկնող Փերվանեն հապաղում է: Ըստ Իբն Շադդադի՝ երբ սուլթան Բայբարսը 1275 թվականին Ասորիք է գալիս, Մուին ալ-Դինը նրան լարում է Կիլիկյան Հայաստանի դեմ՝ հետևյալ ուղերձը հղելով. «Այս տարի թիբախի՛ր Սիսը, և մյուս տարի ես քեզ կթագավորեցնեմ [Ռումի] երկրում, եթե Ալլահը կամենա»: *Տե՛ս 'Izz al-Dīn ibn Šaddād, Tāriḥ, ֆ. 106: Բոլորից տարբերվող տարբերակ է ներկայացնում Բար Հեբրեոսը: Նա գրում է. «Այս ժամանակ որոշ արաբ եգնավորներ (կամ դերվիշներ, բնագրում՝ fāqir)՝ մոտ 30 հոգի, Կիլիկիա են եկել Ասորիքից՝ Տարսուսում թաղված խալիֆա Մամունի դամբարանից օրհնություն առնելու նպատակադրությամբ: Կասկածներ կային, որ Բունդուկդարը՝ եգիպտոսի տերը, կարող է ծաղկած նրանց մեջ լինել՝ նպատակ ունենալով հետախուզել մյուս թագավորությունները: Կիլիկիայի տերը ձերականաց նրանց և վերցնելով՝ մի մեծ բերդում փակի տակ առավ: Երբ այս ասելուսն եգիպտոս հասավ, սկսեցին դեսպաններ հաճախել՝ բանտարկվածներին հանձնելու հարցով»: Ըստ մափրիանի՝ երբ Լևոնը հրաժարվել է բավարարել դեսպանների պահանջը, եգիպտացիների զորքը Կիլիկիա է ներխուժել Մեծ Պահլավի օրերին: Տե՛ս Bar Hebraeus, Chronography, p. 452:*

123 Բայբարսի արշավանքը, երևում է, իսկապես անակնկալ է եղել Հայկական իշխանությունների համար: Իր չափածո պատմության մեջ Վահրամ Բաբունին է գրում այդ մասին՝ սուլթանին մեղադրելով Հեթումին հետ կռած պայմանագիրն ու իր տված խաղաղությունն երբեմն խախտելու մեջ.

«Յեգիպտոս՝ սուլտանն եղեալ.

Որ յարալին՝ Հեթմոյ սկսեալ,

Յաւուրցն սէր՝ և ուխտ եղեալ:

Այժմ իւր երդմանն՝ ստունգանեալ,

Եւ վերստին՝ այսէն եկեալ.

Եւ ոչ նախկին՝ ազդ արարեալ,

Այլ թաքնաբար՝ ասպատակեալ»:

Տե՛ս Վահրամ Բաբունի, Ուսանաւոր պատմութիւն, էջ 231:

124 Հին Կահիրեի երեք հիմնական դարպասներից (Bāb al-naṣr՝ «Հաղթանակի դարպաս», Bāb al-futūḥ, Bab al-Zuwayla) մեկն էր: Bab al-naṣr անունը կրող առաջին դարպասը կառուցվել է դեռ Կահիրեի հիմնադրման (968 թ.) ժամանակ՝ ֆաթիմյան խալիֆա ալ-Մուիզզի զորապետ ալ-Ջաուհար ալ-Սիկրիյի ձեռքով: 1168 թվականին Կահիրեի տարածքն ընդարձակվել է, և ալ-Մուսթանսիր խալիֆայի Հայազգի վեզիր Բադր ալ-Ջամալին հիշյալ դարպասի փոխարեն կառուցել է նոր ավելի հզոր մեկը՝ կոչելով այն Bāb al-‘izz («Հզորության դարպաս»): Այնուամենայնիվ, ավելի գործածական է եղել դարպասի հին անունը, որով էլ պահպանվել է մինչև մեր օրերը: Ըստ ալ-Մակրիզիի՝

Կահիրեի վերոհիշյալ երեք դարպասները կառուցել են Բադր ալ-Ջամալիի կողմից Ուռհայից (Եդեսիա) ժամանած երեք (ենթադրաբար հայ) ճարտարապետներ՝ յուրաքանչյուրը մեկ դարպաս: Տե՛ս **al-Maqrīzī**, *Al-Hiṭaʿ*, ց., 2, §. 269:

125 Հայալեզու աղբյուրներից մամալուքյան արշավանքի մեկնարկի մասին հստակ թվական է տալիս 1275 թ. գաղափարված մի ավետարանի գրիչը. «Յամսեանն մարտի, որ ար Ի և Ե (իմա՛ն 25)՝ երկուշաբթի, գոռոզն փարատուն, արբանեակն սատանայի, առեալ զառաջնորդն իւր զԲելիար ամենայն զարաւմն իւրով Ի յաւգնութիւն իւր և ամենայն հնազանդելոց նորա, զարաւոժողով արաւեալ զամենայն երկիրն եգիպտացոց՝ Ի մեծէ մինչև ցոխոքունս, մինչ գրեթէ Ժ (10) քիւր էր զարւմ նորա, և եկեալ երկիրս Կիլիկեցոց...»: Տե՛ս **ՀԶՀ, ԺԳ դար**, էջ 454: Տե՛ս նաև **Ա. Հովնանճիսյան**, *Կիլիկիա*, էջ 81:

126 Ըստ Իբն Շադդադի՝ սուլթանը Կահիրեից դուրս է եկել Շաաբան ամսի 2-ին (1275 թ. հունվարի 31)՝ իրեն եգիպտոսում փոխարքա հռչակելով էմիր Շամս ալ-Դին Ակսուռնկուր ալ-Ֆարիկանիին: Նա Դամասկոս է ժամանել նույն ամսի 29-ին՝ հինգշաբթի օրը (փետրվարի 27), որտեղից դուրս է եկել Ռամադան ամսի 7-ին (1275 թ. մարտի 6): Տե՛ս **ʿIzz al-Dīn ibn Šaddād**, *Al-Aʿlāq al-ḥaṭīra*, ց. 1.2, §. 344: Ջարմանալի է, որ իր մյուս երկում նույն հեղինակը որպես Կահիրեից սուլթանի մեկնման օր արձանագրել է ամսի 4-ը: Տե՛ս **ʿIzz al-Dīn ibn Šaddād**, *Tārīḥ*, §. 106:

127 Կենսագրական բառարաններում այս էմիրի մասին հավելյալ տեղեկություններ չեն գտնվում: Նրա անունը հիշատակված է սուլթանի՝ Կեսարիայի և Արսուֆի շրջաններում շուրջ 6 տասնակ մամուլուք էմիրների տիրույթներ (ոմանց ամբողջական գյուղեր) շնորհելու վերաբերյալ սուլթանի հրապարակած կալվածագրում: Փաստաթղթի ընդօրինակությունը հավանաբար կցված է եղել «Մալկուն պարտեզ» երկին որպես հավելված, բայց մեզ չի հասել: Փոխարենը նրա երկից անմիջապես կամ միջնորդավորված օգտված մի խումբ պատմիչներ, ինչպես Շաֆի իբն Ալին, Իբն ալ-Յուրաթը, ալ-Մալիրիդին և այլք պահպանել են վավերագրի տեքստն իրենց երկերում:

128 Իզզ ալ-Դին Այբակ ալ-Աֆրամը Բալբարս սուլթանի օրոք զբաղեցրել է «ամիր-ջանդարի», այլ կերպ ասած՝ սուլթանական գինանոցի (*zardhāna*) վերակացուի և սուլթանի վրանի անվտանգության պատասխանատուի բարձր պաշտոնը: Մի քանի անգամ նշանակվել է նաև եգիպտոսի փոխարքայի պաշտոնում: Ընդհուպ մինչև իր մահը՝ 1295 թ., Իզզ ալ-Դինին ավելի հաճախ վստահվել են նաև չինարարական և հասարակական կարևորագույն աշխատանքներ: Տե՛ս **al-Safadī**, *Wāfi*, ց. 9, §. 268, ինչպես նաև **N.O. Rabbat**, *The Citadel of Cairo. A New Interpretation of Royal Mamluk Architecture*, E.J. Brill, Leiden-New York-Köln, 1995, p. 149; **R. Irwin**, *The Middle East*, p. 149; **K. Raphael**, *Muslim Fortresses*, p. 133:

129 *Al-Qurān*, 56/1-6.

130 **Al-Buḥtūrī**, *Al-Dīwān*, bi-taḥqīq Ḥasan Kāmil al-Širāfi, Dār al-maʿārif, al-Qāhira, 1964, §. 124.

131 Երևում է «Մսիսի կամուրջ»-ի մոտ բավական զրամատիկ իրադարձություններ են տեղի ունեցել, որոնց մասին Իբն Աբդ ալ-Ջահիրը չի մանրամասնում: Փոխարենը Իբն Շադդադը գրում է, որ առաջինը, ով հատեց «Սսի երկրի» սահմանները Բադր ալ-

Դին Բիլիք իբն Աբդ Ալլահ ալ-Խազինզարն էր՝ մի խումբ այլ էմիրների հետ մեկտեղ: Սրանց գլխավորած ուժերը Ռամադան ամսի 21-ին (մարտի 20) ալ-Խսքանդարուն հասնելով՝ մուսուլմանական զորքն սկսել է սրի և կողոպուտի ենթարկել հայ բնակչությանը: Սրանից հետո ուղղվել են դեպի Մսիս և տեսել, որ հայերը ցանկանում են այրել և արդեն կրակի են տվել Զահան գետի վրա գտնվող կամուրջը: Նրանց, սակայն, հաջողվել է մարել հրդեհը և գետանցում կատարել, որից հետո վրեժխնդիր են եղել հայերից՝ սրի քաշելով բոլորին՝ բացի կանանցից և երեխաներից: Հետո այս առաջապահ գնդերին է հասել սուլթանական զորքը և անցնելով կամուրջը երեք օր դադար առել այնտեղ: Տե՛ս **ʿIzz al-Dīn ibn Šaddād**, *Al-Aʿlāq al-ḥaṭīra*, ց. 1.2, ք. 344: Այս մանրամասները հեղինակը հավանաբար իմացել է սուլթանի հետ արշավանքին մասնակցող վեղիր Թաջ ալ-Դին Մուհամմադ իբն Մուհամմադ իբն Ալի Իբն Հաննայի իրեն ուղղված նամակից՝ թվագրված Շավվալ ամսի 3-ով (ապրիլի 1): Այս նամակի մասին նա հիշատակում է իր մյուս երկում: Տե՛ս **ʿIzz al-Dīn ibn Šaddād**, *Tārīḥ*, ք. 106: Ալ-Բիրզալին երկորդում է, որ մամլուքյան զորքերը Սսի երկիր են մտել Ռամադան ամսի 21-ին և դուրս եկել Շավվալի 20-ին: Տե՛ս **al-Birzālī**, *Al-Muqtaṭṭaʿ*, ց. 1, ք. 325:

132 իբն Շադդադն ավելի պարզ է արտահայտվում այս թուրքմենների մասին: «Սուլթանի՝ Սսի երկրի խորհերն ընթանալու ժամանակ մոտ 20 հզ. տուն բուխմեններ և մեծաթիվ բեղվիմեններ են եկել են եկել՝ խնդրելու, որ իրենց կյանքը խնայի: Սրանք Հեթումի կողմն էին անցել, երբ թաթարները գրավել էին հալեայան շրջանները: Նրանցից ոմանց (սուլթանը) էլիբուքյան աստիճան ղնորհեց, ոմանց տիրույթներ՝ նրանցից տուրք վերցնելով (բնագրում՝ *ʿidād*, այն է՝ թիվ) վերցնելով»: Տե՛ս **ʿIzz al-Dīn ibn Šaddād**, *Al-Aʿlāq al-ḥaṭīra*, ց. 1.2, ք. 346: Ամենայն հավանականությամբ նույն այս թուրքմենների մասին է խոսում Բար Հերբեհուրը, երբ գրում է. «Երկրում կային մոտ 10 հզ. բուխմեններ, որոնք նույնպես մեծ վնաս հասցրեցին Բիստունյանների ունեցվածքին: Բայց երբ եգիպտացիները հեռացան, արհամ (իմա՝ Լևոնը) նրանց բոլորին սպանեց, գերեց նրանց ընտանիքներին, հափշտակեց նրանց ողջ ունեցվածքը»: Տե՛ս **Bar Hebraeus**, *Chronography*, p. 453: Վահրամ Բաբունու չափածո պատմությունից էլ պարզ է դառնում, որ Շիշյալ թուրքմենները խաշնարածների ցեղեր էին, որոնց հայոց արքան իր երկրում բնակվելու և իրենց հոտերն արածեցնելու վայրեր էր հատկացրել .

«Անձամբ գհետ՝ զօրացն եղեալ,

Որ Բան զաազ՝ առաւելեալ.

Այլ և աստի՝ զԱռաքն առեալ,

Եւ զԹուրման՝ ըն ժողովեալ:

Որք ի վաղուց՝ հովիւք եկեալ,

Խաշնադարմանք՝ և աստ բնակեալ.

Սոքա տեղեակ՝ երկրիս եղեալ,

Եւ զամենայն՝ գործ իմացեալ:

Որք իբր ի նա՝ եղեն յարեալ,

Ձրոյոր երկիրս ապականեալ.
Քիրապատիկ՝ շար գործեցեալ»:

Տե՛ս Վահրամ Բաբունի, Ոտանաւոր պատմութիւն, էջ 231-232:

Եվս մի վկայութիւն այս դեպքերի մասին. 1286 թվականին գրված Հեթում արքայորդու Ճաշոցի հիշատակարանում կարգում ենք. «... սուլտանն Մըսա, որ յաւուր Հայոց թագաւորիս եմուտ ի Կիլիկիւն, դարձեալ յաւուրս Լևոնի եկն զօրոք բազմաւ յաշխարհս Հայոց, և եկեալ Արապ և Թուրքման ամբոխիւք, որ ընդ նմա միաբանեալ էին, և աներեցին դարձեալ զաշխարհս Կիլիկիայ: ... Բայց իբրև թշնամիքն գնացին... նախ կոտորեաց զբազում զօրս սուլտանին Մուսայ ի Հարունին, և ապա զբազումս ի Թուրք սեռէն՝ և յոյով առ և ասար շահեցաւ, այլ և եգիտ շնորհս առաջի զխստորին Մուղալ զօրուն, մինչ զի պարգևս և պատիւս յոյով շնորհեաց նմայ, ամէն»։ **Տե՛ս ՀՁՀ, ԺԳ դար, էջ 589:**

133 Իբն Շադդազը գրում է, որ երբ սուլթանը Սիս է հասել, տեսել է, որ Լևոնը փախուստ է տվել այնտեղից, ուստի նրա հետևից է շարժվել, բայց չհասնելով՝ հետ է վերադարձել և պաշարել քաղաքի միջնաբերդը, որը գիմադրություն է կազմակերպել։ Տե՛ս 'Yzz al-Dīn ibn Šaddād, Al-A'lāq al-ḥaṭīra, ց. 1.2, ց. 346: Բար Հեբրեոսն էլ գրում է, որ Սիս հասնելով, Բայբարսն այնտեղ ոչ ոքի չի գտել, քանի որ ամբողջ բնակչությունն ապաստան էր գտել միջնաբերդում։ Տե՛ս Bar Hebraeus, Chronography, p. 453: Հակոբիկները մափրիանը պատմում է նաև ասորական, հայկական և հունական մի շարք վանքերի և եկեղեցիների կործանման և բազմաթիվ հոգևորականների սպանության մասին։ Մար Իգնատիոսը՝ հակոբիկների պատրիարքը, ստիպված է եղել թողնել Սսի մերձակայքում գտնվող իր նստոցը և փախչել Վասիկա բերդ, մինչև թշնամու հեռանալը։ Տե՛ս նույն տեղում։ 1275 թ. ավետարան ընդօրինակած Ստեփանոս Վասիկայեցի անունով ժամանակակիցն այս առնչությամբ գրում է. «Եւ զայս ոչ միտ առեալ թագաւոր[իւն] մերոյ և ամենայն զաւրաց նորա, այլ որպէս արեալք և յիմարեալք կացին և ոչ կարէին զղիւմ ունել. և հրեշտակոյքիւն առաքիւն ի խաղաղոյքիւն և կամ տալ հարկս, զի մի եկեալ գերեցել զամենեսեան»։ Տե՛ս ՀՁՀ, ԺԳ դար, էջ 454: Իբն Վասիլի շարահարող Իբն ալ-Մուղալլիլը, հիշյալ անցքերի մասին խոսելիս, մեջբերում է արշավանքի մասնակից և ականատես Ֆախր ալ-Դին Իյազ ալ-Մուկրիի՝ Բայբարսի ներքինու հաղորդած անձնական տեղեկատվությունը. «Երբ մտանք Սիս, Սսի տիրոջ ենթակաների շարքերում գտնվող լրտեսներից լուրեր հասան, որ նա իր գործերով՝ մոտ 2 հազար հեծյալ, որից 500-ը՝ ֆրանկ, 1500-ը՝ հայեր, ուղևորվել է Իբն Կարամանի [երկրին] հարող լեռներ»։ Տե՛ս Ibn al-Muğayzil, Dayl, ց. 80: Հեղինակի հաղորդած այս տեղեկությունը հայկական ուժերի թվաքանակի և կազմի մասին բացառիկ է։ Լևոնի՝ Իբն Կարամանի երկրի կողմը գնալու պատճառը հավանաբար գոնե թուրքմենական հարձակման վտանգը չեզոքացնելու նրա մտադրությունն էր, ովքեր առաջին անգամ չէ, որ օգտվելով մամլուքների ներխուժումից, պիտի իրենց հերթին ավերի ու ավարի ենթարկեին երկիրը։ Հայոց արքայի անմիջական շրջապատում մամլուքյան լրտեսների առկայության մասին վկայությունն էլ խոսում է մամլուքյան հետախուզական հզոր տեխնիկայի մասին։

134 Քաղաքի միջնաբերդը, ինչպես երևում է, մամուլքներն այդպես էլ չեն գրավել: Սուլթանը վճռել է ժամանակ չծախսել նրա առման վրա, մանավանդ որ այնտեղ չէր գտնվում հայոց արքային, ով հեռացել էր նախքան մամուլքյան զորքերի ժամանումը: Բայցարսը, գուցե խուսափելով մոնղոլների հակազդեցությունից, գերադասել է սրընթաց ասպատակ փուլ երկրով մեկ և ահռելի ավարով հետ դառնալ:

135 Ըստ Բար Հեբրեոսի՝ մուսուլմանները Տարսոնում եղած մի աշտարակից ազանի կոչ են արել և շարժվել դեպի ծովափնյա շրջանները՝ ընդհուպ մինչև Կոռիկոս: Տե՛ս **Bar Hebraeus, Chronography**, p. 453: Ըստ արքունի դիվանագետ Վահրամի՝ թշնամական զինվորները կրակի են տվել Տարսոնի Սբ. Սոֆիա տաճարը և ավարառություն են թարկել քաղաքը.

«Զերկիրս գայս՝ շրջապատեալ.

Եւ բովանդակ՝ հոռյ տուեալ,

Եւ զՏարսոն՝ մեծն աւերեալ:

Զերեկիմ՝ և զհոշակեալ,

Զսուրբ Սոփեայ՝ տանաքն վառեալ,

Եւ զհաղափին՝ աւարն առեալ,

Եւ այսպիսի՝ շարիս գործեալ»:

Տե՛ս Վահրամ Բաբունի, *Ոտանաւոր պատմութիւն*, էջ 232:

136 «... Քան զառաջին՝ ըն գոր տեսեալ,

Զի ի լերանցն ի վայր բերեալ.

Զխաչն և զմարդիկ՝ որ թափուցեալ,

Եւ բովանդակ՝ ի սուր մաշեալ»:

Տե՛ս Անդ, էջ 232:

137 Իսկ ըստ Բար Հեբրեոսի՝ թշնամին Այաս է հասել մարտ ամսի 25-ին՝ սպանելով բոլոր նրանց, ում գտել են այնտեղ: Բնակչության մի մասը, որ հասցրել էր փախչել, ապաստան էլ գտել քաղաքից ոչ հեռու գտնվող մի փոքրիկ կղզու վրա: Բայց փրկված լինելով եգիպտացի արաբներից, այսացիներն այժմ էլ ենթարկվել են ֆրանկ ծովահենների հարձակմանը, ովքեր հափշտակել են նրանց ողջ ունեցվածքը՝ մինչև իսկ վերարկուն, որ իրենց հետ կղզի էին տեղափոխել, թեև չեն սպանել: Տե՛ս **Bar Hebraeus, Chronography**, p. 453:

138 «Վագորդներ» ասելով նկատի ունի նժույգներին:

139 1275 թ. մամուլքյան արշավանքն աղետ էր Կիլիկիայի համար, նույնպիսի կամ գուցե ավելի սարսափելի աղետ, քան 1266 թ. պատահածն էր: Ըստ Բար Հեբրեոսի՝ սպանվածների թիվը հասնում էր 60 հազարի, իսկ գերություն քշված կանանց ու երեխաների թիվն անհաշվելի էր: Տե՛ս **Bar Hebraeus, Chronography**, p. 453: Հայ ժամանակակիցներից մեկը դառը կսկիծով և ափսոսանքով է գրում երկրին պատուհասած դժբախտության մասին: Նա գրում է. «Եւ նա յամկարծակի, որպէս զհուր ցոլացեալ ի վերայ ամենեցուն, ցիր և ցամ արար զնոսա, և զամենայն փաղափս և զգեալս՝ զղաշտայինս և

զլեռնայինս, հրկէզ արար և զարս և զկանայս ի քանամենից ի վեր՝ ի սուր սուտերի մաշեաց, և զտղայսն առ ոտս երկվարացն արկեալ զի տրորեսցին, որպէս զմարախ անքիւ բազմութեամբ, և զարշկունս և զմանկունս գերի տարեալ յաշխարհն իւր, և կացեալ յերկիրս Կիլիկեցոց զաւուրս երեսուն անասան և անհոգ, և ոչ ոք էլ ընդդէմ նո[րայ] և ոչ մի, և ոչ մնաց ի սահմանացն դաշտ[այն]ոց, ոչ մեծ և ոչ փոքր որ ոչ ըմբռնեցաւ ի ձեռս նորա ամենայն ստացուածով իւրեանց: Եւ մնաց երկիրս այս աւերակ յամենայնի, զատ ի քանամնաց և յամրացաց աշտարակաց, և զաղէտ սորին և կսկիծ որպիսի կարացցիք ընդ գրով արկանել, զի հակառակն ճշմարտութեան և մարդասպանն ի սկզբանէ նախանձեցաւ ընդ ճշմարիտ գաղինն զենումն, որ յամենայն աւուր զամենեսեան վերստին նորոյցէր և յուսատէր, և զարացուցանէր զհաւատացեալս իւր»: **Տե՛ս ԶՁԷ, ԺԳ դար, էջ 454:** «Եւ ի թուիս Հայ[ոց] ՁԻԻ (1275)... յորում ըստ մեղաց մերոց զարացեալ անաւելն իշխանն հարատյ՝ տէն Մարայ, ելեալ աշխարհս Կիլիկեցոց բազում զաւաւթ, և ի սուր սուտերի մաշեալ զքնակիչս զաւառիս, և զհաղաքս և զգեալս հոռոյ ճարակ արարեալ, և անքիւ բազմութիւն մարդկան ի գերութիւն վարեալ, բազում աւարաւ՝ ողջանդամ յաշխարհ իւր դարձաւ: Եւ մնացեալքս ի լեռնս և ի ծերպս վիմաց յանէ անաւրինին այսր-անդր դեգերեալ՝ ակն ունելով ողորմութեան և խնամոցն Աստուծոյ»: **Տե՛ս Անդ, էջ 456: 140 Պատահական չէ, որ Կիլիկիայում Հայկական պետութեան կայացումը կապվում է Մլեհհի իշխանի անվան հետ: Չէ՞ որ նրա օրոք ձեռք բերված մեծագույն նվաճումը բյուզանդացիների նկատմամբ տարած վճռական հաղթանակն էր ու ցածրագիր Կիլիկիայի երեք խոշոր քաղաքների՝ Ադանայի, Տարսոսի և Մամեստիայի (Մսիսի) գրավումը: Հաղորդումը, սակայն, Մուհհի ալ-Դինի հեղինակային շարադրանքը չէ: Նրա սկզբնաղբյուրը Հալեպի էմիր ալ-Դին Ջանգիի ատենադպիր և քաղաքապետ Իմադ ալ-Քաթիբի ալ-Իսֆահանիի (մահ. 1201 թ.) Al-Barq al-Šāmī («Ասորիքյան կայծակ») աշխատությունն է: Մատենագրի վկայությունները, սակայն, միջնորդավորված են մեզ հասել, քանզի երկի բնագիրն ամբողջական տեսքով չի պահպանվել: Աշխատությունը մի մասը պահպանվել է ԺԳ դարի հեղինակ ալ-Բուհարիի համառոտագրությունում (Sanā al-Barq al-Šāmī՝ «Ասորիքյան կայծակի փայլատակում» վերնագրով), որում Մլեհհին վերաբերող հաղորդումը ցավոք տեղ չի գտել: Փոխարենը մեզ հետաքրքրող հատվածը մասնակի «սրբագրություններով» (ոմանք նախորդներից փոխառելով) պահպանել են ավելի ուշ շրջանի արաբագիր մատենագիրները՝ Աբու Շաման, Իբն Աբդ ադ-Ջահիրը, Իբն ալ-Դավադարին, ալ-Նուվայրին, ալ-Ջադարին, ալ-Ջահաբին, զպտի մատենագիր Մուֆադդալ Իբն ալ-Ֆադալը (Իբն ալ-Ասսալ), Իբն ալ-Ֆուրաթը, Ինչ-պես նաև Ժե դարի արաբ մատենագիր Իբն ալ-Շիհնան: Այս իրադարձությունների առնչությամբ իր «Լիակատար պատմության» մեջ վկայություններ է ավանդել նաև Իբն ալ-Ասիրը, ով չնայած սովորություն համաձայն չի հիշատակում իր աղբյուրը, բայց շատ հավանական է, որ նրա պատումը նույնպես Իմադ ալ-Քաթիբի հաղորդման մոտավոր վերաշարադրանքն է:**

141 Սխալմունք է: Մլեհհի հաղթանակը Կիլիկիայի բյուզանդացի դուքս Կալոմանի նկատմամբ էր: Այս մասին ավելի ստույգ տեղեկություն Արաբալեզու աղբյուրներից կա ԺԳ դարի մի տարեգրություն մեջ՝ «Այդ թվականին Կոլոմանը բախվեց Մալին Իբն

լավունի հետ, ու ջախջախվեց Կոյումսնը, և նրա զորքի մեծ մասը սպանվեց»։ *Տե՛ս Cl. Cahen*, “Une chronique syrienne du VIe/XIIe siècle, le “Bustān al-Jāmi””, *BÉO*, L’Institut français de Damas, tomes VII-VIII, Années 1937-1938, p. 140 և **‘Imād ad-Dīn al-Isfahānī**, *Al-Bustān al-ġāmi‘ li-ġami‘ tawārīḥ ahl al-zamān*, bi-taḥqīq Muḥammad ‘Alī al-Ṭa‘ānī, Mu‘assasat Ḥamāda, Irbid, 2003, §. 405: *Ուշագրավ է, որ այս երկը նույնպես վերագրվում է Իմադ ադ- Դինին: Հարցի առնչությամբ տե՛ս Անդ, §. 13-23, ինչպես նաև Nu‘mān Muḥammad Ġubrān wa-Muḥammad ‘Alī al-Ṭa‘ānī, “Idāfāt ḥawla Kitāb al-Bustān al-ġāmi‘ li-ġami‘ tawārīḥ ahl al-zamān wa-nisbatuhu li-l-‘Imād al-Isfahānī (519-597 h. / 1123-1200 m.)”, *MMM*, al-‘adad 17, al-Qāhira, 1996, §. 233-263:*

142 *Բնագրում* yu‘azzimu amr al-Rūm է, *ինչը թարգմանվում է, որպես* «զովաբանելով հոռոմներին», *ինչը լրիվ հակասում է կոնտեքստին: Սրան հակառակ՝ Իբն ալ-Դավադարիի մոտ* yu‘azzimu amrahu է, *այսինքն՝* «զովաբանելով նրան (իմա՝ Մլեհհին) [խալիֆայի մոտ]», *ինչն արդեն լրիվ համապատասխանում շարադրանքի տրամաբանությունը:*

143 Աբբասյան խալիֆայությունից փաստական անկախություն ստացած և Եգիպտոսի և Ասորիքի ընդարձակ տիրույթներ ընդգրկած Տուլունյան պետություն (868-905 թթ.) հիմնադրի էմիրը, որը կառավարել է 868-884 թվականներին:

144 Աբբասյանների կուսակալն էր Տարսոնում:

145 Աբու ալ-Միսը Բաֆուրն է, որն Իսլիդյան Եգիպտոսի փաստացի տիրակալն էր 946-968 թվականներին:

146 Աբաբալեզու աղբյուրներում այս հայաբնակ գյուղի և նրա տեղադրության մասին ոչ մի հավելյալ տեղեկություն չենք գտնում:

147 1277 թ. կասկածելի հանգամանքներում Բայբարս ալ-Բունդուկզարին կնքեց իր մահկանացուն, և նրա փոխարեն սուլթանության գահին նստեց տակավին երիտասարդ որդին՝ ալ-Սաիդ Բարաքա ինանը (1277-1279 թթ.): 1279 թ. սուլթանը եգիպտական զորքերը շարժեց դեպի Դամասկոս: Պալատական երկու ազդեցիկ էմիրներից՝ Սայֆ ալ-Դին Կալավուն ալ-Ալֆիի (ապագա սուլթանը) և Բադր ալ-Դին ալ-Բայսաբիի հնարավոր խորդավանքից զգուշանալով՝ նա նույն թվականի գարնանը նրանց ուղարկեց Կիլիկիայի դեմ արշավանքի, որպեսզի գոնե առժամանակ հեռու պահի քաղաքական հարթակից և այդ ընթացքում իր անձնական մամուլքների (al-ḥassakiyya) օգնությամբ ամրացնի իր դիրքերն ու վերադառնալուն պես զրկի նրանց iqṭā‘-ներից և ձերբակալի: Նրանցից յուրաքանչյուրին սուլթանը եգիպտական և ասորիքյան զորքերից տրամադրեց 10 հազարական զինվոր: Կալավունին հանձնարարվեց ասպատակել Սիսը, իսկ մյուսին՝ ալ-Բայսաբիին, գրավել Հոռմկլայի հայոց կաթողիկոսարանը: Տե՛ս ‘Izz al-Dīn ibn Šaddād, *Al-A‘lāq al-ḥaṭīra*, ց. 1.2, §. 348-349; **Baybars al-Manšūrī**, *Zubdat al-fikra*, §. 166-167, *ինչպես նաև Թուֆի՝ *Al-Tuḥfa al-mulūkiyya*, §. 88 և *Muḥtār al-aḥbār*, §. 66: Տե՛ս նաև **al-Yūnīnī**, *Dayl (Haydarābad)*, ց. 3, §. 297; **ibn al-Furāt**, *Tārīḥ al-duwal*, ց. 7, §. 140-141; **R. Amitai-Preiss**, *Mongols*, p. 180: «Նրանք շարժվեցին Սսի ուղղությամբ՝ դժկամությամբ լցված» (wa-fi nufūsihim min zalika ihn),- *այս առիթով գրում է ալ-Մակրիզին: Տե՛ս al-Maqrīzī*, *Al-Sulūk*, ց. 1.2, §. 650:*

Այսպիսով, պայմանավորված լինելով Սուլթանուլթյան վերնախավում տիրող քաղաքական մթնոլորտով՝ այս արշավանքն իրականում նվաճողական նպատակներ չէր հետապնդում: Սուլթանը, էմիրներին երկու տարբեր ուղղություններով ուղարկելով, մտադիր էր միայն ժամանակ շահել իր մտադրությունները կենսագործելու համար: Մամլուքյան պատմիչներից միայն Շաֆի իբն Ալին է, որ հաղորդում է, թե իբր հայկական տարածքների վրա հարձակվելու գաղափարն ալ-Բարաքա Խանին առաջարկել է Կալավունը: Տե՛ս Šafi' ibn 'Alī, Al-Fadl al-ma'tūr, §. 40:

Ըստ Իբն Շադդադի՝ նախ ալ-Բայսարին օղակեց Հռոմիկան: Մի քանի օր անց մամլուք էմիրը նամակ հղեց սուլթանին՝ հաղորդելով, որ «Սսի տերը» դեսպաններ է ուղարկել իր մոտ և իր երկիրը չասպատակելու դիմաց 200 հզ. դիրհամ է առաջարկել: Այս բանից հետո սուլթանի կարգադրությամբ ալ-Բայսարին թողնեց Հռոմիկան և միացավ Կալավունի տրամադրության տակ եղած զորքերին: Էմիրներն ավարառության ենթարկեցին հայոց թագավորությունը: Նրանք Կիրիկիայում մնացին մոտ 13 օր՝ նույն թվականի Մուհարրամ ամսի 28-ին հասնելով մինչև Տարսոս, ապա հսկայական ավարով վերադարձան Դամասկոս: Տե՛ս 'Izz al-Dīn ibn Šaddād, Al-A'lāq al-haṭīra, §. 1.2, §. 348-349:

Հռոմիկայի պաշարման մասին ամենամանրամասն տեղեկությունները հաղորդում է Բար Հեբրեոսը: Ասորի մափրիանի վկայությամբ՝ եգիպտացիները՝ ընդհանուր հաշվով 9 հազար հեծյալ և 4 հազար հեռեակ, Հռոմիկան գրոհեցին 1279 թ. մայիսի 19-ին: Մամլուք զորապետը 2 դեսպան (մեկը՝ արաբ, մյուսը հայ) ուղարկեց Կաթողիկոսի մոտ՝ ասելով, որ սուլթանը պահանջում է խաղաղությամբ հանձնել բերդը: Բայսարին խոստացավ, որ Կաթողիկոսին և նրա բոլոր հոգևորականներին զրա դիմաց թույլ կտրվի Երուսաղեմ գնալ, որտեղ նրանց համապատասխան կալվածք (գյուղ) կհատկացվի: Ալ-Բայսարին որպես երկընտրանք առաջարկում էր նաև Կիրիկիա գնալ, և այդ դեպքում նույնպես նրան մեծ պատվով կճանապարհեն: Հայոց եպիսկոպոսպետի պատասխանը շատ հակիրճ էր. «Ես կպայքարեմ մինչև մահ, քանզի չեմ կարող միաժամանակ հավատարիմ լինել թե՛ Աստծուն, և թե՛ արհալիս»: Տե՛ս Bar Hebraeus, Chronography, p. 461: Երկխոսության եզրեր չգտնելով՝ էմիր ալ-Բայսարին հրամայեց գրոհել Հռոմիկան և այն ուժով վերցնել: Համառ պայքարից հետո ալ-Բայսարին ի վերջո հաջողվեց գրավել քաղաքը, բայց նա անկարող եղավ վերցնել Հռոմիկայի միջնաբերդը, որտեղ որ ամրացել էր ամբողջ բնակչությունը: Մամլուք հրոսակները հինգ օր շարունակ ավարառության ենթարկեցին քաղաքն ու նրա արվարձանները և հրո ճարակ դարձրին, ոչնչացրին այգիները և անգամ քաղաքի բաղնիքները քանդեցին և տեղափոխեցին Հալեպ: Տե՛ս նույն տեղում: Այստեղ «Հալեպ» թարգմանվածը բնագրի Bīrōā է (Բերիա), որ Ստյուարտը նույնացնում է ալ-Բիրայի հետ (A. Stewart, The Armenian Kingdom, p. 53), որ այս ժամանակաշրջանում մեջ թերևս միշտ al-Bīrāh ձևով է տրված: Բար Հեբրեոսի երկի իր արաբերեն թարգմանության մեջ Իսհակ Արմալյան Bīrōā-ն նույնպես Հալեպ է թարգմանել: Տե՛ս Ibn al-ʿIbrī, Tarih al-zamān, tarḡamat Ishāq Armala, Dār al-Mašriq, Bayrūt, 1991, 339: Ասորի մատենագրի վկայու-

Թյամբ՝ այն ժամանակ, երբ էմիր ալ-Բայսարին պաշարել էր Հոռմկլան, սուլթան ալ-Մալիք ալ-Սաիդը նամակ ստացավ Ռումի սուլթանությունից թուրքմեն կարամաններից (bar Karaman) այն մասին, թե իրենք ուզում են զորք ուղարկել մամլուք սուլթանին, բայց չեն համարձակվում անցնել հայոց թագավորության տարածքով, որովհետև վախենում են մոնղոլներից և հայոց թագավորից: Սուլթանի կարգադրությամբ ալ-Բայսարին դիմեց Լևոնին և վերջինիս համաձայնությամբ կարամաններին ուղեկցեց մինչև Ասորիք՝ ճանապարհին 15 օր շարունակ թալանի ենթարկելով այժմ արդեն Կիլիկիայի հայկական բնակավայրերը՝ մասնավորապես Անարզաբան: Տե՛ս **Bar Hebraeus**, *Chronography*, pp. 461-462: Տե՛ս նաև **A. Stewart**, *The Armenian Kingdom*, p. 53:

Հատկանշական է, որ Կալավունի և ալ-Բայսարիի արշավանքի նկարագրություններում չկան վկայություններ հայ-մամլուքյան ռազմական բախման վերաբերյալ: Ակնհայտ է, որ հայոց արքան, ինչպես 1275 թ. արշավանքի ժամանակ, այնպես էլ այս դեպքում, չունենալով թշնամուն դիմագրավելու բավարար ուժեր և ոչ էլ թիկունքում ունենալով մոնղոլների աջակցությունը՝ պարզապես նախընտրել էր ամրանալ իր բերդերից մեկում՝ սպասելով մամլուքների հեռանալուն:

Իրենց «առաքելությունը» ավարտին հասցրած՝ մամլուք էմիրները հետդարձի ճանապարհ վերցրին դեպի Դամասկոս՝ առժամանակ իջևանելով Մարջում: Տե՛ս **al-Maqrizī**, *Al-Sulūk*, ց. 1.2, ց. 652: Այստեղ նրանք տեղեկացան ալ-Բարաքա իսանի իրական մտադրությունների և նրա ḥasakiyya-ների կողմից իրենց դեմ կազմակերպվելիք դավի մասին: Միավորելով իրենց ուժերը՝ էմիրները գահընկեց արեցին ալ-Բարաքային՝ նրա փոխարեն Կալավունի խնամակալությամբ գահ բարձրացրին Բայբարսի մյուս որդուն՝ մանկահասակ ալ-Ադիլ Սուլամիչին: Մոտ երեք ամիս անց վերջինս նույնպես հեռացվեց իշխանությունից և սուլթանություն միահեծան տիրակալ Հոջակվեց Կալավունը՝ ալ-Մալիք ալ-Մանսուր մականվամբ (1279-1290 թթ.):

148 Կիլիկիայի տարածքով Ռումի սուլթանություն անցնող առևտրական ուղիների վերաբերյալ ուշագրավ հաղորդում է: Թվարկված ապրանքների մեծ մասն ավանդաբար նաև Կիլիկյան Հայաստան ներկրվող ապրանքների թվին են պատկանել, հետևաբար խոսքն այստեղ տարանցիկ առևտրի մասին է, ոչ թե Կիլիկյան Հայաստանում ծագում ունեցող ապրանքների արտահանման: Վերևում ձիերով և գոմեշներով եփալտոս չտալող և ճանապարհին Քայնուքի հայ բնակիչների կողմից ավարառություն ենթարկված թուրքմենների մասին վերը ներկայացված հաղորդումը նույնպես Կիլիկիայի տարածքով կատարվող տարանցիկ առևտրի ևս մի օրինակ է:

149 Այս հատվածն իր վերջերս հրատարակած գրքում թարգմանել է նաև Դ. Քուլբը: Աչքի են զարնում որոշ տարրեկալումներ և վրիպումներ: Օրինակ՝ նա բնագրի «aḥada ‘ašara alf dirham wa-sittmi’a dirham» արտահայտությունը թարգմանում է “12,000 dirhams and 600 dirhams”: Բնագրի «wa-ṣuḥbatuhum al-qarār ‘alayhi li-muddat sanatayn»-ը նա թարգմանել է՝ “and it was decided to dwell with him for a period of two years”: Արաբերեն *rasm* բառի նշանակություններից մեկը «հարկ»-ը կամ «տուրք»-ն է, որը Քուլբը թարգմանում է “officially”: Հմմտ. **D. Cook**, *Chronicles*, p. 64:

Ինչևէ, շատ հետաքրքիր հաղորդում է, որ, անկասկած, պարզաբանման կարիք ունի: Նախ և առաջ հարկավոր է ճշտել, թե ովքեր են այս իսմաիլականները, որոնց նկատմամբ հայոց արքան հարկային պարտավորություն ունեն: Շիրական իսլամի ճյուղերից համարվող իսմայիլիզմի հետևորդները (իրենց մի քանի ենթաճյուղերով և աղանդներով), որ ոչ վաղ անցյալում անգամ պետական կազմավորումներ էին ունեցել՝ ի դեմս Եգիպտոսի Ֆաթիմյանների (կործանված 1171 թ. Այյուբյանների կողմից) և Ալամուտի Նիզարիների (ստեղծված Հասան ալ-Սաբբազի կողմից 1090 թ., կործանված 1256 թ. մոնղոլների կողմից), մամլուքյան դինաստիայի հաստատումից հետո դեռ չուրջ երկու տասնամյակ պահպանում էին իրենց վերահսկողությունն Ասորիքի մի շարք ամրոցների նկատմամբ: Նրանց կենտրոնատեղին համարվող Մասյաֆ բերդը և մի քանի այլ բերդեր (ալ-Քանֆ, ալ-Կադմուս, ալ-Խալաբի, ալ-Ռուսաֆա և այլն) սուլթան Բայբարսը գրավել է միայն 1270-1273 թվականների միջակայքում՝ դրանք ենթարկելով մամլուքյան կենտրոնական իշխանությանը: Իբն Աբդ ալ-Ջահիզի հաղորդումը փոխառել է նաև Բայբարս ալ-Մանսուրին՝ դուլյո-ինչ փոփոխված ներկայացնելով. «Այդ քվականին եկան al-da'wa-ի դեսպանները՝ ուղարկված Սսի տիրոջ մոտ, և բերեցին նրա համար սահմանված և al-da'wa-ի կողմից սուլթանական գանձաբան հանձնվելիք գումարը, որն ամեն տարի կազմում էր 11600 դիրհամ»: *St'us Baybars al-Manṣūrī*, *Zubdat al-fikra*, §. 230: Ինչպես կարելի է տեսնել, Բայբարսի կենսագիրը 11600 դիրհամը կոչում է երկու տարվա հարկ, իսկ Բայբարս ալ-Մանսուրին գրում է, թե դա մեկ տարվա համար վճարելիք գումարն էր: Իսկ այն հարցի բանալին, թե ինչու էր հայոց արքան հարկադուրս վճարում իսմաիլականներին, գտնում ենք նրա «Մաղկուն պարտեզը» երկում: Վերջինս հիշքայի 665 թ. (1267 թ.) թվականի տակ գրում է. «Ջումադա ալ-ախիրա ամսին եկան al-Da'wa-ի դեսպանները՝ բերելով մեծ ֆանալությամբ ոսկի և ասացին. «Սա այն գումարն է, որ որպես հարկ վճարում էինք ֆրանկներին և որ այժմ բերել ենք մուսուլմանների գանձատուն՝ իսլամի համար կոլոնների համար ծախսելու: Սա ուրախություն պատճառեց սուլթանին, որովհետև իսմայիլականների տունը (բնագրում՝ bayt al-Da'wa) սովորություն չունեին շողոփորթել արհմանին և անգամ [իրենց] հարկատու էին դարձել իսլամի ֆանալների և արհմանի: Նրանք տարեկան հարկ ունեին դրած նաև եգիպտական թագավորության (իմա՝ սուլթանության) նկատմամբ, բայց [այժմ] սուլթանի կատավարման օրոք, դարձել էին նրա ստորականներ և հարկ էին բերում, ինչպես որ նշեցին»»: *St'us Ibn 'Abd al-Zāhir*, *Al-Rawḍ al-zāhir*, §. 274: *Ibn al-Furāt*, *Tārīḥ al-duwal*, MS A.F. 122, fol. 117b; *al-Maqrīzī*, *Al-Sulūk*, §. 1.2, s. 557: Ընդ որում իրենց հարեաններից (և ոչ միայն) հարկ պահանջելն իսմաիլականների համար սովորական երևույթ էր: Ֆրանսիացի պատմիչ, Լուի Ը (կառ. 1226-1270 թթ.) արքայի կենսագիր Ժան դը Ժուանվիլը (մահ. 1317 թ.) մի ուշագրավ պատմություն է պատմում: Ըստ նրա՝ երբ Ֆրանսիայի արքան, որ առաջնորդում էր Սուրբ Երկիր ուղղված 7-րդ խաչակրությունը, ափ է իջել Պաղեստինում, նրան են ներկայացել «Լեոների ծերունու» (այսպես է կոչում իսմաիլականների առաջնորդին՝ dā'ī-ին) դեսպանները և հարկ պահանջել: *St'us Memoirs of the Crusades by Villehardouin and De Joinville*, trans. F. Marzials, London, 1908, pp. 248-251: Իրենց այս և առհասարակ բոլոր նպատակներին հասնելու ամենաարդյունավետ ճանապարհը նրանք համարում

էին բռնութեան սպառնալիքը՝ ավելի կոնկրետ անակնկալ, դարանակալ սպանութիւնների տեխնիկան, որին նրանք շատ լավ տիրապետում էին: Նրանք մարդու մէջ հատուկ պատրաստութիւն անցած անձնագոհ, մահապարտ ռազմիկներին՝ *fidā'ī*-ների և նրանց ուղարկումը զանազան առաքելութիւններ կատարելու: Քրիստոնեայ շատ միապետեր նախընտրում էին տարեկան որոշակի գումար վճարել կամ նվերներ ընծայել նրանց առաջնորդին, քան թէ գլխներին մշտապես կախված ունենալ նրանց կողմից սպանվելու վտանգը: Շատերն էլ իսմաիլականներին կաշառք տալով՝ պատվիրում էին իրենց թշնամիների սպանութիւնը: Արաբալեզու աղբյուրներում իսմաիլականների ծայրահեղական այս ուղղութեան հետեւորդներն ավելի շատ հայտնի էին *hašīšī* (հոգն.՝ *hašīšīyyūn*) անունով (որը երբեմն սխալմամբ մեկնաբանվում է որպէս նրանց կողմից հաշիշ թմրանյութ օգտագործելու վերաբերյալ վկայութիւն): Բառը լայն տարածում է գտել միջնադարյան լատինալեզու գրականութեան մեջ *assassin* ձևով և կորցնելով իր նախնական իմաստը՝ այժմ էլ եվրոպական մի շարք լեզուներում օգտագործվում է պարզապէս «մարդասպան» իմաստով: Արաբ հեղինակ Աբու Շաման (մահ. 1267 թ.) և նրան հղելով նաև ալ-Ջահաբին հաղորդում են, թէ 1260 թ. Հոմսի ճակատամարտից օրեր անց՝ Մուհամմադ ամսի կենսերին, «լուս ստացվեց որ թաքաւներ վերադարձել են, սակայն Սահյունի (*Ṣaḥyūn*) տերը նրանց մի մասին հանապարհին գերել է, ապա հաշիշները (*al-hašīšīyya*, ալ-Ջահաբիի մոտ՝ *al-fidāwīyya al-hašīšīyya*, այն է՝ «մահապարտ հաշիշները») սպանել են Սսի տիրոջը, Ալլահն անիծի նրան, և սրա պատճառով կոխվ է ընկել թաքաւների և Սսի տիրոջ որդու միջև: Թող Ալլահը հաստատի դա և ավարտուն դարձնի մուսուլմանների հաղթանակը»: *Št'ū Abū Šāma*, *Kitāb al-Rawḍatayn*, ց. 5, ց. 324, *ինչպէս նաև նույնի՝ Tarāğim*, ց. 211-212: Հմտ. *al-Dahabī*, *Tārīḥ al-Islām*, ց. 48, ց. 73-74: Հաղորդման վերջնամասից էլ («թող Ալլահը հաստատի») երևում է և պատմութեան ընթացքից էլ հայտնի է, որ Հեթումի սպանութեան մասին այս վկայութիւնը պարզապէս Դամասկոսում տարածված ստեղծու է եղել, որ պատմիչը հարկ է համարել արձանագրել: Թեև բացառված չէ, որ հայոց արքայի դեմ մահափորձ իսկապէս տեղի ունեցած լինի՝ իհարկե, անհաջող ելքով: Իսմաիլականների (հայկական աղբյուրներում՝ «հաշիշ») կամ «մուսկետի»՝ արաբերեն *muḥīd բառից՝ «հետձվածող») կողմից հայ իշխանավորների դեմ ուղղված այսօրինակ գործողութիւնների մասին ժամանակի հայկական աղբյուրներում մեզ այլ վկայութիւններ էլ են հայտնի: Կիրակոս Գանձակեցին նրանց ներկայացնում է որպէս ռազմիկներ «որք սովոր են նենգութեամբ սպանանել զմարդիկ»: *Št'ū Կիրակոս Գանձակեցի*, Պատմութիւն Հայոց, էջ 227: Օրինակ, հաշիշիների ձեռքով է սպանվել (և հավանաբար հենց հայ իշխանների պատվերով) Լևոն արքայի կողմից իր դուստր Ջաբելի խնամակալ նշանակված Սիր Ատանը (Ատոմ, Ադամ), ով հանգզել էր նկրտում ունենալ թագավորական իշխանութեան նկատմամբ: *Št'ū Լ. Տեր-Պետրոսյան*, *Խաչակիրները*, հատոր Բ, էջ 243-244:*

Սմբատ Սպարապետի վկայութեամբ 1272 թ. Հեթումի Մարիա անունով իսմաիլական հարձը (բնագրում՝ յիսմայելացոցն սեռէ)՝ իր մի քանի այլ ցեղակիցների հետ փորձել է թունավորելու միջոցով սպանել հայոց արքա Լևոն Բ-ին՝ Սակայն 11-ամյա մի երեխայի շնորհիվ դավադրութիւնը բացահայտվել է և արքան փրկվել է: «Եւ ոչ

արաբ արքայ նոցա շար ըստ արժանեաց իւրեանց, այլ խնամով»։ Տե՛ս Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 253-254։ Լևոնը հավանաբար խուսափել է դավադիրներին պատժելուց՝ խուսափելով նրանց վրեժխնդրությունից և կամ գուցե ինքն անձամբ նրանց «ձառայություններից» օգտվելու կարիք է ունեցել։

Խոսքը 1273 թ. Համուսի տեր պարոն Վահրամի սպանությունից մասին է։ Վերջինս, ինչպես վերևում ենք ծանոթագրել, 1272 / 1273 թ. Մոլեոնի տեր Լևոն և Ապլղարիք իշխանների հետ մեկտեղ խռովել էր Լևոն Բ արքայի դեմ։ Սուլեյ թվականին գրված Ավետարանի գրիչը հիշատագրել է. «Յակարծ ի նրբափողոցս քաղաքին Սիսոյ իշխանն Համուսին հաւեալ լինէր յովմմէն զկարեվեր խոցումն մահու»։ Տե՛ս ՀԶՀ, ԺԳ դար, էջ 434, ինչպես նաև նույն տեղում, էջ 81։ Հեթում Կոռիկոսցին թեև Վահրամի սպանությունը գրել է 1272 թվականի տակ, այնուամենայնիվ, հստակորեն արձանագրել է. «Ի սոյն ամի զարկին հաշիշիմ պարոն Վահրամայ»։ Տե՛ս Հեթում Պատմիչ, Ժամանակագրություն, էջ 54։ Այսպիսով, ինչպես Սիր Ատանի դեպքը, այս երկու դեպքերը նույնպես «պատվերով մահափորձի» տպավորություն են թողնում։ Այս մասին խոսում է նաև Բար Հերբերտը՝ դեպքերի այլ մանրամասներ ներկայացնելով։ Տե՛ս Bar Hebraeus, Chronography, p. 449։

Այսպիսով, իսմաիլականները Հայոց արքայից նրա իսկ անվտանգության համար իրենց կորցած գումարն է, որ վճարելու էին տարել սուլթանական դանձարան։ Իսմաիլականների և Կիլիկիո Հայոց արքունիքի առնչությունների մասին տեղեկություններն ի մի ենք բերել նաև մի առանձին հոդվածում։ Տե՛ս Գ. Դանիելյան, «Հաշիշիները» և Կիլիկիո Հայոց արքաները», ԲՄ, Հտ. 30, 2020, էջ 212-229։

150 Մեզ անհայտ գինատեսակ։

151 Ըստ Դ. Քուլքի՝ ծագում է ասորերեն šarbdōqiyā բառից, որը «քակարդ», «ակամատ» է նշանակում։ Տե՛ս D. Cook, Chronicles, p. 68, n. 64։

152 Տե՛ս նաև Դ. Քուլքի Թարգմանությունը։ Տե՛ս Անդ, pp. 67-68։

153 Այս արչավանքը Մամուլեքյան սուլթանության ուղիղ և անհետաձգելի պատասխանն էր մոնղոլների 1281 թ. ասորիքյան արչավանքին հայկական զորքերի մասնակցությամբ (տե՛ս Հաջորդ ծանոթագրությունը)։ Եվ ամենևին էլ պատահական չէ, որ նրա հիմնական թիրախը Կիլիկյան Հայաստանի տնտեսության ողնաշարը հանդիսացող Այաս նավահանգիստն էր։ Եվրոպացիներին տրված առևտրային արտոնությունները, Անտիոքի նվաճումը մամուլեքների կողմից Այասը դարձրել էին տարածաշրջանի տարանջիկ առևտրի ամենաբարգավաճ կենտրոններից մեկը։ Իլխանահպատակ տարածքների առևտրային ուղիները կապելով Եվրոպայի հետ՝ այն իր տնտեսական ակտիվությամբ այն արժանի մրցակից էր դարձել եգիպտական Ալեքսանդրիա և Դամիսկոսի նավահանգիստների համար։ Այս հանգամանքը, անշուշտ, մամուլեքյան իշխանությունները հանդուրժել չէին կարող, և ժամանակ առ ժամանակ քաղաքն ավերածության և ավաղության ենթարկելով՝ մտադիր էին կոտրել Կիլիկյան Հայաստանի ողնաշարը։ Կիլիկյան Հայաստանի տնտեսության և Այաս նավահանգիստի կարևորությունը մասին տե՛ս D. Jacoby, “The Economy of the Armenian Kingdom of Cilicia: Some

Neglected and Overlooked Aspects”, in *La Méditerranée des Arméniens: XIIe-XVe siècle*, ed. G. Dédéyan, Cl. Mutafian, Paris, 2014, pp. 261-291; Զ. Գևորգյան, *Կիլիկիայի հայկական պետությունը միջերկրածովյան առևտրի համակարգում XIII-XIV դդ.*, Երևան, 2015:

154 Tašrif al-ayyām երկի այս անցքերի մասին պատմող հատվածները չեն պահպանվել: Խոսքն իլխան Աբաղայի 1281 թ. ձեռնարկած ասորիքյան մեծածավալ արշավանքի մասին է, որին, ինչպես ասացինք, իր գործուն մասնակցությունն է բերել նաև հայոց արքա Լևոն Բ-ը: Մոնղոլները և նրանց հետ դաշնակցած հայկական, վրացական (վրաց արքա Դեմետրե Բ-ի գլխավորությամբ), Ռումի սելջուկյան ուժերը՝ Աբաղայի եղբայր Մանգու-թիմուրի ընդհանուր հրամանատարությամբ, օգտվելով Ասորիքում մամլուքյան սուլթան ալ-Մանսուր Կալավունի կենտրոնական իշխանության դեմ ծագած խռովություններից (հանձինս մեզ քաջահայտ Սունկուր ալ-Աշկարի և Իսա իբն Մուհաննայի, ովքեր անգամ նամակագրություն էին հաստատել Աբաղայի հետ՝ նրան հրավիրելով Ասորիքը գրավելու), Մամլուքյան սուլթանության տարածք են ներխուժում 1281 թվականի ամռան վերջերին և գրեթե առանց դիմադրության մեկը մյուսի հետևից տիրանում Ասորիքի մեծ ու փոքր բազմաթիվ բնակավայրերի: Հոկտեմբերի 27-29-ին մոնղոլները մտնում են արդեն Հալեպ և սրի ու ավարի մատնում քաղաքը: Արաբական աղբյուրներն ասելով ժամանակ են խոսում քաղաքում հայոց արքա Լևոնի կատարած գործողությունների՝ մասնավորապես Հալեպի գլխավոր Օմայյան մզկիթը հրկիզելու մասին, որը մեկ անգամ էլ նրա հայր Հեթումն էր կրակի տվել 1260 թվականի մոնղոլական արշավանքի ժամանակ (տե՛ս վերևում): Սակայն չուտով սուլթան Կալավունին հաջողվում է հարթել հարաբերությունները խռովարար էմիրներին հետ և կոնսուլդացնելով ուժերը՝ կանգնեցնել հակամամլուքյան դաշինքի ուժերի առաջնադասումը: Ի վերջո, չնայած սկզբնական հաջողություններին՝ մոնղոլական զորքը Հոմսի մոտ հիջրայի 680 թ. Ռաջաբ ամսի 14-ին / 1281 թ. հոկտեմբերի 29-ին (հայտնի որպես «Հոմսի երկրորդ ֆակատամարտ») վճռական բախում է ունենում Կալավունի գլխավորած բանակի հետ և ջախջախվում: Կուզենայինք մատնանշել հայ, արաբական և օտար այլ աղբյուրներում տեղ գտած տեղեկություններն արշավանքին հայկական զորքերի բերած մասնակցության մասին: Իսկ առհասարակ արշավանքի և Հոմսի ճակատամարտի ընթացքի մանրամասնությունների վրա հարկ չենք համարում կանգ առնել, քանի որ նախ այս դեպքերի նկարագրությունները Tašrif al-ayyām երկից կորած են և մեզ են հասել միայն նրանից օգտված հեղինակների միջնորդությամբ, և երկրորդ՝ Թեմայի վերաբերյալ արդեն բավականին գրվել է: Տե՛ս R. Amitai-Preiss, *Mongols*, pp. 179-201:

Այսպես, Բաբարս ալ-Մանսուրին իր Zubdat al-fikra երկում, խոսելով արշավանքի ընթացքի մասին, գրում է Հալեպում թաթարների կողմից տները և մզկիթների հրկիզման մասին՝ առանց հայերի մասին հիշելու: Այլուր նա գրում է, որ մոնղոլական զորքը 80 հազար է եղել, որից 50 հազարն էին մոնղոլները, «... իսկ մնացած մասը կոմուրացներ էին, վրացիներ, ռումեցիներ, հայեր և ֆրանկներ»: Տե՛ս Baybars al-Manṣūrī, *Zubdat al-fikra*, §. 196: Հմտ. Bar Hebraeus, *Chronography*, p. 464: Այնուամենայնիվ,

նա, 1283 թ. Այասի դեմ ուղղված մամուլության արշավների մասին խոսելիս, ինչպես որ Իբն Աբդ Ջահիրը, Հալեպի մզկիթի հրկիզման մեղավոր է համարում «Սաի տիրոջը»: Տե՛ս Baybars al-Mansūri, Zubdat al-fikra, §. 231: Իր մյուս երկում՝ Al-Tuhfa al-mulūkiyya-ում, նույն հեղինակը գրում է, որ «Սաի տերը» դաշնակիցների բանակին է միացել Դարպասակի ճանապարհով: Տե՛ս նույնի՝ Al-Tuhfa al-mulūkiyya, §. 94-95:

Հայկական աղբյուրները վկայում են, որ Հոմսի մոտ կրած պարտությունն և փախուստի հետևանքով կրիկիահայոց կրած մարդկային կորուստներն անցել են 2000-ը. «ՌՄՁԲ (1282) Մանկա Տամուր եղբայր Ապաղայ խանին ԼՈՒ (30000) Մուղլով և ԳՌ (3000) Վրացով և Հաուսաց Ռ (1000) հեծելով և Հայոց ԲՈՒ (2000) հեծելով մտին յերկիրն Շամբուն և աւերեցին զաշխարհն մինչև ի դուռն Հաուսայ և անդ պատերազմեցան ընդ Ալֆի սուլտանն Մարայ: Եւ խանգրեցին զսուլտանին զաւրին և կոտորեցին ի նոցանէ անթիւ և շանեցան զսուլտանին խզնայն և զախուրխն: Այլ Մանկա Տամուրն վասն վատաստութեան իւրոյ առանց իրի՛ պատճառի ի փախուստ դարձաւ. և յարժամ տեսին Մուղլա զաւրին զդառնալ զգլխաւորին իւրեանց, բողին զպատերազմն և գնացին զհետ նորա: Եւ գնացեալ անցին ընդ գետն Եփրատա և մտին յաշխարհն իւրեանց: Եւ Սամաղարն ԲՈՒ (2000) հեծելով և Հայոց թագվորն իւր հեծելովն բաժնեցան ի Մանկա Տամուրն և եկին դէպ ի Հաուսամբ և ի Հայոց աշխարհն. և ի ճանապարհին հասեալ նոցա շահանդակ. և կորեան ի Հայոց զաւրացն բազում մեծամեծ իշխանք և ի հեծելն առաւել քան զ (5) բաժինն: Եւ թագաւորն զերծեալ եմուտ յաշխարհն իւր և Սամաղարն անցեալ ընդ երկիրն Հայոց գնաց ի Հաուսամբ»: Տե՛ս ՄԺ, Հտ. 2, էջ 77 (Հեթում Պատմիչ, Խրոնիկոն) և Հմմտ. նույնի՝ Ժամանակագրություն, էջ 55, ինչպես նաև ՄԺ, Հտ. 1, էջ 84-85: «Գիրք կիպրացվոց» երկի Անանուն տաճարական հեղինակի գրած մասում կարդում ենք, որ Լևոնը Հայոց թագավորության սահմանն անցնելուց առաջ ենթարկվել է թուրքմենների անակնկալ հարձակմանը և այնքան մեծ թվով զոհեր տվել, որ Կիլիկիա մուտք գործելիս իր ուղեկցությունը ունեցել է ընդամենը 30 հեծյալ: Տե՛ս Les gestes des Chipriots, p. 210, ինչպես նաև Deeds of the Cypriots, p. 78, ինչպես նաև W.B. Sanders, “A Crusader’s Letter from the Holy Land: Letter from Sir Joseph de Cancy, Knight of the Hospital of St. John of Jerusalem, to King Edward I. (1281), and Letter from King Edward I. to Sir Joseph (1282)”, *Palestine Pilgrims’ Text Society*, № 5.5, London, 1888, p. 12 (խոսվում է Այասի վրա թուրքմենների ձեռնարկած հարձակման մասին): Հմմտ. [Յովսէփեան], Գարեգին Ա Կաթողիկոս, Յիշատակարանք ձեռագրաց, Հատոր Ա (ե դարից մինչև 1250 թ.), տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիո, Անթիլիաս, 1951, էջ 527-528; Սամուկ Անեցի և շարունակողներ, Ժամանակագրություն, էջ 256-257 (տե՛ս ԶԻԸ (1279) թվականի տակ): Թուրքմենական հրոսակախմբերի ավարառուական գործները կիլիկյան բնակավայրերի վրա շարունակվում են նաև առաջիկա տարիներին: Տե՛ս Հաջորդ ծանոթագրությունը:

Հոմսի ճակատամարտի և Հայկական զորքերի նահանջի մասին Հեթում Պատմիչը գրում է նաև իր հին Փրանսերեն «Մաղիկ պատմութեանց» երկում: Տե՛ս Hayton, La Flor, p. 183: Դեպքերը 1282 թվականի տակ է գրել նաև Սամուէլ Անեցու շարունակողներին մեկը. «...սկիզբն յաղթեաց, բայց յետոյ յաղթեցաւ՝ funi բանիւք, և երկուցեալ յետս

դարձուցին, եւ թագաւորն դարձաւ ի տեղի իւր»։ *Տե՛ս Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ, Ժամանակագրութիւն, էջ 257: Դեպքերը 1281 թվականի տակ է ներկայացնում Անանուն Սեբաստացի ժամանակագիրը. «Ի նոյն ամի եղբայր Ապաղային Մանկու Տամուրն և Հուլաշուն, Ալինախ պահատուրն և Դեմետրէ թագաւոր Վրաց և մեծամեծ իշխանն Հայոց, որ յարեկս և թագաւոր Հայոց Առն, անհուն զաւաւմ գնան ի պատերազմ ի վերայ Մարայ»։ Տե՛ս ՄԺ, Հտ. Բ, էջ 147: Իսկ Ներսէս Պալիքեցի վկայությամբ մոնղոլական զորքերի մարդկային կորուստները հասել են 30 հազարի։ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 180: Ըստ Ստեփանոս Օրբելյանի՝ Լևոն արքայի գլխավորած հայկական զորքից բացի, մոնղոլական զորքերի կազմում իր հոր՝ Տարսայիճ Օրբելյան իշխանի հրամանատարությամբ մամլուքների դեմ կռվել են նաև հայեր Բուռն Հայաստանից։ Տե՛ս Պատմութիւն նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելեան արք եպիսկոպոսի Սիւնեաց, ի լոյս ընծայեաց հանդերձ ծանօթութեամբ Կ. վարդապետ Շահնազարեանց, Հտ. Բ, ի գործատան Կ.Վ. Շահնազարեանց, Փարիզ, 1859, էջ 170: Վրացական «Քարթլիս Յիսուրբեա»-ն արշավանքին հայկական զորքերի և Լևոն արքայի մասնակցության մասին լուր է։ Տե՛ս *Картели Цховерба (История Грузии)*, глав. ред. Ронн Метревели, НАН Грузии, изд. Артаунджи, Тбилиси, 2008, стр. 386:*

155 Ինչպես երևում է, մամլուքյան հրոսակախմբերն սկսել են Այասի վրա հարձակումներ գործել արդեն 1282 թ. վերջերից։ Այս մասին է վկայում 1282 թ. Կեսարիայում գրված Ավետարանի գրիչ Կոստանդինը. «Եւ յետոյ, ի թվին Հայոց ՁԱ եկալ իմն պատուելի Բահանայ Յովսէփ ի Կեսարոյ Կապադովկացոց, ճանապարհորդել ի գաւառն Կիլիկիոյ։ Եւ հասեալ ի Բաղամն եգիոյ, որ է Այաս, եւ եղև յանգարծակի շրջաբնակաց ոմանց Իսմակացոց, որ յայսմ ժամանակի զգուէին գերկիրն, արշաւեցին ի Բաղամն Այաս և որ շուրջ գնովալ գետով և աւանք. զբազումս գերեցին, և զայլս սրախտխող արարին, ընդ որս և պատահեաց Բահանայ Յովսէփ, և կատարեցաւ սրով. յամսեանն ղեկաւմբերի ԻԲ (22)»։ Տե՛ս **ՀԶՀ, ԺԳ դար**, էջ 528-529: Ինչպես մամլուքյան մյուս արշավանքների ժամանակ, այս անգամ ևս թուրքմեն ասպատակիչները, հավանաբար համաձայնեցնելով գործողությունները մամլուքների հետ, իրենք նույնպես ներխուժել են Կիլիկիայի տարածք և հարձակումներ գործել առանձին բերդերի ու բնակավայրերի վրա։ 1283 թվականի տակ մի շարք հայկական աղբյուրներ արձանագրել են թուրքմենների կողմից Մանիոն բերդի գրավման մասին տեղեկությունը՝ «յետ ե (5) ամի պաշարման նորա»։ 1284 թ. թուրքմեն կարամանների դեմ մարտեր են մղվել նաև Անամուռն (Անեմոռ) բերդի համար՝ ի վերջո ազատագրելով այն։ Տե՛ս **Հեթում Պատմիչ, Ժամանակագրութիւն**, էջ 55; **ՄԺ, Հտ. 1**, էջ 85 (Հեթում Բ-ի «Տարեգրութիւն»)։ ՁԼԴ (1285) թվականի տակ մի անանուն ժամանակագիր գրում է. «Խաւաւմանն գերեաց գերկիւս Տարսուն ի Կիլիկիայ»։ Տե՛ս **Գարեգին Ա Կաթողիկոս, Յիշատակարանք ձեռագրաց**, էջ 528, ինչպես նաև **Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ, Ժամանակագրութիւն**, էջ 261:

156 Ձեռագրից այսպես է կարդացել երկի խմբագիր Մուրադ Քամիլը։ Ակնհայտ է, որ զրջագրական սխալ է։ Նա, սակայն, իզուր է փորձել տեղանունը նույնականացնել Բեհեսնիի հետ, քանի որ աշխարհագրորեն դժվար է պատկերացնել Բեհեսնիից թիլ Համդուն նահանջող հայկական զորք։ Համեմատում ենք երկի ձեռագրի հետ, և

պարզվում է, որ տեղանունն այս տեսքն ունի տեքստում **السات**՝ առանց ձայնանիշների և առանց հնչյունատարբերիչ նշանների: Տե՛ս BnF, MS Arabe 1704, 64բ թերթ: Սա թույլ է տալիս նաև այլ կերպ ընթերցել բառը: Մեր կարծիքով խոսքն այստեղ ձկեր նահանգում գտնվող ալ-Թիմի (ալ-Թիմաթ, արաբ.՝ **التمني** կամ **التمينات**) կամ Կանամելյա նահանգագետնային բերդի մասին է՝ Ալեքսանդրիայից քիչ հյուսիս: Տե՛ս վերևում՝ ծնթղթ. 46, ինչպես նաև ներքևում: Այս տարբերակն արդեն հարմարում է հիշյալ զորաշարժերի նկարագրությանը: Հատկանունը վերծանելու և նույնականացնելու խնդրի առաջ է հափանաբար կանգնել նաև Բայբարս ալ-Մանսուրին, ով իր Zubdat al-fikra երկում իբն Աբդ ալ-Ջահիբից փոխառած հաղորդումը վերաշարադրելիս պարզապես անտեսել է այն՝ «... և իրենց առջևից Բեյքին դեպի Թել Համդուն»: Տե՛ս Baybars al-Manṣūrī, Zubdat al-fikra, §. 231:

157 Հմմտ. D. Cook, *Chronicles*, p. 70: Արշավանքի մասին տե՛ս նաև Baybars al-Manṣūrī, Zubdat al-fikra, §. 231, ինչպես նաև **նույնի**՝ Al-Tuhfa al-mulūkiyya, §. 108; al-Nuwayrī, Nihāyat al-arab, §. 31, §. 27; **ibn al-Furāt**, Tārīḥ al-duwal, §. 7, §. 276-277, **al-Maqrīzī**, Al-Sulūk, §. 1.3, §. 716, ինչպես նաև L. Northrup, *From slave to sultan*, p. 111, n. 353: Արաբագիր հեղինակներից բացի Թել Համդունի և հետո նաև Իսքանդարունի մոտ տեղի ունեցած մարտերի մասին ակնարկում է նաև Բար Հեբրեուր՝ ընդ որում վկայելով, որ մուսուլմանները հետդարձի ճանապարհին նույնպես լուրջ կորուստներ են ունեցել, ինչի մասին արաբ հեղինակները լռությու են պահպանում: Նա գրում է. «Նրանք հասան ընդհուպ մինչև Թել Համդուն՝ իրենց հետ տանելով մեծաքանակ ավար: Եվ երբ նրանք առաջ էին ընթանում, հայերն [ամենուր] փակում էին ամրություններն ու դարպասները նրանց առաջ: Նրանք կորստյան մասնեցին նրանց բոլորին իրենց սրաշեղբերով, խլեցին նրանց զենքերը, մաշկազեծեցին նրանց գլուխները: Նրանք ասպազեցնով՝ նիզակներով, սերով, և մազաձածկ գանգամաշկերով բազմաթիվ անասուններ բեռնավորեցին և ամբողջ ուղարկեցին «արփայից արփային» (իմա՝ իլխանին)»: Տե՛ս Bar Hebraeus, *Chronography*, p. 465:

158 Պատմիչը սխալվում է. 682 թվականի Ջուլմաղա II ամսի 28-ը չորեքշաբթի է եղել:

159 Իրականում չարաթ է եղել:

160 Հմմտ. D. Cook, *Chronicles*, p. 78:

161 Բառացի՝ «խորհրդատուներ», «բարի խորհուրդ տվողներ»: Սրանք թշնամական տարածքում գործող և հետախուզական տեղեկություններ հավաքող և հաղորդող անձինք էին՝ լրտեսներ: Տե՛ս R. Amitai-Preiss, *Mongols*, p. 144:

162 Ḥalqa-ն ոչ մամուլեքներից, այսինքն՝ ստրկական անցյալ չունեցող, ազատ ուղմիկներից բաղկացած կազմավորում էր:

163 Բնագրում՝ taṭābiq է, որը եզակի թվում է taṭbiqa է: Ինչպես երևում է, Հայկական «արտադրության» երկաթյա պայտերը Հափազանց բարձր են գնահատվել մամուլեքյան բանակում: Բավական է նշել, որ այս դեպքերից ընդամենը մոտ մեկ տարի անց կնքված Հայ-մամուլեքյան պայմանագրում առաձին կետ է ընդգրկվել զրանց վերաբերյալ: Ըստ այդմ հայոց թագավորությունը պարտավորվում էր յուրաքանչյուր տարի

«10 հազար երկաթյա պալտ» իրենց մեխերով հանդերձ» մատակարարել Մամլուքյան սուլթանությանը: Տե՛ս Ibn ‘Abd al-zāhir, Taṣrīf al-ayyām, §. 93: Ըստ Իբն Աբդ ալ-Ջահիրի սուլթն երկի հրատարակիչ Մուրադ ալ-Քամիլի՝ այդ ժամանակներում մեկ taṭbīqa-ի գինը տասանվում էր 60-70 դիրհամի միջակայքում:

164 Հատվածի թարգմանությունը տեղ է գտել նաև Դ. Քուլքի գրքում: Նորից մի քանի ակնհայտ վրիպումներ կան: Օրինակ, «Իբն ալ-Բաբա»-ի (Ibn al-Bābā) անունը, որը հետագայում մամլուքների կողմն անցած մոնղոլ դասալիք էմիր էր (տե՛ս ներքևում), նրա կողմից թյուրիմացաբար թարգմանվել է “Catholicos’ son”, al-yazak al-manṣūr-ը՝ “The Mansuri vanguard”, իսկ բնագրի “wa-ma baqiya aḥad yaqduru ‘alā al-iqāma bi-hā”-ն՝ “no one would be able to reconstruct what was left of it”: Տե՛ս D. Cook, *Chronicles*, pp. 94-95:

165 Դժվարանում ենք նույնականացնել այս լեռը:

166 Իրենց երկերում հիշյալ դեպքերի քիչ թե չատ ընդարձակ պատումներ են պահպանել Բայբարս ալ-Մանսուրին և Բադր ալ-Դին ալ-Այնին: Նրանցից Բայբարս ալ-Մանսուրիի Zubdat al-fikra երկում եղած պատումի հիմքում, ինչպես երևում է, Իբն Աբդ ալ-Ջահիրի հաղորդածն է: Սակայն նրա մյուս երկից՝ Al-Tuhfa al-mulūkiyya-ից, կարող ենք որոշ հավելումներ կատարել: Պարզվում է, որ Բայբարս ալ-Մանսուրին անձամբ ծանոթ էր Իբն Աբդ ալ-Ջահիրի հիշատակած Իբն ալ-Բաբա անունով մոնղոլ զորահրամանատարին, ով տարիներ անց՝ սուլթան ալ-Նասիրի կառավարման շրջանում, դասալքորեն հեռացել էր Իլխանությունից և մամլուքների կողմն անցել: Բայբարսը տալիս է նրա ամբողջական անունը՝ Սայֆ ալ-Դին Ջանքալի Իբն ալ-Բաբա, և ավելացնում, որ հենց վերջինս է պատմել իրեն մամլուքների հետ նրա բախման մանրամասների մասին: Տե՛ս Baybars al-Manṣūrī, Zubdat al-fikra, §. 240 և հմտ. Տույնի՝ Al-Tuhfa, §. 109-110: Ինչ վերաբերում է ալ-Այնին, ապա վերջինիս ‘Iqd al-ḡumān-ում առկա պատումի հիմքում անկասկած Բայբարս ալ-Մանսուրիի Zudat al-fikra երկն է, և հատուկ անդրադարձի արժանի տարբերություններ և հավելումներ չի պարունակում: Տե՛ս al-‘Aynī, ‘Iqd-MMA, §. 2, §. 309:

Դեպքերը փոքր-ինչ այլ կերպ՝ արաբ պատմիչների մոտ չհանդիպող մանրամասներով է ներկայացնում ասորի պատմիչ Բար Հեբրեոսը. «Մինչ քաթարների բանակները ներառված էին միմյանց դեմ կռվի մեջ, գրում է նա,- Ալֆին՝ եգիպտոսի տերը, Հայդար գորապետին և նրա հետ 3000 հեծյալի ուղարկեց Շաբախտան (Մարդինի կողմերում-Գ.Դ.) երկրի կողմերը: Նրանք պետք է բռնեին Բար Շեխան («Իշխանի որդի»-Գ.Դ.) գորապետին՝ մի հայ կտրիհին, և ողջ-ստոյգ վանդակի մեջ եգիպտոս տանեին, որովհետև նա Ասորիք գնացող արաբներին տանջանքների էր ենթարկում: Անցնելով Եփրատը՝ նրանք եկան և համբարեցին Թինայի դեմ, որ հայերին պատկանող բերդ էր: Առաջին օրը, երբ սկսեցին կռվել, Հայդարը վիրավորվեց նետից և մահացավ, և նրա գորբերին տիրեց սառսափը. նրանք թողեցին բերդն ու փախան Ասորիք: Այսպես արդարությունը վրեժ լուծեց Հայդարից, ով կողոպտում էր բրիստոնյաներին, [շարունակ] ավերի ու ավարի էր ենթարկում Մելիտենեյի և Ջայդի կողմերը: Այս անցքերը տեղի ունեցան հունաց 1595 թվականի ամռան օրերին»: Տե՛ս Bar Hebraeus,

Chronography, p. 471: Բար Հերբերտսի և արաբ հեղինակների պատումների գուգա-գրումից կարելի է մականբերել, որ ալ-Թինաթի վրա երկու գրոհ է եղել: Նախ Շիհաբ ալ-Դին Հալվարն է առաջապահ գնդերով փորձել գրավել բերդը, բայց չի հաջողել և հայ-մոնղոլական գնդերի հետ տված մարտում զոհվել է: Սրան հետևել է երկրորդը, որով արդեն բերդը գրավվել և քանդվել է:

Այսպիսով, 1284 թ. հալեպյան զորքի կողմից ալ-Թինաթի երկրորդ գրավումը շրջադարձային եղավ նրա հետագա ճակատագրի համար: Ալ-Թինաթ բերդի այս հիշատակությունը ժամանակագրական առումով մեզ հայտնի վերջին վկայությունն է միջնադարյան արաբական պատմաաշխարհագրական գրականության մեջ, բայց ոչ օտարալեզու մատենագրության մեջ առհասարակ: ԺԴ դարի վենետիկցի հայտնի ճանապարհորդ և պետական գործիչ Մարինո Սանուզո Տորսելլոն (մահ. 1343 թ.) իր *Liber secretorum fidelium crucis* («Խաչին հավատարիմների գաղտնիքների գիրք») երկում, որ գրել է ԺԴ դարի 20-ական թվականներին, տեղագրական տեղեկություն է հաղորդում Կարամելայի մասին, ինչպես որ ինքն է կոչում ծովափնյա այդ զոյակը: «Ասում են Կարամելայից մինչև Ալեքսանդրետ 15 մղոն է դեպի հարավ-հարավ-արևելք նավարկելու դեպքում: Այժմ Կարամելան Հայաստանի արևալի տարածքում է՝ նրա և [Եգիպտոսի] սուլթանի [երկրի] սահմանագծին»: Տե՛ս **Marino Sanuto Torsello**, *The Book of the Secrets of the Faithful of the Cross* (*Liber Secretorum Fidelium Crucis*), tr. by P. Lock, Ashgate, Aldershot, 2011, p. 142: Տե՛ս նաև **F.C. Rey**, “Les périples des côtes de Syrie et de la Petit Arménie”, *Archives de l'Orient Latin*, t. II, Ernest Leroux, Paris, 1884, pp. 332-333: Նույն երկում Կարամելայի մասին երկրորդ հիշատակությունը մեզ պատկերացում է տալիս այլ ծովագրյա զոյակներից այս բերդի ունեցած հեռավորության մասին: Ըստ նրա՝ Կարամելայից դեպի Հյուսիս արևմուտք՝ մինչև Կայրո լեռ, 20 մղոն էր, իսկ վերջինից դեպի Հյուսիս-արևմուտք՝ մինչև Այաս (բնագրում՝ *Laiacium*) ևս 15 մղոն: Տե՛ս **Marino Sanuto Torsello**, *The Book of the Secrets*, p. 147: Սանուզոն բերդի տվյալ ժամանակի կացության և նրա առևտրական գործունեության մասին ոչինչ չի հաղորդում: Կարամելան շարունակել է նշվել նաև ԺԴ դարի իտալական պորտուղաններում՝ ծովագնացային քարտեզներում: Նավահանգստային այս բերդը, օրինակ, նշված է 1375-ով թվագրված և Աբրահամ Կրեսկեսին վերագրվող հայտնի «Կատալոնյան առևտում», և «Հայոց ծոցը» կրկին անվանված է Կարամելայի ծոց (*Golf de Caramela*): Ժիշտ է՝ առևտրի ստեղծման ժամանակ Կարամելան արդեն աննշան և գուցե արդեն «ուրվական» բերդ էր, այնուհանդերձ, այդ հիշատակությունը խոսում է այն նշանակալի դերի մասին, որ մի ժամանակ ունեցել է բերդը տարածաշրջանի առևտրատնտեսական հարաբերություններում:

167 1273-1291 թթ. Տաճարական ասպետական կարգի մագիստրի պաշտոնը զբաղեցրել է Գիյոմ դը Բոթեն (*Guillaume de Beaujeu*): Նա զոհվել է ալ-Աշրաֆ Խալիլ սուլթանի կողմից Աբրայի գրավման ժամանակ՝ 1291 թ.:

168 Տե՛ս պայմանագրի համապատասխան հոդվածի ծանոթագրությունը:

169 Սուլթան Բայբարսի սենեկապետն էր՝ Ֆախր ալ-Դին Այազ ալ-Հաջիրը, և նրա ամենահավատարմ ձմերներից մեկը, որին մեկ անգամ չէ, որ պատասխանատու դիվանագիտական առաքելություններ էր հանձնարարել (էմիր Մուբարիզ ալ-Դին ալ-Տուրիի հետ միասին): Օրինակ, 1272 թ. Ֆախր ալ-Դինը գլխավորել է Աբաղայի մոտ սուլթանի ուղարկած պատվիրակությունը: Տե՛ս **R. Amitai-Preiss**, *Mongols*, p. 136: Ֆախր ալ-Դինի մասին կենսագրական տվյալներ տե՛ս **al-Ṣuqqāṭī**, *Tāli*, §. 15; **al-Ṣafadī**, *Al-Wāfi*, §. 9, §. 258:

170 Ակնարկ է Նիկիայի առաջին տիեզերական ժողովին, որին մասնակցել են 318 եպիսկոպոսներ: Հայաստանից ժողովին մասնակցել է Գրիգոր Լուսավորչի որդին՝ Արիստակեսը:

171 Հմմտ. **Նոր Կառկարան**, Աւետարան ըստ Մատթէոսի, 3/17:

172 Ինչպես կարելի է նկատել, Մամլուքյան սուլթանության տարածքները թվարկվում են մանրամասնորեն, իսկ Հայոց արքային ենթակա տարածքները չեն թվարկվում: Ավելին, նշվում է, որ «սուլթանի բանակների» կողմից գրավվելիք հողերը նույնպես կհամարվեն Սուլթանության տարածքներ: Պայմանագրի կետերը թելադրող մամլուքյան իշխանություններն այս հանգամանքը հետագայում հեշտությամբ կարող էին օգտագործել Հայոց թագավորությանը տարածքային զիջումների պահանջներ ներկայացնելու նպատակով:

173 Խառնուրդային ցեղատեսակի ջորիանման փոքրասիական նժույգներ, որոնք Հայտնի էին իրենց դիմացկունությամբ և արագավազությամբ: Տե՛ս **M. Quatremere**, *Histoire*, t. 2.1, p. 46, n. 37 և **Dozy R.**, *Supplément aux dictionnaires arabes*, t. II, Leide, 1881 (2nd edition, Leide-Paris, 1927), p. 449:

174 Հայկական ծագման էգ ջորիները նույնպես օժտված էին դիմացկունությամբ և մեծ արժեք ունեին: Դրանք հատկապես հարմար էին ծանր բեռներ տեղափոխելու համար: Տե՛ս **H. Alkhateeb-Shehada**, “Donkeys and Mules in Arabic Veterinary Sources from the Mamlūk Period (7th-10th/13th-16th Century)”, *Al-Masāq*, vol. 20, Issue 2, 2008, p. 210, *ինչպես նաև նույնի՝ Mamluks and animals: veterinary medicine in medieval Islam*, Leiden, Brill, 2003, p. 272:

175 Տե՛ս վերևում:

176 Խոսքը «մեծափնյա իրավունքից» հրաժարվելու սկզբունքի մասին է, որը ենթադրում էր նավաբեկության ենթարկվածների կյանքի, գույքի և ունեցվածքի նկատմամբ ոտնձգելու և դրան տիրանալու սովորույթի սահմանափակումը կամ վերացումը: Այս մասին տե՛ս **Ю.Г. Барсегов**, “Отказ армян от «берегового права»”, *ՊՐՀ*, № 1, 1971, էջ 95-110, որտեղ անդրադարձ կա նաև Հայ-մամլուքյան պայմանագրի այս կետին: Տե՛ս նաև **Զ. Փետրյան**, *Կիլիկյան Հայաստանը*, էջ 40:

177 Խտրական տարբերակումն ակնհայտ է. փաստորեն մուսուլման կրոնուրացները ենթակա էին վերադարձի մամլուքյան իշխանություններին՝ պատժելու նպատակով, իսկ քրիստոնյա հավատուրացներն անցնում էին սուլթանի հովանու տակ, և ոչ մի կերպ չէին վերադարձվելու հայկական իշխանություններին:

178 Միջազգային տարանցիկ առևտրի, վաճառականների գույքի և ունեցվածքի անվտանգության ապահովումը պայմանագրի առանցքային կետերից է: Պատահական չէ, որ, ինչպես վերևում ենք տեսել, մամլուքյան իշխանությունները հայոց թագավորության վրա հարձակումները փաստարկում էին քարավաններ կտրելու և վաճառականների նկատմամբ ոտնձգություններ կատարելու միջադեպերով: Երկրի առևտրատնտեսական ակտիվությունը պետության հզորության զբաղվականներից մեկն է: Այս հանգամանքին շատ մեծ կարևորություն էին տալիս Մամլուքյան սուլթանությունները, և ամեն կերպ ջանում պահպանել առևտրատնտեսական կապերն անգամ այն երկրների հետ, որոնց հետ քաղաքական խնդիրներ ունեին կամ գտնվում էին թշնամական հարաբերությունների մեջ: Վերևում արդեն նշել ենք, որ Բայբարսի 1266 թվականի արշավանքի սանձազերծման պատճառներից մեկն այն էր, որ, ինչպես Սմբատն է գրում, սուլթանը հայոց արքայից պահանջել էր երկու պետությունների սահմանադրված գտնվող Շեհը (Շիհը կամ Շիհ ալ-Հադիդը)՝ նպատակ ունենալով այն դարձնել համատեղ առևտրական հանգույց («վաճառանոց»): Իսկ ըստ հակերիկ ասորիների մափրիան Բար Հերբեսուի երկի արաբական խմբագրության՝ սուլթանն առաջինն է դիմել հայոց արքային (Hātīm malik al-arman) և հնազանդություն ու [գլխա]հարկ պարտադրելուց բացի պահանջել է թույլ տալ մուսուլմաններին հայերից ձիեր, ջորիներ, ցորեն, գարի և երկաթ գնել, ինչի փոխարեն ինքն էլ կթույլատրեր, որ հայերն ազատ առևտուր անեն Ասորիքում: Տե՛ս Սմբատ Սպարապետ, Տարեգրք, Վենետիկ, էջ 245-246 և Ibn al-ʿIbrī, Muḥtaṣar, ֆ. 498, ինչպես նաև համառ. Ռույնի Chronography, p. 445:

Մամլուքյան իշխանությունները համար կարևոր նշանակություն էին տալիս ստրկավաճառությանը: Այս առնչությամբ ալ-Յունինի պատմիչը Բայբարսի կառավարման օրոք տեղի ունեցած մի դեպք է պատմում (թեև առանց թվագրելու). «Մի խումբ առևտրականներ, որ ճանապարհվել էին Պարսկաստանից (բնագրում՝ bilād al-ʿaḡam)՝ ալ-Մալիֆ ալ-Ջանիի արհուլիմ գնալու նպատակով: Բայց երբ Սալվ են անցել, նրա տերն արգելել է նրանց անցումը՝ նրանց մասին գրելով Աբաղային: Նա էլ նրան է պատասխանել է՝ հրամայելով բանտարկել և իր մոտ ուղարկել: Բայց այնպես է պատահել, որ մի մամլուֆ Հալեպ է փախել, հանդիպել էմիր Նուր ալ-Դին Ալի իբն Մաշլիի հետ և հայտնել նրան իրենց հետ [պատահածի] մասին: Այս առիթով վերջինս ալ-Մալիֆ ալ-Ջանիին փոստային ձևերով նամակ է ուղարկել: Հետ է եկել պատասխանը՝ հրամայելով գրել Սաի տիրոջը՝ ասելով, որ եթե նրանցից մեկ դիրհամ արժեքող բան անգամ պակասի, ինչ դրա փոխարեն կվերցնեն: Նրան այս կերպ գրեց. նա ազատեց նրանց, իսկ Աբաղային շողոփորեց մեծ գումարներով»: Տե՛ս al-Yūnīnī, Dayl (Ḥaydarābad), ց. 3, ֆ. 254: Տե՛ս նաև R. Amitai-Preiss, *Mongols*, p. 208, Ռույնի՝ "Between the Slave Trade and Diplomacy: Some Aspects of Early Mamluk Policy in the Eastern Mediterranean and the Black Sea", in *Slavery and the Slave Trade in the Eastern Mediterranean (c. 1000-1500 CE.)*, ed. by R. Amitai and Chr. Cluse, Brepols, 2017, p. 414, ինչպես նաև E. Ashtor, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 1976, p. 263; Barker H., *That Most Precious Merchandise: The Mediterranean Trade in Black Sea Slaves, 1260-1500*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2019, p. 163; L. Northrup, *From slave to Sultan*, p. 285:

179 Պայմանագրի այս կետը հիմք է տալիս երկու փաստ արձանագրել: Նախ, որ մամլուքյան իշխանությունների համար Հոռմկլան, հայոց թագավորությունից անջատ լինելով, այնուամենայնիվ, նրա անբաժանելի մասն էր գիտակցվում: Եվ երկրորդ, այն որ Հոռմկլայի մասին առանձին կետ է ներառված է եղել նաև 1268 թ. հայ-մամլուքյան առաջին պայմանագրում, որը, ինչպես վերևում ենք առիթ ունեցել նշելու, արաբական մատենագրությունը, ցավոք, չի պահպանել:

180 Այս կետն, ինչպես վերևում մի անգամ արդեն նշել ենք, նույնպես ակնհայտորեն ներառված է եղել 1268 թ. հայ-մամլուքյան առաջին պայմանագրում: 1275 թ. մամլուքյան արշավանքի ձեռնարկման պատրվակներից մեկը հենց բերդերի կառուցումն ու եղածների ամրացումն էր:

181 Բնագրում *balad Rums* է, որը Ռումի երկրի՝ արաբ հեղինակների համար սովորական անվանումը է: Գուցե՞ փորձ է արված տառադարձել տեղանվան հայերեն տարբերակը՝ «Երկիր Հոռոմոց»:

182 Դաշնագրի տեքստի ավարտ:

183 Ամենայն հավանականությամբ Վահրամ Բաբունին է՝ հայոց թագավորի արքունի քարտուղարն ու խորհրդակալը:

184 Պայմանագրի տեքստը՝ ֆրանսերեն թարգմանությամբ, առաջին անգամ հրատարակել է Մ. Քատրմերը (*M. Quatremere, Histoire, tome 2.1, p. 166-171, 201-212*), ապա՝ Վ. Լանգլուան (*V. Langlois, Le trésor, pp. 217-231*) և Մ. Կանարը (*M. Canard, "Le royaume", pp. 217-259*): Դաշնագրի տեքստը Քատրմերի ֆրանսերեն թարգմանությունից առաջին անգամ հայերեն թարգմանել ու «Բանասեր»-ի էջերում հրատարակել է Բակուրյանը («Դաշնագիր իսլաղաղութեան ընդմէջ Լեւոն Գ. թագաւորի եւ Եգիպտոսի Մէմլուքեան սուլթանի Գալաունի, կնքուած 1285 մայիս 7ին», «Բանասէր» ամսաթերթ գրական եւ գիտական, Պարիս, 1902 (մարտ), № 3, էջ 69-79): Իսկ անգլերեն թարգմանել են Ռ. Սքոթթը, Պ. Հոլտը և բոլորովին վերջերս էլ Դ. Քուլքը: Տե՛ս և հմտ. *R. Scott, Mamluk-Armenian Relations, pp. 184-196*; *P.M. Holt, Early Mamluk Diplomacy (1260-1290). Treaties of Baibars & Qalāwūn with Christian Rulers*, E.J. Brill, 1995, pp. 92-105; *D. Cook, Chronicles, pp. 113-123*:

Հատկանշական է, որ պայմանագիրը կնքելուց հետո Լեւոն շտապել է իլխանության արքունիք՝ հավանաբար հանգամանքները ներկայացնելու: Սամվել Անեցու շարունակողներից մեկը 1284 թվականի ներքո արձանագրել է. «Թագաւորն Լեւոն գնաց առ Արղունն, որ էր գլովս Տաբարին»: Տե՛ս Սամուէ Անեցի եւ շարունակողներ, Ժամանակագրութիւն, էջ 258: Սկզբնաղբյուրային տվյալների համադրումից պարզ է դառնում, որ Լեւոն մոնղոլ իլխան Արղունի մոտ է եղել 1285 թ. օգոստոսին: Այս եղրակացությամբ հանգում ենք այն պատճառով, որ ժամանակակցի կողմից գաղափարված մի ձեռագրի հիշատակարանում, որ նվիրված է Լեւոն արքային, նշվում է, որ Կեռան թագուհին «յայսմ ամի փոխեսաւ առ Քրիստոս, որ յորժամ արեայ նորին տէրս մեր նանապարհորդեալ էր յԱրեւելս՝ ի դուռն խանին Արղունի»: Տե՛ս ՀՀ, ԺԳ դար, էջ 571-572: Այլ աղբյուրներից էլ հայտնի է, որ Կեռան թագուհին մահացել է 1285 թ. օգոստոսի 9-ին: Այս մասին տե՛ս Հեթում Պատմիչ, Ժամանակագրություն, էջ 77:

ձիշտ է՝ պայմանագրի գործողության տասնամյա ժամկետն ամբողջությամբ չի պահպանվում, բայց մամուլքների հետ հարաբերություններում խաղաղություն է հաստատվում գոնե մինչև ալ-Մանսուր Կալավունի կառավարման հետագա չորս տարիներին: 1285-1290 թվականների միջակայքում հայկական և մամուլքյան քաղաքական շփումների վերաբերյալ ընդամենը մի դրվագի մասին են խոսում արաբ հեղինակները: 1289 թվականին Տրիպոլիի գրավումից հետո իրական վտանգ է հասունացել նաև Կիլիկյան Հայաստանի համար: Սուլթանը հավանաբար սկսել է շանտաժի և ահաբեկության ենթարկել հայկական իշխանություններին՝ տարածքային զիջումների պահանջներ ներկայացնելով: Այս մասին պատմում են Իբն ալ-Դավադարի, ալ-Յունիսի և Իբն ալ-Ֆուրատի պատմիչները: «Այնուհետև, սուլթանի, Ասուված օրհնի նրան, Տրիպոլին ավերելուց հետո, նրան ներկայացան Սաի տիրոջ դեսպանները՝ հայտնելով սուլթանական մտերմ բավարարելու նրա ցանկությունը՝ ամենը, ինչ որ կկարողանան, և որ նա պատրաստ է կատարել ամեն ինչ, ինչ իրեն կհրամայվի: Սուլթանն ընդունեց նրանց՝ ասելով. «Հանձնե՛ք մեզ սահմանակցող բերդերը՝ Մարաշը և Բահանսան (sic), և վճարե՛ք հարկը: Այլ բազմաթիվ առաջարկներ նույնպես արեց: [Դեսպանները] գնացին և վերադարձան սուլթանի՝ Տրիպոլիից հեռանալուց հետո, երբ Հոմսում էր իջևանել: Նրանք փառահեղ նվերներ էին բերել: Բայց նրանց տերը հրաժարվել էր հանձնել հիշյալ երկու բերդերը՝ հիմնավորելով, որ դա հնարավոր չէ մոնղոլների պատնառով: Դրա փոխարեն նա սուլթանին մեծ գումար էր ուղարկել, որը սուլթանն ընդունեց: Ալլահը գիտի»: Տե՛ս **Ibn al-Dawādārī**, *Kanz al-durar*, ց. 8, ք. 299-300 և *Հմմտ.* **al-Yūnīnī**, *Mirāt al-zamān* (Melkonian), ք. 32; **Ibn al-Furāt**, *Tārīḥ al-Duwal*, ց. 8, ք. 81: *Տրիպոլիի գրավումից երկու տարի հետո գրված մի Ավետարանի հիշատակագիրն այսպես նեղսրտած է խոսում հայ-մամուլքյան այդքան զգայուն խաղաղության մասին՝ վերահաս վտանգի մասին իր ժամանակակիցների մտահոգությունն արտահայտելով. «Եվ արդ, աղաչեմ նախ քան զամենայն աղաթս առնել, զի տարակուսեալ և զսինկոռ ազգս Հայոց ազատեցէ Աստուած ի դառն ծառայութենէ փարսաւնի, և ի ժանդ, և ի պղծագործ, և յապարասան ազգէն Իսմայելի, զի բազում անգամ զաշխարհս Հայոց արով և հրով մաշեցին, և զտանաւս Աստուծոյ արարին հատից և խաշանց փարախ, զոր Տէր Յիսուս սատակեաց զնոսա, զոր միով ամաւ յառաջ էառ զհոյակապ և հոշակավոր քաղաքն Տրէպալիս և տապալեաց ի հիմանց»: Տե՛ս **ՀԶԷ, ԺԳ դար, էջ 657**:*

185 «Մինջա՛լ». իսկ գուցե՞ գրչագրական սխալ է և խոսքն այստեղ Սմբատ Սպարապետի որդի Օշինի՝ սենեշալի (գունդառաքլի) մասին է. գժվար է ասել: Տե՛ս **ՀԶԷ, ԺԳ դար, էջ 630, ինչպես նաև նաև Լ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները, էջ 342-343**: Օշինը սպանվել է 1307 թվականին մոնղոլ զորապետ Բիլաղդուի կազմակերպած դավադրության արդյունքում:

ԳԱՀԱՑԱՆԿԵՐ¹

1. ՄԱՄԼՈՒՔՅԱՆ ՍՈՒԼԹԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Շաշար ալ-Դուր (1250 թ.)

Ալ-Մալիք ալ-Մուհադդ Իզզ ալ-Դին Այբաթ (1250-1257 թթ.)

Ալ-Մալիք ալ-Մանսուր Նուր ալ-Դին Ալի (1257-1259 թթ.)

Ալ-Մալիք ալ-Մուզաֆֆար Սայֆ ալ-Դին Կուտուզ (1259-1260 թթ.)

Ալ-Մալիք ալ-Ջահիր Ռոմե ալ-Դին Բայբարս ալ-Բունդուկդարի (1260-1277 թթ.)

Ալ-Մալիք ալ-Սաիդ Նասիր ալ-Դին Մուհամմադ Բարաֆա-խան (1277-1279 թթ.)

Ալ-Մալիք ալ-Ադիլ Բադր ալ-Դին Սուլամիշ (1279 թ.)

Ալ-Մալիք ալ-Մանսուր Սայֆ ալ-Դին Կալավուն (1279-1290 թթ.)

Ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆ Սալահ ալ-Դին Խալիլ (1290-1293 թթ.)

2. ԻՐԱՆԻ ՄՈՆՂՈՒԿԱՆ ԻԼԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հուլադու (1256-1265 թթ.)

Աբադա (1265-1282 թթ.)

Ահմադ Թաֆուդեր (1282-1284 թթ.)

Արդուն (1284-1291 թթ.)

Գայխաթու (1291-1295 թթ.)

3. ՌՈՒՄԻ ՍԵԼՋՈՒԿՅԱՆ ՍՈՒԼԹԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Կիլիշ Արսլան Դ (1248-1264/1265 թթ.)²

Քայխուսրուդ Գ (1264/1265-1282 թթ.)³

Մասուդ Բ (1282-1283, 1284-1293, 1294-1300, 1302-1304 թթ.)⁴

¹ Կիլիկյան Հայաստանի հարակից պետությունների՝ աշխատանքի ժամանակագրական սահմանների միջակայքում գահակալած միապետների ցանկեր:

² 1248-1259 թթ. գահակցել է Քայկավուս Բ-ին (1246-1259 թթ.) և Քայկուբադ Բ-ին (1249-1257 թթ.): 1259 թվականից սկսած կառավարել է արդեն միանձնյա:

³ Մինչև 1277 թ. երկրի փաստական կառավարիչը վեզիր Մուֆե ալ-Դին Փերվանեն էր, վերջինիս սպանությունից հետո Ֆախր ալ-Դին Ալին:

⁴ Գահի համար երկարամյա պայքար է մղել Քայկուբադ Գ-ի հետ, ով նույնպես ֆանիցս հայտնվել է իշխանության ղեկին (1284, 1293-1294, 1300-1302, 1304-1307 թթ.):

ԵԶՐՈՒՅԹՆԵՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆ

Ադաբ (adab) – մուսուլման ինտելեկտուալին անհրաժեշտ ավանդական գիտելիքների և գիտությունների ընդհանրական անվանումը
աման (amān) – կյանքի, անվտանգություն, հաշտություն, խաղաղություն, հովանավորություն խոստումը, ապահովագիրը կամ երաշխավորագիրը հնազանդության դիմաց

ամիր ալֆ (amīr al-f) – «հազարապետ» էմիր

ամիր տասթ (amīr ṭast) – բառացի՝ «սափոր բռնող», լվացվելիս տիրակալի ձեռքերին ջուր լցնող ծառայող

աուլադ ալ-նաս (awlād al-nās) – բառացի՝ «ժողովրդի (իմա՝ մամլուքների) որդիներ»։ Մամլուքյան ռազմական արխատկրատիայի առաջին սերնդի ներկայացուցիչների դասը, ովքեր, ի տարբերություն իրենց հայրերի՝ ի ծնե ազատ մուսուլմաններ լինելով՝ մամլուքներ չէին համարվում և գործնականում զրկված էին ռազմական գործով զբաղվելու հնարավորությունից, ուստի ստիպված էին համալրել մտավորական դասի շարքերը և եթե հասնում էին բարձր պաշտոնների, ապա գերազանցապես կրոնական և վարչական ոլորտներում

աֆադիշ (akādīš) – խառնուրդային ցեղատեսակի ջորիանման փոքրասիրական նժույգներ, որոնք հայտնի էին իրենց դիմացկունությունը և արագավազությունը

«Բարեպաշտ խալիֆաներ» (al-ḥulafā' al-rāšidūn) – Մուհամմադ մարգարեի մահից հետո իշխած չորս խալիֆաների (Աբու Բաքր, Ումար իբն ալ-Խատտաբ, Ուսման իբն Աֆֆան, Ալի իբն Աբի Տալիբ) ընդհանրական անվանումն ուղղափառ իսլամում

դավադար (dawādār) – «[սուլթանական] թանափամանը պահող»

դիհլիզ (dihlīz) – «սուլթանական վրան»

դիվան ալ-ինձա (dīwān al-inšā') – արքունի դիվանատուն, դպրատուն

թաասսուբ (կամ **ասաբիյյա**) (ta'aṣṣub, 'aṣabiyya) – անսահման սերյուրային, տոհմի, զարմի նկատմամբ՝ հայրենասիրություն՝ տոգորված միասնության և միասնականության դադափարով

թակլիդ (taqlīd) – «նշանակման կարգադրություն»

թարաջիմ (tarāġim) – կենսապատում ակնարկ, կենսագրություն

թարիխ (tārīḥ) – պատմություն, պատմագրություն

թաֆսիր (tafsīr) – Ղուրանի և սուենայի մեկնություն

իկաա (iqṭāʿ) – ռազմական ծառայության դիմաց սուլթանի կողմից շնորհվող «ոչ ժառանգական» հողակտոր՝ ռազմավատ, որից ստացված եկամուտներից հարկ էր վճարվում պետական գանձարան՝ հոգալու զինվորների և բանակի ապահովման ծախսերը

ինշա (inšāʿ) – գրագրություն, նամակագրության արվեստ

խազինդար (ḥāzindār) – արքունի գլխավոր գանձապետը, ով պատասխանատու էր սուլթանի ունեցվածքի՝ գանձերի, կահ-կարասիի, թանկարժեք զգեստների և այլնի համար

խասսաֆիյյա (ḥāṣṣakiyya) – սուլթանին ուղեկցող և նրա անձնական անվտանգությունն ապահովող մամլուքներ

խարաջ (ḥaraġ) – [հողա]հարկ, տուրք

խուշդաշիյյա (ḥuṣḍāšiyya, եզ.՝ խուշդաշ՝ ḥuṣḍāš) – միևնույն էմիրին կամ սուլթանին պատկանող մամլուքներ

կադի (qāḍī) – իսլամական իրավունքի՝ շարիաթի հիման վրա արդարադատություն իրականացնող պաշտոնյա՝ «դատավոր» («կադի ակուպաթ»՝ qāḍī al-quḍāt – «գլխավոր դատավոր»)

կասիդ (qāsid) – հետախույզ, գաղտնի բանագնաց, լրատար

կարադուլ (qarāġūl) – մոնղոլական սահմանապահ, պարեկային զինվոր

կուրուլայ – ազնվականության, քաղաքական կամ ռազմական առաջնորդների կամ խաների «խորհուրդ», «Մեծ ժողովը», «հավաքը» թյուրք-մոնղոլական ժողովուրդների մոտ՝ որևէ կարևորագույն հարց լուծելու՝ օրինակ, խան ընտրելու նպատակով

հադիսներ – իսլամի մարգարե Մուհամմադի կյանքի և գործունեության մասին գրավոր կամ բանավոր կերպով փոխանցված պատմություններ, հաղորդումներ, ավանդություններ, զրույցներ, խրատներ, որ միասին կազմում են սուենա (sunna): Սուենան «մուսուլմանական համայնքի» (umma) կազմակերպման և յուրաքանչյուր մուսուլմանի կյանքի, վարքաձևի կարգավորման կանոնների համալիր ամբողջությունն է՝ իսլամական իրավունքի (fiqh) երկրորդ կարևորագույն աղբյուրը Ղուրանից հետո

հալկա (halqa) – ոչ մամլուքներից բաղկացած հեծելազորային կազմավորում

մադրասա (madrasa) – մուսուլման կրոնական ուսումնական հաստատություն՝ դպրոց

մազհաբ (mazhab) – կրոնաիրավագիտական դպրոց: Սուննի իսլամի մազհաբները չորսն են՝ հանաֆիական, մալիքիական, շաֆիական և հանբալիական:

մակամա (maqāma) – միջնադարյան արաբական գրականության ժանր: Մականան խաբեբայապատում զվարճախոսություն է, զրույց կամ պատմություն՝ չարադրված հանգավորված արձակով, համեմված բանաստեղծական մեջբերումներով

մուլատտաֆ (mulattaf) – «գաղտնի նամակ»

մուհադդիս (muhaddit) – հադիսներ հավաքող և ուսումնասիրող, դրանց ժողովածուներ կազմող գիտնական

մուհթասիբ (muhtasib) – «չափուկչոփ վերատեսուչ», «շուկաների վերակացու»

մուվադաա (muwāda‘a) – «թշնամական գործողությունների դադարեցում», հաշտության պայմանագիր

մուֆասսիր (mufassir) – Ղուրանի և սուրնայի մեկնություն, բացատրություն, զբաղվող աստվածաբան-գիտնական

յազաֆ (yazak) – առաջապահ զնդեր

յաուլիկ (յաուլիս, յարլիկ) – մոնղոլ խանի հրովարտակ, արտոնագիր, որով որևէ առանձնաշնորհում էր տալիս, արտոնում էր որևէ բան կամ իշխանության տվչություն տալիս

յասա – օրենք, կանոնադրություն, «Մեծ յասա»՝ Ջինգիս-խանի կողմից սահմանված պատվիրանների ժողովածու

նազիր ալ-ահբաս (nāzir al-ahbās) – «բարեգործական ֆոնդերի վերատեսուչ»

նազիր ալ-ջույուշ (nāzir al-ğuyūš) – «բանակի [ֆինանսական] վերատեսուչ»

նաիբ ալ-սալտանա (nā'ib al-saltāna) – «փոխարքա»

նակիբ ալ-ջույուշ (nāqib al-ğuyūš) – «գլխավոր ռազմական համհարզ»

նոյին (կամ նոյան) – հրամանատար, զորապետ, բյուրապետ

շարիաթ – մուսուլմանների վարքաձևային կանոնների, հասարակական նորմերի, կրոնա-իրավական օրենքների ամբողջութունը՝ լայն իմաստով՝ «իսլամական իրավունք»

շիա իսլամ (al-šīʿa) – իսլամի երկու հիմնական ճյուղերից մեկը (տե՛ս նաև սուննի իսլամ)

շիհնա (կամ շահնա) (šihna, šahna) – վերակացու, կառավարիչ, վերատեսուչ հպատակ երկրում (մոնղոլ․՝ basqaq)

ուլամա (ʿulamāʾ) – կրոնական գործիչների (գատավորներ, կրոնա-իրավագետներ, իսլամական գիտելիքի և իրավունքի փոխանցողներ, մեկնիչներ և այլն) «դասը» միջնադարյան մուսուլմանական հասարակության մեջ

ուլուս (ulus) – մոնղոլ Մեծ խանին ենթակա մոնղոլական պետական կազմավորում

ուսթալզիդար (usta[d]dār) – սուլթանական արքունիքի «գործերի կառավարիչ»

ուսթազ (ustād) – մամուլքի տեր (էմիր կամ սուլթան)

ուրդու (urdū) – մոնղոլ խանի արքունիք

շիհնազ (šihād)- «շանֆ», «շանադրություն», «պայքար», «սրբազան պատերազմ» հանուն իսլամի, իսլամական գաղափարների և արժեքների **սահիբ ալ-դիվան** (šāhib al-dīwān) – արքունի դպրապետ, ղեկանավետ, գլխավոր քարտուղար

սահիբ դիվան ալ-խասս (šāhib dīwān al-ḥāss) – «սուլթանական ունեցվածքի վերատեսուչ»

սարակուջ – մոնղոլական գլխարկ

սիրա (sīra) – «վարք», «վարքագրություն»

սուննի իսլամ (ahl al-sunnah wa-l-ğamāʿa) – իսլամի երկու հիմնական ճյուղերից մեկը (տե՛ս նաև շիա իսլամ)

վակֆ (waqf < awqāf) – կրոնական կամ բարեգործական նպատակներով պետության կամ արքունիքի կողմից տրված տիրույթ

վաֆայաթ (wafayāt) – երեւելի մարդկանց մասին կենսագրական-մահախոսական ակնարկներ պարունակող բառարանների գրական ժանր

փայզա – խանի անունը կրող մետաղյա (սովորաբար ոսկյա) տախտակ էր՝ յուրատեսակ «անցաթուղթ» կամ «պատվաթուղթ», որը երաշ-

խավորում էր այն ստացողի անվտանգ անցումը մոնղոլահպատակ տարածքներով կամ խանի կողմից շնորհված որևէ արտոնություն

ԲԱՔԻՐ ԱՎ-ՊԱՍՔ (*kātib al-dast*) – օգնական գրագիր, կրտսեր դպիր

ԲԱՔԻՐ ԱՎ-ՋԱՅՂ (*kātib al-ğayš*) – «բանակի [զվխավոր] գրագիր»

ԲԱՔԻՐ ԱՎ-ՍԻՐՐ (*kātib al-sirr*) – կամ *kātim al-sirr*-ը (բառացի՝ «զաղտ-նիֆի գրագիր») ղեկնատան գլխավոր քարտուղարն էր, ղպրապետը (*տե'ս նաև* *ṣāhib al-dīwān*)

ՖԻԿԻ (*fiqh*) – իսլամական իրավագիտություն

ՖԻՐՄԱՆ (*firmān*) – հրամանագիր, կարգադրություն, հրովարտակ:

ՎԿԱՅԱԿՈԶՎԱԾ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ (բնագրեր և թարգմանություններ)

Ա. ԱՐԱԲԱԼԵԶՈՒ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

1. **Abū al-Fidā', 'Imād al-Dīn Ismā'īl**, *Kitāb al-Muḥtaṣar fī aḥbār al-bašar*, 4 ց., al-Maṭba'a al-Ḥusayniyya al-Miṣriyya, al-Qāhira, 1907;
2. _____, *Taqwīm al-buldān (Géographie d'Aboulféda*, ed. M. Reinaud et W. Mac Guckin de Slane, Paris, 1840);
3. _____, *Tārīḥ Abī al-Fidā' al-musammā al-Muḥtaṣar fī aḥbār al-bašar*, 2 ց. bi-taḥqīq Maḥmūd Dayyūb, Dār al-kutub al-'ilmiyya, Bayrūt, 1997;
4. **Abū Šāma, Šihāb al-Dīn Abū al-Qāsim 'Abd al-Raḥmān ibn Ismā'īl**, *Kitāb al-Rawḍatayn fī aḥbār al-dawlatayn al-Nūriyya wa-l-Šalāḥiyya*, 5 ց., bi-taḥqīq Ibrāhīm Šams al-Dīn, Dār al-Kutub al-'Ilmiyya, Bayrūt, 2002;
5. _____, *Tarāğim riğāl al-qarnayn al-sādis wa-l-sābi' al-ma'rūf bi-l-Ḍayl 'alā al-Rawḍatayn*, bi-taḥqīq Muḥammad al-Kawṭarī, Dār al-ğīl, Bayrūt, 1974;
6. _____, *'Uyūn al-Rawḍatayn fī aḥbār al-dawlatayn al-Nūriyya wa-l-Šalāḥiyya*, 2 ց., bi-taḥqīq Aḥmad al-Baysūmī, Dimašq, 1991-1992;
7. **Al-'Aynī, Badr al-Dīn Maḥmūd ibn Aḥmad**, *Al-Rawḍ al-zāhir fī sīrat al-Malik al-Zāhir "Ṭatar"*, bi-taḥqīq Hans Arnst, Dār iḥyā' al-kutub al-'arabiyya, al-Qāhira, 1962;
8. _____, *Al-Sayf al-Mufannad fī sīrat al-Malik al-Mu'ayyad "Šayḥ al-Maḥmūdī"*, bi-taḥqīq Fahīm Šaltūt, Dār al-Kitāb al-'Arabī, al-Qāhira, 1967;
9. _____, *'Iqd al-ğumān fī tārīḥ ahl al-zamān*, 2 ց. (815-824 h.), bi-taḥqīq 'Abd al-Rāziq al-Ṭanṭāwī al-Qarmūṭ, al-Zahrā' li-l-I'lām al-'arabī, al-Qāhira, 1989;

10. _____, *‘Iqd al-ğumān fī tārīḥ ahl al-zamān*, 4 ғ., bi-taḥqīq Maḥmūd Rizq Maḥmūd, Dār al-kutub wa-l-waṭā’iq al-qawmiyya, al-Qāhira, 2007-2010;
11. _____, *‘Iqd al-ğumān fī tārīḥ ahl al-zamān*, 4 ғ., bi-taḥqīq Muḥammad Muḥammad Amīn, al-Hay’a al-miṣriyya al-‘āma li-l-kitāb, al-Qāhira, 1987-1992;
12. _____, *‘Iqd al-ğumān fī tārīḥ ahl al-zamān*, ғ. 5, bi-taḥqīq Muḥammad Muḥammad Amīn, Maṭba‘at Dār al-kutub wa-l-waṭā’iq al-qawmiyya, al-Qāhira, 2009;
13. *Al-Sultān Barqūq, mu’assis dawlat al-mamālīk al-ğarākisa (784-801 / 1382-1398) min ḥilāl maḥṭūṭ ‘Idq al-ğumān min tārīḥ ahl al-zamān li-Badr al-‘Aynī*, bi-taḥqīq Īmān ‘Umar Šukrī, Maktabatr Madbūlī, al-Qāhira, 2002;
14. **Baybars al-Manṣūrī, Rukn al-Dīn al-Dawādār**, *Kitāb al-Tuḥfa al-mulūkiyya fī al-dawla al-turkiyya*, bi-taḥqīq ‘Abd al-Ḥamīd Šāliḥ Ḥamdān, al-Dār al-Miṣriyya al-Lubnāniyya, al-Qāhira, 1987;
15. _____, *Muḥṭār al-aḥbār*, bi-taḥqīq ‘Abd al-Ḥamīd Šāliḥ Ḥamdān, al-Dār al-Miṣriyya al-Lubnāniyya, al-Qāhira, 1993;
16. _____, *Zubdat al-fikra fī tārīḥ al-ḥiğra*, bi-taḥqīq Dunāld Rītšārdz (D.S. Richards), Berlin-Bayrūt, 1998;
17. Elham Sh.M., *Kitbugā und Lāğīn: Studien zur Mamluken-Geschichte nach Baibars al-Manṣūrī und al-Nuwairī*, Klaus Schwarz, Freiburg, 1977;
18. **Al-Birzālī, ‘Alam al-Dīn al-Qāsīm [i]bn Muḥammad [i]bn Yūsuf**, *Al-Muqtafī li-tārīḥ al-šayḥ Šihāb al-Dīn Abī Šāma al-ma’rūf bi-tārīḥ al-Birzālī*, 4 ғ., bi-taḥqīq ‘Umar ‘Abd al-Salām Tadmūrī, al-Maṭba‘a al-‘Aṣriyya, Šaydā-Bayrūt, 2006;
19. **Al-Buḥtūrī, Abū al-Walīd ‘Abd Allāh**, *Al-Dīwān*, bi-taḥqīq Ḥasan Kāmil al-Šīrafi, Dār al-ma‘ārif, al-Qāhira, 1964;
20. **Al-Ḍahabī, Šams al-Dīn Abū ‘Abd Allāh Muḥammad ibn Aḥmad ibn ‘Uṭmān**, *Al-‘Ibar fī ḥabar man ġabara*, 4 ғ., bi-taḥqīq Abū Hāğir Muḥammad al-Sa‘īd ibn Basyūnī Zağlūl, Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya, Bayrūt, 1985;
21. _____, *Al-Muḥṭār min tārīḥ Ibn al-Ğazarī*, bi-taḥqīq Ḥaḍīr ‘Abbās Muḥammad Ḥalīfat al-Munšadāwī, Dār al-Kitāb al-‘Arabī, Bayrūt, 1988;

22. _____, *Duwal al-Islām*, 2 ǵ., bi-taḥqīq Ḥasan Ismā'īl Marwa, Dār Šādir, Bayrūt, 1999;
23. _____, *Siyyar a'lām al-nubalā'*, 25 ǵ., bi-taḥqīq Bašār 'Awwād Ma'rūf, Šu'ayb al-Arna'ūt (لؤي العرنؤت), Mu'assasat al-Risāla, Bayrūt, 1996;
24. _____, *Tārīḥ al-Islām wa-wafayāt al-mašāḥir wa-l-a'lām*, 52 ǵ., bi-taḥqīq 'Umar 'Abd al-Salām Tadmūrī, Dār al-kitāb al-'arabī, Bayrūt, 1987-2000;
25. **Al-Fāḥirī, Badr al-Dīn Bektāš**, *Tārīḥ al-Fāḥirī*, bi-taḥqīq 'Umar 'Abd al-Salām Tadmūrī, Al-Maktaba al-'Ašriyya, Šaydā-Bayrūt, 2008;
26. **Al-Ġazarī, Šams al-Dīn Muḥammad**, *Tārīḥ Ḥawādiṯ al-zamān wa-anbā'uḥu wa-wafayāt al-akābir wa-l-a'yān min abna'ihi al-ma'rūf bi-tārīḥ Ibn al-Ġazarī*, 3 ǵ., bi-taḥqīq 'Umar 'Abd al-Salām Tadmūrī, al-Maṭba'a al-'Ašriyya, Šaydā-Bayrūt, 1999;
27. La Chronique de Damas d'**Al-Jazari** (années 689-698 H.) par J. Sauvaget, Paris, Librairie ancienne H. Champion, 1949;
28. **Al-Ḥalabī, Šihāb al-Dīn Maḥmūd**, *Ḥusn al-tawassul ilā šinā'at al-tarassul*, al-Maṭba'a al-Wahabiyya, al-Qāhira, 1880;
29. **Al-Ḥazraġī, 'Alī ibn al-Ḥasan**, *Kitāb al-'uqūd al-lu'lu'iyya fī tārīḥ al-dawla al-rasūliyya*, ǵ. 2, bi-taḥqīq Muḥammad Basyūnī 'Asal, Dār al-Hilāl, al-Qāhira, 1914, š. 294;
30. **Ibn 'Abd al-Zāhir, 'Alā' al-Dīn 'Alī Ibn 'Abd Allāh**, *Al-Rawḍ al-zāhir fī ġazwat al-Malik al-Nāšir wa-bi-ḡaylihi al-Manāqib al-Muzaffariyya*, bi-taḥqīq 'Umar 'Abd al-Salām Tadmūrī, Al-Maktaba al-'Ašriyya, Šaydā-Bayrūt, 2005;
31. **Ibn 'Abd al-Zāhir, Muḥī al-Dīn**, *Al-Rawḍ al-zāhir fī sirat al-Malik al-Zāhir*, bi-taḥqīq 'Abd al-'Azīz al-Ḥuwayṭir, al-Riyāḍ, 1976;
32. Sadeque S.F., *Baybars I of Egypt*, Oxford University Press, Dacca, 1956;
33. Al-Khowayter, Abdul Aziz, A critical edition of an unknown source for the life of al-Malik al-Zāhir Baibars, with introduction, translation, and notes, 3 vols., University of London, S.O.A.S, 1960 (unpublished Ph.D. thesis);
34. _____, *Tašrīf al-ayyām wa-l-'ušūr fī sirat al-Malik al-Manšūr*, bi-taḥqīq Murād Kāmil, Muḥammad 'Alī al-Naġġār, al-Qāhira, 1961;

35. _____, *Al-Altāf al-Hafīyya min al-sīra al-šarīfa al-sultāniyya al-Malikiyya al-Ašrafīyya* / Ur 'Abd Allah b. 'Abd ez-Zâhir's biografi över Sultanen el-Melik al-Ašraf Ḥalīl, hrsg. von Axel Moberg, Gleerupska Universitetsbokhandeln, Lund, 1902;
36. _____, *Al-Rawḍa al-bahiyya al-zāhira fi ḥiṭaṭ al-Mu'izziyya al-Qāhira*, bi-taḥqīq Ayman Fu'ād Sayyid, Maktabat Dār al-'arabiyya li-l-kitāb, al-Qāhira, 1996;
37. _____, *Al-Durr al-nāzim fi awṣāf al-Qāḍī al-Fāḍil 'Abd al-Raḥīm*, Dār nahḍat Mišr, al-Qāhira, 1959;
38. _____, *Al-Dīwān*, al-Qāhira, 1990;
39. **Ibn al-'Assāl, Mufaḍḍal ibn Abī al-Faḍā'il**, *Al-Nahḡ as-saḍīd wa-durr al-farīd fīmā ba'da tāriḥ ibn al-'Amīd* (Moufazzal ibn Abil-Faza'il, Histoire des sultans mamlouks, Texte Arabe publié et traduit en Français par E. Blochet, *Patrologia Orientalis*, t. 12, p. 407-550, t. 14, p. 375-672, t. 20, p. 17-270, Paris, 1919-1929;
40. Ägypten und Syrien zwischen 1317 und 1341 in der Chronik des **Mufaḍḍal b. Abī l-Faḍā'il** von Samira Kortantamer, Klaus Verlag, Freiburg, 1973;
41. _____, *Al-Nahḡ as-saḍīd wa-durr al-farīd fīmā ba'da tāriḥ ibn al-'Amīd*, bi-taḥqīq Muḥammad Kamāl al-Dīn 'Izz al-Dīn 'Alī al-Sayyid, ğ. 1-2, Dimašq, Dār sa'd al-dīn, 2017;
42. **Ibn al-'Adīm, Kamāl al-Dīn 'Umar ibn Aḥmad**, *Kamāl al-Dīn*, Buḡyat al-ṭalab fi tāriḥ Ḥalab, 12 ğ., bi-taḥqīq Suhayl Zakkār, Bayrūt, 1988;
43. **Ibn al-Dawādārī, Abū Bakr ibn 'Abd Allāh**, *Kanz al-durar wa-ġāmi' al-ġurar*, 9 ğ., al-Qāhira-Bayrūt, 1960-1994 (ᠠᠨᠠᠷᠠᠳᠠᠷᠢ ᠪᠠᠭᠠᠨᠠᠳᠠᠷᠢ Bernd Radke, Edward Badeen, Muḥammad al-Sa'īd Ġamāl al-Dīn, Gunhild Graf u Erika Glassen, Dorothea Krawulsky, Šalāḥ al-Dīn al-Munaġġid, Sa'īd 'Abd al-Fattāḥ 'Āšūr, Ulrich Haarmann, Robert Roemer);
44. **Ibn Duqmāq, Šārim al-Dīn Ibrāhīm**, *Al-Ġawhar al-ṭamīn fi siyar al-ḥulafā' wa-l-mulūk*, 2 ğ., bi-taḥqīq Muḥammad Kamāl al-Dīn 'Izz al-Dīn 'Alī, Bayrūt, 'Ālam al-Kutub, 1985;
45. _____, *Al-Ġawhar al-ṭamīn fi siyar al-ḥulafā' wa-l-mulūk*, bi-taḥqīq Sa'īd 'Abd al-Fattāḥ 'Āšūr, Ġāmi'at Umm al-Qurā, Makka, 1982;
46. _____, *Kitāb al-Intiṣār li-wāṣiṭat 'iqd al-amṣār*, Bayrūt (ᠠᠨᠠᠨᠠᠳᠠᠷᠢ ᠪᠠᠭᠠᠨᠠᠳᠠᠷᠢ);

47. _____, *Kitāb al-Intiṣār li-wāṣitat 'iqd al-amṣār* / **K. Vollers**, Description de l'Égypte, par Ibn Doukmak, publiée d'après le manuscrit autographe conservé à la Bibliothèque khédiviale, Le Caire, Imprimerie Nationale, 1893;
48. Denoix S., *Décrire le Caire: Fustat-Misr d'après Ibn Duqmaq et Maqrizi: l'histoire d'une partie de la ville du Caire d'après deux historiens égyptiens des XIVe-XVe siècles*, Institut français d'archéologie orientale du Caire, Le Caire, 1993;
49. _____, *Nuzhat al-anām fī tāriḥ al-Islām*, bi-taḥqīq Samīr Ṭabbāra, al-Maktaba al-ʿAṣriyya, Ṣaydā-Bayrūt, 1999;
50. _____, *Al-Nafḥa al-miskiyya fī al-dawla al-turkiyya min kitāb al-Ġawhar al-ṭamīn*, bi-taḥqīq ʿUmar ʿAbd al-Salām Tadmūrī, al-Maktaba al-ʿAṣriyya, Ṣaydā-Bayrūt, 1999;
51. **Ibn al-Furāt, Muḥammad ibn ʿAbd al-Raḥīm**, *Tāriḥ al-duwal wa-l-mulūk*, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. A.F. 122;
52. _____, *Tāriḥ al-duwal wa-l-mulūk*, ḡ. 2, bi-taḥqīq Muḥammad Farīd al-Ṣayyāl / A critical edition of Volume II of *Tāriḥ al-duwal wa'l mulūk* by Muḥammad B. ʿAlī ibn al-Furāt, University of Edinburgh, 1986, unpublished);
53. _____, *Tāriḥ al-duwal wa-l-mulūk*, ḡ. 7-9, bi-taḥqīq Qusṭanṭīn Zurayq wa-ʿIzz al-Dīn Naḡla, Bayrūt, 1936-1942;
54. _____, *Tāriḥ al-duwal wa-l-mulūk*, ḡ. 4.1-4.2, 5, bi-taḥqīq Ḥasan Muḥammad Ṣammāʿ, Baṣra, 1967-1969, 1970;
55. _____, *Tāriḥ al-duwal wa-l-mulūk*, MS AF 122, Österreichische Nationalbibliothek, Vienna;
56. Ayyubids, Mamlukes and Crusaders, selections from the *Tāriḥ al-Duwal wa'l-mulūk* of **Ibn al-Furāt**, text and translations by U. and M.C. Lyons, historical intro. by J.S.C. Riley-Smith, 2 vols., W. Heffer and Sons Ltd, Cambridge, 1971;
57. *Baybars' Successors: Ibn al-Furāt on Qalāwūn and al-Ashraf*, trans. by D. Cook, Routledge, London and New York, 2020;
58. *Chronicles of Qalāwūn and his son al-Ashraf Khalīl*, tr. by D. Cook, Routledge, London and New York, 2020;

59. **Ibn al-Fuwaṭī, Kamāl al-Dīn ‘Abd al-Razzāq [i]bn Aḥmad**, *Al-Ḥawādīt al-ǧāmi’a wa-l-taǧārib al-nāfi’a fī al-mī’a al-sābi’a*, bi-taḥqīq Maḥdī al-Naǧm, Dār al-kutub al-‘ilmiyya, Bayrūt, 2002;
60. **Ibn Haǧar, Šihāb al-Dīn al-Asqalānī**, *Inbā’ al-ǧumr fī abnā’ al-‘umr*, bi-taḥqīq Ḥasan Ḥabašī, 4 ǧ., al-Qāhira, 1969-1998;
61. _____, *Al-Durar al-kāmina fī a’yān al-mī’a al-tāmina*, bi-taḥqīq Sālīm al-Karnakāwī, 4 ǧ., Ḥaydarābād, 1929-1931;
62. **Ibn Ḥaldūn, ‘Abd al-Raḥmān**, *Al-‘Ibar wa-diwān al-mubtada’ wa-l-ḥabar fī ayyām al-‘Arab wa-l-Barbar*, 8 ǧ., bi-taḥqīq Ḥalīl Šihāda wa-Suhayl Zakkār, Dār al-Fikr, Bayrūt, 2000-2001;
63. **Ibn Ḥallikān, Šams al-Dīn Abū-l-‘Abbās Aḥmad ibn Muḥammad**, *Wafāyat al-a’yān wa-anbā’ abnā’ al-zamān*, 8 ǧ. bi-taḥqīq Iḥsān ‘Abbās, Dār Šādir, Bayrūt, 1977;
64. **Ibn Khallikan's Biographical Dictionary**, tr. by William MacGuckin de Slane, 4 vols., Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, Paris, 1842-1871;
65. **Ibn al-‘Ibrī, Abū al-Faraǧ, Tārīḥ muḥtaṣar al-duwal**, al-ṭab’a al-tāniya, bi-taḥqīq Anṭūn Šālīḥānī al-Yasūī, Dār al-Rā id al-Lubnānī, Bayrūt, 1994 (المأثورات Bar Hebraeus);
66. **Ibn Iyās, Muḥammad ibn Aḥmad**, *Badā’i’ al-zuhūr fī waqā’i’ al-duḥūr*, ǧ. 1.1, bi-taḥqīq Muḥammad Muṣṭafā, Dār iḥyā’ al-kutub al-‘arabiyya, al-Qāhira, 1975;
67. **Ibn Kaṭīr, Abū al-Fidā’ ‘Abd Allāh**, *Al-Bidāya wa-l-nihāya*, 21 ǧ., bi-taḥqīq ‘Abd Allāh ibn ‘Abd al-Muḥsīn al-Turkī, Dār Haǧar, 1997-1999;
68. **Ibn al-Muǧayzil, ‘Alī Ibn ‘Abd al-Raḥīm**, *Ḍayl Mufarriǧ al-kurūb fī aḥbār Banī Ayyūb*, bi-taḥqīq ‘Umar ‘Abd al-Salām Tadmūrī, al-Maktaba al-‘Ašriyya, Šaydā-Bayrūt, 2004;
69. **Ibn Nāzīr al-Čayš, Taṭqīf al-Ta’rif bi-l-muṣṭalaḥ al-šarīf**, bi-taḥqīq Rūdulf Fasalī, al-Ma’had al-‘Ilmī al-Faransī li-l-aṭār al-šarqiyya, al-Qāhira, 1987;
70. **Ibn Šaddād, ‘Izz al-Dīn**, *Al-A’lāq al-Ḥaṭira fī ḍikr umarā’ al-Šām wa-l-Čazīra* (Dominique Sourdel, La description d'Alep d'Ibn Šaddād), ǧ. 1.1, bi-taḥqīq Dūmīnik Sūrdīl, Dimašq, 1953;

71. _____, *Al-A'lāq al-Ḥaṭīra fī dīkr umarā' al-šām wa-l-Ġazīra*, ǧ. 1.1, 1.2, 3.1, bi-taḥqīq Yaḥyā Zakaryā 'Abbāra, Dimašq, 1978-1991;
72. _____, *Tārīḥ al-Malik al-Zāhir*, bi-taḥqīq Aḥmad Ḥuṭayṭ (Die Geschichte des Sultans Baibars von 'Izz ad-dīn Muḥammad b. 'Alī b. Ibrāhīm b. Šaddād (st. 684/1285), Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 1983);
73. Lūdī Šarl, "Al-A'lāq al-Ḥaṭīra li-'Izz al-Dīn ibn Šaddād", *Al-Mašriq*, 1935, ǧ. 33, s. 161-223;
74. Eddé, A.-M., "La description de la Syrie du Nord de 'Izz al-Dīn Ibn Shaddād", *BEO*, t. 32-33, 1980-1981, pp. 265-402;
75. Description de la Syrie du Nord (traduction annotée de *Al-A'lāq al-Ḥaṭīra fī dīkr umarā' al-šām wa l-Ġazīra* par Anne-Marie Eddé-Terrasse, Institut français de Damas, 1984;
76. **Ibn al-Šihna, Muḥibb al-Dīn Abū-l-Faḍl Muḥammad**, *Al-Durr al-muntaḥab fī tārīḥ mamlakat Ḥalab*, bi-taḥqīq 'Abd Allāh Muḥammad Darwīš, Dār al-kitāb al-'arabī, Dimašq, 1984;
77. **Ibn al-Šuqā'ī, Faḍl Allāh [i]bn Abī al-Faḥr**, *Tālī kitāb wafāyāt al-a'yān (Ibn al-Šuqā'ī, édition et traduction par Jacqueline Sublet, Damascus, 1974)*;
78. **Ibn Taġrī Birdī, Abū al-Maḥāsīn Yūsuf**, *Al-Manhal al-šāfi wa-l-mustawfi ba'da al-Wāfi*, 13 ǧ., bi-taḥqīq Muḥammad Muḥammad 'Amīn, al-Hay'a al-Mišriyya al-'Āmma li-l-Kitāb, al-Qāhira, 1984-2009;
79. _____, *Al-Nuǧūm al-zāhira fī mulūk Mišr wa-l-Qāhira*, 16 ǧ., bi-taḥqīq Muḥammad Ḥusayn Šams al-Dīn, Dār al-kutub al-'ilmiyya, Bayrūt, 1992;
80. _____, *Ḥawādīṭ al-duḥūr fī maḍā al-ayyām wa-l-šuhūr*, 2 ǧ., bi-taḥqīq Muḥammad Kamāl al-Dīn 'Izz al-Dīn, 'Ālam al-kutub, 1990;
81. **Ibn al-Wardī, Zayn al-Dīn 'Umar**, *Tatimmat al-Muḥtašar fī aḥbār al-bašar*, 2 ǧ., al-Qāhira, 1868;
82. **Ibn Wāšil, Ġamāl al-Dīn Muḥammad**, *Mufarriǧ al-kurūb fī aḥbār banī Ayyūb*, 5 ǧ., bi-taḥqīq Ġamāl al-Dīn al-Šayyāl, Ḥusayn Muḥammad Rabī, Sa'īd 'Abd al-Fattāḥ 'Āšūr, al-Qāhira, 1953-1977;
83. _____, *Mufarriǧ al-kurūb fī aḥbār banī Ayyūb*, ǧ. 6, bi-taḥqīq 'Umar 'Abd al-Salām Tadmūrī, al-Makaba al-'Ašriyya, Šaydā-Bayrūt, 2004;
84. _____, *Kitāb al-Tārīḥ al-šāliḥī*, bi-taḥqīq 'Umar 'Abd al-Salām Tadmūrī, 2 ǧ., al-Makaba al-'Ašriyya, Šaydā-Bayrūt, 2010;

85. Mohamed Rahim, *Die Chronik des Ġamāl ad-Dīn Muḥammad ibn Wāṣil*, *Mufarriġ al-Kurūb fī Aḥbār Banī Ayyūb*, Kritische Edition des letzten Teils (646/1248 – 659/1261) mit Kommentar: Untergang der Ayyubiden und Beginn der Mamlukenherrschaft, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2010;
86. Ibn al-Wāsiṭī, Šihāb al-Dīn Ġāzī ibn Aḥmad, *Radd ‘alā ahl al-dimma wa-man tabi’ahum*, bi-taḥqīq Turkī ibn Fahad Āl Sa‘ūd, al-Riyāḍ, 2010;
87. Ibn al-‘Amīd, al-Makin Ġirġis, *Chronique des Ayyoubides (602-658/1205-6 – 1259-60)*, traduction française annotée par Anne-Marie Edde et Françoise Micheau, Académie des inscriptions et belles-lettres, Paris, 1994;
88. _____, *Aḥbār al-‘Ayyūbiyyīn, Maktabat al-ṭaqāfa al-dīniyya*, Būr Sa‘īd (اخبار الايوبيين);
89. _____, *Kitāb al-maġmū‘ al-mubārak / "La Chronique Ayyoubides" d'al-Makīn ibn al-‘Amīd*, ed. Cl. Cahen, *BÉO*, tome XV, 1955-1957, pp. 109-184;
90. Al-Isfahānī, ‘Imād ad-Dīn, *Al-Bustān al-ġami‘ li-ġami‘ tawārīḥ ahl al-zamān*, bi-taḥqīq Muḥammad ‘Alī al-Ṭa‘ānī, Mu‘assasat Ḥamāda, Irbid, 2003;
91. Al-Kutubī, Muḥammad ibn Šākir, *Fawāt al-Wafayāt wa-l-ḍayl ‘alayhā*, 5 ġ., bi-taḥqīq Iḥṣān ‘Abbās, Dār Šādir, 1973-1974;
92. _____, *‘Uyūn al-Tawārīḥ (A 2922)*, ġ. 21, 22, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Ahmed III, İstanbul;
93. _____, *‘Uyūn al-tawārīḥ wa-fīhi min sanat 219 ḥ. ilā 250 ḥ.*, bi-taḥqīq ‘Afif Ḥaṭṭūm, Dār al-Ṭaqāfa, Bayrūt, 1996;
94. _____, *‘Uyūn al-Tawārīḥ*, bi-taḥqīq Fayṣal al-Sāmīr and Nabīlah ‘Abd al-Mun‘im Dāwūd, 3 ġ., Baġdād, Dār al-Rašīd li-l-našr, 1977-1984;
95. _____, *‘Uyūn al-Tawārīḥ, wa-fī-hi min sanat 219-250 ḥ.*, bi-taḥqīq ‘Afif Nāyif Ḥaṭṭūm, Dār al-ṭaqāfa, Bayrūt, 1996;
96. Al-Maqrīzī, Taqī al-Dīn Aḥmad, *Al-Bayan wa-l-i‘rab ‘an man fī arḍ Mišr min qaba‘il al-‘Arab*, murāġa‘at Ibrāhīm Ramzī, al-Qāhira, 1916;
97. _____, *Al-Daḥab al-masbūk fī dīkr man haġġa min al-ḥulafā’ wa-l-mulūk*, bi-taḥqīq Ġamāl al-Dīn Šayyāl, Maktabat al-ṭaqāfa al-dīniyya, 2000;
98. _____, *Al-Mawā‘iẓ wa-l-i‘tibār bi-dīkr al-ḥiṭaṭ wa-l-aṭār*, 2 ġ., Bulāq, al-Qāhira, 1853-1854;

99. _____, *Al-Mawā'iz wa-l-i'tibār bi-dīkr al-ḥiṭaṭ wa-l-aṭār*, bi-taḥqīq Ayman Fu'ād Sayyid, 5 ǵ, Mu'assasat al-Furqān li-l-turāt al-'arabī (Al-Furqān Islamic Heritage Foundation, London, 2002-2004);
100. _____, *Musawwadat Kitāb al-Mawā'iz wa-l-i'tibār bi-dīkr al-ḥiṭaṭ wa-l-aṭār*, bi-taḥqīq Ayman Fu'ād Sayyid, Landan, Mu'assasat al-Furqān li-l-turāt al-Islāmī, 1995;
101. _____, *Durar al-'uqūd al-farīda fī tarāǧim al-a'yān al-mufīda*, ǵ. 1-2, bi-taḥqīq Adnān Darwīš wa-Muḥammad al-Miṣrī, Dimašq, 1995;
102. _____, *Iǧāsāt al-umma bi-kašf al-ǧumma*, bi-taḥqīq Karam Ḥilmī Farahāt, 'Ayn li-l-dirāsāt wa-l-buḥūt al-insāniyya wa-l-iǧtima'iyya, al-Qāhira, 2007;
103. Allouche A., *Mamluk Economics: A study and translation of al-Maqrīzī's Iǧhāthah*, University of Utah Press, Salt Lake City, 1994;
104. *Rasā'il al-Maqrīzī*, bi-taḥqīq Ramaḍān al-Badrī wa-Aḥmad Muṣṭafā Qāsim, al-Qāhira, 1998;
105. _____, *Imtā' al-asmā' bi-mā li-l-nabī min aḥwāl wa-l-amwāl wa-l-hafada wa-l-matā'*, ǵ. 1-15, bi-taḥqīq Muḥammad 'Abd al-Ḥamīd al-Namīsī, Dār al-Kutub al-'Ilmiyya, Bayrūt, 1999;
106. _____, *Itti'āz al-ḥunafā' bi-aḥbār al-a'imma al-Fāṭimiyyīn al-ḥulafā'*, 3 ǵ., bi-taḥqīq Ğamāl al-Din al-Šayyāl wa-Muḥammad Ḥilmī Muḥammad Aḥmad, al-Qāhira, 1967-1973;
107. _____, *Kitāb al-Muqaffā al-Kabīr*, 8 ǵ., bi-taḥqīq Muḥammad al-Ya'lāwī, Dār al-Ġarb al-Islāmī, Bayrūt, 1991;
108. _____, *Kitāb al-sulūk li-ma'rifat duwal al-mulūk*, 4 ǵ., 12 q., bi-taḥqīq Muḥammad Muṣṭafā Ziyāda, Sa'īd 'Abd al-Fattāḥ 'Āšūr, Maṭba'at al-ta'līf wa-l-tarǧama wa-l-našr, al-Qāhira, 1934-1973;
109. Les trois vies de Sultan Baibars: choix de textes et presentation de **Jacqueline Sublet**, Imprimerie Nationale, Paris, 1992 (ներկայացնում է և քննարկում է *Kitāb al-sulūk* երկը);
110. Quatremere M., *Histoire des Sultans Mamlouks, de l'Egypte écrite en Arabe par Taki-Eddin-Ahmed-Makrizi*, traduite en Français par M. Quatremère, 2 t., Paris, 1837, 1845;
111. _____, *Al-Ḥabar 'an al-bašar fī ansāb al-'Arab wa-nisb sayyid al-bašar*, bi-taḥqīq Ḥālid, Aḥmad al-Suwaydī wa-'Ārif 'Abd al-Ġanī, 8 ǵ., Dār al-'arabiyya li-l-mawsū'āt, Bayrūt, 2013;

112. **Al-Maqrīzī's** *Al-Ḥabar 'an al-bašar*, vol. V, Sections 1-2: *The Arab Thieves*, Critical Edition, Annotated Translation and Study by P. Webb, Brill, Leiden-Boston, 2019;
113. **Al-Maqrīzī's** *Al-Ḥabar 'an al-bašar*, vol. V, Section 6: *The Greeks, Romans, Byzantines, Franks, and Goths*, Critical Edition, Annotated Translation and Introduction by M. Penelas, Leiden-Boston, 2020;
114. **Al-Maqrīzī's** *Al-Ḥabar 'an al-bašar*, vol. V, Section 6: *The Greeks, Romans, Byzantines, Franks, and Goths*, Critical Edition, Annotated Translation and Introduction by M. Penelas, Leiden-Boston, 2020;
115. **Al-Mutanabbī, Abū al-Ṭayyib Aḥmad ibn Ḥusayn**, *Al-Dīwān*, Dār Bayrūt, Bayrūt, 1983;
116. **Al-Nuwayrī, Šihāb al-Dīn Aḥmad ibn 'Abd al-Wahhāb**, *Nihāyat al-arab fī funūn al-adab*, 33 ǧ., Dār al-Kutub al-ʿIlmiyya, Bayrūt, 2004;
117. **Al-Qalqašandī, Šihāb al-Dīn Aḥmad**, *Šubḥ al-a'šā fī šinā'at al-inšā'*, 14 ǧ., bi-taḥqīq al-Maṭba'a al-amīriyya, al-Qāhira, 1913-1919;
118. *Selections from Šubḥ Al-A'shā by al-Qalqashandī, clerk of the Mamluk Court. Egypt: "Seats of Government" and "Regulations of the Kingdom", From Early Islam to the Mamluks*, ed. by Heba El-Toudy and Tarek Galal Abdelhamid, Routledge, London and New York, 2017;
119. **Qirṭāy al-ʿIzzī al-Ḥazindārī, Tārīḥ maǧmū' al-nawādir mim mā ǧarā li-l-awā'il wa-l-awāḥir**, bi-taḥqīq Hürst Hayn wa-Muḥammad al-Ḥuǧayrī, Bayrūt, 2005 (Berlin, Klaus Schwarz Verlag, 2005);
120. **Al-Qur'ān**
121. **Al-Šafadī, al-Ḥasan [i]bn 'Abd Allāh al-'Abbāsī, Aṭār al-uwwal fī tartīb al-duwal**, bi-taḥqīq 'Abd al-Raḥman 'Umayra, Dār al-ǧayl, Bayrūt, 1989;
122. _____, *Al-Ḥabar 'an al-bašar fī ansāb al-'Arab wa-nisb sayyid al-bašar*, bi-taḥqīq Ḥalīd, Aḥmad al-Suwaydī wa-ʿĀrif 'Abd al-Ġanī, 8 ǧ., Dār al-ʿarabiyya li-l-mawsūʿāt, Bayrūt, 2013;
123. _____, *Nuzhat al-mālik wa-l-mamlūk fī muḥtašar sīrat man waliya Mišr min al-mulūk*, bi-taḥqīq 'Umar 'Abd al-Salām Tadmūrī, al-Maṭba'a al-ʿAšriyya, Bayrūt, 2003, š. 7-16;
124. **Al-Šafadī, Ḥalīl ibn Aybak**, *A'yān al-ašr wa-a'wān al-našr*, 6 ǧ., Dimašq, 1998 (المفردات الفصحى و المعاني 'Alī Abū Zayd li-wajf);

125. _____, *Kitāb al-Wāfi bi-l-wafayāt*, 29 ǧ., bi-taḥqīq Aḥmad al-Arnā'ūt wa-Turkī Muṣṭafā, Dār iḥyā' al-turāt al-'arabī, Bayrūt, 2000;
126. **Šāfi' ibn 'Alī, Nāṣir al-Dīn**, *Al-Faḍl al-Ma'tūr min sīrat al-sultān al-Malik al-Manšūr*, bi-taḥqīq 'Umar 'Abd al-Salām Tadmurī, Al-Maktaba al-'Aşriyya, Şaydā-Bayrūt, 1998;
127. _____, *Ḥusn al-manāqib al-sirriyya al-muntaz'a min al-sīra al-Zāhiriyya*, bi-taḥqīq 'Abd al-'Azīz ibn 'Abd Allāh al-Ḥuwaytir, al-Riyād, 1989;
128. **Al-Saḥāwī, Šams al-Dīn Abū al-Ḥayr Muḥammad ibn 'Abd al-Raḥmān**, *Al-I'lān bi-tawbiḥ li-man ḍamma ahl tārīḥ*, tarǧamat Šālīḥ Aḥmad 'Alī, Mu'assasat al-Risāla, Bayrūt, 1986;
129. _____, *Kitāb al-Tibr al-masbūk fi ḍayl al-Sulūk*, bi-murāǧa'at Sa'īd 'Abd al-Fattāḥ 'Āşūr, 4 ǧ., Dār al-kutub wa-l-waṭā'iq al-qawmiyya, al-Qāhira, 2002-2007;
130. _____, *Tuḥfat al-aḥbāb wa-buǧyat al-tullāb*, Maktabat al-kulliyāt al-Azhariyya, al-Qāhira, 1986;
131. _____, *Waǧīz al-kalām fi al-ḍayl 'alā Duwal al-Islām*, bi-taḥqīq Başşar 'Awwād Ma'rūf, Mu'assasat al-Risāla, Bayrūt, 1995;
132. **Al-Şuǧǧā'ī, Šams al-Dīn**, *Tārīḥ al-Malik al-Nāşir Muḥammad ibn Qalāwūn al-Şālīhī wa-awlādihi* / Die Chronik aš-Şuǧǧā'īs, hrsg. Barbara Schäfer, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 1977;
133. **Al-Suyūṭī, Abū-l-Faḍl 'Abd al-Raḥmān ibn Abī Bakr ibn Muḥammad Ğalāl al-Dīn**, *Ḥusn al muḥādara fi tārīḥ Mişr wa-l-Qāhira*, bi-taḥqīq Muḥammad Abū al-Faḍl Ibrāhīm, 2 ǧ., Dār al-iḥyā' al-kutub al-'arabiyya, al-Qāhira, 1968;
134. _____, *Tārīḥ al-ḥulafā'*, Dār ibn Ḥazm, Bayrūt, 2003;
135. *History of the caliphs* by **Jalalu'ddin as-Suyūṭī**, translated from the original Arabic by Major H.S. Jarrett, J.W. Thomas, Baptist Mission Press, Calcutta, 1881;
136. **Al-'Umārī, Ibn Faḍl Allāh**, *Kitāb al-Ta'rīf bi-l-muṣṭalaḥ al-şarīf*, Maṭba'at al-'Āşima, al-Qāhira, 1894;
137. _____, *Kitāb al-Ta'rīf bi-l-muṣṭalaḥ al-şarīf*, bi-taḥqīq Muḥammad Ḥusayn Šams al-Dīn, Dār al-kutub al-'ilmiyya, Bayrūt, 1988;

138. Al-Durūbī, Samīr Maḥmūd, A Critical Edition of and Study on **Ibn Faḍl Allāh's** Manual of Secretaryship “*Al-Taʿrīf bi'l-Muṣṭalaḥ al-Sharīf*”, Muʿtah University, Karak, 1992;
139. ———, *Masālik al-abṣār fī mamālik al-amṣār*, 27 ǧ., bi-taḥqīq Kāmil Salmān al-Ġubūrī, Dār al-kutub al-ʿilmiyya, Bayrūt, 2010;
140. Richards D.S., Egypt and Syria in the Early Mamluk Period an extract from **Ibn Faḍl Allāh al-ʿUmarī's** *Masālik Al-Abṣār fī Mamālik al-Amṣār*, Routledge, London and New York, 2017;
141. Al-Yūnīnī, Qutb al-Dīn Abū-l-Faṭḥ Mūsā ibn Muḥammad ibn Aḥmad ibn ʿAbd Allāh al-Yūnīnī, *Ḍayl Mirāt al-zamān, al-tabʿa al-ūlā*, 4 ǧ., Maṭbaʿat Dāʿirat al-Maʿārif al-ʿUṭmāniyya, Ḥaydarābad, 1954-1961);
142. ———, *Ḍayl Mirāt al-zamān (tārīḥ al-sanawāt 696-711 h. / 1297-1312 m.)*, bi-taḥqīq Ḥamza ʿAbbās, 3 ǧ., Abū Ḍabī, 2007;
143. Melkonian A., *Die Jahre 1287-1291 in der Chronik al-Yūnīnīs*, Universitätsverlag Becksmann, Freiburg, 1975;
144. Guo Li, *Early Mamluk Syrian Historiography: Al-Yūnīnī's Dhayl Mirʿāt al-zamān*, 2 vols., E.J. Brill, Leiden, 1998;
145. Al-Yūsufī, Mūsā ibn Muḥammad ibn Yaḥyā, *Nuzhat al-nāzir fī sirat al-Malik al-Nāṣir*, bi-taḥqīq Aḥmad Ḥuṭayṭ, ʿĀlam al-Kutub, Bayrūt, 1986;
146. **The King's dictionary: The Rasūlid Hexaglot: Fourteenth century vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian and Mongol**, tr. by T. Halasi-Kun, P.B. Golden, L. Ligeti and Ed. Schütz, with introductory essays by P.B. Golden and Th. Allsen, notes and commentary by P.B. Golden, E.J. Brill, Leiden, 2000;
147. *The Manuscript of al-Malik al-Afḍal al-ʿAbbās b. ʿAlī b. Dāʿūd b. Yūsuf b. ʿUmar b. ʿAlī Ibn Rasūl (d. 778/1377): A Medieval Arabic Anthology from the Yemen*, ed. by M. Varisco and G.R. Smith, Warminster, Aris & Phillips for the E.J.W. Gibb Memorial Trust, 1998;
148. Zetterstéen K.V., *Beiträge zur Geschichte der Mamlukensultane in den Jahren 690-741 der Hira nach arabischen Handschriften*, E.J. Brill, Leiden, 1919;
149. Արաբ մատենագիրներ: Թ.Ժ դարեր, ներած. և բնագրերից թարգ. Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2005;

150. Առաքական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին (Յակոբ ալ-Համավի, Աբու-Ֆիդա, Իբն Շադդադ), կազմեց Հ.Թ. Նալբանդյան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 1965;
151. Իբն ալ-Ասիր, քարգ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթ. Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1981;
152. Իբն Խալլիֆան, Վէֆայաթ Էլ-Աաեան: Անհետացած երեւելիներ, քարգ. Գ. Մըսրէան, տպ. Յուսափեր, Գահիրէ, 1935:

Բ. ՊԱՐՍԿԱԼԵԶՈՒ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

153. Banākātī, Abū Sulaymān Faḥr al-Dīn Dāwūd ibn Muḥammad, *Rawḍat ulī al-albāb fī maʿrifat al-tawārīḥ wa-l-ansāb*, be-kūšeš-e Ġaʿfar Šiʿār, Tehrān, 1969;
154. Ğuwaynī, ʿAlāʾ al-Dīn ʿAṭāʾ Malik ibn Muḥammad, *Kitāb Tārīḥ-e Ğahān-Guṣā*, taṣḥīḥ Muḥammad Qazwīnī, 3 ց., Barīl, Laydan, 1912-1937;
155. Boyle J.A., *The History of The World-Conqueror by ʿAla-ad-Din ʿAta-Malik Juvaini (Ph.D.)*, tr. from the text of Mirza Muhammad Qazvini, 2 vols., Harvard University Press, 1958;
156. Ḥamd Allāh Mustawfī Qazwīnī, *Kitāb Nuzhat al-qulūb*, Barīl, Laydan, 1913;
157. *The geographical part of the Nuzhat-al-Qulūb composed by Hamd-Allah Mustawfī of Qazwīn in 740 (1340)*, tr. by G. Le Strange, E.J. Brill, Leiden-London, 1919;
158. Ward L.J., *The Zafar-nāmah of Ḥamd Allāh Mustawfī and the Il-Khān dynasty of Iran*, Ph.D. diss, 3 vols., University of Manchester, 1983 (unpublished);
159. Ibn Bībī, al-Ḥusayn ibn Muḥammad ibn ʿAlī al-Ġaʿfarī al-Ruġadī, *Tawārīḥ Āl-i Salġūq / Recueil de Textes Relatifs à L'Histoire des Seldjoucides*, par M. Th. Houtsma, vol. III, Histoire des Seldjoucides d'Asie Mineure d'après l'abrégé du Seldjournāmeḥ d'Ibn-Bībī, E.J. Brill, Leide, 1902;
160. _____, *El-Evāmīr-ʿl-ʿAlāʾiyye fī-l-umūri-l-ʿAlāʾiyye*, onsöz ve fihristi hazirliyan A.S. Erzi, Türk Tarih Kurumu Basimevi, Ankara, 1956;

161. Al-Qāṣhānī, Abū al-Qāsim (Kāṣhānī), *Tārīḥ-e Ūlǧāyātū*, be-ehtemām Mahīn Hamblī, Tehrān, 2005;
162. Jahn K., *Die Frankengeschichte des Rašīd ad-Dīn*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1977;
163. Rašīd al-Dīn, Faḍl Allāh Hamadānī, *Ġāmi' al-tawārīḥ* (*Tārīḥ-e Afrang, Pāpān wa-Qayāšera*), taṣḥīḥ-e Moḥammad Rowšān, Mīrāt Maktūb, Tehrān, 2005;
164. ———, *Ġāmi' al-Tawārīḥ*, 2 ǧ., be-kūšeš-e Bahmān Karīmī, Eqbāl, Tehrān, 1960;
165. *The Successors of Genghis Khan*, trans. from the Persian of Rašīd al-Dīn by J.A. Boyle, Columbia University Press, New York and London, 1971;
166. Рашид-ад-Дин, *Сборник летописей*, том II, пер. Ю.П. Верховского, изд. Академии Наук СССР, Москва-Ленинград, 1960;
167. Рашид-ад-Дин, *Сборник летописей*, том III, пер. А.К. Арендса, под ред. А.А. Ромаскевича, изд. Академии Наук СССР, Москва-Ленинград, 1946;
168. Waṣṣāf, Šihāb al-Dīn 'Abd Allāh Šaraf al-Širāzī, *Taǧziyat al-amṣār wa-taẓǧiyat al-a'sār* (*Tārīḥ-e Waṣṣāf*), ǧ. 3, be-ehhemām-e Muḥammad Maḥdī al-Iṣfahānī, Bombāy, 1269/1853;
169. Āyatī, 'Abd al-Muḥammad, *Tahrīr-e tārīḥ-e Waṣṣāf*, Tehrān, 1967.

Գ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ԱՅՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

170. Գրիգոր Ակնեցի, *Պատմութիւն թաթարաց*, Երուսաղէմ, Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1974;
171. Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմութիւն Հայոց*, աշխատասիրությամբ Կ.Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 1961;
172. *Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար*, կազմեց Ա.Ս. Մաքևոսյան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1984;
173. *Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի*, լուսաբանեալ աշխատասիրութեամբ Դ. Ալիշանի (Մատենագրութիւնք նախնեաց: Պատմագիրք հայոց), Վենետիկ, 1862;
174. Մաքևոսյան Կ., *Հեթում Պատմիչ Կողիկոսցին և նրա ժամանակագրությունը*, «Մուղնի» հրատ., 2011;

175. *Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ.*, կազմեց Վ.Ա. Հակոբյան, հտ. Բ, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 1956;
176. *Մատթեոս Ուռնայեցի, ժամանակագրություն*, գրաբար բնագիրը Մ. Մելիք-Աղամյանի, Ն. Տեր-Միքայելյանի, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1991;
177. *Տեառն Միխայէլի Պատրիարքի Ասորւոց ժամանակագրութիւն*, ի տպարանի Ս. Յակովբեանց, Յերուսաղէմ, 1870;
178. *Ժամանակագրութիւն Տեառն Միխայէլի Ասորւոց Պատրիարքի*, ի տպարանի Ս. Յակովբեանց, Յերուսաղէմ, 1871;
179. *Յովհաննու Դարդելի ժամանակագրութիւն Հայոց*, տպարան Ի.Ն. Սկօրխօդովի, Ս. Պետերբուրգ, 1891;
180. [Յովսէփեան], *Գարեգին Ա Կաթողիկոս, Յիշատակարանք ձեռագրաց*, Հատոր Ա (ե դարից մինչև 1250 թ.), տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիո, Անթիլիաս, 1951;
181. *Նոր Կտակարան*;
182. *Սամուէլի քահանայի Անեցւոյ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց*, յառաջ. եւ ծանօթ. Ա. Տէր-Միքէլեանի, Վաղարշապատ, Ս. Էջմիածնի տպարան, 1892;
183. *Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ, ժամանակագրութիւն*, աշխատասիրությամբ Կ. Մաթևոսյանի, «Նաիրի», Երևան, 2014;
184. *Սմբատայ Սպարապետի Տարեգիրք*, ի լոյս ընծանեաց հանդերձ ծանօթութեամբ Կարապետ Վարդապետ Շահնազարեանց, Փարիզ, 1859;
185. *Սմբատայ Սպարապետի Տարեգիրք*, աշխատասիրությամբ Հ. Սերովբէ Ագըլեանի, Վենետիկ, 1956;
186. *Պատմութիւն նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արք եպիսկոպոսի Սիւնեաց*, ի լոյս ընծայեաց հանդերձ ծանօթութեամբ Կ. վարդապետ Շահնազարեանց, 2 հտ., ի գործատան Կ.Վ. Շահնազարեանց, Փարիզ, 1859;
187. *Վահրամայ Բաբունւոյ Ոտանաւոր պատմութիւն Ռուբենեանց*, ի լոյս ընծայեաց հանդերձ ծանօթութեամբ Կարապետ Վարդապետ Շահնազարեանց, Փարիզ, 1859;
188. *Վրաց ժամանակագրություն (1207-1318)*, թարգ. հին վրացերենից, առաջաբանը և ծանոթագր. Պարույր Մուրադյանի, Երևան, 1971;
189. *Assises d'Antioche*, par. L. Alischan, Venise, 1876;

190. *The Chronography of Gregory Abû'l-Faraj (Bar Hebraeus), the son of Aaron, the Hebrew Physician, the first part of his Political History of the World*, vol. I, trans. Ernest A. Wallis Budge, Oxford University Press, London, 1932 (reprinted by Gorgias Press, 2003);
191. Blake R.P., Frye R.N., "History of the Nation of the Archers (The Mongols) by **Grigor of Akanc**", *HJAS*, vol. 12, № 3/4, 1949, pp. 269-399;
192. Köhler Ch., "Chronique d'Arménie par **Jean Dardel**", *Recueil des historiens des croisades. Documents arméniens*, t. 2, Paris, 1906;
193. **Hayton**, "La Flor des estoires de la Terre d'Orient", *Recueil des historiens des croisades. Documents arméniens*, t. 2, Paris, 1906, p. 147-219, p. 283-339;
194. Balletto L., *Notai Genovesi in Oltremare: Atti Rogati a Laiazzo Da Federico di Piazzalunga (1274) e Pietro di Bargone (1277, 1279)*, Genova, 1989;
195. *Les gestes des Chiprois*, ed. G. Raynaud (Publications de la Société de l'Orient Latin. Série historique 5), Geneva, 1887;
196. Crawford P., *The 'Templar of Tyre', Part III of the 'Deeds of the Cypriots'*, Ashgate, Aldershot, 2003 (reprinted by Routledge, London & New York, 2016);
197. **Marino Sanuto Torsello**, *The Book of the Secrets of the Faithful of the Cross (Liber Secretorum Fidelium Crucis)*, tr. by P. Lock, Ashgate, Aldershot, 2011;
198. *Memoirs of the Crusades by Villehardouin and de Joinville*, trans. F. Marzials, London, 1908;
199. **Ricoldus de Monte Crucis**, "Liber peregrinationis", *Peregrinatores medii aevi quattuor: Burchardus de Monte Sion, Ricoldus de Monte Crucis, Odoricus de Foro Julii, Wilbrandus de Oldenburg*, ed. by J.Chr.M. Laurent, J.C. Hinrichs, Leipzig, 1864, pp. 101-141;
200. George-Tvrtković R., *A Christian Pilgrim in Medieval Iraq Riccoldo da Montecroce's Encounter with Islam*, Brepols, Turnhout, 2012;
201. Richard J., **Simon de Saint-Quentin**: Histoire des Tartares, Paris, 1965;
202. Sanders W.B., "A Crusader's Letter from the Holy Land: Letter from Sir Joseph de Cancy, Knight of the Hospital of St. John of Jerusalem, to King Edward I. (1281), and Letter from King Edward I. to Sir Joseph (1282)", *Palestine Pilgrim' Text Society*, № 5.5, London, 1888;

- 203.** *The Deeds of the Franks and Other Jerusalem-Bound Pilgrims*, ed. and tr. by N. Dass, Rowman & Littlefield Publishers, Lanham, 2011;
- 204.** *The Book of Ser Marco Polo the Venetian Concerning the Kingdoms and Marvels of the East*, trans. and ed. with notes, maps and other illustrations by H. Yule, 2 vols. (2nd edition), John Murray, London, 1875;
- 205.** Shirley J., *Crusader Syria in the Thirteenth Century: The Rothelin Continuation of the History of William of Tyre with part of the Eracles or Acre text*, Routledge, London-New York, 2016 (first ed. Aldershot, Ashgate, 1999);
- 206.** *The Journey of William Rubruck to Eastern Parts of the World, 1253-55, as Narrated by Himself, with Two Accounts of the Earlier Journey of John of Pian de Carpine*, Trans. from the Latin, and Ed. with an Introductory Notice by W.W. Rockhill, The Hakluyt Society, London, 1900;
- 207.** Путешествия в восточные страны **Плано Карпини и Рубрука**, Государственное изд. географической литературы, Москва, 1957;
- 208.** **Картлис Цховреба** (История Грузии), глав. ред. Роин Метревели, НАН Грузии, изд. Артаунджи, Тбилиси, 2008;
- 209.** Языков Д.И., *Собрание путешествий к татарам и другим восточным народам*, Санкт-Петербург, 1825.

ՀԱՐԱԿԻՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- 210.** **Amitai-Preiss R.**, “The Fall and Rise of the ‘Abbāsīd Caliphate” (review), *JAOS*, vol. 116, № 3, 1996, pp. 487-494;
- 211.** **Hirschler K.**, “Mohamed Rahim, Die Chronik des ibn Wāṣil (review)”, *OL*, Band 107/4-5, 2012, S. 285-286;
- 212.** **Irwin R.**, “Les Trois Vies du Sultan Baïbars: Choix de textes et présentation by Jacqueline Sublet, introduction by André Miquel, Paris: Imprimerie nationale Éditions, 1992 (review)”, *JAOS*, vol. 114 (1), 1994, pp. 104-106;

- 213. Petry C.**, “Jacqueline Sublet, *Les trois vies du sultan Baïbars*, Imprimerie nationale Éditions, 1992, pp. 256, maps, chronology, bibliography, glossary-index (review)”, *JESHO*, vol. 38, 1995, pp. 104-105;
- 214. Streusand D.E.**, “The Lion of Egypt: Sultan Baybars I and the Near East in the Thirteenth Century, by Peter Thorau. Translated by P.M. Holt 321 pages, tables, maps, bibliography, index. London & New York: Longman Group UK, 1992 & *Les trois vies du sultan Baïbars*, by Jacqueline Sublet. Preface by André Miquel. 240 pages, illustrations, chronology, bibliography, indices. Paris: Imprimerie nationale Éditions, 1992 (review)”, *RoMES*, vol. 27, issue 2, 1993, pp. 260-261;
- 215. Բոգոյան Ա.**, «Կլոդ Մուրաֆյան, Մերձավոր Արևելքի Հայաստանը (ԺԱ-ԺԳ դարեր)» (գրախոսություն), *ԲՄ*, № 20, նախի, 2014, էջ 447-467;
- 216. _____, Տեր-Ղևոնդյան Վ.**, «Մերձավոր Արևելքի Հայաստանը (ԺԱ-ԺԳ դարեր)» (գրախոսություն), *ԲՀ*, № 1, Երևան, 2013, էջ 145-158:

Բ. ՀՈՒՎԱԾՆԵՐ

- 217. Ahmad H.**, “Abû Shāma”, *EI²*, vol. 1 (A-B), E.J. Brill, Leiden, 1986, p. 150;
- 218. Aigle D.**, “Les inscriptions de Baybars dans le Bilād al-Šām. Une expression de la légitimité du pouvoir”, *SI*, № 97, 2003, pp. 57-85;
- 219. Alkhateeb-Shehada H.**, “Donkeys and Mules in Arabic Veterinary Sources from the Mamlūk Period (7th-10th/13th-16th Century)”, *Al-Masāq*, Volume 20, Issue 2, 2008, pp. 207-214;
- 220. Amitai[-Preiss] R.**, “In the aftermath of ‘Ayn Jālūt: The beginnings of the Mamlūk-Ilkhānid cold war”, *Al-Masāq*, vol. 3.1, 1990, pp. 1-21;
- 221. _____**, “Mamluks, Franks and Mongols: a necessary but impossible triange”, in *Ferdowsi, the Mongols and the history of Iran (Art, literature and culture from early Islam to Qajar Persian)*, ed. by Hillenbrand R., Peacock A.C.S., Firuza Abdullaeva, I.B. Tauris, 2013, pp. 137-146;
- 222. _____**, “Mongol raids into Palestine (A.D. 1260 and 1300)”, *JRAS*, № 2, 1987, pp. 236-255;

223. _____, "Al-Maqrīzī as a Historian of the Early Mamluk Sultanate (or: Is al-Maqrīzī an Unrecognized Historiographical Villain?)", *MSR*, vol. 7.2, pp. 99-118;
224. _____, "Al-Nuwayrī as a Historian of the Mongols", *HIE*, pp. 23-36;
225. _____, "An exchange of letters in Arabic between Abaya Īlkhān and sultan Baybars (A.H. 667 / A.D. 1268-1269)", *CAJ*, vol. 38.1, 1994, pp. 11-33;
226. **Antrim Z.**, "Making Syria Mamluk: Ibn Shaddād's Al-A'īāq al-Khaṭīrah", *MSR*, vol. 11.1, 2007, pp. 1-18;
227. **Armstrong L.**, "The Making of a Sufi: al-Nuwayrī's Account of the Origin of Genghis Khan", *MSR*, vol. 10.2, 2006, pp. 153-160;
228. **Ashtor E.**, "Baybars al-Manṣūrī", in *EF*², vol. 1 (A-B), E.J. Brill, Leiden, 1986, pp. 1127-1128;
229. **ʿĀṣūr, Saʿīd ʿAbd al-Fattāḥ**, "Saltanat al-Mamālīk wa-mamlakat Armīnyat al-Ṣuḡrā", *Buḥūṭ wa-dirāsāt fī tārīḥ al-ʿuṣūr al-wuṣṭā*, al-Qāhira, 1977;
230. **Ayalon D.**, "Al-Baḥriyya", in *EF*², vol. 1, pp. 944-945;
231. _____, "Aspects of the Mamlūk phenomenon (Part I-II)", *Der Islam*, vol. 53/54, 1976/1977, pp. 196-225, pp. 1-32;
232. _____, "Awlād al-nās", in *EF*², vol. 1, p. 765;
233. _____, "Baḥrī Mamlūks, Burjī Mamlūks: inadequate names for the two reigns of the Mamluk sultanate", *Tārīḥ*, vol. 1, 1990, pp. 3-53;
234. _____, "Studies on the Transfer of the ʿAbbāsīd Caliphate from Baḡdād to Cairo", *Arabica*, vol. 7.1, 1960, pp. 41-59;
235. _____, "Studies on the Structure of the Mamluk Army-III (Holders of Offices Connected with the Army)", *BSOAS*, vol. 16, № 1, 1954, pp. 57-90;
236. _____, "The Circassians in the Mamlūk kingdom", *JAOS*, vol. 69.3, 1949, pp. 135-147;
237. _____, "The Auxiliary Forces of the Mamluk Sultanate", *Der Islam*, vol. 65 (1), 1988, pp. 13-37;
238. _____, "The Great Yāsa of Chingiz Khān: A Reexamination (Part C2). Al-Maqrīzī's Passage on the Yāsa under the Mamluks", *SI*, № 38, 1973, pp. 107-156;

239. **Al-‘Azzāwī ‘Abbās**, “Mu’arriḥ al-Šām aw al-Birzālī wa-Tārīḥuhu, *MMIA*, ǧ. 20.11-12, Dimašq, 1945, ʃ. 519-527;
240. _____, “Šams al-Dīn ibn al-Ġazarī wa-Tārīḥuhu”, *MMIA*, ǧ. 19. 11-12, ʃ. 524-526;
241. **Bauden F.**, “Ibn ‘Abd al-Zāhir, Mūhyī l-Dīn”, in *EF*³, Brill, Leiden-Boston, 2017 (4), pp. 125-128;
242. _____, “Like father, like son: The chancery manual (Qalā’id al-Ġumān) of al-Qalqašandī’s son and its value for the study of Mamluk diplomatics (ninth/fifteenth century) (*Studia Diplomatica Islamica*, I)”, *ES*, vol. XI, 2013, pp. 181-228;
243. _____, “Mamluk Era Documentary Studies: The State of the Art”, *MSR*, vol. IX/1, 2005, pp. 15-60;
244. _____, “Taḳī al-Dīn Aḥmad ibn ‘Alī al-Maqrīzī”, in *Medieval Muslim Historians and the Franks in the Levant*, ed. by Alex Mallett, E.J. Brill, Leiden-Boston, 2014, pp. 161-200;
245. _____, “Al-Maqrīzī”, in *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, ed. by R.G. Dunphy, Brill, Leiden-Boston, 2010, pp. 1074-1076, pp. 1074-1076;
246. _____, “Al-Maqrīzī”, in *Christian Muslim Relations: A bibliographical history, vol. 5 (1350-1500)*, Brill, Leiden-Boston, 2013, pp. 380-395;
247. _____, “Maqriziana IX: Should al-Maqrīzī be thrown out with the bath water? The question of his plagiarism of al-Awḥadī’s *Khiṭaṭ* and the documentary evidence”, *MSR*, vol. XIV, 2010, pp. 159-232;
248. **Bayarsaikhan D.**, “Submissions to the Mongol Empire by the Armenians”, *MTQ*, v. 18.3, 2009, pp. 76-103;
249. **Bazmee Ansari A.S.**, “Al-Djazarī”, *EF*², vol. 2 (C-G), E.J. Brill, Leiden, 1991, pp. 522-523;
250. **Ben Cheneb M. [Somogyi J. de]**, “Al-Dḥahabī”, in *EF*², vol. 2 (C-G), E.J. Brill, Leiden, 1991, pp. 214-216;
251. **Bosworth C.E.**, “Al-Ḳalkašandī”, in *EF*², vol. 4, pp. 509-511;
252. **Boyle J.A.**, “The journey of Het um I, king of Little Armenia, to the court of the Great Khan Mongke”, *CAJ*, vol. 9, 1964, pp. 175-189;
253. **Brinner W.M.**, “Ibn Iyās”, in *EF*², vol. 3, pp. 812-813;

254. **Broadbridge A.**, “Academic Rivalry and the Patronage System in Fifteenth-Century Egypt: al-‘Aynī, al-Maqrīzī, and Ibn Hajar al-‘Asqalanī”, *MSR*, vol. 3, 199, pp. 85-107;
255. ———, “Royal authority, justice, and order in society: The influence of ibn Khaldūn on the writings of al-Maqrīzī and Ibn Taghrībīrdī”, *MSR*, vol. 7.2, pp. 231-245;
256. ———, “Diplomatic conventions in the Mamluk Sultanate”, *Annales Islamiques*, vol. 41, 2007, pp. 97-118;
257. **Bryers A.**, “The Grand Komnenos and The Great Khan at Karakorum in 1246”, *Res Orientales*, 1994, vol. 4, pp. 257-261;
258. **Cahen Cl.**, “Ibn al-Furāt”, in *EI²*, vol. 3 (H-IRAM), E.J. Brill, Leiden, 1986, pp. 768-769;
259. ———, “La chronique de Ẹirtāy et les Francs de Syrie”, *JA*, № 229, 1937, pp. 140-145;
260. ———, “Lu’lu’”, in *EI²*, vol. 5 (KHE-MAHI), E.J. Brill, Leiden, 1986, p. 821;
261. ———, “Une chronique syrienne du VIe/XIIe siècle, le “Bustān al-Jāmi””, *BÉO*, l’Institut français de Damas, tomes VII-VIII, Années 1937-1938, pp. 113-158;
262. **Canard M.**, “Le Royaume d’Arménie-Cilicie et de Mamelouks jusqu’au traité de 1285”, *RÉA*, IV, 1967, pp. 217-259;
263. **Casanova P.**, “L’Historien Ibn ‘Abd Adh-Dhāhir”, *Mémoires publiés par les membres de la mission archéologique française au Caire*, VI, 1893, p. 493-505;
264. **Danielyan G.**, “Arabic Sources on the History of the Armenian Catholicosate of Hromkla”, in *Cilician Armenia in the Perceptions of Adjacent Political Entities (Historical-Philological Essays)*, A.A. Bozoyan (Editor), V.A. Ter-Ghevondian, G.G. Danielyan, tr. from Armenian by A. Martirosyan, “Gitut ‘yun”, Yerevan, 2019, pp. 183-266;
265. ———, “The Title T’agavor/Takfūr in the Medieval Muslim Historiography”, *RÉA*, № 36, Paris, 2014-2015, pp. 61-80;
266. ———, “The Title T’agavor / Takfūr in Medieval Muslim Historiography”, in *Cilician Armenia in the Perceptions of Adjacent Political Entities (Historical-Philological Essays)*, A.A. Bozoyan (Editor), V.A. Ter-Ghevondian, G.G. Danielyan, tr. from Armenian by A. Martirosyan, “Gitut ‘yun”, Yerevan, 2019, pp. 151-182;

267. **Den Heijer J.**, “Coptic Historiography in the Fātimid, Ayyubid and Early Mamluk Periods”, *ME*, vol. 2, Issue 1, 1996, pp. 88-95;
268. **Der-Nersessian S.**, “The Kingdom of Cilician Armenia”, in *A History of the Crusades, vol. II: The Later Crusades 1189-1311*, gen. ed. K. M. Setton, The University of Wisconsin Press, 1969, pp. 630-659;
269. **Eastmond A.**, “Gender and patronage between Christianity and Islam in the thirteenth century”, in *First International Byzantine Studies Symposium Proceedings*, Istanbul, 25-28 June, 2007, Istanbul, 2010, pp. 78-88;
270. **Edwards R.W.**, “Settlements and Toponymy in Armenian Cilicia”, *RĖA*, t. 24, 1993, pp. 181-249;
271. ———, “Ecclesiastical Architecture in the Fortifications of Armenian Cilicia (part 1)”, *DOP*, vol. 36, 1982, pp. 155-176;
272. ———, “Ecclesiastical Architecture in the Fortifications of Armenian Cilicia (part 2)”, *DOP*, vol. 37, 1983, pp. 123-146;
273. ———, “Two New Byzantine Churches in Cilicia”, *AS*, vol. 32, 1982, pp. 23-32;
274. **Eger A.**, “Hişn al-Tīnāt on the Islamic-Byzantine Frontier: Synthesis and the 2005–2008 Survey and Excavation on the Cilician Plain (Turkey)”, *BASOR*, № 357 (February 2010), pp. 49-76;
275. **Fück J.W.**, “Ibn Khallikān”, in *EF²*, vol. 3, pp. 832-833;
276. ———, “Ibn Manẓūr”, in *EF²*, vol. 3, p. 864;
277. **Galstyan A.G.**, “The first Armeno-Mongol Negotiations”, *AR*, v. 29, 1976, pp. 26-37;
278. **Geoffroy E.**, “Al-Suyūṭī”, in *EF²*, vol. 9, pp. 913-916;
279. **Ġubrān, Nu‘mān Maḥmūd**, “Šams al-Dīn al-Ġazarī wa-kitābuhu Ḥawādīṭ al-zamān”, *Abḥāth al-Yarmūk: Silsilat al-‘ulūm al-insānīyah wa-l-iġtimā‘īyya*, ğ. 23.1, 2007, š. 135-138;
280. **Ġubrān, Nu‘mān Muḥammad, Al-Ta‘ānī, Muḥammad ‘Alī**, “Idāfāt ḥawla Kitāb al-Bustān al-ġāmī li-ġamī tawārīḥ ahl al-zamān wa-nisbatuhu li-l-‘Imād al-Isfahānī (519-597 h. / 1123-1200 m.)”, *MMM*, № 17, al-Qāhira, 1996, š. 233-263;
281. **Guo Li**, “History Writing”, in *The New Cambridge History of Islam*, vol. 4 (Islamic cultures and societies to the end of eighteenth century), ed. by R. Irwin, Cambridge University Press, Cambridge, 2010, pp. 444-457;

282. _____, "Mamluk historiographic studies: the state of the art", *MSR*, vol. I, 1997, pp. 15-43;
283. **Haarmann U.**, "L'édition de la chronique mamelouke syrienne de Shams ad-Dīn Muḥammad al-Jazarī", *BEO*, t. 27, 1974, pp. 195-203;
284. **Hirschler K.**, "Ibn Wasil: An Ayyubid Perspective on Frankish Lordships and Crusades", in *Medieval Muslim Historians and the Franks in the Levant*, ed. by Alex Mallett, Brill, Leiden-Boston, 2014, pp. 136-160;
285. _____, "Islam: The Arabic and Persian traditions, eleventh-fifteenth centuries", in *Oxford History of Historical Writing*, vol. 2, 400-1400, ed. by S. Foot and C. Robinson, Oxford University Press, Oxford, 2012, pp. 267-286;
286. _____, "Social contexts of Medieval Arabic historical writing: Court scholars versus ideal / withdrawn scholars – Ibn Wāṣil and Abū Šāma", in *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras IV*, ed. by U. Vermeulen and J. Van Steenbergen, Leuven, 2005, pp. 311-331;
287. _____, "Studying Mamluk Historiography – From source-criticism to the cultural turn", in *Ubi Sumus? Quo Vademus? Mamluk Studies - State of the Art*, ed. by S. Conermann, Bonn University Press, Gottingen, 2013, pp. 159-186;
288. _____, "The 'Pharaoh' anecdote in pre-modern Arabic Historiography", *JAIS*, vol. 10, 2010, pp. 45-74;
289. **Hiyari M.A.**, "The origins and development of the amīrate of the arabs during the seventh/thirteenth and eighth/fourteenth centuries" *BSOAS*, vol. 38 (3), 1975, pp. 509-524;
290. **Ho Kai-Lung**, "An initial study for Mongolian factors inside the Rasūlid Hexaglot", *CAJ*, vol. 52.1, Harrassowitz Verlag, 2008, pp. 36-54;
291. **Hoberman B.**, "The King's Dictionary", *AWM*, 1982, March-April, pp. 26-29;
292. **Hodous F.**, "The Quriltai as a Legal Institution in the Mongol Empire", *CAJ*, vol. 56, 2012/2013, pp. 87-102;
293. **Holt P.M.**, "Literary offerings: a genre of courtly literature", in *The Mamluks in Egyptian politics and Society*, ed. by Thomas Philipp and Ulrich Haarmann, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, pp. 3-16;
294. _____, "Shams al-Shujāʿī: a chronicler identified?", *BSOAS*, vol. 58.3, 1995, pp. 532-534;

295. _____, "Some Observations on the 'Abbāsīd Caliphate of Cairo", *BSOAS*, vol. 47.3, 1984, pp. 501-507;
296. **Ibrahim L. & O'Kane B.**, "The Madrasa of Badr al-Dīn al-'Aynī and Its Tiled Mihrāb", *Annales Islamologiques*, vol. 24, 1988, pp. 253-268;
297. **Irwin R.**, "Al-Maqrīzī and ibn Khaldun, historians of the unseen", *MSR*, vol. 7.2, pp. 217-230;
298. _____, "Mamluk history and historians", in *The Cambridge history of Arabic literature: Arabic literature in the post-classical period*, ed. by R. Allen and D.S. Richards, Cambridge University Press, 2006, pp. 159-170;
299. _____, "The image of the Byzantium and the Frank in Arab popular literature of the late Middle Ages", in *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, ed. by B. Arbel, B. Hamilton and D. Jacoby, London, 1989, pp. 226-242;
300. **Mouton J.-M.**, "Shayzar", in *El²*, vol. 9, pp. 410-411;
301. **Jackson P.**, "Eljigidei", in *EIr*, vol. VIII, Fasc. 4, ed. Ehsan Yarshater, Mazda Publishers, Costa Mesa, 1998, pp. 366-367;
302. _____, "From ulus to khanate: the making of Mongol states c. 1220 - c. 1290", in *The Mongol Empire and its Legacy*, ed. by Amitai-Preiss R. and Morgan D., E.J. Brill, Leiden, 1999, pp. 12-38;
303. _____, "The Crisis in the Holy Land in 1260", *EHR*, vol. 95, № 376, 1980, pp. 481-513;
304. **Jacoby D.**, "The Economy of the Armenian Kingdom of Cilicia: Some Neglected and Overlooked Aspects", in *La Méditerranée des Arméniens: XIIIe-XVe siècle*, ed. G. Dédéyan, Cl. Mutafian, Paul Geuthner, Paris, 2014, pp. 261-291;
305. **Kursanskis M.**, "L'empire de Trébizonde et les Turcs au 13e siècle", *RÉB*, v. 46, 1988, p. 109-124;
306. _____, "The Coinage of the Grand Komnenos Manuel I", *AP*, t. 35, 1979, pp. 23-37;
307. **Langdon J.S.**, "Byzantium's initial encounter with the Chingissids: An introduction to Byzantino-Mongolica", *Viator*, vol. 29, 1998, pp. 95-140;
308. **Latham, J. Derek**, "Towards a Better Understanding of al-Mutanabbī's Poem on the Battle of al-Hadath", *JAL*, vol. 10, 1979, pp. 1-22;

309. **Laust H.**, “Ibn Kaṭīr”, in *EF*², vol. 3, pp. 817-818;
310. **Lawrence I.C.**, “On the Arabic chronicle of Bar Hebraeus. His aims and audience”, *Parole de l'Orient: revue semestrielle des études syriaques et arabes chrétiennes: recherches orientales: revue d'études et de recherches sur les églises de langue syriaque*, XIX, 1994, pp. 319-378;
311. **Levanoni A.**, “Šağār ad-Durr: A Case of female sultanate in Medieval Islam”, in *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk eras*, vol. III, ed. by U. Vermeulen and J. Van Steenberghe, Uitgeverij Peeters, Leuven, 2001, pp. 209-218;
312. _____, “The Mamluks' Ascent to Power in Egypt”, *SI*, № 72, 1990, pp. 121-144;
313. **Lewis B.**, “Ibn al-Dawādārī”, in *EF*², vol. 3, p. 744;
314. **Little D.**, “A Comparison of al-Maqrīzī and al-‘Aynī as historians of contemporary events”, *MSR*, vol. VII/2, 2003, pp. 205-215;
315. _____, “Al-Šafadī as a biographer of his contemporaries”, in *Essays on Islamic Civilization Presented to Niyazi Berkes*, E.J. Brill, Leiden, 1976, pp. 190-210;
316. _____, “Al-Šhudjā’ī”, in *EF*², vol. 9, pp. 493-494;
317. _____, “Analysis of the Relationship between Four Mamluk Chronicles for 737-45”, *JSS*, vol. 19, 1974, pp. 252-268;
318. _____, “Historiography of the Ayyūbid and Mamlūk epochs”, in *The Cambridge History of Egypt. Vol. 1: Islamic Egypt 640-1517*, ed. by C.F. Petry, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, pp. 412-444;
319. _____, “The Recovery of a Lost Source for Bahrī Mamluk History: al-Yūsufī's Nuzhat al-Nāẓir fī sīrat al-Malik al-Nāṣir”, *JAOS*, vol. 94, 1974, pp. 42-54;
320. **Mallett A.**, “Islamic Historians of the Ayyūbid Era and Muslim Rulers from the Early Crusading Period: A Study in the Use of History”, *Al-Masaq*, vol. 24, № 3, 2012 (December), pp. 241-252;
321. **Marçais W.**, “Al-‘Aynī”, in *EF*², vol. 1, pp. 790-791;
322. **Massoud, S.G.**, “Ibn Qāḍī Shuhba's “Al-Dhayl Al-Muṭawwal”: The Making of an all Mamluk Chronicle”, *QSA, Nuova Serie*, vol. 4, 2009, pp. 61-79;

323. **Moawad S.**, “Al-Makīn Jirjis ibn al-‘Amīd (the elder)”, in *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History, Volume 4 (1200-1350)*, ed. by D. Thomas and A. Mallett, E.J. Brill, Leiden-Boston, 2012, pp. 566-571;
324. _____, “Mufaḍḍal ibn Abī al-Fadā’il”, in *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History*, vol. 5, pp. 119-122;
325. **Mordtmann J.H. - [Taeschner Fr.]**, “Ereğli”, in *EI²*, vol. 2, p. 705;
326. **Nakamachi N.**, “Al-‘Aynī’s Working Method for His Chronicles: Analysis of His Holograph Manuscripts”, in *In the Author’s Hand: Holograph and Authorial Manuscripts in the Islamic Handwritten Tradition*, ed. by F. Bauden, E. Franssen, Brill, Leiden-Boston, 2020, pp. 277-299;
327. _____, “Al-‘Aynī’s chronicles as a source for the Baḥrī period”, *Orient (The Society for Eastern Studies in Japan)*, vol. XL, 2005, pp. 140-171;
328. _____, “Four chronicles attributed to Bedruddīn Aynī”, in *Uluslararası Bedruddin El-Ayni Sempozyumu ve II. Hadis İhtisas Toplantısı*, ed. by Recep Tuzcu, 2016, pp. 587-596;
329. _____, “Life in the Margins: Shihāb al-Dīn Aḥmad al-‘Aynī, a None-Elite Intellectual in the Mamlūk Period”, *Orient*, vol. 48, 2013, pp. 95-111;
330. **Ory S.**, “Al-Hadath”, in *EI²*, vol. III, E.J. Brill, Leiden, 1991, pp. 19-20;
331. **Pedersen J.**, “Ibn ‘Abd al-Zāhir”, in *EI²*, vol. 3, pp. 679-680;
332. _____, “Ibn Duḡmāk”, in *EI²*, vol. 3, p. 756;
333. **Pelliot P.**, “Les Mongols et la papauté”, *ROC*, tome III (XXIII), 1922-1923, p. 3-30 & tome VIII (XXVIII), 1931-1932, p. 3-84 [141-222];
334. **Perho I.**, “Al-Maqrīzī and Ibn Taghrī Birdī as historians of contemporary events”, in *HIE*, pp. 107-120;
335. _____, “Ibn Taghrībirdī’s Voice”, in *Studia Orientalia*, vol. 114 (Travelling through Time. Essays in honour of Kaj Öhrnberg), ed. by Sylvia Akar, Jaakko Hämeen-Anttila & Inka Nokso-Koivisto, Helsinki, 2013, pp. 135-145;
336. **Petry C.F.**, “Al-Sakhāwī”, in *EI²*, vol. 8, pp. 881-882;
337. **Popper W.**, “Abū al-Maḥāsīn Taghrībirdī”, in *EI²*, vol. 1, p. 138;

338. **Rabbat N.**, Representing the Mamluks in Mamluk Historical Writing, in *HIE*, pp. 59-75;
339. _____, "Was al-Maqrīzī's *Khiṭaṭ* a Khaldūnian history?", *Der Islam*, vol. 89.2, 2012, pp. 120-123;
340. _____, "Who was al-Maqrīzī? A Biographical Sketch", *MSR*, vol. 7.2, 2003, pp. 1-19;
341. **Rachewiltz I. de**, "The title Činggis Qan/Qayan re-examined", in *Heissig W., Segaster K., Gedanke und Wirkung, Festschrift zum 90. Geburtstag von Nikolaus Poppe*, Wiesbaden, 1989, pp. 281-298;
342. **Ramsay J., Eger A.A.**, "Analysis of Archaeobotanical Material from the Tüpras Field Project of the Kinet Höyük Excavations, Turkey", *JIA*, vol. 2, № 1, 2015, pp. 35-50;
343. **Redford S.**, "Excavations at Medieval Kinet, Turkey: A Preliminary report", *ANES*, ed. by A. Sagona, vol. 38, Peeters Press, Louvain, 2001, pp. 58-138;
344. **Reisman D.C.**, "A Holograph MS of Ibn Qāḍī Shuhbah's 'Dhayl'", *MSR*, vol. II, 1998, pp. 19-49;
345. **Rey F.C.**, "Les périples des côtes de Syrie et de la Petit Arménie", *AOL*, t. II, Ernest Leroux, Paris, 1884, pp. 329-353;
346. **Richard J.**, "La lettre du Connétable Smbat et les rapports entre chrétiens et Mongols au Milieu du XIIIème siècle", in *Armenian studies in memoriam Haïg Berbérian*, Lisbon p. 683-696;
347. **Richards D.S.**, "A Mamluk amir's Mamluk history: Baybars al-Manṣūrī and the *Zubdat al-Fikra*", *HIE*, pp. 37-44;
348. _____, "Ibn Wasil, Historian of the Ayyubids", in *Ayyubid Jerusalem: The Holy City in Context 1187-1250*, ed. by R. Hillenbrand and S. Auld, Altajir Trust, London, 2009, pp. 456-459;
349. **Riḍā, Muḥammad Sa'īd**, "Ibn Šaddād fī kitābihi al-A'lāq al-ḥaṭīra", *MMA*, ḡ. 14, Baḡdād, 1980, ṣ. 124-204;
350. **Riley-Smith J.S.C.**, "The Templars and the Teutonic knights in Cilician Armenia", *The Cilician Kingdom of Armenia*, ed. by Boase T.S.R., Scottish Academic Press, Edinburgh & London, 1978, pp. 92-117;
351. **Rosenthal F.**, "Al-Birzālī", in *EF²*, vol. 1, pp. 1238-1239;
352. _____, "Al-Kutubī", in *EF²*, vol. 5, pp. 570-571;
353. _____, "Al-Šafadī", in *EF²*, vol. 8, pp. 759-760;

354. _____, "Ibn al-Fuwaṭī", in *EF*², vol. 3, pp. 769-770;
355. _____, "Ibn Ḥadjar al-ʿAsḳalānī", in *EF*², vol. 3, pp. 776-778;
356. _____, "Al-Maḳrīzī", in *EF*², vol. 6, pp. 193-194;
357. **Rotter G.**, "Maslama b. ʿAbd al-Malik b. Marwan", in *EF*², vol. 6, p. 740;
358. **Saleh M.J.**, "Al-Suyūṭī and his works: their place in islamic scholarship from Mamluk times to the present", *MSR*, vol. 5, 2001, pp. 73-89;
359. **Salibi K.S.**, "Ibn Faḍl Allāh al-ʿUmārī", in *EF*², vol. 3, pp. 758-759;
360. **Schacht J.**, "Amān", in *EF*², vol. 1, pp. 429-430;
361. **Segal J.B.**, "Ibn al-ʿIbrī", in *EF*², vol. 3, pp. 804-805;
362. **Shukurov R.**, "Harem Christianity: The byzantine identity of Seljuk princes", in *The Seljuks of Anatolia: Court and society in the medieval Middle East*, ed. by A.C.S. Peacock and Sara Nur Yildiz, I.B. Tauris, 2013, pp. 115-150;
363. _____, "The Image of Cilician Armenia in Anatolian Muslim Sources (XIII-Early XIV Centuries)", in *CA (2019)*, pp. 76-112;
364. **Smith J.M.**, "Ayn Jālūt: Mamlūk Success or Mongol Failure?", *HJAS*, vol. 44, № 2, 1984, pp. 307-345;
365. **Somogyi, J. de**, "The Taʾrīkh al-islām of adh-Dhahabī", *JRAS*, vol. 64.4, 1932, pp. 815- 855;
366. **Sourdel D.**, "Ibn Shaddād", in *EF*², vol. 3, p. 933;
367. **Sublet J.**, "Al-Yūnīnī", in *EF*², vol. 11, pp. 345-346;
368. **Talbi M.**, "Ibn Khaldūn", in *EF*², vol. 3, pp. 825-831;
369. **Todt Kl.-P.** , "Antioch in the Middle Byzantine period (969-1084): the reconstruction of the city as an administrative, economic, military and ecclesiastical center", in *Topoi. Orient-Occident*, Suppl. 5 (*Antioche de Syrie: histoire, images et traces de la ville antique*, ed. B. Cabouret, P.-L. Gatier, C. Saliou, 2004), pp. 171-190;
370. **Walker P.E.**, "Al-Maqrīzī and the Fatimids", *MSR*, vol. 7.2, 2003, pp. 83-97;
371. _____, "A Byzantine victory over the Fatimids at Alexandretta (971)", *Byzantion*, vol. 42, Brussels, 1972, pp. 431-440;
372. **Wansbrough J.**, "The Safe-Conduct in Muslim Chancery Practice", *BSOAS*, vol. 34, № 1, 1971, pp. 20-35;

373. **Yosef K.**, “Dawlat al-atrāk or dawlat al-mamālīk? Ethnic origin or slave origin as the defining characteristic of the ruling élite in the Mamlūk sultanate”, *JSAI*, vol. 39, 2012, pp. 387-410;
374. ———, “The Term Mamlūk and Slave Status during the Mamluk Sultanate”, *Al-Qanṭara*, XXXIV 1, enero-junio 2013, pp. 7-34;
375. **Апанович О.С.**, “К вопросу о должности кундстабла у сельджукидов Рума в XIII в.: Кундстабл Руми и Михаил Палеолог”, *ВВ*, том 66 (91), 2007, стр. 171-190;
376. **Барсегов Ю.Г.**, “Отказ армян от «берегового права»”, *ՊՐՀ*, № 1, 1971, էջ 95-110;
377. **Коробейников Д.А.**, “Михаил VIII Палеолог в Румском Султанате”, *ВВ*, 64 (89), отв. ред. И.С. Чичуров, Москва, Наука, 2005, стр. 77-98;
378. **Шукуров Р.М.**, “Трапезундская империя и Восток”, *Карпов С.П., История Трапезундской империи*, Алетейя, Санкт-Петербург, 2007, стр. 357-403;
379. ———, “Образ Киликийской Армении в анатолийских мусульманских источниках (XIII-XIV в.)”, *ԿՀ (2016)*, էջ 85-120;
380. **Բախուրան**, «Գաշնագիր խաղաղութեան ընդմէջ Լեւոն Գ. թագաւորի եւ Եգիպտոսի Մէմլուքեան սուլթան Գալատունի, կնքուած 1285 մայիս 7ին», *Բանասէր ամսաթերթ գրական եւ գիտական*, Պարիս, 1902 (մարտ), № 3, էջ 69-79;
381. **Գալստյան Ա.Գ.**, «Հայ-մոնղոլական առաջին բանակցությունները», *ՊՐՀ*, № 1, 1964, էջ 91-106;
382. **Գանիեյան Գ.**, «Թագավոր / թաֆնուր» տիտղոսը միջնադարյան մուսուլմանական մատենագրության մեջ», *Ա.Ա. Բողոյան (խմբագիր), Ռ.Մ. Շուքրուրով, Վ.Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Գ.Գ. Դանիելյան, Կիլիկյան Հայաստանը սահմանակից պետական միավորների ընկալումներում (պատմաբանասիրական ակնարկներ)*, «Գիտություն» հրատ., 2016, էջ 163-198;
383. ———, «Եգիպտոսի և Ասորիի սուլթանից Կիլիկիո Հայոց արքային ուղղված երկու վավերագիր՝ ըստ Շիհաբ ալ-Դին ալ-Հալաբիի *Husn al-tawaşşul* երկի և նոտահայտ սկզբնաղբյուրային փաստերի» (անտիպ);
384. ———, «Կիլիկյան Հայաստանի բերդերն ու փառափներն ըստ մուսուլմանական աղբյուրների (հոդվածաշար): Ա. ալ-Թինի», *JSAS*, v. 27, Issue 2, Brill, Leiden, 2021, էջ 151-182;

385. _____, «Կիլիկյան Հայաստանի բերդերն ու ֆաղաֆներն ըստ մուսուլմանական աղբյուրների (հողվածաշար): Բ. Քայնոմ», ՀՀՀ, 2021 (հանձնված է հրատարակության);
386. _____, «Հայ-մամլուֆեան դիվանագիտական նամակագրությունն ըստ ալ-Ումարիի, Իբն Նազիր ալ-Ջալշի եւ ալ-Կալկաշանդիի ձեռնարկների», *Բազմավէպ, Սուրբ Ղազար, Վենետիկ, 2016, № 2, էջ 44-98*;
387. _____, «Հոռմկլայի կաթողիկոսական աթոռի պատմության արաբական սկզբնաղբյուրները», *Ա.Ա. Բողոյան (խմբագիր), Ռ.Մ. Շուքուրով, Վ.Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Գ.Գ. Դանիելյան, Կիլիկյան Հայաստանը սահմանակից պետական միավորների ընկալումներում (պատմաբանասիրական ակնարկներ)*, «Գիտություն» հրատ., 2016, էջ 199-287;
388. _____, **Տեր-Ղևոնդյան Վ.** (համահեղինակ), «Կիլիկյան Հայաստանի տարածքային ձեռքբերումները Հուլիոսի 1260 թ. ասորիյան արշավանքից հետո», *Էջմիածին, 2017, Ա, էջ 59-67*;
389. _____, «Մալաթիայի գրաւումը մամլուֆների կողմից 1315 թ. եւ Կիլիկեան Հայաստանը», *ՀԱ, Վիեննա-Երեւան, թիւ 1-12, 2017, էջ 85-146*;
390. _____, «Հաշիշները» եւ Կիլիկիո Հայոց արհմեծները», *ԲՄ, հտ. 30, 2020, էջ 212-229*;
391. **Շահնազարյան Ա.Ի.**, «Հայ-վրացական եւ մոնղոլական հարաբերությունները (1236-1240-ական թթ.)», *ՀՀԳ, 2004, № 1, էջ 3-22*;
392. _____, «Ջաֆարյան Հայաստանի նվաճումը մոնղոլների կողմից», *ՊՐՀ, № 2, 2004, էջ 142-160*;
393. _____, «Հայաստանի արեւմտյան եւ հարավային շրջանների գրավումը մոնղոլների կողմից», *ՊՐՀ, № 3, 2004, էջ 171-179*;
394. **Զոբանեան Պ.**, «Հերոս Ա. թագաւորի ուղեւորութիւնը Կարակորում», *Բազմավէպ, № 3-4, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 2010, էջ 447-455*;
395. **Սապպաղեան Պ.**, «Հերոս Ա-ի Հերոս-Ջապէլ եւ երկեզուեան դրամներու մասին», ՀՀՀ, հատոր Բ, Պէյրոս, 1980, էջ 233-248;
396. **Տէր-Պօղոսեան Հ.Պ.**, «Հայաստան իբն Բիբիի համեմատ», *ՀԱ, № 4-6 (Ապրիլ-Յունիս), էջ 161-177, № 10-12 (Հոկտեմբեր-Դեկտեմբեր), 1960, էջ 481-492*;
397. **Փափազյան Հ.Դ.**, «Ռաշիդ-էդ-Դիհն Կիլիկյան Հայաստանի մասին», *ՊՐՀ, 1978, № 2, էջ 129-139*;

398. **Al-‘Abādī, Ahmad Muḥtār**, *Qiyām dawlat al-mamālīk al-‘ulā fī Miṣr wa-l-Šām*, Dār al-Nahḍa al-‘arabiyya, Bayrūt, 1986;
399. **‘Āṣī Ḥusayn**, *Muḥī al-Dīn [i]bn ‘Abd al-Zāhir*, ‘aṣruhu wa-turātuhu al-tārīḥī, Dār al-kutub al-‘ilmiyya, Bayrūt, 1993;
400. **Aigle D.**, *The Mongol Empire between Myth and Reality: Studies in Anthropological History*, Brill, Leiden-Boston, 2014;
401. **Āl Tānī, ‘Abd Allāh Ġāsim ‘Alī**, *Al-‘Ālāqāt al-siyāsiyya bayna al-Muğūl wa-Mamlakat Armīnya al-Ṣuğrā 1236-1277 m. wa-aṭaruhā fī al-tārīḥ al-Islāmī*, Dār al-‘ulūm al-‘arabiyya, Bayrūt, 2007;
402. **Alkhateeb-Shehada H.**, *Mamluks and animals: veterinary medicine in medieval Islam*, Leiden, Brill, 2003;
403. **Allsen Th.**, *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001;
404. ———, *Daily Life in the Mongol Empire*, Greenwood Press, 2006;
405. ———, *Mongol Imperialism*, University of California Press, Berkeley, 1987;
406. **Amitai[-Preiss] R.**, *Mongols and Mamluks: The Mamluk-Īlkhānīd war, 1260-1281*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995;
407. ———, *Holy war and rapprochement: Studies in the Relations between the Mamluk Sultanate and the Mongol Ilkhanate (1260-1335)*, Brepols, Turnhout, 2013;
408. **Ashtor E.**, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 1976;
409. **‘Āṣūr, Fāyid Ḥammād Muḥammad**, *Al-Ġihād al-Islāmī ḍidda al-ṣalībiyyīn wa-l-muğūl fī al-‘aṣr al-mamlūkī*, Ṭarābulus, 1995;
410. **‘Āṣūr, Sa‘īd ‘Abd al-Fattāḥ**, *Al-‘Aṣr al-Mamālīkī fī Miṣr wa-l-Šām*, Dār al-Nahḍa al-‘arabiyya, al-Qāhira, 1976;
411. ———, *Miṣr wa-l-Šām fī ‘aṣr al-Ayyūbiyyīn wa-l-Mamālīk*, Dār al-Nahḍa al-‘Arabiyya, Bayrūt (սոսւց տարւթի);
412. **Barker H.**, *That Most Precious Merchandise: The Mediterranean Trade in Black Sea Slaves, 1260-1500*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2019;

413. **Bayarsaikhan D.**, *The Mongols and the Armenians (1220-1335)*, Leiden-Boston, 2011;
414. **Bedoukian P.Z.**, *Coinage of Cilician Armenia (Revised edition)*, Danbury, Connecticut, 1979;
415. **Bedrosian R.G.**, *The Turco-Mongol invasions and the lords of Armenia in the 13-14th centuries*, Ph.D diss., Columbia University, 1979;
416. **Bora F.**, *Mamluk Representations of Late Fatimid Egypt: The Survival of Fatimid-Era Historiography in Ibn al-Furāt's "Ta'rīkh al-duwal wa'l-mulūk" (History of Dynasties and Kings)*, DPhil Thesis, The Oriental Institute, University of Oxford, 2010;
417. _____, *Writing History in the Medieval World: The Value of Chronicles as Archives*, I.B. Tauris, 2019;
418. **Broadbridge A.F.**, *Kingship and Ideology in the Islamic and Mongol Worlds*, Cambridge of University Press, Cambridge, 2008;
419. **Brockelmann C.**, *History of the Arabic Written Tradition*, 2 vols., 3 supplement vols., Brill, Leiden, 2016-2018;
420. **Cahen Cl.**, *La Syrie du Nord à l'époque des Croisades et la principauté franque d'Antioche*, Geuthner, Paris, 1940;
421. _____, *La Turquie pré-ottomane (Varia Turcica VII)*, Institut Français d'Études Anatoliennes, Istanbul, 1988;
422. **Chevalier M.-A.**, *Les ordres religieux-militaires en Arménie cilicienne (Templiers, hospitaliers, teutoniques & Arméniens à l'époque des croisades)*, Paris, Geuthner, 2009;
423. **Collenberg R.W.H.**, *The Rupenides, Hethumides and Lusignans. The Structure of the Armeno-Cilician Dynasties*, Librairie C. Klincksieck, Paris, 1963;
424. *Die Transliteration der arabischen Schrift in ihrer Anwendung auf die Hauptliteratursprachen der islamischen Welt*, Denkschrift dem 19. internationalen Orientalistenkongreß in Rom, Franz Steiner, Wiesbaden, 1969;
425. **Al-Ḍamūr, Wā'il 'Abd al-Ḥaqq**, *Al-Amīr Baybars al-Manṣūrī, Nā'ib al-saltāna fī al-Karak wa-Miṣr wa-dawruhu fī al-tārīḥ li-dawlat al-mamālīk al-Baḥriyya*, Maṭba'at al-safir, 'Ammān, 2009;
426. **Dozy R.**, *Supplément aux dictionnaires arabes*, 2 t., Leide, 1881 (2nd edition, Leide-Paris, 1927);

427. **Edbury P.W.**, *The Kingdom of Cyprus and the Crusades 1191-1374*, Cambridge University Press, Cambridge, 1991;
428. **Edwards R.W.**, *The Fortifications of Armenian Cilicia*, Dumbarton Oaks, Washington, 1987;
429. **Al-Lahībī Fathī, Sālim Ḥumaydī**, *Mamlakat Armīnya al-Ṣuġrā (Dirāsa fī al-‘alāqāt al-siyāsiyya ma’a al-qiwa al-muġāwira li-l-fatra (463-776 h. / 1071-1374 m.), Dār al-ġaydā*, ‘Ammān, 2019;
430. ———, *Dirāsāt fī ‘alāqāt al-Arman wa-l-Kurġ bi-l-qiwa al-Islāmiyya fī-l-‘aṣr al-‘Abbāsī*, Dār al-kutub al-‘ilmiyya, Bayrūt, 2013;
431. **Freeman-Grenville G.S.P.**, *The Muslim and Christian calendars; being tables for the conversion of Muslim and Christian dates from the Hijra to the year A.D. 2000*, Oxford University Press, Oxford, 1963;
432. **Grousset R.**, *Empire of the Steppes: A History of Central Asia*, tr. by N. Wallford, Rutgers University Press, New Brunswick, 1970;
433. **Haarmann U.**, *Quellenstudien zur frühen mamlukenzeit (Islamkundliche Untersuchungen, Band 1)*, Klaus Schwarz Verlag, Freiburg, 1970;
434. **Hamori A.**, *The Composition of Mutanabbī’s Panegyrics to Sayf Al-Dawla*, Brill, Leiden, 1992;
435. **Ḥamza, ‘Ādil ‘Abd al-Ḥāfiẓ**, *Niyābat Ḥalab fī ‘aṣr salāṭīn al-mamālīk, al-Hay’a al-Miṣriyya al-‘amma li-l-kitāb, al-Qāhira*, 2000;
436. **Heidemann S.**, *Das Aleppiner Kalifat (A. D. 1261): Vom Ende des Kalifates in Bagdad über Aleppo zu den Resataurationen in Kairo*, Brill, Leiden, 1994;
437. **Hild F.**, *Das byzantinische Strassensystem in Kappadokien (Tabula Imperii Byzantini, Band 2)*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, 1977;
438. **Hillenbrand C.**, *The Crusades: Islamic Perspectives*, Routledge, New York, 2000;
439. **Hirschler K.**, *Medieval Arabic Historiography: Authors as actors*, Routledge, London and New York, 2006;
440. **Ḥuġġa, Ṣawkat Ramaḍān**, *Al-‘Ālāqāt bayna dawlat al-Mamālīk al-ūlā wa-dawlat Ilḥāniyya Fāris, 648-736 h. / 1250-1335 m.*, ‘Amān, 2011;
441. **Humphreys R.S.**, *From Saladin to the Mongols: The Ayyubids of Damascus, 1193-1260*, State University of New York Press, Albany, 1977;

442. **Irwin R.**, *The Middle East in the Middle Ages: The Early Mamluk Sultanate 1250-1382*, Southern Illinois University Press, Carbondale and Edwardsville, 1986;
443. **Iskandar, Fāyiz Nağīb**, *Al-Futūḥāt al-islāmiyya li-Armīnya (11-40 h. / 632-661 m.)*, al-Iskandariyya, 1983;
444. _____, *Al-Ḥayāt al-iqtisādiyya fī Armīnya ibāna al-fath al-islāmī*, al-Iskandariyya, 1988;
445. _____, *Al-Muslimūn, al-Bizantiyyūn wa-l-Arman fī ḍu' kitābāt al-mu'arriḥ al-armanī Sibiyūs (11-40 h. / 632-661 m.)*, Dār al-ḥikma al-Yamāniyya, Ṣan'ā', 1993;
446. _____, *Armīnya bayna al-Bizantiyyīn wa-l-Atrāk al-salāḡiqa*, al-Iskandariyya, 1983;
447. _____, *Armīnya bayna al-Bizantiyyīn wa-l-ḥulafā' al-rāšidīn fī ḍu' kitābāt al-mu'arriḥ al-armanī Ġifūnd*, al-Iskandariyya, 1982;
448. _____, *Ġazw al-Imbrāṭuriyya al-Bizantiyya li-Armīnya 437 ḥ. / 1045 m.*, al-Iskandariyya, 1988;
449. _____, *Istilā' al-salāḡiqa 'alā 'āṣimat Armīnya Ānī, sanata 456 h. / 1064 m.*, al-Iskandariyya, 1987;
450. _____, *Les richesses de l'Arménie au temps des Bagratides (885-1045)*, Alexandrie, 1988;
451. **Jackson P.**, *The Mongols and the West: 1221-1410*, Routledge, 2014;
452. **Khalidi T.**, *Arabic Historical thought in the classical period*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994;
453. **Howaiter Abdul-Aziz**, *Baibars the First: His Endeavours and Achievements*, The Green Mountain Press, London, 1978;
454. **Korobeinikov D.**, *Byzantium and the Turks in the thirteenth century*, Oxford University Press, Oxford, 2014;
455. **Lane G.**, *Early Mongol rule in thirteenth century Iran: A Persian renaissance*, Routledge Curzon, 2003;
456. _____, *Genghis Khan and Mongol Rule*, Greenwood Press, 2004;
457. **Langlois V.**, *Le Trésor des Chartes d'Arménie ou cartulaire de la Chancellerie royale des Roupéniens*, Typographie Armenienne de Saint-Lazare, Venise, 1863;

458. **Levanoni A.**, *A turning point in mamluk history: The third reign of al-Nāṣir Muḥammad ibn Qalāwūn (1310-1341)*, Brill, Leiden, 1995;
459. **Lippard B.G.**, *The Mongols and Byzantium*, Ph.D. dissertation, Indiana University, 1983;
460. **Little D.**, *An Introduction to Mamlūk historiography: An Analysis of Arabic Annalistic and Biographical Sources for the Reign of al-Malik an-Nāṣir Muḥammad ibn Qalā'ūn* (Freiburger Islamstudien, Bd. II.), Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 1970;
461. **Massoud S.G.**, *The chronicles and annalistic sources of the early Mamluk Circassian Period*, Brill, Leiden-Boston, 2007;
462. **Molin K.**, *Unknown Crusader castles*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001;
463. **Morgan D.**, *The Mongols*, Basil Blackwell, Oxford, 1986 (2nd edition, Blackwell Publ., 2007);
464. **‘Izz al-Dīn ‘Alī, Muḥammad Kamāl al-Dīn**, *Al-Maqrīzī mu‘arriḥan*, ‘Ālam al-kutub, Bayrūt, 1990;
465. _____, *Abū al-‘Abbās al-Qalqašandī mu‘arriḥan*, ‘Ālam al-kutub, Bayrūt, 1990;
466. _____, *Arba‘at Mu‘arriḥīn wa-arba‘at mu‘allafāt min dawlat al-Mamālīk al-Ġarākisa*, al-Hay’a al-Miṣriyya al-‘Āmma li-l-Kitāb, al-Qāhira, 1992;
467. _____, *Al-Tārīḥ wa-l-manḥağ al-tārīḥī li-ibn Ḥağar al-‘Asqalānī*, Dār al-Iqrā’, Bayrūt, 1986;
468. **Muhanna E.**, *The World in a Book: Al-Nuwayri and the Islamic Encyclopedic Tradition*, Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2018;
469. **Muṣṭafā Šakir**, *Al-Tārīḥ al-‘Arabī wa-l-mu‘arriḥūn: Dirāsa fī taṭawwur ‘ilm al-tārīḥ wa-ma‘rifat riğālihi fī al-Islām*, ğ. 3, Dār al-‘Ilm li-l-malāyīn, Bayrūt, 1990;
470. **Mutafian Cl.**, *La Cilicie au carrefour des empires*, Les Belles Lettres, Paris, 1988;
471. _____, *Le Royaume arménien de Cilicie: XIIe-XIVe siècle*, CNRS editions, 1993;
472. _____, *L’Arménie du Levant (XIe-XIVe siècle)*, Les Belles Lettres, Paris, 2012;

473. **Nercessian Y.T.**, *Attribution and Dating of Armenian Bilingual Trams*, Armenian Numismatic Society, Special Publication № 2, Los Angeles, 1983;
474. **Northrup L.S.**, *From slave to sultan: The career of al-Manṣūr Qalāwūn and the consolidation of Mamluk rule in Egypt and Syria (678-689 A. H./1279-1290 A. D.)*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1998;
475. **Patton D.**, *Badr al-Dīn Lu'lu'*, 1211-1259, Seattle and London, 1991;
476. **Rabbat N.O.**, *The Citadel of Cairo. A new Interpretation of Royal Mamluk Architecture*, E.J. Brill, Leiden-New York-Köln, 1995;
477. **Ramsay W.M.**, *The Historical Geography of Asia Minor*, London, 1890;
478. **Raphael K.**, *Muslim Fortresses in the Levant: Between Crusaders and Mongols*, Routledge, London & New York, 2011;
479. **Rosenthal F.**, *A History of Muslim Historiography (Second revised edition)*, E.J. Brill, Leiden, 1968;
480. **Runciman S.**, *A History of the Crusades*, 3 vols., Cambridge University Press, Cambridge, 1951-1954;
481. **Sarūr, Muḥammad Ġamāl al-Dīn**, *Dawlat banī Qalāwūn fī Miṣr, Dār al-fikr al-ʿarabī, al-Qāhira*, 1947;
482. **Al-Šayḥ, ʿAbd al-Sitār**, *Al-Ḥāfiẓ al-Ḍahabī, Muʿarriḥ al-Islām, nāqid al-muḥaddiṭīn, imam al-muʿaddilīn, wa-l-muḡarriḥīn (673-748 ḥ.)*, Dār al-Qalam, Dimašq-Bayrūt, 1994;
483. **Saunders J.J.**, *The History of the Mongol Conquests*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1977;
484. **Schregle G.**, *Die Sultanin von Ägypten, Šaġarat ad-Durr*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1961;
485. **Scott R.J.**, *Mamlūk-Armenian relations during the Baḥrī period to the fall of Sīs (1250-1375)*, McGill University, Montreal, 1981 (unpublished MA thesis);
486. **Simon J.**, *Godfrey of Bouillon Duke of Lower Lotharingia, Ruler of Latin Jerusalem, c. 1060-1100*, Routledge, London-New York, 2018;
487. **Sinclair T.A.**, *Eastern Turkey: an Architectural and Archaeological Survey*, vol. IV, The Pindar Press, London, 1990;

488. **Stewart A.D.**, *The Armenian Kingdom and the Mamluks: War and Diplomacy during the Reigns of He'tum II (1289-1307)*, Brill, Leiden, 2001;
489. **Strange, G. Le**, *Palestine under the Muslims. A Description of Syria and the Holy Land from A.D. 650 to 1500*, Alexander P. Watt, London, 1890;
490. ———, *The Lands of the Eastern Caliphate (Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem conquest to the time of Timur)*, Cambridge University Press, Cambridge, 1905;
491. **Ṭaqquš, Muḥammad Suhayl**, *Tārīḥ al-mamālīk fī Miṣr wa-bilād al-šām*, Dār al-Nafā'is, al-Qāhira, 1997;
492. ———, *Tārīḥ Salāḡiqa al-Rūm*, Dār al-Nafā'is, Bayrūt, 2008;
493. **Vandekerckhove D.**, *Medieval Fortifications in Cilicia: The Armenian Contribution to Military Architecture in the Middle Ages*, Brill, Leiden, 2019;
494. **Van Den Bossche G.**, *The Past, Panegyric, and the Performance of Penmanship Sultanic Biography and Social Practice in Late Medieval Egypt and Syria*, PhD dissertation, Ghent University, 2018;
495. **Al-Zaybaq Ibrahīm**, *Abū Šāma, mu'arriḥ Dimašq fī 'ašr al-Ayyūbiyyīn (599 -665h. / 1203-1267 m.)*, Mu'assasat al-Risāla, Bayrūt, 2010;
496. **Ziyāda, Muḥammad Muṣṭafā**, *Al-Mu'arriḥūn fī Miṣr fī al-qarn al-ḥāmisa ašara al-mīlādī (al-qarn al-tāsi' al-ḥiḡrī)*, al-Qāhira, 1949;
497. ———, *Tārīḥ hayāt al-Maqrizī, Dirāsāt 'an al-Maqrizī (maǧmū'at abḡāt)*, al-Hay'a al-Miṣriyya al-'amma li al-ta'līf wa-l-našr, al-Qāhira, 1971;
498. **Бартольд В.**, *Сочинения, том I, Туркестан в эпоху монгольского нашествия*, изд. Восточной литературы, Москва, 1963;
499. **Закиров С.**, *Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом (XIII-XIV)*, Наука, Москва, 1966;
500. **Крачковский И.Ю.**, *Избранные сочинения, т. 4 (Арабская географическая литература)*, Издательство Академии Наук СССР, Москва-Ленинград, 1957;
501. **Микаелян Г.Г.**, *История Киликийского Армянского государства*, изд. АН АССР, Ереван, 1952;

502. **Михайлова А.И.,** *Каталог арабских рукописей Института народов Азии и Африки*, Выпуск 3, История, изд. Наука, Москва, 1965;
503. **Тер-Гевондян А.,** *Армения и Арабский Халифат*, изд. АН АССР, Ереван, 1977;
504. **Шукуров Р.,** *Великие комнины и Восток (1204-1461)*, под ред. С. П. Карпова, Алетейя, Санкт-Петербург, 2001;
505. **Ալիշան Ղ.,** *Սիսուան (Համագրութիւն Հայկական Կրիկիո եւ Հեռոն Մեծագործ)*, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1885;
506. **Գևորգյան Զ.,** *Կրիկիայի Հայկական պետությունը միջերկրածովյան առևտրի համակարգում XIII-XIV դդ., Պատմության ինստիտուտ*, Երևան, 2015;
507. **Թինոյան Դ.,** *Կրիկիո Հայոց թագավորությունը և ինքնիշխան կազմավորումները 1320-1424 թթ.*, Երևան, 2011;
508. **Կիվելեբեան Բ.,** *Ծովք-Տլուք եւ Հռոմ-Կլայ (պատմական եւ տեղագրական ուսումնասիրություն)*, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1904;
509. **Հակոբյան Թ.Խ., Մելիք-Բախշյան Ստ.Տ., Բարսեղյան Հ.Խ.,** *Հայաստանի և Հարակից շրջանների տեղանունների բառարան*, հտ. 3 (Կ-Ն), Երևանի համալս. հրատ., Երևան, 1991;
510. **Հովհաննիսյան Ա.,** *Կրիկիայի Հայկական թագավորության և եգիպտոսի սուլթանության հարաբերությունները 1250-1375 թթ.*, Երևան, 2008;
511. **Շեալիե Մ.Ա.,** *Կրիկյան Հայաստանի և հոգևորասպետական միաբանությունների փոխհարաբերությունների պատմությունից*, թարգ. ֆրանսերենից Վ. Պողոսյանի, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2013;
512. **Սարաֆեան Գ.Ա.,** *Պատմութիւն Անթէպի Հայոց*, հտ. Բ, Լոս Անճելըս, Գալիֆորնիա, 1953;
513. **Տեր-Ղևոնդյան Ա.,** *Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1965;
514. **Տեր-Պետրոսյան Լ.,** *Խաչակիրները և Հայերը, Հտ. Բ, Պատմա-քաղաքագիտական հետազոտություն (Հայկական մատենաշար Գալուստ Կիլպենկեան հիմնարկության)*, Երևան, 2007:

ԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿԵՐ

Յանկերում ներառված միավորների այբբենական հերթականությունը պահպանելու նկատառումով անտեսված է արաբերենի *al-* որոշյալ հոդը:

Ա. ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

Աբաղա (*մոնղոլ իլխան*) 156,
177, 179, 180, 183, 190, 223,
224, 237, 239, 241, 247, 261,
267, 268
Աբդ ալ-Մալիֆ իբն Մրվան (*Օմա-
յան խալիֆա*) 191
Աբու ալ-Ֆիդա 22, 25, 27, 30, 34,
38, 40, 42, 43, 47, 55, 57, 58,
80, 92, 226, 228, 233
Աբու Շամա 21, 30, 48, 49, 69,
125, 228, 254, 259
Ալ Սանի, Աբդ Ալլահ Ջասիմ
Ալի 34, 35, 157
Ալամ ալ-Դին (*մամլուք էմիր*)
163, 237
Ալեքսանդր Մակեդոնացի 206,
207, 214, 230
Ալիշան Ղ. 20, 37, 120, 230, 245
Ալ-Իսֆահանի, Իմադ ալ-Քաթիբ
30, 49, 254
Ակսունկուր Շամա ալ-Դին ալ-Ֆա-
րականի 117, 237

Ակտայ, Ֆարիս ալ-Դին (*մամլուք
էմիր*) 119
Ահմադ իբն Մրվան 170, 263
Ահմադ իբն Տուլուն 193, 194
Ամին Մուհամմադ 92, 93, 225
Ամիրայ[-Պրեյս] Ռ. 9, 24, 36, 121,
157, 219, 220, 240, 245, 247
Այազ (Իյազ) ալ-Հաջիբ, Ֆախր
ալ-Դին (*մամլուք էմիր*) 203,
214, 252, 2627
Այալուն Դ. 116
Այբաֆ, Ալ-Մալիֆ ալ-Մուիզզ Իզզ
ալ-Դին (*Մամլուքյան սուլ-
թան*) 115, 116, 119, 120
Այդամուր, Բադր ալ-Դին (*մամլուք
էմիր*) 163, 188
Այդաֆին ալ-Բունդուկար, Ալա ալ-
Դին (*մամլուք էմիր*) 163, 222
Այթամուշ ալ-Սադի, Սայֆ ալ-Դին
(*մամլուք էմիր*) 188
Ալ-Այնի, Բադր ալ-Դին 25, 27, 34,
46, 47, 77, 85, 90-95, 97, 131,
225, 226, 228, 248, 265

Ալ-Այնի, Շիհաբ ալ-Դին Ահմադ 92
Անդրոնիկոս 193

Աշուր Սաիդ Աբդ ալ-Ֆաթթան 31-
33, 80, 115

Աշուր Ֆայիդ Համմադ Մունամ-
մադ 31, 33

Ալ-Աշրաֆ Բարսբայ (Մամլուք-
յան սուլթան) 91, 95-97

Ալ-Աշրաֆ Խալիլ (Մամլուքյան
սուլթան) 19, 33, 60, 79, 104,
107, 110, 134, 266

Ալ-Աշրաֆ Մուսա (Եգիպտոսի
սուլթան, Իզդ ալ-Դին Այբա-
քի զբաժո) 116, 119

Ապրլարիբ (Կիլիկյան իշխան)
219, 260

Ասցելին (դոմինիկյան վանական,
Ինտոկենտիոս Դ պապի նվի-
րակ) 145

Ավագ Զաֆարյան 28, 144, 145, 155

Ավգուստ 145

Արդուն (մոնղոլ իլխան) 269

Բադշ Է.Վ. 241

Բադր ալ-Դին ալ-Բայսարի ալ-
Շամսի (մամլուք էմիր) 164,
169, 176, 188, 222, 255-257

Բադր ալ-Դին Խազինդար (մամլուք
էմիր) 169, 176, 234, 250, 251

Բադր ալ-Ջամալի (Փաթիմյան
Հայազգի վեզիր) 245, 250

Բաթու խան (Ջոչիի ուլուսի մոն-
ղոլ տիրակալ) 144, 150-152

Բալաբան ալ-Ջալլի, Սայֆ ալ-Դին
(մամլուք էմիր) 163

Բալաբան ալ-Ռումի ալ-Դալադար,
Սայֆ ալ-Դին (մամլուք էմիր) 174
Բակուրան 269

Բայարսայխան Դ. 148, 155

Բայբարս ալ-Բունդուկարի (Մամ-
լուքյան սուլթան) 7, 18, 24,
27, 37, 50-54, 62, 103-107,
109, 119, 121, 134, 156, 179,
190, 218, 221-227, 232-234,
237-240, 244-250, 252, 253,
255, 257, 258, 267, 268

Բայբարս ալ-Մանսուրի (մամլուք
ռազմական գործիչ և պատ-
միչ) 22, 26, 34, 35, 47, 55-58,
63, 67, 80, 92, 98, 105, 126,
226, 228, 229, 246, 248, 258,
261, 264, 265

Բաշու-նոյին (մոնղոլ զորապետ)
118, 137, 140, 142, 145, 150, 152

Բաջֆա, Բադր ալ-Դին (մամլուք
էմիր) 174, 175

Բար Հեբրեոս 21, 22, 28, 35, 121,
125, 128, 138, 139, 141, 144,
146-148, 151, 152, 220, 223,
226-229, 2327, 241, 246,, 247,
249, 251-253, 256, 257, 260,
264-266, 268

Բարկուկ ալ-Մալիֆ ալ-Ջահիր
(Մամլուքյան սուլթան) 82,
85, 93, 116

Բաֆթալ ալ-Ջահիդի, Սարիմ ալ-
Դին (մամլուք էմիր) 163

Բեռֆե խան (Ջոչիի ուլուսի մոն-
ղոլ տիրակալ) 157, 224

Ալ-Բիրզալի, Ալամ ալ-Դին ալ-Կա-
սիմ իբն Մուհամմադ 47, 48,
63, 69-71, 73-75, 103, 251

Բլոշե էդ. 27, 42, 66

Բոդեն Ֆ. 9, 55, 66, 83, 86, 89

Բոեզ Թ. 21

Բոզոյան Ա. 8

Բոհեմունդ Զ 118, 125, 127, 219

Բոհեմունդ Տարանտացի (Ան-
տիոքի իշխան) 235, 236

Բոյլե Զ. 145, 150

Բոսվորթ Կլ.Է. 82

Բորա Ֆ. 79

Ալ-Բունքուրի, ալ-Վալիդ իբն
Ուբայդ Ալլան 186

Ալ-Բունդարի, Ֆաթի իբն Ալի 254

Բրայեր է. 146

Գալստյան Ա. 147

Գևորգ (Հայազգի վանական) 125

Գիյոմ դը Բոմե 266

Գոլդեն Պ. 15

Գոյուկ (մոնղոլների Մեծ խան)
118, 143, 144, 146, 148-150, 227

Գոտ Լի 9, 26, 48, 72

Գրիգոր Ակնեցի 23, 35, 36, 124,
128, 223, 237

Գրիգոր Երեց 220

Դավիթ Արևակաղնեցի (Մամես-
տիայի արքեպիսկոպոս, Սսի
կաթողիկոս) 28

Դարեն Գ (Աքեմենյան արքա) 230

Դուկակ իբն Թուրուշ 235

Դուրբայ (մոնղոլ զորապետ) 224

Զաբել (Հայոց Թագուհի՝ Հեթում
Ա-ի կինը) 150, 259

Ալ-Զահաբի, Շամս ալ-Դին Աբու
Աբդ Ալլան Մուհամմադ 27, 34,
47, 48, 64, 69, 71, 73, 74, 76,
98, 99, 103, 120, 131, 221,
226, 227, 254

Զետերշտայն Վ. 59

Ալ-Զինի, Սայֆ ալ-Դին (մամլուք
էմիր) 188

Էդդե Ա.Մ. 30

Էդվարդ Ա (Անգլիայի արքայազն,
ապա արքա) 242

Էդվարդս Ռ. 21, 29, 231

Էլհամ Շ.Մ. 26

Թադմուրի, Ումար Աբդ ալ-
Սալամ 50, 51, 59, 67, 70, 81

Թեմուշին (տե՛ս Զինգիս խան) 135
Թինոյան Դ. 43

Թորոս (Հայազգի քահանա) 125

Թորոս (Հեթում Ա-ի որդիներից)
153, 227

Թորոս Ռոսլին 123, 132

Ժուանվիլ, Ժան դը 154, 258

Իբն Աբդ ալ-Զահիր, Մունի ալ-
Դին 7, 8, 18, 19, 21, 22, 34,
35, 43, 44, 47, 52, 54, 55, 94,
102-112, 181, 224, 226, 231-
233, 236, 240, 242, 245-248,
250, 254, 258, 264, 265

Իբն ալ-Ադիմ, Քամալ ալ-Դին 30,
37, 219, 220

Իբն ալ-Ամիր, ալ-Մաֆին Զիրջիս
51, 66, 124

Իբն ալ-Ասիր, Իզգ ալ-Դին Ալի 17,
30, 254

Իբն ալ-Ասսալ, Մուֆադդալ իբն
Աբի ալ-Ֆադաիլ 21, 22, 27, 30,
39, 42, 66, 67, 226, 227, 247, 254

Իբն ալ-Բաբա, Սայֆ ալ-Դին Զամ-
ֆալի (*մոնղոլ դասալիք էմիր*)
202, 265

Իբն Բիբի, ալ-Հուսայն [ի]բն Մու-
համմադ իբն Ալի ալ-Ջաաֆարի
ալ-Ռուզադի 117, 130, 137-139,
141

Իբն ալ-Դավադարի, Աբու Բաֆր
[ի]բն Աբդ Ալլան 22, 26, 34,
47, 60, 61, 67, 68, 71, 114, 129,
227, 247, 248, 254, 255, 270

Իբն Դուկմակ, Սարիմ ալ-Դին
Իբրահիմ 34, 47, 80, 94, 95, 98

Իբն Թադրի Բիրդի, Աբու ալ-Մա-
հասին Յուսուֆ 22, 34, 39, 47,
95-98, 101, 134, 227

Իբն Թայմիյյա, Թակի ալ-Դին
Ահմադ 69, 73, 75

Իբն ալ-Իբրի, Աբու ալ-Ֆարաջ (*տե՛ս
Բար Հեբբեսու*)

Իբն Իյաս, Մուհամմադ իբն Ահմադ
39, 101, 102, 225

Իբն Խալլիֆան, Շամս ալ-Դին Աբու
ալ-Աբբաս Ահմադ իբն Մուհամ-
մադ 52, 74

Իբն ալ-Կայսարանի, ալ-Սադր Ֆաթհ
ալ-Դին 174

Իբն Հաջար, Շիհաբ ալ-դին ալ
Ասկալանի 46, 59, 94-96, 99

Իբն ալ-Մուդայզիլ, Ալի Իբն Աբդ ալ-
Ռահիմ 51, 58, 226, 238, 252

Իբն Նազիր ալ-Ջայլ, Թակի ալ-Դին
Աբդ ալ-Ռահման [ի]բն Մուհամ-
մադ ալ-Թայմի 65, 66, 82, 306

Իբն Շադդադ, Բահա ալ-Դին 30, 38

Իբն Շադդադ, Իզգ ալ-Դին 21, 22,
26, 27, 34, 52, 53, 126, 130-132,
140, 142, 152, 153, 220, 227,
228, 246, 248-252, 256

Իբն ալ-Շիհնա (*Մուհիբբ ալ-Դին
Աբու ալ-Ֆադլ Մուհամմադ*)
21, 22, 27, 30, 126, 130, 254

Իբն ալ-Վահիդ, Շարաֆ ալ-Դին
Մուհամմադ 61

Իբն ալ-Վասիտի, Շիհաբ ալ-Դին
Ղազի իբն Ահմադ 51, 128

Իբն Վասիլ, Զամալ ալ-Դին Մու-
համադ 34, 48, 50, 121, 124,
128, 226, 229, 238, 252

Իբն ալ-Վարդի, Զայն ալ-Դին
Ումար 39, 40, 42, 43

Իբն Քասիր, Աբու ալ-Ֆիդա Աբդ
Ալլան 22, 34, 35, 47, 73, 75,
76, 92, 98, 125, 221

Իբն ալ-Ֆուվատի, Քամալ ալ-Դին
Աբու ալ-Ֆադլ Աբդ ալ-Ռազ-
զակ 42, 122, 225, 247

Իբն ալ-Ֆուրաթ, Մուհամմադ իբն
Աբդ ալ-Ռահիմ 7, 22, 27, 28,
47, 78-80, 86, 95, 126, 232,
246, 247, 254, 270

Իզնատիոս (*Հակոբբեկների պատ-
րիարք*) 252

Իզգ ալ-Դին ալ-Աֆրամ (մամլուք
էմիր) 186, 250

Իզգ ալ-Դին Քուսըի (մամլուք
էմիր) 188

Իլ-Սիբան (Դամասկոսի մոնղոլ
վերակացու) 127, 128

Իննոկենտիոս Դ (Հռոմի պապ)
144, 145

Իսա իբն Մուհաննա 180, 186,
244, 261

Իսխանդար Ֆայիզ Նաշիր 32, 33
Իրվին Ռ. 87, 116

Ալ-Լահիրի Ֆաթհի Սալիմ 37

Լանգդոն Ջ. 146

Լանգդուա Վ. 20, 269

Լևոն (Կիլիկյան իշխան՝ Մուլևոնի
տեր) 219, 260

Լևոն Ա (Կիլիկիո Հայոց արքա)
14, 140, 149, 231, 259

Լևոն Ա (Կիլիկիո Հայոց իշխան՝
Կոստանդնի որդին) 193

Լևոն Բ (Կիլիկիո Հայոց իշխան,
տե՛ս նաև Լևոն Ա արքա) 14

Լևոն Բ (Հայոց արքա՝ Հեթում Ա-ի
որդին) 139, 140, 149, 152-153,
165, 167, 168, 173, 174, 187,
199, 200, 202, 203, 208-215,
226, 227, 232-234, 237, 238,
242-244, 246, 248, 249, 251,
252, 257, 259-263, 269

Լիգետի Լ. 15

Լիթթլ Դ. 22, 60, 69, 77, 86, 87, 93,
97, 98, 101

Լիպպարդ Բ. 146

Լուի Ը (Ֆրանսիայի արքա) 258

Լուլու, Բադր ալ-Դին 119, 152

Ալ-Խազրաջի, Ալի իբն ալ-Հասան 17
Խաֆան Սպասավոր 192

Խուշկադամ (Մամլուքյան սուլ-
թան) 96

Ալ-Խուվայսիր Աբդ ալ-Ազիզ 103,
105, 108, 109, 240

Կազվինի Մուհամմադ 145-147

Կազվինի (Ղազվինի), Համդ Ալլահ
Մուսթաուֆի 153-155

Կալավուն (մամլուքյան էմիր,
Հետո սուլթան՝ ալ-Մալիք ալ-
Մանսուր) 27, 52-54, 56, 79,
101, 105-107, 110, 134, 164,
165, 167, 206-211, 213, 214,
222, 225, 255-257, 261

Ալ-Կալկաշանդի, Շիհաբ ալ-Դին
Ահմադ 22, 34, 39, 58, 65, 66,
81-83, 105, 111

Կալուման Կոստանդին (Կիլիկիայի
բյուզանդական կառավարիչ)
254

Կանեն Կլ. 51, 230

Կանար Մ. 21, 25, 126, 245, 269

Կեռան (Հայոց թագուհի՝ Լևոն Բ
արքայի կինը) 269

Կիլիշ Աբսլան Դ, Ռուֆն ալ-Դին
(Իկոնիայի սելջուկյան սուլ-
թան) 218

Կիո Վարդ (Հայազգի Հունադա-
վան իշխան) 139

Կիրակոս Գանձակեցի 23, 35, 134,
139, 144, 148, 149-151, 153, 259

Կիրտայ ալ-Իզզի ալ-Խազիմդարի
(մամլուք էմիր) 61, 228, 246

Կղեմենտ Դ (Հռոմի պապ) 241

Կոստանդին Ա Բարձրաբերդի
(Հայոց կաթողիկոս) 123, 125,

Կոստանդին (Հեթում Ա-ի և
Սմբատ Սպարապետի Հայրը,
Հայոց պալլ) 137, 139-141,
152, 153, 159, 180, 181, 204,
207, 218, 226, 234

Կորոբեյնիկով Դ. 138, 146

Կորտանտամեր Ս. 42, 66

Կուտուզ, Սայֆ ալ-Դին (Մամ-
լուքյան սուլթան) 104, 120,
121, 133, 134, 177, 178

Կրեսկես Աբրահամ 266

Ալ-Հալաբի, Շիհաբ ալ-Դին 65, 82
Հալասի Կուն Տ. 15

Համզա, Աղիլ Աբդ ալ-Հաֆիզ 34
Հասան ալ-Սաբբան (Ալամուտի
նիզարիների առաջնորդ) 258

Հարուն ալ-Ռաշիդ (Աբբասյան
խալիֆա) 192

Ալ-Հաֆիմ (Կահիրեի Աբբասյան
խալիֆա) 121

Հեթում Ա (Հայոց արքա) 14, 117-
119, 121, 124, 125, 127, 129-
134, 137, 139, 140, 142-144,
147, 150-154, 156, 157, 159,
160, 162, 165, 173, 174, 187,
208, 209, 214, 218-228, 232-
234, 237-240, 242, 243, 246-
249, 251, 259-261

Հեթում Բ (Հայոց արքա) 25, 26, 263

Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 23,
35, 121, 151, 218, 240, 260,
262, 263

Հենրի Ա Լուսինյան (Կիպրոսի
արքա) 148

Հոլտ Փ. 269

Հովհաննես (ավետարանիչ) 204

Հովհաննես (Ժան) Դարդել 227, 228

Հովհաննես Մկրտիչ 204

Հովհաննիսյան Ա. 41, 42

Հուլադու (Իլխանուլթյան Հիմնա-
դիր տիրակալը՝ իլխանը) 104,
119-130, 133, 152, 154-156, 159,
161, 162, 177, 183, 219, 221,
224, 238

Հուջա, Շառմաթ Ռամադան 36, 157

Հուսամ ալ-Դին ալ-Այնթաբի (Հա-
լեպի Մամլուքյան էմիր) 162,
181, 184, 186, 246, 247

Հուսամ ալ-Դին ալ-Դավադար (մամ-
լուք էմիր) 174, 176

Ղևոնդ 32

Ղուբիլայ (մոնղոլների Մեծ խան)
137, 144,

Ալ-Ղուլի Մ. 15

Ղուկաս (ավետարանիչ) 204

Ալ-Մալիֆ ալ-Աֆդալ (Եմենի Ռա-
սուլայան տիրակալ) 15

Ալ-Մալիֆ ալ-Աֆդալ (Համայի տեր
ալ-Մալիք ալ-Մանսուրի եղ-
բայրը) 233

Ալ-Մալիֆ ալ-Մանսուր (Համայի տեր) 164, 185, 225, 233

Ալ-Մալիֆ ալ-Նասիր Յուսուֆ (Հակի Այյուբյան կառավարիչ, հետո՝ սուլթան) 119, 123, 124, 130-132

Ալ-Մալիֆ ալ-Ֆարրին 182

Ալ-Մալիֆ Շամս ալ-Դին Բահադուր (մամլուք էմիր) 182-184

Ալ-Մակրիզի, Թակի ալ-Դին Ահմադ իբն Ալի 7, 8, 21, 22, 25, 27, 28, 30, 39, 41, 42, 46, 47, 59, 80, 84, 85-90, 94, 95, 97-101, 107, 109, 111, 115, 125, 225, 234, 242, 249, 255

Մահմուդ Ռիզկ Մահմուդ 93

Ալ-Մամուն (Աբբասյան խալիֆա) 192, 249

Մանգու (Մոնղոլ, մոնղոլների Մեծ խան) 118, 119, 129, 144, 149-152, 154

Մանգու-Թիմուր (Աբաղա իլխանի եղբայրը) 261

Մանուել Ա (Մեծ Կոմնենոս՝ Տրապիզոնի կայսր) 172

Ալ-Մանսուր Ալի (Մամլուքյան սուլթան) 120

Ալ-Մանսուր Լաշին (Մամլուքյան սուլթան) 222

Մանֆրեդ (Սիցիլիայի արքա) 50

Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մալիֆ 171, 172

Մասսուդ Ա. 86, 94, 101

Մատթեոս (ալեքսարանիչ) 204

Մատթեոս Ուոհայեցի 236

Մար Դեմնա Ա (նեստորականների կաթողիկոս) 247

Մար Յուհաննա ալ-Անդուրմիս 172

Մարիա (Հեթումի հարճը) 259

Մարիամ (աստվածամայր) 120, 128, 204

Մարինո Սանուտո Տոբուլլո 266

Մարկո Պոլո 244

Մարկոս (ալեքսարանիչ) 204

Մելիոնյան Ա. 72

Միֆայել Ասուրի 220

Միֆայել Ը Պալեոլոգոս (Բյուզանդիայի կայսր) 241

Մլեն (Կիլիկիո հայոց իշխան) 193, 254, 255

Մոբերգ Կ.Ա. 110

Մորգան Դ. 36

Մորգան, Ժ. դը 20, 21

Մուազզամ Թուրան-շան (Այյուբյան սուլթան) 115

Ալ-Մուայյադ Շեյխ (Մամլուքյան սուլթան) 91, 94, 96

Մուբարիզ ալ-Դին ալ-Տուրի (մամլուք էմիր) 186, 188, 267

Ալ-Մուքանաբբի 181, 246

Մուբաֆյան Ա.-Կ. 21, 26-28, 139, 143-145, 148

Ալ-Մուիզզ (Ֆաթիմյան խալիֆա) 249

Մուհամմադ (խալամի մարգարեն) 48, 68, 75, 233

Մուհաննա Է. 63

Ալ-Մուլիս Ումար 119

Ալ-Մուսթանսիր (*Կահիրեի Աբ-
բասյան խալիֆա*) 121
Մարյան Գ. 42, 52
Յագիկով Դ. 145
Յագման ալ-հադիմ 194
Ալ-Յալավի Մունամմադ 88
Յադի Սիյան 235, 236
Յոշմուտ (*Ջիսսուսի Զուլադուհ
որդիներից*) 120
Ալ-Յունինի (*Կուտբ ալ- Դին Աբու
ալ-Ֆաթհ Մուսա իբն Մու-
համմադ*) 22, 26, 27, 34, 47,
48, 63, 70-72, 76, 80, 84, 98,
221, 224, 227, 229, 237, 238,
268, 270
Ալ-Յուսուֆի (*Մուսա իբն Մու-
համմադ իբն Յահյա*) 76, 77,
92, 93
Նալբանդյան Հ. 18, 28, 38-40, 43, 228
Նակամաչի Ն. 92, 93
Ալ-Նասիր Ֆարաջ (*Մամլուքյան
սուլթան*) 85
Ներսես Պալիենց 263
Նիկեֆորոս Բ Փոկաս (*Բյուզան-
դիայի կայսր*) 235
Նորթրափ Լ. 55, 101
Ալ-Նովայրի, Շիհաբ ալ-Դին Ահ-
մադ իբն Աբդ ալ-Վահհաբ 22,
26, 34, 62, 63, 67, 71, 80, 84,
98, 126, 225, 226, 232, 242,
243, 246, 247, 254
Նուր ալ-Դին Զանգի 193, 220, 254

Շամս ալ-Դին Ուսթադ-Դար 180
Ալ-Շալլալ Մունամմադ 79
Շաջար[աթ] ալ-Դուրր, ալ-Մալիֆա
Ասմաթ ալ-Դին Ումմ Խալիլ
(*Եգիպտոսի սուլթան*) 39,
115, 120
Շաֆի իբն Ալի, Նասիր նալ-Դին
22, 52, 54, 106, 219, 221, 225,
229, 233, 246, 250, 256
Շյուց էդ. 15
Ալ-Շուջաի, Շամս ալ-Դին 22, 58,
77, 78
Շուֆուրով Թ. 9, 138, 146
Չինգիզ խան 135, 136, 178, 179
Չոբմադան (*մոնղոլ զորապետ,
կառավարիչ*) 137
Ալ-Ջազարի, Շամս ալ-Դին Մունամ-
մադ 22, 26, 27, 47, 48, 63, 67,
70-72, 74-76, 80, 84, 98, 103,
104, 131, 254
Ջալալ ալ-Դին Խորեզմշահ 182
Ջակմակ Սայֆ ալ-Դին (*Մամլուք-
յան սուլթան*) 95-97
Ալ-Ջաուհար ալ-Սիկիլի (*Ֆաթիմ-
յան զորապետ*) 249
Ջաֆար իբն Ֆալլահ 169, 235
Ջեյմս Ա (*Արագոնի արքա*) 241
Ջեֆսոն Փ. 127, 137
Ջովայնի, Ալա ալ-Դին Ատա Մա-
լիֆ իբն Մունամմադ 28, 143-149
Ռայմոնդ (*կիլիկյան իշխան*) 174
Ռայմոնդ Թուլուզցի 235

Ռաշիդ ալ-Դին, Ֆադլ Ալլահ Աբու
ալ-Խայր 128, 135, 144, 148, 155
Ռեյզման Դ. 48

Սալան ալ-Դին (*Այյուբյան սուլ-
թան*) 14, 30, 38, 49, 111, 114,
171, 172,

Ալ-Սալին Նաջմ ալ-Դին Այյուբ (*Այ-
յուբյան սուլթան*) 114

Ալ-Սաիդ Բարաֆա Խան (*Մամ-
լուբյան սուլթան*) 255-257

Ալ-Սախավի, Շամս ալ-Դին Աբու
ալ-Խայր Մուհամմադ 39, 80,
99, 100

Սամվել Անեցի 263, 269

Սայյիդ Այման Ֆուադ 88, 111

Սայֆ ալ-Դաուլա (*Հալեպի Համ-
դանյան էմիր*) 181, 182, 246

Սանջար իբն Ջանդար, Ալամ ալ-
Դին (*մամլուք էմիր*) 172

Սարթախ (*Բաթու խանի որդին*)
150, 151

Սարուր, Ջամալ ալ-Դին 33

Ալ-Սարվի, Ռուֆն ալ-Դին 163

Ալ-Սաֆադի, ալ-Հասան իբն Աբդ
Ալլահ ալ-Աբբասի 67

Ալ-Սաֆադի, Խալիլ իբն Այբաֆ 55,
58, 67, 68, 96, 98, 103, 105,
111, 244

Սեբեոս 32

Սիբիլ (*Հեթում Ա-ի դուստրը,
Բոհեմուդ Զ-ի կինը*) 119

Սիմա ալ-Տավիլ 193

Սիմոն դը Սենթ-Քվենտին 138-140

Սիմոն Մանսել (*Անտիոքի
դուռնդաստաբլ*) 234

Սիր Ատան (*Ատոմ, Ադամ՝ կիլիկ-
յան իշխան, Ջաբելի խնամա-
կալը*) 259, 260

Սեյն, Մ.Գ. դը 52

Սմբատ Սպարապետ 23, 35, 118,
124, 133, 137, 141-143, 146-151,
153, 218-221, 223-228, 232,
233, 235, 238, 240, 244, 247,
248, 260, 268, 270

Սմիր Ջ. 15

Սովաթե Ջ. 26, 70

Սուրբ Ժ. 109

Ալ-Սույուտի, Աբու ալ-Ֆադլ Աբդ
ալ-Ռահման իբն Աբի Բաֆր 39,
100, 101, 105

Սունկուր ալ-Աշկար (*Բայբարս ալ-
Բուռնդուկդարիի խուլզաչը,
մամլուք էմիր*) 124, 173-175,
177, 179, 237-239, 261

Սունկուր-Ջահ ալ-Ջահիրի, Շամս
ալ-Դին 186

Ստյոպան Ա. Դ. 21, 22, 24-26, 256

Սֆոթ Ռ. 22, 269

Վահրամ Համուսցի 160, 219, 260

Վահրամ Պահլավունի (*Ֆեթհիմ-
յան վեզիր՝ Բահրամ ալ-Ար-
մանի*) 40

Վահրամ Բաբունի 36, 243, 249,
251, 253, 269

Վանդեկեդչոու Դ. 29-31

Վասակ (*Կոստանդին Պալլի
հայրը*) 165, 226

Վասիլ Թաթար (*Սմբատ Սպարա-
պետի որդին*) 149, 227

Վարդան Արևելցի 23, 35, 123,
125, 134, 223

Վիլլիամ (Գիլյոմ) Ռուբրոմ 150, 152

Վարիսկո Դ. 15

Վրաց Անանուն տարեգիր 144

Տակկուշ Մ.Ս. 34

Տայբարս ալ-Վազիրի, ալ-Հաջ 180,
195, 244

Ալ-Տատար, ալ-Մալիֆ ալ-Զահիր
(Մամլուքյան սուլթան) 91, 94

Տարսային Օրբելյան (Սյունիքի իշ-
խանապետ) 263

Տեր-Ղևոնդյան Ա. 17

Տեր-Ղևոնդյան Վ. 17

Տեր-Ներսեսյան Ս. 21

Տեր-Պետրոսյան Լ. 238, 240

Տուրնբրիգ Ֆ. 21

Ուգեղեյ (մոնղոլներին Մեծ խան)
136, 144

Ուղան ալ-Ռոմնի, Իզգ ալ-Դին
(մամլուք էմիր) 163, 164, 167,
169, 225, 229

Ումայրա Աբդ ալ-Ռահման 67

Ալ-Ռամարի, Շիհաբ ալ-Դին Անմադ
Իբն Ֆադլ Ալլան 37, 34, 39, 64-
66, 82, 111, 113, 117, 118, 133, 158

Ուորդ Լ. 154

Փերվանե, Մուլին ալ-Դին (Ռուսի
սուլթանուլթյան վեզիր) 248, 249

Ալ-Քամիլ Մուրադ 103, 263, 265

Քալխուսրով Բ, Ղիյաս ալ-Դին (Իկո-
նիայի սուլթան) 117, 137, 218

Քալխուսրով Գ, Ղիյաս ալ-Դին (Իկո-
նիայի սելջուկյան սուլթան)
248

Քալկալուս Բ, Իզգ ալ-Դին (Իկո-
նիայի սելջուկյան սուլթան)
218

Քալկուբադ Ա, Ալա ալ-Դին (Իկո-
նիայի սելջուկյան սուլթան)
117

Քատրմեր Մ. 41, 42, 269

Քաֆուր ալ-Իսխիդի, Աբու ալ
Միս 195, 255

Քերբուլա 235, 236

Քիթբուլա (մոնղոլ զորապետ)
126, 127, 129, 133, 134, 179

Ալ-Քուբուրի, Մուհամմադ իբն
Շաֆիր 34, 47, 73-76, 103

Քուրդ Վաչուսյան 150

Քուֆ Դ. 79, 110, 111, 257, 260,
265, 269

Քրիստոս Հիսուս 89, 204, 214, 270

Օլսեն Թ. 15

Օշին (Հայոց սենեշալ՝ Սմբատ
Սպարապետի որդին) 270

Ֆաթիմա Սադեկ Ս. 108

Ալ-Ֆախիրի, Բադր ալ-Դին Բաֆ-
թաշ (մամլուք էմիր, պատ-
միչ) 55, 58, 59

Ֆախր ալ-Մուլվ Ռադվան 235

Ֆեդերիկո դի Պիացցալունգա 231

Ֆյոլլերս Կ. 81

**Բ. ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐ,
ՏՈՀՄԵՐ, ՑԵՂԵՐ, ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԽՄԲԵՐ**

Աղաչիրներ (աղաչերիներ) 130

Ասորիներ 122, 125, 147, 223,
241, 246, 256, 257, 265

Բանու Քիլաբ 160, 218

Բյուզանդացիներ 231, 235, 254, 255

Գոթեր 89

«Դավթի զարմ» 28

Թուրքներ 16, 159, 185, 187,
189, 207, 251, 252, 257, 262-263

Իսմայիլականներ 156, 258

Լատիններ 89

Կարամաններ 91, 196, 215, 218,
252, 257, 263

Հակոբիկներ 113, 121, 125, 151,
246, 252, 268

Հայեր 14, 16-22, 29, 32, 36, 37,
38, 40, 108, 115, 118-121, 126,
128, 130-134, 140, 141, 147, 150,
154, 155, 157, 188, 191, 210,
218, 223, 227, 232-234, 236-
238, 241, 246, 247, 251, 253,
257, 259, 262, 265, 266, 268

Հոյն 17, 89, 206, 207, 214, 245

Հրեա 17, 89

Ղապտի 30, 42, 51, 64, 66, 67, 124,
226, 248, 254

Մոնղոլներ (թաթար, տաթար, «նե-
տողաց ազգ») 18, 23, 31, 33,
34, 37, 51, 53, 57, 63, 76, 112,
117, 118, 120, 121, 123-135,
137-144, 146, 148, 152-157,
159-161, 165, 173, 180, 183,
185, 187-190, 195, 197, 202,
211, 213, 216, 220-224, 227,
228, 233, 237, 238, 240, 242,
243, 246, 248, 249, 251, 253,
257-262, 265, 269, 270

Մուսուլմաններ 30, 32, 33, 40,
52, 60, 67, 68, 78, 96, 99, 100,
115, 127, 126, 127, 131, 135,
151, 158, 163, 165, 168, 171,
181, 182, 185, 187, 190, 195,
199, 202, 203, 206, 207, 210,
211, 214-216, 221, 223, 226,
228, 235, 236, 238, 239, 244,
246, 253, 258, 259, 264, 268

Ջերեզներ 41, 78, 116

Պարսիկներ 28, 89, 121, 143,
148, 154

Սելջուկներ 32, 35, 63, 117, 118,
137, 139, 141, 142

Վրացիներ 38, 121, 155, 262

Քուրդ 41, 207

Քրիստոնյա[ներ] 40, 51, 67, 113,
122, 126-128, 135, 140, 182,
183, 202, 204, 206, 207, 235,
236, 239, 247, 251, 259, 266, 268

Օղուզ[ներ] 130

Ֆրանսիացի[ներ] 21, 118, 146, 258

Գ. ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Աբբասյան խալիֆայություն 120,
121, 255
Ադամա 167, 188, 192, 195, 229, 254
Ադեն 16
Ալամուտ 148, 155, 156, 258
Ալբիստան 245
Ալեքսանդրետա (ալ-Իսքանդա-
րուն) 199, 230, 235, 264, 266
Ակսարա 182
Ամուտաբերդ (Կալաաթ ալ-Ամու-
դայն) 165, 228, 232
Այաս 76, 167, 188, 199, 229, 231,
241, 244, 253, 260-263, 266
Այյուբյան սուլթանություն 14
Այնթաբ 90, 94, 198, 208, 219,
222, 245, 246
Այն Ջալուտ («Գողիաթի աղ-
բյուր») 113, 134, 156
Անարգաբա (Անալարդա, Այն
Ջարբա) 192, 219, 257
Անդալուս 83
Անտարսուս 172
Անտիոք 14, 56, 118, 125-127,
160, 162, 169-171, 174, 176,
193, 219, 220, 223, 224, 232,
236, 238, 248, 260

Անտիոքի իշխանապետություն 14,
219, 233
Աշլուն 208
Առան 154, 155
Առաջավոր Ասիա 117
Ասորիք 11, 22, 32, 45, 50, 53, 54,
56, 58, 62, 64, 66, 69, 90, 101,
104, 116, 119, 121, 122, 124,
128, 130, 132, 134, 135, 138,
147, 152, 156, 158, 160, 162,
164, 172, 185, 200, 208, 210,
218, 219-223, 231, 235, 239,
244, 249, 254, 255, 257, 258,
261, 265, 268
Ատրպատական 137, 155
Արևելյան Գալիլեա 219
Արևալադին 240, 241
Աֆրա 60, 104, 161, 163, 164, 176,
180, 241, 266
Աֆամիյա 167, 169
Բաալբա 84, 208
Բաբ ալ-Զուլայա 249
Բաբ ալ-Նասր 249
Բաբ ալ-Փուրուն 249
Բահր ալ-Աշմուս 221

Բաղդադ 119-121, 124, 125, 151,
 154-156, 178, 182, 193, 210,
 237, 247
 Բաղրաս 171, 172, 186, 208
 Բայաս 37, 230
 Բավարիա 59, 110
 Բաֆֆաս 169, 234
 Բենենի (Բեհեննա) 130-132, 174,
 198, 203, 220, 237, 238, 263
 Բեյրութ 168
 Ալ-Բիրա (Պիր) 122, 158, 163, 183,
 184, 186, 189, 198, 202, 208,
 222, 224, 246, 256
 Բիրֆաթ ալ-Ջուբբ 168
 Բյուզանդական կայսրություն
 (Բյուզանդիա) 14, 32, 233,
 235, 237, 241, 245
 Բուսրա 75
 Բուրջ ալ-Մասսաս 132, 208
 Դամասկոս 45, 49-52, 62-65, 68-
 73, 75, 119, 123, 124, 126-129,
 162, 164, 167, 168, 174-177,
 185, 198, 201, 208, 214, 235,
 244, 250, 255-257, 259
 Դայր Քուշ 171
 Դարպասկ 132, 165, 169, 172,
 174, 186, 208, 237, 238, 262
 Դեղընֆար 240
 Դիմյաս 221
 Եգիպտոս 16-18, 22, 32, 36, 39-
 41, 50, 53, 56, 62, 64-67, 69,
 70, 72, 82, 86, 88, 94-95, 97,
 100, 101, 104, 111, 114, 116,
 119, 121, 133-135, 152, 156,

158, 168, 174, 175, 184, 193-
 195, 207, 214, 219, 221, 223-
 225, 233, 237, 243, 249, 250,
 255, 257, 258, 265, 266, 269
 Եդեսիա (Ուռհա, ալ-Ռուհա)
 180, 250
 Եթիլ (Վուլգա գետ) 150
 Եմեն 15-17, 201
 Երզնկա (Արզխնջան) 151
 Երուսաղեմ 9, 23, 123, 128, 206,
 219, 236, 256
 Եփրատ 121-123, 132, 165, 197,
 218, 219, 245, 262, 265
 Զապետրա (Սողոպետրա) 192
 Ալ-Զարբ (բերդ) 174
 Էրզրում (Կարին) 137, 149
 Թանգուտների պետություն 136
 Թել Բաշիր (Թլպաշար, Տուրքես-
 սել) 163, 208, 222
 Թել Համդուն 131, 165, 189, 199,
 200, 219, 224, 263, 264
 Թերեֆ (գետ) 156
 Ալ-Թինի (Հիսն ալ-Թինաթ, Կանա-
 մելլա) 31, 37, 201, 202, 230-
 232, 264-266
 Թունիս 83
 Թուրֆիա 9, 28, 93, 140
 Իսոս 230
 Իրան 119, 136, 153-155, 158, 239
 Իրանի մոնղոլական Իլխանու-
 քյուն 36, 135, 158, 218
 Իրաֆ 155, 158, 201, 210, 221

Լաթափիա 208

Լոնդոն 108

Լուր 148

Խառան (Հարրան) 122, 180

Ալ-Խավարի 258

Խորասան 155

Ալ-Կադմուս 258

Կանխրե 34, 35, 52, 62-64, 68, 73,
76, 78, 80-86, 88, 90, 95-97, 100,
103, 104, 107, 110, 111, 115,
119, 121, 175, 177, 217, 221,
222, 234, 237, 238, 249, 250

Կանամեղա (տե՛ս ալ-Թիհի)

Կատարեաց (բերդ) 248

Կատինա 197, 198, 208

Կարա-խիտայի խանություն 136

Կարակորում 120, 129, 143, 145,
148-150, 152, 153, 155, 227

Ալ-Կարաֆա 107

Կարկիսյա (Օսրոյենե) 122

Կիլիկյան Հայաստան 7, 8, 14, 16,
17, 19-21, 23, 26, 28, 29, 31-34,
36-39, 43, 54-57, 76, 102, 108,
110-113, 118, 129, 134, 135,
156, 218, 219, 221-223, 233,
234, 242-245, 249, 257, 260,
261, 270

Կիպրոս 9, 148, 176, 239

Կլավդիյա 246

Կոնիա 91

Կոռիկոս 253

Ալ-Կուսայր 171

Ալ-Կուրայն (Մոնֆորտ) 104, 164

Հալեպ 14, 34, 45, 53, 68, 119,
121, 123-127, 129-132, 147,
159, 173, 177, 180, 181, 184,
196, 199, 201, 208, 219-221,
228, 235, 237-239, 246, 254,
256, 261, 262, 268

Համա 25, 38, 47, 51, 55, 57, 104,
160, 162, 164, 167, 169, 171, 176,
185, 186, 208, 225, 233, 239

Համ[մ]ոս 160, 165, 240, 241, 260

Հայաստան 17, 20, 27, 32, 33, 43,
120, 137, 144, 152, 154, 155,
170, 239, 263, 267

Հայդարաբադ 72

Հաջար Շաալան 179, 240

Հարբիյա 225

Ալ-Հարդա 17

Հարիմ 128, 160, 189

Հերակլեա (Արաբլիյա) 160,
196, 218

Հիսն ալ-աֆրադ 208

Հիսն ալ-Աֆֆար 208

Հիսն ալ-Մարկաբ 202, 208

Հյուսիսային Միջագետք (տե՛ս նաև
Ջազիրա) 54, 122, 245,

Հոմա 33, 160, 162, 164, 169, 172,
175, 176, 192, 208, 220, 233,
259, 261, 262, 270

Հոմ 14, 144, 148, 151, 233, 241

Հոմեական Սրբազան կայսրու-
թյուն 14

Հոմկլա 26, 33, 34, 42, 56, 60,
122, 123, 132, 163, 212, 219,
242, 255, 256, 257, 269

Ղազա 201

Հաննի 238

ձկեր 230, 264

Մալաթիա (*Մելիտինե*) 93, 122,
220, 245, 246, 265

Մադրիբ 83, 84

Մամլոմյան սուլթանություն 18-20,
23, 25, 31-34, 41, 42, 45, 81-83,
98, 112, 113, 114, 116, 121,
134, 156-158, 224, 239, 242,
260, 261, 265, 267, 268

Մայրաքաղաքիկին 53, 120, 152, 155

Մանբիջ 122, 208

Մանիոն 263

Ալ-Մանսուրա 115

Մառ[ո]ի կապան 165, 226, 228

Մասյաֆ 258

Մարակիյա 172

Մարաշ 129-132, 180, 184, 220,
243, 245, 246, 270

Մարգուբան (*Մարգաբան*) 132,
162, 174, 219, 220, 237

Մարշ ալ-Մաֆֆար 106

Մերզիման (*Փարզման գետ*) 219

Մերձավոր Արևելք 18, 38, 45, 48,
114, 117, 135, 156, 158

Միջերկրական ծով 126, 192, 219

Միջին Ասիա 136, 237

Միջին Արևելք 135

Մյունխեն 110

Մոնղոլական Մեծ տերություն 136

Մոսուլ 56, 119, 152, 235, 236

Մսիս (*Մամեստիա, Մոպսուսես-
տիա*) 37, 167, 187, 189, 191,
192, 194, 195, 229, 251, 254

Նախիջևան (*Նախճափան, Նակ-
ջափան*) 182

Նդիր (*ալ-Նուկեյրա*) 189

Շակինաբ 106

Շալգար 176, 208

Ալ-Շաուբա 207

Շին ալ-Հադիդ 132, 174, 223, 237

Շիրվան 148, 155

Շուր 169, 234

Որոնտես (*գետ*) 234, 239

Ջաղաթայի ուլուս 137

Պակիստան 108

Պարսկաստան 124, 158, 201,
210, 230, 268

Պոսկանա 141, 142

Ջաբալա 172, 208

Ջազիրա 54, 122, 245

Ջահան (*Պիրամոս գետ*) 165,
192, 200, 251

Ջայհուն (*գետ՝ Ամուրդարյա*)
155, 192

Ալ-Ջասուրա 164

Ջոչիի ուլուս 137, 156

Ռաբան 132, 174, 237

Ալ-Ռավանդան 198, 208

Ռոմի (*Իկոնիայի*) սելջուկյան սուլթանություն 14, 35, 117, 118, 121, 130, 132, 137-139, 141, 147, 148, 151, 153-156, 159, 172, 181, 185, 192, 196-198, 201, 206, 208, 210, 213, 218, 223, 246, 248, 249, 257, 261, 269

Ռումմանա 195

Ալ-Ռուսաֆա 258

Սահյուն 208, 259

Սամարղանդ 148, 237

Սամոսատ (*Շոլմախսատ*) 182, 246

Սալդա (*Սիդոն*) 163

Սալիան (*Սարոս*) 192

Սաշուր (*Եփրատի վտակ*) 218, 222

Սարմին 186

Սարվանդիփար 160, 165, 179, 228

Սաֆադ 68, 163, 164, 168, 208, 225

Սբ. Սոֆիա (*Տարսոնի մայր տաճարը*) 253

Սև գետ (*ալ-ՆաՀր ալ-ասվադ, Կարա-սու*) 186,

Սիս 22, 113, 126, 131, 138, 151, 152, 158, 161, 163-169, 171, 173-177, 179, 180, 181, 184, 185, 187-193, 196, 198-203, 214, 216, 219, 222, 224, 226, 227, 229, 230, 232, 233, 240, 243, 246, 248-252, 255, 256, 258-260, 262, 268, 270

Սիցիլիա 50

Ալ-Սուվեյդիյա 169, 198

Վանկա 252

Վանա լիճ 235

Վարդենիս (*գյուղ Արաբածի ստորոտում*) 150, 152

Վրաստան 137, 147, 155, 156

Տավրոսյան լեռներ 30, 245

Տարսոն (*Տարսուս*) 141, 142, 151, 167, 181, 188, 191-195, 230, 245, 249, 253-256, 263

Տյուրս (*Սուր*) 163, 164

Տուրուբերան 235

Տրապիզոնի կայսրություն 146

Տրիպոլի 62, 164, 169, 176, 219, 238, 270

Փոֆր Ասիա 137, 138, 218

Ալ-Քախթա 198, 208

Ալ-Քանֆ 258

Քայնոֆ (*ալ-Հադաս ալ-Համրա, Հիսն ալ-Հադաս*) 31, 181, 184, 185, 243-246, 257

Քարանջիլ 165

Քարաֆ 50, 56, 119, 207

Քարփար 197, 198, 208

Քեսուն 132, 220

Քյոսեդադ (*Չմանկատուկ*) 117, 137, 139-141

Ֆարս 155

Ֆուստատ (*տե՛ս Կահիրե*)

Ֆրանսիա 55, 110, 135, 150, 258

SUMMARY

The comprehensive study of the history of Cilician Armenia is one of the crucial tasks of Armenology. There has been an enormous amount of work conducted in this field during the past two centuries. In the course of time the knowledge about it has enriched parallel to the discovery of new historical sources. Having rich traditions of scientific research, many layers of the history of Cilician Armenia continue to be unstudied and many questions stay unanswered so far. The purpose of this study is to once again catch the eye of the researchers to a field of study like the history of political and diplomatic interrelations between the Kingdom of Cilician Armenia and the Mamluk Sultanate of Egypt and Syria. The research topic is undoubtedly of high relevance based on the awareness that many details of the political relations between the Armenian Kingdom and the Mamluk Sultanate have not been unveiled in depth so far. The main reason for this is the insufficient attention that the specialists in the history of Cilician Armenia paid to the Mamluk and generally to the Islamic historiographical heritage as of today. However, the study of the works of Arabic-writing historians (as well as the Persian-writing historians) of the 13th-16th centuries is indispensable to define the international weight of the Armenian kingdom in the arena of political powers of the Eastern Mediterranean and Middle East regions and for the perception of the nuances of its relationship with adjacent non-Christian powers, especially the Seljuk Sultanate of Rum, the Mamluk Sultanate and the Mongol Ilkhanate. Herewith, the novelty of the present study is the examination of the historical sources of the Mamluk period that are of special interest for the study of the history of Cilician Armenia. It's worth to note that a great part of these sources is completely unknown to Armenology and is involved as sources of the history of Cilician Armenia for the first time.

Chronologically, the study relates to the span from 1260 to 1292. In the 40-50s of the 13th century after the subjugation of territories of Transcaucasia and Asia Minor by the Mongols, the risk of invasion by the new conquerors became an imminent threat for the Armenian kingdom as well. In the current situation, Cilician Armenia opted to announce its submission to the Mongols. After the final conquest of Persia, another great political power came into existence in the region – the Mongol Ilkhanate. During this period, in 1250, the Ayyubid dynasty was overthrown and the Mamluks seized the power in Egypt. The establishment of the Mamluk Sultanate opened a new era in the history of the Middle East. It took nearly a decade for the Mamluks to put their state on firm grounds. Sultan *Baybars al-Bunduqdārī* (1260-1277) played a decisive role in this endeavor whose 17-year power made the Sultanate one of the powerful players in the political arena of the Middle East – a worthy adversary for the Crusaders and the Mongols. *Muḥī al-Dīn Ibn‘Abd al-Ẓāhir* authored three panegyric histories, the first of which is devoted to sultan Baybars.

Already at the end of the 50s of the 13th century and at the beginning of the 60s, the military and political clash of these two states became inevitable. The Armenian Kingdom, that had established friendly relations with Mongols and accepted their predominance, involuntarily appeared at the front line of clashes of geopolitically hostile interests of the two superpowers being forced to take over the heavy strikes of punitive actions of the Sultanate from time to time. The relations between the Mamluk Sultanate and the Ilkhanate, accompanied by consecutive phases of massive military fights and diplomatic maneuver, remained the main factor determining the political situation in the region for at least 60 years. Another of *Ibn ‘Abd al-Ẓāhir*’s biographical works is devoted to sultan *al-Ashraf Khalīl* (1290-1293). The unique copy of this work preserved contains only parts 2 and 3 covering the last months of 1291 and the first months of 1292 (the exclusive report therein related to Cilician Armenia is dated by 1292).

It should be noted, however, that being a work related to source studies in its nature and focus, the current study does not claim to represent the complete and all-inclusive picture of the Armenian-Mamluk relations of 1260-1292. The

literary and historical sources from the Mamluk period (chronicles, biographical dictionaries, geographical treatises, administrative encyclopedias, chancery manuals, etc.) are renowned to be plentiful. They contain an abundant amount of data on the Armenian-Mamluk relations so that the information presented therein cannot be encompassed within one research anyhow. So, we can claim that the primary purpose of this study is the introduction to Mamluk historical and literary sources so far ignored by and even unknown to students of the history of Cilician Armenia as well as raising interest in Mamluk historical texts among the researchers in Armenia paving way for the development of the field and for new studies.

The book consists of a **Preface, Notes on Dates, Transliterations and Abbreviations**, an **Introduction**, three **Parts**, **Dynastic tables**, a **Glossary of Terms**, **Indices** and a **Bibliography**.

Part 1: THE PLACE OF IBN ʿABD AL-ZĀHIR IN THE MAMLUK HISTORIOGRAPHICAL TRADITION. The first subheading of the chapter, **The Mamluk Period of Arabic-Islamic historiography: Overview of Sources**, is an introduction to the literary heritage of the key representatives of “the Mamluk historiographical tradition” encompassing 13th-16th cc. of the medieval Islamic historiography.

Here some connections are made between historiographical traditions of the Ayyubid and Mamluk dynasties. It is emphasized that the second, in its essence, was the natural continuation and the development of the first. The historians of the new epoch generally preserved and developed the main methodology and genre peculiarities of the Ayyubid historiography (annalistic chronicles, biographies of individuals, biographical dictionaries, chancery and administrative manuals, etc.). However, the Mamluk epoch was a step forward from the previous one not only in terms of the development of new genres but also higher role of historiography in the public and political life and the social awareness of its importance. After, the issue of the appropriateness of differentiating between the division of “Syrian” and “Egyptian” schools of Mamluk history writing is discussed pinpointing to the main contextual and structural differences of the two branches of the tradition. The introduction to Arabic-writing authors of the 13th-16th centuries and the description of their

writings begins with those Ayyubid chroniclers who witnessed the dynastic transition from the Ayyubids to the Mamluks. They continued to record the historical occurrences for some time, often without hiding their emphasized intolerance towards the new regime.

The Mamluks, however, soon “found” their own historians, who, displaying loyal disposition to them, portrayed the Sultanate’s history in favorable colors and from the stand of legitimacy. Particularly, we speak about authors of panegyric biographies (for example, *Ibn ‘Abd al-Zāhir*), who usually held high positions in the court. Of higher status than these bureaucrat historians, were the historians who held lofty posts in the Mamluk military and administrative system (for example, *Baybars al-Manṣūrī* and *Abū al-Fidā’*). All other key historians of the Mamluk epoch also deserved special reference. The aspects of interest of Mamluk historical works related to the history of Cilician Armenia are elucidated offering some guidance to their further study.

The second subheading of the book includes a short description of the life and activity of one of the founders of the Mamluk historiographical tradition, *Muḥī al-Dīn Ibn ‘Abd al-Zāhir* – a court secretary – chief clerk, biographer, historian, poet. *Muḥī al-Dīn* enjoyed the favorable attitude and sympathy of sultan *Baybars al-Bunduqdārī*, which ensured the success of his later activity. Determined by the nature of the work of a royal clerk, soon friendly close relations developed between *Ibn ‘Abd al-Zāhir* and sultan *Baybars*, and over time the Sultan started trusting his court secretary more and more important documents and even diplomatic missions.

Similar warm relations developed between *Ibn ‘Abd al-Zāhir* and the successors of *Baybars*, particularly, *al-Manṣūr Qalāwūn* (1279-1290) and *al-Ashraf Khalīl*. The personal familiarity with the governing elite ensured high respect and authority for *Ibn ‘Abd al-Zāhir* among the contemporaries.

Muḥī al-Dīn ibn ‘Abd al-Zāhir who, as we said, held the position of the chief clerk and secretary of the Sultanate’s chancery for a long time, is the author of biographies of three Mamluk Sultans – *Baybars*, *Qalāwūn* and *al-Ashraf Khalīl* (respectively, *Al-Rawḍ al-zāhir fī sīrat al-Malik al-Zāhir* – “The blooming garden concerning the biography of al-Malik al-Zāhir”, *Taṣrīf al-ayyām wa-l-‘uṣūr fī sīrat al-Malik al-Manṣūr* – “The glorious days and times in the biography of

al-Malik al-Manṣūr” and *Al-Alṭāf al-Ḥafīyya min al-sīra al-ṣarīfa al-sultāniyya al-Malikiyya al-Aṣrafiyya* - “*The concealed benevolences of the noble life of sultan al-Malik al-Ashraf*” which was not finished). Being familiar with the sultans and being the witness and immediate participant of the events most of the time, having access to the rich documentary archives of the Mamluk chancery (documents, texts of treaties), *Ibn ‘Abd al-Zāhir* has preserved valuable details on the events of his time in this chronicles, including on the Armenian-Mamluk relations.

Part 2: CILICIAN ARMENIA IN THE NETWORK OF POLITICAL RELATIONS IN THE MIDDLE EAST IN MID XIII CENTURY. The first subheading of the chapter is titled “**Establishment of Mamluk Sultanate and the origins of the Armenian-Mamluk conflict**”. It provides a short overview of the fall of the Ayyubid dynasty and the historical circumstances of the formation of the Mamluk Sultanate. And despite of the fact that it took a decade from Mamluks to put their power on firm grounds, the date of birth of the Mamluk Sultanate of Egypt is deemed to be 1250.

The mid XIII century was a fateful period also for the Kingdom of Cilician Armenia. This was mainly related to the victorious march of the Mongols into Western Asia and the Middle East and the established geopolitical situation. The foresight and diplomatic skills of King Het‘um (1226-1269) allowed avoiding from a conflict with the new conquerors and keeping the country safe from their destructive invasion. It’s worth noting that before the appearance of the Mongols, the Armenian kingdom was under the suzerainty of the Seljuq Sultanate of Rūm or Iconium. However, when after the heavy defeat in the battle of Köse Dağ (or Ch‘man-katuk) in 1243 the Rumi Seljuqs declared their submission to the Mongols, the menace got closer and, consequently, the adoption of a new foreign policy course became an urgent issue also for Cilician Armenia. Under the established political conditions, the military and administrative elite of the country, on behalf of King Het‘um, decided to seek conciliation and alliance by accepting the suzerainty of the Mongols. The initiated negotiations with the Mongol commander Baiju Noyan were fruitful. After the diplomatic missions of Smbat the Constable and King Het‘um in 1247-1248 and 1254 to the courts of Güyük Khan (1246-1248) and Möngke

Khan (1251-1259) Cilician Armenia also acknowledged its vassalage to the Mongols. During the reign of the same Möngke Khan, his brother Hulagu completed the conquest of Persia, founding the Mongol Ilkhanate (1256-1335).

In 1259, Hulagu seized Baghdad and ruined the Abbasid Caliphate. Already next year, in 1260, he initiated the first “*Syrian campaign*” of the Mongols. The Armenian king Het‘um also took an active part in the conquest of Syrian cities. In the aftermath of Hulagu’s Syrian invasion, the Armenian Kingdom also had some territorial gains. In that way, the borders of the Armenian kingdom expanded up to the Euphrates river. Hromkla, the patriarchal see of Armenian catholicoses, accordingly, for the first time geographically joined Cilician Armenia.

But on 3 September 1260, in the battle of ‘Ayn Jālūt, the Mongols had to retreat to Iran after the crushing defeat they suffered at the hands of sultan Qutuz of Egypt. If we take into consideration the report of Smbat the Constable on the participation in the battle of 500 warriors sent by Het‘um, we can claim that this was the first immediate clash between the Armenians and the Mamluks. The Mongol-Armenian alliance became the main reason for strained relations and hostilities between Cilician Armenia and the Mamluk Sultanate, that soon developed into a direct military confrontation.

In the same 1260, as a result of the *coup d’etat* taken place in Cairo, the throne was seized by Baybars al-Bunduqdārī, one of the leaders of Bahrī Mamluks. Just from the beginning of Baybars’s rule until the dawn and destruction of the Armenian Kingdom (1375), the issue of the relations with this Muslim state found its permanent place in Cilician Armenia’s foreign policy agenda.

In the subheading “**The Mongols, Ilkhans and Cilician Armenia**” of the second chapter, the focus is on the Armenian-Mongol relations and on the historical works in Arabic and Persian delivering information about them. Whatever, as in the previous subheading in the case of the Mamluk Sultanate, here a brief account is provided to the historical conditions of the establishment of the *Mongol Empire* (*Yeke Monggol Ulus*) headed by Genghis Khan. After the death of the ruler, his sons and grandsons continued the territorial expansion of the Empire. By the end of the thirteenth century Genghis Khan’s

descendants had divided the state into four autonomous states (uluses) - the *Ulus of Jochi* (later *Golden Horde*, 1260-1480), the *Chagatai Ulus or Khanate* (1224-1678), the *Yuan dynasty* (1271-1368) created by *Kublai Khan* (1260-1294) and his successors and lastly the *Ilkhanate* (1256-1335).

The heavy defeat of Rumi Seljuqs in Köse Dağ alarmed the end of their superpower in Asia Minor. Under this condition, as we mentioned, king Het'um hurried to make a vow of peace and to express his submission to Mongols. *Ibn Bībī*, in his history of the Seljuq rulers of Rum, and Arab historian *ʿIzz al-Dīn ibn Shaddād* give interesting information on the breaking of the Armenian-Seljuq relations and the establishment of the Armenian-Mongol relations.

In this period, however, despite of the submission to the Mongols, the Armenian-Mongol strong partnership relations were not set up. This situation made Het'um aware that he needs to establish stronger ties with the Mongols and made diplomatic relations with them official in order to neutralize the danger coming from the Sultanate of Iconium and gain complete security in the back.

There is an intriguing reference to Smbat's diplomatic mission to Qaraqorum (1247 / 1248), in *Tārīḥ-e Ğahān-Guṣā* ("The history of the world-conqueror") of Persian historian *Juwaynī*. The latter mentions a certain "*sultān-e Tākavor*" (*sultan of Takavor*) among the guests and envoys who visited Qaraqorum to participate in the coronation of *Guyūk*. This expression of *Juwaynī* has caused controversial comments among several modern researchers and became a reason of some erroneous verdicts on the identity of "*sultān-e Tākavor*". However, a report in Bar Hebraeus's Arabic chronicle allows correcting the mistake of the Persian chronicler.

CHAPTER 3: TRANSLATIONS FROM SOURCES AND NOTES. In three subheadings of this chapter, selected translations from the three biographies written by *Ibn ʿAbd al-Ẓāhir* are presented concerning the Armenian-Mamluk, Armenian-Mongol and even Armenian-Seljuq relations and generally on different events of the history of Cilician Armenia in 1260-1292 during the reigns of Het'um I, Levon II (1269-1289) and Het'um II (1289-1307 with interruptions). The translations are furnished with extensive explanatory notes

and comments based on comparative analysis of different accounts relating the same events and incidents in Mamluk historical texts, as well as other sources in Armenian, Syriac, Latin, Old French, Persian.

The **Dynastic Tables** include a list of rulers who reigned in the three most powerful non-Christian states adjoining Cilician Armenia within the chronological scope of the work (1260-1292).

The **INDICES** contain lists of **Personal Names**, **Ethnonyms**, **Tribal names** and **Names of Religious Groups** and **Toponyms**.

The book is concluded with the **BIBLIOGRAPHY OF PRIMARY SOURCES AND SECONDARY WORKS** referred to and cited in the notes.

ՕՏԱՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ
20

ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ
Դ

ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ՄԱՍԼՈՒՔՅԱՆ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ (I)

ԻԲՆ ԱԲԴ ԱԼ-ՉԱՀԻՐ

*Էջադրումը և ձևավորումը՝ Հասմիկ Մխիթարյանի
Հրատարակչական խմբագիր՝ Հայկ Համբարձումյան*

ISBN 978-9939-9257-2-1

9 789939 925721

*Մատենադարան
Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտի
հրատարակչական բաժին
ՀՀ, Երևան, Մաշտոցի պող. 53, հեռ. (+374) 10 513033
publishing.matenadaran@gmail.com*

*Չափը՝ 60x90 ¹/₁₆: Ծավալը՝ 21 ¹/₄ տպ. մամուլ:
Տպաքանակը՝ 200 օրինակ:*

Տպագրվել է

ՈՍԿԱՆ ԵՐԵՎԱՆՑԻ
ՏՊԱԳՐԱՏՈՐՆ - ԳՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

www.veprint.am